

वेदान्तदर्शनम्

महर्षि वेदव्यासकृत सूत्रसंग्रह

परमहंसपरिव्राजकाचार्य

पूज्यपाद श्रीमत् शङ्कराचार्य कृतशारीरक भाष्यसहित म

गोविन्दानन्दकृतटीकासमेतम्

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम्

कलिकाता नगरे वीडन्यन्त्रे

मुद्रितम्

इ १८७५

ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थदर्शनं

निर्घण्टपत्रम् ।

प्रतिपाद्यविषया ।	अध्यायाङ्का ।	पादाङ्का ।
सृष्ट्यष्टब्रह्मबोवकश्रुतिवाक्याना समन्वय ,	१	१
उपौख्यब्रह्मवाचकासृष्टश्रुतिवाक्याना समन्वय ,	१	२
त्रये ब्रह्मप्रतिपादकासृष्ट श्रुतिवाक्यानां समन्वय	१	३
अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणामेव समन्वय ,	१	४
साङ्ख्ययोगिकाष्ठादादिस्मृतिभि साङ्ख्यादिप्रयुक्ततत्त्वैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहार ,	२	१
साङ्ख्यादिमतान्त्रं दुष्टत्वप्रदर्शन ,	२	२
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां उत्तरभागेण च स्वीयश्रुतीना परस्परविरोधपरिहार ,	२	३
सिद्धशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहार ,	२	४
जीवस्य परलोकगमनानमनविचारपूर्वकवैराग्यनिरूपण ,	३	१
पूर्वभागेण त्व-पदार्थस्य उत्तरभागेण च तत्-पदार्थस्य च शोधन ,	३	२
संशुष्यन्दिद्रासु गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुन- ररूपपदोपसंहारस्य च निरूपणम् ,	३	३
निर्गुणज्ञानस्य वह्निरङ्गसाधनभूताना आश्रययज्ञा- दीनां अन्तरङ्गसाधनभूताना च शुभदमश्रवणमन- मादीना निरूपण ,	३	४
अव्यक्ताद्रादृश्या निर्गुणं, उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापक्षेपविनाश- सहसाया ह्यन्तेरभिधानं ,	४	१
भिन्नभाषस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शन ,	४	२
समुच्चब्रह्मविदो भूतस्थोत्तरभागीभिगमनं	४	३
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्ते , उत्तरभा- गेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितेर्निरूपण ,	४	४

व्यासाधिकरणाथैर्दर्शन' निर्वण्टपत्रम् ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषया ।	ख०	अधि०
ब्रह्मणो विचार्यत्व,	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्व,	२	२
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्व, } १ वर्षिक		
ब्रह्मणो वेदैकमेयता, } २ वर्षिक	३	३
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं, } १ वर्षिक,		
वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वं, } २ वर्षिक,	४	४
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथन,	५-११	५
आनन्दमयकोषस्य परमात्मत्व, } १ वर्षिक,		
ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं, } २ वर्षिक,	१२-१६	६
वद्विद्यान्तर्गतहिरण्यमयपुरुषस्थेश्वरत्वं,	२०-२१	७
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्व,	२२	८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वं,	२३	९
परब्रह्मणो ज्योति शब्दवाच्यत्वं,	२४-२७	१०
ब्रह्मण प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्व,	२८-३१	११

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

ब्रह्मण उपस्थत्व,	१-८	१
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्व,	९-१०	२
चेतनबोधी वैश्वरयोर्हृद्गुहागतत्व,	११-१२	३
आयामीशान्देष्वान् कृत्वा परब्रह्मण एवो- पास्थत्व,	१३-१७	४
प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवा नर्वाभिषम्बवाच्यत्व,	१८-२०	५
प्रधानजीवो निराकालेश्वरस्य भूतयोनित्वं,	२१-२३	६
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्व,	२४-३२	७

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

प्रतिपादप्रविषया ।	सू०	अधि०
सूत्रात्मकहिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वं,	१-७	१
प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वं,	८-९	२
प्रखवन्नक्षत्रयोर्मध्ये ब्रह्मण्य एवाक्षरशब्दाच्चात्वं,	१०-१२	३
अपरि-परब्रह्मण्योर्मध्ये परब्रह्मण्य एव त्रिमात्रेश प्रणवेन ध्येयत्वं,	१३	४
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विद्यज्जीवब्रह्मण्या मध्ये ब्रह्मण्य एव तदाकाशवाच्यत्वं,	१४-१८	५
अग्निपुरुषत्वेनापातत प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयो परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वं,	१९-२१	६
जगत्प्रकाशत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादिनेजपदार्थचैत- न्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशत्वं,	२२-२३	७
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाहुवमात्पुरु- शशब्देन प्रतिपादनं,	२४-२५	८
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणं,	२६-३३	९
श्रुद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन श्रुद्रनाममात्रधारिणो जानन्नुतेर्वेदविद्याधिगम ३४-३८		१०
प्राणत्वेनाम्नातानां वज्रवायुपरेशान् मध्ये परेशस्यैव ताड्यप्रमाणशब्दाच्चात्वं,	३९	११
ब्रह्मण्य परत्वज्ज्योतिरे,	४०	१२
ब्रह्मण्य आकाशशब्दाच्चात्वं,	४१	१३
ब्रह्मण्यो विघ्नानभयशब्दाच्चात्वं,	४२-४३	१४
उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।		
कारणावस्थापनस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दाच्चात्वं,	१-७	
श्रुतिप्रमितप्रकृति-कृतिसम्मतप्रधानयोर्मध्ये ताड्यप्र- कृतेरेवाजाशब्दाच्चात्वं,	८-१०	२

	सू०	अधि०
प्रतिपादप्रविष्टया ।		
प्राणवच्चु त्रोलसमोऽज्ञानां पञ्चपञ्चजनयद्वाच्यत्व ,	११-१२	२
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयाना युक्तियुक्तत्व ,	१४-१५	४
प्राणजीवपरात्मना मध्ये परात्मन एव कर्तृत्वजनकत्वं- त्वेन बाह्याकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां भोक्तृशुद्धिषां कर्तृत्वनिराकरण ,	१६-१८	५
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव अत्रय- मननादिविषयीकर्तृत्व ,	१९-२२	६
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्व ,	२३-२७	७
परमाणुसूत्रादीनां सत्त्वुक्तानामपि जगत्कारणत्व नपङ्गाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्व ,	२८	८
इति प्रथमाध्यायस्य समाप्तम् ।		
अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।		
साङ्ख्यसूत्रा वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्व ,	१-२	१
योगसूत्राऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्व ,	३	२
वैशेषिकाख्यायुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्व ,	४-११	३
काष्ठादशैवादीनां सृष्टियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामवाध्यत्व ,	१२	४
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याभावात् ,	१३	५
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यवहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च ता- न्त्रिकत्व ,	१४-२०	६
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमित्यात्व स्तनिर्लेपत्व च पश्यत परमेश्वरस्य न हिताहितभाग्दोष .	२१-२३	७
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मण क्रमेण नाशकार्याणां सृष्टि- सम्भावना ,	२४-२५	८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिखाभिकारणत्वस्यवस्थापन ,	२६-२८	९
ईश्वरस्याशरीरत्वेऽपि साध्यावित्त्व ,	२०-२१	१०
नित्यरूपस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽद्येजगदुत्पादन ,	२२-२३	११
कर्त्तृनिवन्धितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तभावस्य		

प्रतिपाद्यविषयाः ।	पृ०	सं०
जगत् सहरतश्च नैर्दृश्यदोषाभाय ,	१४-१६	१२
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्त्तरूपेण प्रकृतित्त्विद्धिः,	१७	१३
उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।		
साक्षात्प्रधानस्य जगद्भेदत्वखण्डनं,	१-१०	१
असद्योद्भवे काणाददृष्टान्तस्थास्तित्वं,	११	२
परमात्मानाद्भोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वं,	१२-१७	३
द्वैतवाद्भिन्नानां बाह्यवत्त्वस्तित्ववादिर्बौद्धविशेषसम्प्र- प्तानां परमात्मानां शब्दस्पर्शादीनाञ्च जगदुत्पादकत्व- मनखण्डनं,	१८-२७	४
विज्ञानवादिर्बौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादि- खण्डनं,	२८-३२	५
जीवा इक्ष्मणपदार्थिवादिना बौद्धान्तराणां मतखण्डनं,	३३-३६	६
तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वं,	३७-४१	७
जीरोत्यन्यादेरयुक्तत्वं,	४२-४५	८
उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।		
वेदान्तवादिमते आकाशस्थानिव्यत्वकथनं,	१-७	१
खरूपयतो ब्रह्मणो वायोत्पत्तिकथनं,	८	२
सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्व जगज्जनकत्वञ्च,	९	३
कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तोज सृष्टिः,	१०	४
वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः,	११	५
छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पत्तास्य पृथिव्यर्थकत्वं,	१२	६
पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः,	१३	७
खण्डकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं	१४	८
प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावान्न तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः,	१५	९
वपुषो जन्ममरणयोर्मुक्तत्वेन शरीयस्त्वैतयोर्भाक्तत्वं,	१६	१०
जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो निश्चयः,	१७	११
जीवस्यापिद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तन्निद्रूपत्वसिद्धिः,	१८	१२

प्रतिपाद्यविषया ।	सू०	अधि०
जीवस्यायुत्वखण्डनपूर्वकं तत्त्वैर्गत्वप्रतिपादनं,	१६-२२	१३
जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कृतत्वप्रतिपादनं,	२३-३६	१४
जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्व,	४०	१५
जीवस्यैश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्व,	४१-४२	१६
औपाधिककल्पनैर्जीवेशयोर्जीवानाञ्च परस्पर व्यव- हारव्यवस्था,	४३-५२	१७

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसत्त्वसत्त्व	१-४	१
इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्व,	५-६	
साङ्ख्यसम्मतैन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषा परि- च्छिन्नत्वकथनं,	७	२
प्राणस्थानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं,	८	४
प्राणवायो स्वतन्त्रताकथनं,	९-१२	५
प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि- की तु तस्याल्पताऽऽश्च्यता चेन्द्रियवदिति,	१३	६
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं,	१४-१६	७
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्व,	१७-१८	८
सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्तिमत्वात् तस्यैव तन्निर्मातृत्व,	२०-२२	

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तम् ।

साधनाख्यतृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतो

गमन	१-७	१
कर्मानरैः सान्द्रयस्य जीवस्य लोकान्नारोहण	८-११	२
धापिना यास्यलोकगमनं,	१२-२१	३
अवरोहणो जीवस्य विद्यदादिसमानत्व,	२२	४
सर्गादवतरणकाले कूर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुष्प-वं पितृ		

प्रतिपाद्यविषया ।	सू०	अधि०
क्रमयो जनिञ्चतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि त्वरा, तदितरेषु, च जन्मनि विलम्ब इति,	२३	५
सखादौ जीवस्य न सुखजन्म किन्तु सञ्ज्ञेपमात्मिति,	२४-२७	६
उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।		
स्वप्नदृष्टेर्मिथ्यात्वकथन	१-६	१
सुषुप्तस्थानरूपस्य हृत्स्थब्रह्मण एकत्वस्थापन,	७-८	२
स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् सुसुप्तोद्यो नापरस्येति,	९	३
मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्व,	१०	४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्व,	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापन,	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्यापस्तुत्वध्ययस्थापन,	३१-३७	
कर्मफलौत्पत्ति प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्व नाप्यस्येति,	३८-४१	
उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।		
छान्दोग्यबृहदारण्यकश्रुत्युक्तयो पञ्चाग्निविद्योपास- नयो विध्यनुष्ठानफलसाध्येनैकत्व,	१-४	१
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्व,	५	२
छान्दोग्यकाण्वशास्त्रयोरुद्गीथविद्याभेदकथन,	६-८	३
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसम्मादन,	९	४
वशिष्टत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्व,	१०	५
आनन्दसम्यक्त्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन सर्वशास्त्रासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावाच्च तेषामुपसंहर्तव्यत्व,	११-१३	
पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरु- षस्यैव वेदात्वं,	१४-१५	७
ईश्वरस्यैवात्मशब्दाच्च्यत्वं न विराज इति,	१६-१७	८
काण्वछान्दोग्यपठयोर्द्वयोर्वस्वेकत्व,	१८	९
प्राणोपासन प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्नतावुत्प्राचमन-		

प्रतिपाद्यविषया ।	सू०	अधि०
यो अनन्तानुद्धरेव विधेयत्वं,	१९	१०
काश्वानामग्निरहस्यब्राह्मणवृहदारण्यकयो पठितावा		
शाण्डिल्यविद्याया एकविधात्व,	२०-२२	११
अहरित्वादिस्वगतस्याहमित्त्वस्वित्त्वस्य च वेदप्रपुत्र- स्यैकत्वे ऽपि स्थानविशेषे तन्नामविशेषस्य युक्तत्वं,	२३	१२
विद्वैकत्वाभावात् सम्भृत्वादीना गुणानां शाण्डिल्य- विद्वैकत्वे अतुपसंहार्यत्व	२४	१३
तैत्तिरीयकताण्डिनो पुरुषविद्वैक्या पृथक्त्व,	२५	१४
वेदमन्त्रप्रवप्रादीना विद्वान्कृत्य,	२६	१५
अर्थवादत्वेन पापपुण्ययोरुपाय- नस्य हानावुपसंहर्तव्यत्व,	} १ वर्षिक	
घातपुण्यविघ्नमनस्य हानार्थकत्व- मेव न चालनार्थकत्व,		
भरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृते सुकृतदुष्कृतस्य,	} २ वर्षिक	} २७-२८
उपासकस्यैवार्चरादिभागौ न ज्ञानिन इत्यस्य व्ययस्या,		
सर्वाङ्गपासनासु उत्तरमार्गविधानं,	२९	१८
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनं सुक्तिर्नियता न तु पाश्चिमीत्यस्य प्रति- पादनम्,	३०	१९
आत्मस्वरूपलक्षणाणां निषेधाना परस्पररोपसंहर्तव्यत्वम्,	३१	२०
अतः प्रियत्वाविति हा सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्वेदप्रकृत्यम्,	३२	२१
एकयास्त्रास्त्रयो उपस्तक होत्रयोर्ब्राह्मणयोर्वेदप्रकृत्यप्रति- पादनम्,	३५-३६	२२
उपासनार्थं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्,	३७	२३
सर्वविदाया एकत्वप्रतिपादनम्,	३८	२४
दहराकाशहादीनामयोरुपसंहर्तव्यत्वम्,	३९	२५

प्रतिपाद्यवचनम् ।	सू०	अधि०
उपासकस्य भोजने प्राणाकृतिसंघापत्तिः ,	४०-४१	२६
उद्गीचकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वः ,	४२	२७
सर्वविद्रोक्ताधिदेववाच्यध्यात्मप्राणबोरतुचिन्तनस्य पृथक्त्वम् ,	४३	२८
मृगञ्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्रोहात्स्वीकारः ,	४४-५२	२९
भौतिकस्यात्मत्वनिराकरणपूर्वकतदग्न्यस्यात्मत्वप्रतिपा- दनम्	५३-५४	३०
सैतदेवगतोक्तोपासनाया पृथिव्यादिदृष्टे कौशीत- क्यामपि समन्वित्वः ,	५५-५६	३१
विराड्पूर्वैशानरस्य कृत्स्नस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदग्न्यस्येति	५७	३२
अनुष्ठितव्य-शाण्डिल्यदहरादिविद्रोहानां वेदब्रह्मभिन्न- त्वेन भिन्नत्वः ,	५८	३३
आत्मनः सद्योपासनायां एकस्य ह्योर्वङ्गनाञ्च उपास- नानां वैकल्पिकनिवमकथनं ,	५९	३४
विकल्पेन ससञ्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वः ,	६०	३५
विकल्पसञ्चययोर्वाधाकाण्ड्यः ,	६१-६६	३६
उक्ताध्यायस्य चतुर्थे पादे ।		
आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न प्राप्त्यर्थत्वः ,	१-१७	१
अर्द्धरेतोऽरुपाश्रमाशासितव्यवस्थापनं ,	१८-२०	२
लोककामिनां भ्रमिणां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं ,		
उद्गीचावयवस्योद्धारस्य ध्येयत्वः ,	२१-२२	३
कौपीनप्रदास्यानानां विद्रोहास्तवकत्वः ,	२३-२४	४
आत्मबोधस्य कर्मानुपेक्ष्यत्वम् ,	२५	५
विद्रोहात् सौत्यप्तौ कर्मसापेक्ष्यत्वम् ,	२६-२७	६
आपदि सर्वाङ्गाभ्यस्तुज्ञान	२८-३१	७
विद्रोहानामानुपेक्ष्यत्वाच्च यज्ञादीनां सकृदनुष्ठानं ,	३२-३५	८
अनाश्रमिणो ज्ञानसम्भावकत्वम् ,	३६-३८	९

प्रतिपाद्यविषया ।	ख०	पृथि०
आन्त्रनिष्वासवरोहाभावनिर्मुक्तपथम्,	४०	१०
अटोर्द्धरेतस प्रायश्चित्तसङ्काय ,	४१-४२	११
अटोर्द्धरेतस प्रायश्चित्तस्य आसुद्धिकमुद्धिजनकत्व तादृशमुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वञ्च,	४३	१२
उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्,	४४-४५	१३
मौनस्य विधेयत्वम्,	४७-४८	१४
वाक्यस्य भावमुद्धित्व न वय कामचारोभयत्वम्, .	५०	१५
इह वा जनुमा नरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्ते पाक्षिकत्वम्,	५१	१६
बालोक्त्यादिमुक्तीना जन्वत्वेन सातिशयत्वं निर्वाच- सक्तौ च निरतिशयत्वम्,	५२	१७
इति तृतीयाध्यायस्य समाप्तम् ।		
फलाख्यचतुर्थपादस्य प्रथमपादे ।		
श्रवणादीनामावर्तनीयत्वम्,	१-२	१
ज्ञात्वा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो यास्यत्वम्,	३	२
प्रतीकेऽहन्दृष्टभाष ,	४	३
अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधिय कर्तव्यत्वम्,	५	४
कर्माङ्गेष्वदिवादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्,	६	५
उपासनायामासनस्य नियतत्वम्,	७-१०	६
ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम- नियम ,	११	७
उपासीनामाभरणमावृत्ति ,	१२	८
ज्ञानिन पापक्षेपाभाव ,	१३	९
ज्ञानिन पुण्यक्षेपाभाव ,	१४	१०
संश्रुतयोर्विवारव्ययोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयसमये वि- नाशाभाव ,	१५	११
कर्मिणोऽर्थादिनिवृत्तकर्मणो विद्रोपयोग्यशस्याविनाशः,	१६-१७	१२

प्रतिष्ठाद्वयप्रिया ।	५५	अधि०
सोपासनस्य निरुपासनस्य च निरुत्कर्षस्यो तारतम्येन विद्वानुपासनत्वम्,	१८	१२
अधिकारिणां क्षितिः सदुभावात्,	१८	१४

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

वागीदीनां भृशसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण,	१-२	१
मनस प्राग्गे वृत्त्या प्रविलय,	२	२
प्राग्गे जीवे लयान्तरं पुनर्भूतेषु लय,	४-६	२
ज्ञान्यज्ञानिनोरुत्क्रान्तेरपि साम्य,	७	४
तेज प्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या लय,	८-११	५
देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेध,	१२-१४	६
तत्त्वज्ञानिनो वागीदीनां परमात्मनि लय,	१५	७
तत्त्वविदो वागीदीनां नि शेषेण परमात्मनि लय	१६	८
उपासकस्योत्क्रान्तेर्विशेषवत्त्व,	१७	९
निश्चयमपि भूतानां रश्मिप्राप्ति,	१८-१९	१०
दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्ति,	२०-२१	११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

अर्चिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्,	१	१
सवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सद्भवेशयि- त्त्वयोः . . .	२	२
वरुणादीनां सद्भवेशादर्चिरादिमार्गस्य व्युत्स्थापितत्वं,	२	२
अर्चिरादीनामातिवाहकत्वं	४-६	४
उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमन,	७-१४	५
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाऽप्रापनं,	१५-१६	६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

सक्तिरूपस्य वस्तुन उरातनत्वं,	१-२	१
सक्तस्य ब्रह्मणोऽभिसक्तत्वं,	४	२

प्रतिपाद्यविषया ।	सू०	पृथि०
सुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मस्यो बुभुक्षत् स्वयमेतन्नि- र्विशेषत्वे	५-७	२
अचिरादिभार्गेश ब्रह्मलोक प्राप्नोतीतिवक्तव्यं भोग्ययस्तूनां हृद्यो मानससङ्घस्यैव हेतुत्व,	८-९	३
एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छिकत्व,	१०-१४	५
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्,	१५-१६	६
ब्रह्मलोकगतानाहुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्या- भावेऽपि भोगभोग्ययोस्तेषां स्वातन्त्र्यप्रसिद्धिः,	१७-२२	७

इति चतुर्थाध्यायस्य समाप्तम् ॥

श्रीं तस्य ।

व्यासाधिकारणमाला ।

भारतीतीर्थक ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादः—अनुक्रमणिका ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

॥ श्रीं ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकत्वा स्फुटं नमामि गजाननम् ॥

प्राग्निस्तस्येऽप्यन्यस्याविघ्नेन परिसमाप्त्रये, प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टदेवतातत्त्व गुरुमूर्त्युपाधियुक्तं नमस्कृत्य अन्य प्रतिजानीते, प्रणम्येत्यादिना । व्यासेनोक्ता वैयासिकी, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णायकान्यधिकारणानि न्याया, तेषामनुक्रमेण अथर्न माला । यद्यप्येधा सूत्रभाष्यकारादिभिः प्रपञ्चिता तथापि सूत्रादीनामतिप्रच-विषयत्वात् सन्दुबुद्धरुपहाय श्लोकैरेषा माला स्फुटं संगृह्यते । अत्रैक-मधिकारण पञ्चावयव, विषय सन्देहः सङ्गति पूर्वपक्ष सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा ॥ १ ॥

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

—श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी, सङ्गतयः स्फुटाः ॥ २ ॥

तेषामवयवानां संप्रहप्रकारं दर्शयति, एक इति । एकस्याधिकार-णस्य सप्ताहकौ द्वौ श्लोकौ, तयोराद्यश्लोकस्य पूर्वाङ्गेन हावयवौ संगृ-ह्यते, उत्तराङ्गेनैक, द्वितीयश्लोकैर्नैक । यदपि सङ्गत्वात् एकोऽव-यव शिष्यते तथापि प्राथमिकारणं न पृथक् संप्रहीतव्यो भवति, सङ्-गुत्तस्य गुरुस्य स्वयमेवोक्तिः शक्यत्वात् ॥ २ ॥

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुच्यताम् ॥ ३ ॥

सङ्गति विभज्य व्युत्पद्यति, शास्त्र इति । शास्त्रप्रतिपाद्यं
अध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यञ्चार्थमवगम्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गति
पादसङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहित शक्यन्ते ॥ ३ ॥

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधम् ।

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलं तथा ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रतिपाद्य अध्यायप्रतिपाद्यञ्च दर्शयति, शास्त्रमिति । सर्वेषु
वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यक्ष्येन प्रतिपाद्यते,
द्वितीयेन सम्भावितविरोध परिच्छिद्यते, तृतीयेन विद्यासाधननिर्णय,
चतुर्थेन विद्याफलनिर्णय इत्येते अध्यायानामर्था इति ॥ ४ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।

ज्ञेयगं पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेऽप्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते, समन्वय इति । स्पष्टब्रह्म-
लिङ्गयुक्त वाक्यजात प्रथमपादे चिन्त्य, तद्यथा “अन्नस्तद्धर्मोपदेशात्”
इत्यत्र सर्वज्ञसर्वान्तर्यामिण्यसर्वपापहरत्वादिकं ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्ट-
लिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति उपास्यविषय वाक्यजात द्वितीय-
पादे चिन्त्य, तद्यथा प्रथमाधिकरणविषयशाश्वत्त्वोपास्यवाक्ये मनो-
मयत्वप्राणशरीरत्वादिक सोपाधिकं ब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वा-
त्स्पष्ट ब्रह्मलिङ्गम् । तृतीयपादे तु अस्पष्टलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषय
वाक्यजात चिन्त्य तद्यथा प्रथमाधिकरणे सुखकृतब्रह्मात्मत्वोपदेशे
द्रष्टव्यव्यनरीचादप्रोतत्वं सूत्रात्मन परब्रह्मणश्च साधारणत्वादस्पष्टं
ब्रह्मलिङ्गम् । यद्यपि द्वितीयपादे कठवज्रादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि
विचारितानि, तृतीयपादे तु दहरोपासनस्वाक्यं विचारितं, तथा-
प्यवान्तरसङ्गतिलाभेन महिषारस्य प्रासङ्गिकत्वात् न पादार्थयोः
साङ्ग्योपपत्ति, इत्यं पादत्वेषु वाक्यविचारः समर्पितः । चतुर्थपादे-
न, व्यक्तपदमजापदस्यैवमादि सन्द्ग्धं पदं चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधाऽन्यदुष्टता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविबुधता ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, द्वितीय इति । प्रथमपादे साङ्ख्ययोगशाखादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यप्रादिप्रबुक्तानि च विरोधो वेदान्त-सम्बन्धस्य परिहृत । द्वितीयपादे साङ्ख्यप्रादिमतानां दुष्टत्वं दर्शितम् । तृतीयपादे पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोध परिहृत उत्तरभागेण जीवश्रुतीनाम् । चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोध-परिहार ॥ ६ ॥

तृतीये विरतिस्तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनम् ।

गुणोपसंहरतिज्ञाने वहिरङ्गादिसाधनम् ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, तृतीय इति । प्रथमपादे जी-वस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थं शोधित, उत्तरभागेण तु तत्पदार्थं । तृतीयपादे सगुणविदप्राप्त्युत्सोपसंहारो निरूपितः, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्त-पदोपसंहारश्च । चतुर्थपादे च निर्गुणज्ञानस्य वहिरङ्गसाधनभूतान्या-श्रमयज्ञादीनि अन्तरङ्गसाधनभूतानि शमदमश्नवचनननिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि ॥ ७ ॥

चतुर्थे जीवती मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।

ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायगतपादार्थान् विभजते, चतुर्थे इति । प्रथमपादे त्रवस्था-दप्राप्त्या निर्गुण उपासनया सगुण वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवत पाप-पुण्यलोपविनाशस्य च शक्तिरभिहितता । द्वितीयपादे त्रियमाणस्योत्क्रान्ति-प्रकारो दर्शितः । तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो भूतस्योत्तरमार्गोऽभिहित चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यरक्तिरक्ता, उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मजीवस्थितिर्निरूपिता । एवं पादार्थं संगृहीत ॥८॥

जहत्वा सङ्गतीस्त्रिस्त्रस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम् ।

जह्वाद्येपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाम् ॥ ९ ॥

सन्धेव शास्त्राध्यायपादप्रतिपाद्या अर्था, किं तत इत्यत आह, जहत्वेति । तद्वयथा ईशत्वधिकरणे 'तदेवैत इति वाक्यं प्रधानं परब्रह्मपरं' वेति विचार्यते, तस्य विचारस्य ब्रह्मसन्धित्वात् ब्रह्मविचारशास्त्रसङ्गति । वाक्य ब्रह्मणि तात्पर्यवर्धिति निर्णय्यात् भ्रमन्याऽध्यायसङ्गति । ईशत्वस्य चेतनब्रह्मणोऽसाधारणत्वेन स्यद्विद्वत्त्वात् प्रथमपादे सङ्गति, एवं सर्वेष्वधिकरणेषु यथायोग्य सङ्गतिवितयं जहनीयम् । अवान्तरसङ्गतिस्तु अनेकधा विभज्यते, आद्येपसङ्गति इष्टान्तसङ्गति प्रत्युदाहरणसङ्गति प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्येवमादि । सेय अवान्तरसङ्गति व्युत्पन्नेनोहितं शक्यते ॥ ९ ॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षस्य युक्तिञ्च तत्राद्येपादि योजयेत् ॥ १० ॥

ता व्युत्पादयति, पूर्वन्यायस्येति । तद्वयथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचारशास्त्रभारम्भबीजमिति सिद्धान्त, तत्र युक्तिः ब्रह्मस्य सन्दिग्धत्वादिति । द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादिं ब्रह्मस्य न भवतीति पूर्वपक्ष, तत्र युक्ति जन्मादेर्जगत्सत्त्वादिति । तदुभयमवलोक्य तयोराद्येपसङ्गतिं योजयेत् । सन्दिग्धत्वात् ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं, जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्त्वस्य सन्दिग्धत्वविचार्यत्वस्येत्याद्येपसङ्गति । इष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती चाल योजयितुं शक्यते, यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्व तथा जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति इष्टान्तसङ्गति । यथा विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गाने हेतुं पर्याप्त इति प्रत्युदाहरणसङ्गति । ते एते इष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती सर्वत्र सुलभे, पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते तदुत्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुमत्वसाध्यस्योत्तराधिकरणसिद्धान्ते हेतुभूतत्ववैलक्षण्यस्य च सन्देहमुत्प्रेक्षितं शक्यत्वात् ।

आद्येपसङ्कतिर्यथायोग्यसङ्घेवा । प्रासङ्गिकी सङ्कतिरुदाह्रियते, देव-
नाधिकरणस्यप्रधिकारविचारपरत्वात् समन्वयाध्याये श्रेयब्रह्मवाक्यविषये
तृतीयपादे च सङ्कल्पभावेऽपि बुद्धिस्थानान्नरसङ्कतिरेवास्ति, तर्थाह
पूर्वाधिकरणे अङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरवाक्यत्वात् अङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो
मनुष्यहृदयामेवं मनुष्याधिकारत्वात् 'शास्त्रस्य इत्युक्तं', तत्प्रसङ्गेन
देवताधिकारो बुद्धिस्थ, श्रेयं प्रासङ्गिकी सङ्कति । तदेवं न्यायसङ्कति-
'व्युत्पादिता, इदानीं प्रत्यधिकरणमवयवचतुष्टयं श्लोकाभ्यां सन्देहान्ते ॥१०॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ ब्रह्मसूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

- अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माऽध्यासानिरूपणात् ?
असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥
अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ।
सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य मन ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

- लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति ? नहि विद्यते ।
जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्, सत्यादेश्वाप्रसिद्धितः ॥
'ब्रह्मनिष्ठ' कारणत्वं स्यान्नक्ष्यं स्रग्भुजप्रवत् ।
लौकिकानीव सत्यादीन्वस्वखण्डं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य प्रथमवर्षकमारचयति ।

न कर्तुं ब्रह्म वेदस्य किं वा कर्तुं ? न कर्तुं तत् ।
 “विरूपनित्यया वाचे”त्येवं नित्यत्वकीर्तनात् ॥
 कर्तुं, निश्चसितात् युक्तेर्नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः ।
 सर्वावभासि वेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविद्भवेत् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

अस्त्वन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता ? ।
 घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥
 रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।
 ‘तन्वीपनिषदे’त्यादौ प्रीक्ता वेदैकमेयता ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमाह ।

वेदान्ताः कर्तुं देवादिपरा ब्रह्मपरा उत ? ।
 अनुष्ठानोपयोगित्वात् कर्त्वादिप्रतिपादिकाः ॥
 भिन्नप्रकरणास्त्रिङ्गषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः ।
 सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

प्रतिपत्तिं विधिऋन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत ? ।
 शास्त्रत्वात् ते विधातारो मननदिषु कीर्तनात् ॥

नाकटं तन्मि ऽस्ति विधिः, शास्त्रत्वं शसनादपि ।

मननादेः पुराबीधात् ब्रह्मण्यवसितास्ततः ॥ ४ ॥

रेचतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥ गौण्येद्वात्मशब्दात् ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य भोक्तो-
पदेशात् ॥ ७ ॥ चेतत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥ स्वाध्यायात् ॥ ९ ॥ गतिसामा-
न्यात् ॥ १० ॥ स्वतत्वाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

‘तदैक्षतेति’ वाक्येन प्रधानं ब्रह्म बोध्यते ? ।

ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् प्रधान सर्वकारणम् ॥

इच्छणाच्चेतनं ब्रह्म, क्रियाज्ञाने तु मायया ।

ब्रह्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥
तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ नेतरोऽनुपपत्ते ॥ १५ ॥ भान्त्ववर्णार्थकमेव च
गीयते ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥
तस्मिन्नस्य च तद्व्योम शक्तिः ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमेकदेशिमतमारचयति ।

संज्ञारूपे ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः ? संसार्यय भवेत् ।

विकारार्थमयत्शब्दात्, प्रियाद्यवयवोक्तिः ॥

अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्माऽऽनन्दमयो भवेत् ।

प्राचुर्याथी मयत्शब्दः, प्रियाद्याः स्युरुपाधिगाः ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्ततानुसारेण षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ? 'ब्रह्मपुच्छमिति' श्रुतम् ।
 स्यादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धितः ॥
 लाङ्गूलासम्भवादत्र पुच्छेनाधारलक्षणा ।
 आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ६ ॥

अनस्तद्गोपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशान्वाद्य ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्ययो देवतात्मा किं वाऽसौ परमेश्वरः ? ।
 मर्यादाधाररूपोक्ते देवतात्मैव, नेश्वरः ॥
 सार्वान्त्रात् सर्वदुरितराहित्याच्चेत्शरीरमतः ।
 मर्यादाद्या उपास्यर्थमीशेऽपि स्युरुपाधिगाः ॥ ७ ॥

आकाशस्तद्विज्ञात् ॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

'आकाश इति हीवाचे'त्यत्र खं ब्रह्म वा ? इति खम् ।
 शब्दस्य तत्र रूढत्वात्, वाक्यादेः सज्जनादपि ॥
 साकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् श्रौतरूढितः ।
 एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितम् ॥ ८ ॥

अतएव प्राण ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता ? ।
 वायुभवेत्, तत्र सुप्तौ भूतसारेन्द्रियक्षयात् ॥

सङ्कीचीऽक्षपरत्वे स्यात् सर्वभूतलयन्तुतेः ।

आकाशशब्दवत् प्राणशब्दस्ते नेशवाचकः ॥ ८ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥ हृन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा
चेतेर्भर्षणनिगदान्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं
॥ २६ ॥ अपदेशमेवाच्चेति चेन्नोभयस्त्रिविरोधात् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

• प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वयमाधिकरणमारचयति ।

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म 'ज्योतिर्दीप्यते' इत्यदः १ ।

ब्रह्मणोऽसन्निधेः कार्यं, तेजोलिङ्गवत्त्वादिपि ॥

चतुष्पात् प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्त्तते ।

धीतिः स्यात् भासकं ब्रह्म, लिङ्गन्तुपाधियोगतः ॥१०॥

प्राणस्तथागमात् ॥ २८ ॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्ध्यात्मसम्ब-
न्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥ शास्त्रद्वयत्रा त्वपदेशो यामदेववत् ॥ ३० ॥ जीव-
सुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासनात्तैविध्यादाश्रितत्वादिह तदयोगात् ॥३२॥
सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाद ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

• 'एकादशाधिकरणमारचयति ।

• 'प्राणोऽस्मी'त्यत्र वायुिन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः ।

चतुर्णां लिङ्गसद्भावात् पूर्वपक्षस्वनिर्णयः ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्तनन्यथा ।

अन्येषामन्यथासिद्धेश्चुत्पाद्यं ब्रह्म, नेतरत् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद ।

सर्वत्र प्रविद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितशुभोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ अनुप-
पत्तेस्तु न शरीरं ॥ ३ ॥ कर्मकर्मव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥
अनुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ अर्भकौकल्यात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्यो-
मवच्च ॥ ७ ॥ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मनोमयोऽयं शरीर ईशो वा ? प्राणमानसै ।
हृदयस्थित्यथौयस्त्वे जीवे स्तस्ते न जीवगाः ॥
शमवाक्यगत ब्रह्म तज्जितादिरपेक्षते ।
प्राणादियोगश्चिन्तार्थश्चिन्तरं ब्रह्म प्रसिद्धितं ॥ १ ॥
अप्ता चराचरपङ्कशात् ॥ ६ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽग्निरीशो वाऽत्तास्याद् ? ओदने जीव इत्थतां ।
'खादतीति' श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरन्नाद् इत्यदः ॥
ब्रह्मक्षत्रादिजगतो भोज्यत्वात् स्यादिहेखरः ।
ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चाचृता ॥ २ ॥
गुह्याभ्यविष्टावाक्काणौ हि तर्ह्यनात् ॥ ११ ॥ विशेषणञ्च ॥ १२ ॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

गुह्याभ्यविष्टौ धीजीवी जीवेशो वा हृदिस्थितौ ? ।
छायातपाख्यदृष्टान्तात् धीजीवी स्तो विलक्षणौ ॥

‘पिबन्साविति’ चेतन्यद्वयं जीवेश्वरौ ततः ।

द्वत्स्थानमुपलब्धौ स्याद्द्वैलक्ष्यमुपाधितः ॥ ३ ॥

अनन्त उपपत्ते ॥ १२ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ सुखविशि-
ष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ श्रुतेऽपनिपत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ अन-
वस्थितेरशेषभावाच्च नेतर ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ।

‘छायाज्जीवौ, देवतेशौ वा ? ‘ऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते’ ।

आधारदृश्यतोक्तौ शादन्येषु त्रिषु कश्चन ॥

क ख ब्रह्म यदुक्तं प्राक् तदेवाक्षिण्युपास्यते ।

वामनीत्वादिनाऽन्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिसु तद्वर्गव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ नच आर्त्तमतद्व-
र्गभिन्नापात् ॥ १९ ॥ शरीरशोभवेऽपि हि भदेनैवमधीयते ॥ २० ॥
सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत् प्रति ? ।

कारणत्वात् प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो मुखात् ।

जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी य ईश्वरः ।

द्रष्टृत्वादेन प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणकोऽर्चोक्तौ ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशास्थाच्च
॥ २२ ॥ रूपीपन्दासाच्च ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तमाधिकारणमारचयति ।

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वैश्वरः १ ।
आद्यौ पञ्चावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥
ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्, सर्वज्ञत्वादिकीर्तनार्थं
दिव्याद्युक्तेर्न जीवः स्यात्, न प्रधानं भिदीकृतः ॥६॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ सर्वभाषणमनुमानं स्या-
दिति ॥ २५ ॥ शब्दादिभ्योऽन्त प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा ऋष्युपदेशाद्-
सम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ अत एव न देवताभूतञ्च ॥२७॥
साक्षादप्यविरोध जैमिनि ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तोरित्याशङ्करस्य ॥ २९ ॥
अनुष्णतेर्वादि ॥ ३० ॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिरुक्त्वा हि दर्शयति ॥३१॥
आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तमाधिकारणमारचयति ।

वैश्वानरः कौस्तभूतदेवजीवेश्वरेषु कः १ ।
वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्तेषु कश्चन ॥
मूर्ध्वादिश्रवात् ब्रह्मशब्दाच्चे श्वर ईष्यते ।
वैश्वानरात्मशब्दौ तापीश्वरस्याऽपि वाचकौ ॥ ७

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

द्युश्चाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ सुक्रोपस्ययस्यपदेशात् ॥ २ ॥ नासु-
मानमतस्वशब्दात् ॥ ३ ॥ प्राणशब्द ॥ ४ ॥ भेदस्यपदेशात् ॥ ५ ॥ प्रकरणात्
॥ ६ ॥ स्वयदनाभ्याश्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सूत्र प्रधानं भोक्ते शो द्युश्चाद्यायतनं भवेत् ।
श्रुतिंस्मृतिप्रसिद्धिम्या भोक्तृत्वाच्चे श्वरेतरः ॥
ज्ञायौ पक्षावात्मशब्दात् न भोक्ता मुक्तगम्यत ।
ब्रह्मप्रकरणादीशः सर्वज्ञत्वादितस्तथा ॥ १ ॥

भूमा समसादादधुपदेशात् ॥ ८ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

भूमा प्राण परिशो वा १ प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् ।

अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमोक्तेर्वायुरेव सः ॥

विच्छिद्यैष त्विति प्रणं सत्यस्थोपक्रमास्तथा ।

महोपक्रम आम्भोक्ते रीशोऽयं, द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

अक्षरमस्वरान्तधृते ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ अन्यभाव-

व्याहृतेश्च ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म १ लोकेऽक्षराभिधा ।

वर्णे प्रसिद्धा, तेनात्र प्रणवः स्यादुपास्तुये ॥

अव्याकृताधारतीक्ष्णः सर्वधर्मनिषेधतः ।

शासनात् द्रष्टृतादेश्च ब्रह्मैवाक्षरमुच्यते ॥ ३ ॥

ईश्वरतत्त्वसंबन्धपदेशात् स ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमधिकारणमारचयति ।

त्रिमात्रप्रणवे ध्ये यमपरं ब्रह्म वा परम् ? ।

ब्रह्मलोकफलाप्त्यादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥

ईक्षितव्यो जीवधनात् परस्तत्प्रत्यभिज्ञया ।

भवेत् ध्येयं परं ब्रह्म, क्रममुक्तिः फलिष्यति ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्चु ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्त्रिषुपलब्धे ॥ १६ ॥ प्रसिद्धे च ॥ १७ ॥ इतरपराम-

र्गात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमधिकारणमारचयति ।

दहर को वियज्जीवो ब्रह्म वा ? ऽऽकाशशब्दतः ।

वियत् स्यादथवाल्पत्वश्रुतेर्जीवो भविष्यति ॥

वाङ्माकाशीपमानेन द्युभूम्यादिसमाहितैः ।

आत्माऽपहतपाप्मत्वात् सेतुत्वाच्च परेश्वरः ॥ ५ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्य ॥ १९ ॥ अन्वार्थश्च परार्थश्च ॥ २० ॥ अस-

श्रुतेरिति चेत्सङ्कम् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमधिकारणमारचयति ।

य. प्रजापतिविद्यायां स किं जीवीऽथवेश्वरः ? ।

जाग्रत्सुप्रसुप्तोक्ते संज्ञान् जीव इहोचित ॥

‘आत्मापहतपाप्मेति’ प्रक्रम्यान्ते स उत्तमः ।

पुमानित्युक्त ईशोऽत्र जाग्रदाद्यवबुद्धये ॥ ६ ॥

अनुक्तस्य च ॥ २२ ॥ अपि च चर्यते ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

‘न तत्र सूर्यो भातीति’ तेजोऽन्तरमुतापि चित् ? ।

तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत् ॥

• चित् स्यात्, सूर्याद्यभास्यत्वात् तादृक्तेजोऽप्रसिद्धितः ।

सर्वस्मात् पुरतोभानात् तद्भासा चान्यभासनात् ॥७॥

शब्दादेव प्रमित ॥ २४ ॥ हृद्यपेक्षया ह्य मनुष्याधिकारत्वात् ॥२५॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

‘अद्भुष्टमात्रो’ जीवः स्यादौशी वा ? इत्यप्रमाणतः ।

देहमध्ये स्थितेष्वैव जीवो भवितुमर्हति ॥

भूतभवेऽग्रता जीवे नास्त्यतोऽसाविहेष्वरः ।

स्थितिप्रमाणे ईशोऽपि स्तो हृद्यस्योपलब्धितः ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि वादरायण सम्भवात् ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्ना-

नेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेत्तात प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानाभ्याम् ॥ २८ ॥ अतएव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ समानमानरूपत्वाच्च-
 दृष्टावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेषु ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकार
 जैमिनि ॥ ३१ ॥ उच्चोक्तिषु भावाच्च ॥ ३२ ॥ भावस्तु वादरायणोऽस्त्विति
 ॥ ३३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः ? ।

विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेनैषामधिक्रिया ॥

अविरुद्धार्थवादादिमन्वादेर्देहसत्त्वतः ।

अर्थित्वादेश सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदा द्रवणत् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ कृत्वि-
 यत्वगतेष्वोत्तरत्र चैलरथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ सस्कारपरामर्शात् तद-
 भावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्ते ॥ ३७ ॥ श्रवणा-
 ध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेषु ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ? ।

अत्रैवार्थिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान् ॥

देवाः स्वयंभासवेदाः, शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् ।

नाधिकारी श्रुती, स्मार्त्ते त्वधिकारी न वार्यते ॥ १० ॥

कथ्यतात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

जगत्कर्मनक्तत् प्राणोऽथनिर्वायुरुतेश्वरः ? ।
 अथनिर्भयहेतुत्वात्, वायुर्वा देहचालनात् ॥
 वेदनादमृतत्वोक्ते रोगोऽन्तर्यामिरूपतः ।
 भयहेतुचालनन्तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
 द्वादशाधिकरणमारचयति ।

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत् ? ।
 'समुत्पद्योपसम्पद्ये'त्युक्त्वा स्याद्रविमण्डलम् ॥
 समुत्पानं त्वम्यदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम् ।
 सत्प्रतिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्यादक्षिसाक्षितः ॥ १२ ॥

आकाशोऽर्थात्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
 त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

वियद्वा ब्रह्म वा 'ऽऽकाशो वै नामिति' श्रुतं, वियत् ।
 अवकाशप्रधानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥
 निर्बोद्धृत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत् ततः ।
 ब्रह्म स्यादाक्यशेषे च 'ब्रह्मात्मित्यादि'शब्दतः ॥ १३ ॥
 उक्तुमुत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्मादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।
 इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकारणमारचयति ।

स्याद्विज्ञानमयी जीवो ब्रह्म वा ? जीव इत्यते ।
आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् ॥
विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणायुपाधितः ।
ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

आनुमानिकमध्येनेषामिति चेन्न शरीररूपकावन्यस्तम्बुहातदशयात्
॥ १ ॥ स्रग्धनु, तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वा-
वचनाच्च ॥ ४ ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ त्रयाणामेव
चैवमुपन्यास प्रशुच्य ॥ ६ ॥ महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकारणमारचयति ।

‘महत्तः परमव्यक्तं’ प्रधानमथवा वपुः ।

प्रधानं साहस्रशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रत्यभिज्ञया ॥

श्रुतार्थप्रत्यभिज्ञानात् परिशेषाच्च तद्वपुः ।

सूक्ष्मत्वात् कारणावस्थामवगन्नाख्यां तदर्हति ॥ १ ॥

चमसुवदविशेषात् ॥ ८ ॥ ज्योतिरुपक्रमेण तु तथा ह्यधीयत एके
॥ ९ ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकारणमारचयति ।

अजा हि साङ्गप्रकृतिस्तेजोऽवनामिकाऽथवा ? ।

रजभादौ लोहितादिलक्ष्णेऽसौ साङ्गयास्त्रगा ॥

लोहितादिप्रत्यभिज्ञा तेजोऽवनामलक्षणम् ।

प्रकृतिं गमयेत् त्रीतीमजात्कृत्स्निर्भुत्ववत् ॥ २ ॥

न अङ्गुरोपसंयहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ प्राणादयो वा
क्यशेषात् ॥ १२ ॥ उद्योतिषैकैषामसत्त्वज्ञे ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकारणमारचयति ।

यच्च पञ्चजनाः साङ्गप्रतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः ।

प्राणाद्याः ? साङ्गप्रतत्त्वानि, पञ्चविंशतिभासनात् ॥

न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः ।

संज्ञा 'पञ्चजने'त्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुता ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादपु यथाव्यपदिष्टोक्तं ॥ १४ ॥ समाकर्तुं

॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकारणमारचयति ।

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा ? ।

न युक्तो, वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥

सर्गक्रमं विवादेऽपि नासौ स्मृष्टरि विद्यते ।

अव्याकृतमसत् प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ ४ ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥ जीवस्य प्राणलिङ्गाज्ञेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

व्यन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पुरुषाणां कः कर्ता प्राणजीवपरात्मसु ? ।

‘कर्मेति’ चलने प्राणी, जीवोऽपूर्वं विवक्षिते ॥

जगद्वाची कर्मशब्दः पुंमात्रविनिवृत्तये ।

तत्कर्ता परमात्मैव न सृष्टावादिता तत ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयस्य ॥ २० ॥ अत्क-
मिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमि ॥ २१ ॥ अविष्यतेऽिति काशकतुञ्ज
॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

‘आत्मा द्रष्टव्य’ इत्युक्तः ससारी वा परेश्वर ? ।

संसारी, पतिजायादिभोगप्रीत्याऽस्य सूचनात् ॥

अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

ससारिणमनूद्यात् परेशत्वं विधीयते ॥ ६ ॥

प्रकृतिस्य प्रतिज्ञादृष्टानुरोधात् ॥ २३ ॥ अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥
वालाज्ञोभयान्नागात् ॥ २५ ॥ व्याकलते परिणामात् ॥ २६ ॥ योनिर
ङ्गि गीयते ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानञ्च वेक्षणात् ? ।

कुलालवक्त्रमितं तत्, नोपादानं सृष्टादिवत् ॥

‘बहु स्याम्’ इत्युपादानभावोऽपि श्रुत इंचितुः ।
एकबुद्ध्या सर्वधीय तस्मात् ब्रह्मोभयात्मकम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।
इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पादं ॥०॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

-अखादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वः ? ।
वटधानादिदृष्टान्तादखादेरपि तत् श्रुतम् ॥
शून्याखादिष्वेकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते ।
स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥ ८ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ० ॥

* अतृत्वनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्य त्वनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥:॥
इतरेषाञ्चानुपलब्धे ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सांख्यस्य त्वाऽस्ति सङ्कोचो न वा वेदसमन्वये ? ।
धर्मं वेदः सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशया ॥
प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिंस्मृतिभिः स्मृतिः ।
अमूला कापिलौ बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः ॥ १ ॥

एतेन योग प्रत्युक्तः ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणभारचयति ।

योगस्मृत्याऽस्ति सङ्गीची न वा ? योगो हि वैदिकः ।

तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः सङ्गृह्यते तथा ॥

प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्यात् सा प्रमा ।

अवैदिके प्रधानादावसङ्गीचस्तयाऽप्यतः ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु
विशेषानुगतिव्याम् ॥ ५ ॥ इत्यते तु ॥६॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्र-
त्वात् ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्भा-
वात् ॥ ९ ॥ स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादर्थव्यथानुमेयमिति
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणभारचयति ।

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते ? ।

बाध्यते, साम्यनियमात् कार्यकारणवस्तुनोः ॥

मृदुघटादी समत्वेऽपि दृष्टं वृत्तिककेशयोः ।

स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासी न बाधकः ॥ ३ ॥

एतेन विष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तद्वर्थाधिकरणभारचयति ।

बाधोऽस्ति परमाख्यादिमतेर्बा न वा ? यतः पटः ।

नतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽती बाध्यते मतेः ॥

शिष्टे ष्टाऽपि स्मृतिस्वक्ता शिष्टत्यक्तमतं किमु ।
नातो बाधो विवर्त्ते तु न्यूनत्वनियमो न हि ॥ ४ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याद्धोक्तवत् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

१ पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अद्वैतं बाध्यते नो वा १ भोक्तृ भोग्यविभेदतः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धी भेदोऽसावन्यबाधकः ॥

तरङ्गफेणभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते ।

भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथाऽस्तु तत् ॥ ५ ॥

• तदनन्त्यकारस्मरणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धे ॥ १५ ॥

• सत्त्वाज्ञावरस्य ॥ १६ ॥ असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्
॥ १७ ॥ युक्ते शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पठवच्च ॥ १९ ॥ यथाच प्रा-
च्यादि ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तौ यदि वा व्यवहारिकौ १ ।

समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ ॥

बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तार्वैतौ व्यवहारिकौ ।

कार्यस्य कारणाभेदाद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकारणादिदोषप्रसङ्गि ॥ २१ ॥ अधिकन्तु भेद-
निर्देशात् ॥ २२ ॥ अज्ञादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिताक्रियादिः स्वान्नो वा ? जीवाभेदं प्रपश्यतः ।

जै वाहितक्रिया स्वार्था स्यादेवा नहि युज्यते ॥

अवस्तुजीवससारस्ते न नास्ति मम क्षतिः ।

इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ ७ ॥

उपसहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥ देवादिऽदपि लोके
॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकारणमारचयति ।

न सम्भवेत् सम्भवेद्वा सृष्टिरिका द्वितीयतः १ ।

नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ॥

अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म, तच्चाविद्यासहायवत् ।

नानाकार्यकरं, कार्यक्रमोविद्यास्रशक्तिभिः ॥ ८ ॥

कृत्स्नसक्तिर्ध्वरवयपत्वयद्कोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्
॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचिन्ताश्च हि ॥ २८ ॥ सप्तश्लोकाश्च ॥ २९ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे,

नवमाधिकारणमारचयति ।

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामी ? न युज्यते ।

कात्स्न्याद्ब्रह्मनित्यतात्ते दशात् सावयवं भवेत् ॥

मायाभिर्बहुपत्वं न कात्स्न्यात्वापि भागत' ।

युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामीऽत्र मायिकः ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ १० ॥ विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ११ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकारणमारचयति ।

नाशरीरस्य मायाऽस्ति यदिवाऽस्ति ? न विद्यते ।

ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिण ॥

बाह्यहितुसृते गहनं मायया कार्यकारिता ।

ऋतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मण्यस्तु प्रमाणतः ॥ १० ॥

ॐ प्रयोजनवत्त्वात् ॥ १२ ॥ लोकवस्तु लीलाकौवलयम् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

— द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकारणमारचयति ।

• तसोऽस्त्रष्टाऽथवा स्रष्टा ? न स्रष्टा, फलवाञ्छने ।

अदृप्तं स्याद्, ऽवाञ्छायामुच्चतनरतुल्यता ॥

लीलाश्लासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फल यतः ।

अनुच्चत्ते विरच्यन्ते, तस्मात् तप्तस्तथा सृजेत् ॥ ११ ॥

• वैषम्यनैर्दृष्टेन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ १४ ॥ न कर्मा-
विभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ १५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च
॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकारणमारचयति ।

• वैषम्याद्यापतेसो वा ? सुखदुःखे लुभेदतः ।

सृजन् विषम ईशः स्यान् निष्ठं ण्यपीपसंहरन् ॥

प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्षे शः प्रवर्त्तते ।

नातो वैषम्यनैर्दृष्टे, संसारस्तु, न चादिमान् ॥ १२ ॥

वर्षभर्षोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
त्वयोदशाधिकारचरमारचयति ।

नास्ति प्रकृतिता यद्वा निगुणस्याऽस्ति ? नास्ति सा ।
मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्बनात् ॥
अर्माधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते ।
निगुणेऽप्यस्ति जात्यादौ स्वाद्ब्रह्म प्रकृतिस्ततः ॥ २३ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नाहुमानम् ॥१॥ प्रवृत्तेश्च ॥२॥ यतोऽम्बुवञ्चेत्तत्रा-
ऽपि ॥ ३ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेऽज्ञानमेव्यत्नात् ॥ ४ ॥ अन्यत्वाभावाच्च
न त्वयादिवत् ॥ ५ ॥ अथ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ पुत्रप्राप्त्यर्थादिति
चेत्तथापि ॥ ७ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥८॥ अन्यवानुजितौ च चर्याक्लि-
विभोगात् ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाच्चासन्नसम् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकारचरमारचयति ।

प्रधानं जगतौ हेतुर्न वा ? सर्वे घटादयः ।
अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरती भवेत् ॥
न हेतुर , योग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसम्भवात् ।
सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्याश्च, कुतोऽन्वयः ॥ १ ॥

नहृदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकारप्रकारश्चवति ।

नास्ति काष्ठादृष्टान्तः त्निं वास्यसदृशोऽत्रवे १ ।

भ्रस्ति, शक्तः पटः शक्तात् तन्तोरेव हि जायते ॥

अणुः ह्रस्वकमुत्पन्नमनयोः परिमण्डलात् ।

अदीर्घात् ह्रस्वकादीर्घं त्र्यणुकं तन्निर्द्गमम् ॥ २ ॥

उभयथापि न कर्मात्कदाभावः ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च सा-
ध्यादनवस्थिते ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ रूपादिमन्वाच्च
विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ अपरिपक्वा-
ज्ञात्वमनकमेवा ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकारप्रकारश्चवति ।

जमयन्ति जगन्नी वा संयुक्ताः परमाणवः ।

आयकर्मजसंयोगात् ह्रस्वुक्तादिक्रमाज्जनिः ॥

सनिमित्तानिमित्तादिविकल्पे व्यायकर्मणः ।

असम्भवादसंयोगे जमयन्ति न ते जगत् ॥ ३ ॥

सकदाच उभयत्रैतदपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिभावनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥
अस्ति प्रतिज्ञोपरोधौ बौगधयवत्वया ॥ २१ ॥ प्रतिषेध्याऽप्रतिसंस्था-
निरोधाप्राप्तिरधिकेदात् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ आ-
कारे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अनुकृतेषु ॥ २५ ॥ नास्तोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥
उदासीनतापि चैव शिष्टिः ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठ्याधिकरणमारचयति ।

समुदायावुभौ युक्तावयुक्तौ वा ? ऽयुहेतुकः ।

एकोऽपरः स्वान्यहेतुरित्येवं बुध्यते इयम् ॥

स्थिरचेतनराहित्यात् स्वयञ्चाचेतनत्वतः ।

न स्वान्वाबामणूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥.४ ॥

नाभाव उपलब्धे ॥२८॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादियम् ॥ २९ ॥ न भा-
वोऽनुपलब्धे ॥ ३० ॥ अणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ सर्वधामुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठ्याधिकरणमारचयति ।

विज्ञानस्वान्यमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ।

युज्यते, स्वप्नदृष्टान्तात्, बुद्धैरेव व्यवहारतः ॥

अवाधात् स्वप्नवैषम्य बाह्यार्थरूपलभ्यते ।

‘बहिर्वद्’ इति तेऽप्युक्तिर्नाऽती धीरर्थरूपभाक् ॥ ५ ॥

नैर्त्तं असम्भवात् ॥३२॥ एवञ्जात्माकार्त्तं सूत्रम् ॥३३॥ न च पर्या-
यादप्यविरोधो विकारादिभ्य ॥ ३५ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद-
विशेष ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सिद्धिः सप्तपदार्थानां संसभङ्गीनयान्नवा ? ।

साधकन्यायसद्भावात् तेषां सिद्धौ किमहुतम् ॥

एकस्मिन् ऋदसस्वादिविरुद्धप्रतिपादनात् ।

अपन्याय' सप्तमङ्गी, न च जीवस्य सांशता ॥ ६ ॥

पत्युरसामङ्गल्यात् ॥ १७ ॥ सञ्जन्मानुपपत्तेः ॥ १८ ॥ अधि-
ष्ठानानुपपत्तेः ॥ १९ ॥ करणयज्ञेन भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ अन्तवन्व-
मसर्वज्ञता वा ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

तटस्थे श्वरवादी यः स युक्तोऽथ न युज्यते ? ।

युक्तं, कुंलालदृष्टान्तान् नियन्तृत्वस्य सम्भवात् ॥

नै युक्तो, विषमत्वादिदोषाद्द्वैदिक ईश्वरे ।

अभ्युपेते तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः ॥ ७ ॥

उत्पन्नसम्भवात् ॥ ४१ ॥ न च कर्तुं करणम् ॥ ४२ ॥ विज्ञाना-
दिभावे वा तदप्रतिषेध ॥ ४४ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

जीवोत्पत्त्यादिक पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा ? ।

युक्तं, नारायणव्यूहतन्त्रमात्राधनादिवत् ॥

युज्यतामविरुद्धोऽर्थो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते ।

उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

न विद्यदृष्टे ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौणत्वच्छब्दात् ॥ ३ ॥ शब्दा-
च्च ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दयत् ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठाहानिरव्यतिरेकाक-
र्द्धेभ्य ॥ ६ ॥ यावद्विकारन्तु विभागो लोकावत् ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

व्योम नित्यं जायते वा ? हेतुत्रयविवर्जनात् ।
जनिश्रुतेषु गौणत्वात् नित्यं व्योम, न जायते ॥
एकज्ञानात् सर्ववृद्धिविभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः ।
विवर्ते कारणैकत्वात् ब्रह्मणो व्योम जायते ॥ १ ॥

एतेन भातरिश्वा व्याख्यात ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वायुर्नित्यो जायते वा ? ह्यान्दोम्येऽजस्रकीर्तनात् ।
'सैषाऽनस्तमिता देवते'त्युक्तेर्न च जायते ॥
श्रुत्यन्तरोपसंहारात् गौखनस्तमयश्रुतिः ।
वियद्वज्जायते वायुः, स्वरूपं ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सद्ब्रह्म जायते नो वा ? कारणत्वेन जायते ।
यत्कारणं जायते तत् विवक्षायादयो वद्या ॥
असतोऽकारुण्यत्वेन खादीनां सत उद्भवात् ।
व्याप्ते रजादिवाक्येन बाधात् समैव जायते ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथाद्याह ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकारणमारचयति ।

ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्बा ब्रह्मसंयुतात् ।

'तत्तेजोऽष्टजते'त्युक्ते ब्रह्मणो जायतेऽनसः ॥

'वोयोरग्निर्' इति श्रुत्या पूर्वश्रुत्ये कवाक्यतः ।

• ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसम्भवः ॥ ४ ॥

• • • • • ध्याप ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

• • • • • द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकारणमारचयति ।

'ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा वक्रैर् ? नाम्नेर्जसोद्भव' ।

विरुद्धत्वात्, नीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥

'अग्निराप' इति श्रुत्या ब्रह्मणो वक्रुपाधिकात् ।

अपा जनिर्विरोधस्तु सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः ॥ ५ ॥

पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरैश्च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चाधिकारणमारचयति ।

'तः अन्नमसृजन्ते'ति श्रुतमन्नं यवादिकम् ।

पृथिवी वा ? यवाद्येव, लोकीऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥

भूताधिकारात् कण्ठास्य रूपस्य श्रवणादपि ।

तथाऽन्नः पृथिवी'त्युक्ते रसं पृथ्व्याऽन्नहेतुतः ॥ ६ ॥

तदभिधानादेव तु तद्विज्ञात् च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम् ?
'व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निरु' इत्युक्तेः खादिकर्तृता ॥
'ईश्वरोऽन्तर्गमयती'त्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकम् ।
ब्रह्म वायादिहेतुः स्यात् तेज आदीक्षणादपि ॥ ७ ॥

विपर्ययेषु तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सृष्टिक्रमो लये श्रेयो विपरीतक्रमोऽथ वा ? ।
क्रमं कल्पशास्त्रं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥
हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः ।
'पृथिव्यापस्विति' चेत्कृत्वात् विपरीतक्रमो लये ॥ ८ ॥
अनरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति चेत्तद्विषेयात् ॥ १५ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

किमुक्तक्रमभङ्गोऽस्ति प्राणायौर्नास्ति वा ? ऽस्ति हि ।
प्राणाक्षमनसां ब्रह्मवियतोर्मध्य ईरणात् ॥
प्राणाद्या भीतिका भूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमम् ।
नेच्छन्त्यतो नभङ्गीऽस्ति, प्राणादौ न क्रमः श्रुतः ॥ ९ ॥

चराचरव्यपात्रवस्तु स्वात्सद्भापदेशो भाक्तकहावभाविवात् ॥ १६ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यावस्य तृतीयपादे
दशमाधिकारणमारचयति ।

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वा ? ऽऽत्मनो हि ते ।
ः 'जातो मे पुत्र' इत्युक्ते जातकर्मादितस्तथा ॥
मुख्ये ते वपुषो, भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ।
'जातकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेति' शास्त्रतः ॥ १० ॥

नास्मात्श्रुतेर्नित्यत्वाच्च तावत् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यावस्य तृतीयपादे
एकादशाधिकारणमारचयति ।

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियहत् जायते न वा ? ।
सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्ते जायते विष्णुलिङ्गवत् ॥
ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विद्येत् स्वयम् ।
श्रीपादिकं जीवजन्म, नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतम् ॥ ११ ॥

सोऽत एव ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यावस्य तृतीयपादे
द्वादशाधिकारणमारचयति ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवो ? ऽचिद्रूप इत्यते ।
चिदभावात् सुषुम्नादौ जायन्निश्चयनसः कृता ॥
ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपचित् सुषुम्नौ न लुप्यते
हेतादृष्टिर्हेतसोपात् 'न हि द्रष्टुर्' इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ आत्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥ नाचुर-
 तच्छ्रुतेरिति चेत्तेतराधिकारात् ॥ २१ ॥ अथद्व्योम्नागभावात् ॥ २२ ॥
 अविरोधस्यन्दनवत् ॥ २३ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्-
 दि हि ॥ २४ ॥ युष्वाहा लोकावत् ॥ २५ ॥ व्यतिरेको गन्तवत् ॥ २६ ॥
 तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥ शुभशुभदेशात् ॥ २८ ॥ तद्गुणधारत्वात् त
 तद्गुणदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ वापदात्मभासित्वाच्च न दोषसादर्शनात्
 ॥ ३० ॥ उष्वादिपक्षस्य सनोऽभिज्जिबोवात् ॥ ३१ ॥ निव्योर्पिण्डभ्य-
 गुणस्यभिप्रसङ्गोऽन्यतरान्वयनो वाऽप्यसौ ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तद्योद्गाधिकारणमारचयति ।

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्याद्, ? 'एषोऽणुर्' इति वाक्यतः ।

उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाच्चाचुरेव सः ।

साभासबुद्धयुक्तेन तदुपाधित्वतीऽणुता ।

जीवस्य सर्वगत्यन्तु सती ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ १३ ॥

कर्ता यास्कार्यवन्मात् ॥ १३ ॥ विहारोपदेशात् ॥ १४ ॥ उपादा-
 नात् ॥ १५ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियादां न चेद्विद्यविषयैव ॥ १६ ॥ उप-
 लब्धिवद्विनियम ॥ १७ ॥ भक्तिविपर्ययात् ॥ १८ ॥ समाध्यभावाच्च
 ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तद्योद्गाधिकारणमारचयति ।

जीवोऽकर्ताऽथवा कर्ता? 'भियः कर्तृत्वसम्भवात् ।

जीवकर्तृत्वा किं स्याद्' इत्याहुः साहचर्यामिनः ॥

करणत्वाच्च धीः कर्त्री, कारणश्रवणशीलिकाः ।

व्यापारा न विना कर्ता, तस्मात् जीवस्य कर्तृता ॥१४॥

त्रयाच तद्योक्तवचा ॥ ४० ॥ ब्रूलम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकदशाधिकार्यमारचयति ।

कूर्तृत्वं वास्तवं किं वा कल्पितं ? वास्तवं भवेत् ।

'यजति'त्वादिशास्त्रेषु सिद्धस्याबाधितत्वतः ।

'असङ्गी ही'ति तद्वाचात् स्मृतिके रत्नतेव तत् ।

अध्वस्तं धीशुचुरादिकार्योपाधिसन्निधेः ॥ १५ ॥

एतन्नु तच्छ्रुते ॥ ४१ ॥ इतप्रवन्नायेऽस्तु निहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या-
दिः ॥ ४२ ॥ ब्रूलम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

दशैकाधिकार्यमारचयति ।

प्रवर्त्तकोऽस्य रागादिरौघो वा ? रागतः क्वथौ ।

दृष्टा प्रवृत्तिर्, वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥

ग्रन्थेषु दृष्टिवज्जीवेष्वीशस्याविषयत्वतः ।

रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽस्त ईश्वरोऽस्य प्रवर्त्तकः ॥ १६ ॥

अंशो नामाव्यपदेशादन्वया चापि दार्ढ्यकृतवाहितमधीयत एके ॥४३॥
मन्त्रवर्षांश्च ॥४४॥ अपि च कर्षते ॥४५॥ प्रजायादिवज्जीवै पर ॥४६॥
कारन्ति च ॥४७॥ अनुष्ठापरिहारौ देहव्यवहारात् ज्योतिरादिवत् ॥४८॥
व्यसन्तेऽप्योर्ध्वतःकर' ॥ ४९ ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ अदृष्टानिय-
मात् ॥ ५१ ॥ अत्रिचन्द्रप्रादिकपि चैवम् ॥ ५२ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्-
भावात् ॥ ५३ ॥ ब्रूलम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

किं जीवेश्वरसाङ्ख्यं व्यवस्था वा ? श्रुतिद्वयात् ।

अभेदभेदविषयात् साङ्ख्यं न निवार्यते ॥

‘अग्रोऽवच्छिन्न आभास’ इत्यीपाधिककल्पनैः १

जीवेश्वरोर्ध्ववस्था स्यात् जीवानाञ्च परस्परम् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तथा प्राणा ॥ १ ॥ गौणत्वन्मवात् ॥ २ ॥ तत्प्राकृतस्य ॥२॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाच ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

किमिन्द्रियास्त्रानादीनि सृज्यन्ते वा परात्मना ? ।

सृष्टेः प्राग्विनाशैर्वा सङ्गावोक्तैरनादिता ॥

एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाच्चनिश्चयतः ।

उत्पद्यते, ऽथ सङ्गावः प्रागवान्तरसृष्टितः ॥ १ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥५॥ इत्युदयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥६॥ सूत्रम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सप्तैकादश वाचाणि ‘सप्त प्राणा’ इति श्रुतः ।

सप्त स्युर्भूतनिष्ठेषु छिद्रेषु च विभेदप्रथात् ॥

अशीर्षण्यस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात् ।
त्रियान्ये कादशाख्यानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

अथवच ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

व्यापीत्यणूनि वाक्षाणि ? साङ्ग्या व्यापित्वमूचिरे ।

वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥

देहस्थवृत्तिमङ्गागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यताम् ।

उत्पन्नाभ्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि सुरदर्शनात् ॥ ३ ॥

अथ ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा ? न जायते ।

‘आनीद्’ इति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः ॥

आनीदिति ब्रह्मसखं प्रोक्तं वातनिषेधनात् ।

‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्युक्ते रेष जायते ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ चक्षुरादिवक्तु, तत्सहस्रिष्टप्रा
दिभ्य ॥ १० ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तीचाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ पञ्च-
वृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वायुर्वाऽक्षक्रिया वाऽन्धी वा प्राणः ? श्रुतितोऽनिलः ।

सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात् ॥

‘भाति प्राणी वायुने’ति भेदोक्तेरैकताश्रुतिः ।

वायुतस्त्वेन सामान्यवृत्तिर्वाञ्छिष्यतोऽन्यता ॥ ५ ॥

अणुश्च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राणोऽयं विमुरल्पो वा १ विभुः स्यात्, म्रुष्टुपक्रमे ।

हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तित् ।

समष्टिवाष्टिरूपेण विभूतैवाधिदैविकी ।

आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्वादृश्यश्च यथेन्द्रियम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥ प्राणवता शब्दात्

म १५ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वागाद्यां स्थः १ स्वतन्त्रता ।

नो चेहागादिजो भोगो देवाना स्यान्न चात्मन ॥

श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगोऽग्न्यादेस्तु नोचित ।

देवदेहेषु सिद्धत्वात् जीवो भुङ्क्ते स्वकर्माणां ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेयादर्थं चोच्यते ॥ १७ ॥ भेदकृते ॥ १८ ॥

सिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्राणस्य वृत्तयोऽद्यापि प्राणात् तत्त्वान्तराणि वा १ ।

तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनाम्नोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥

अमाश्रमादिभेदोक्तेर्गीर्णेषु तद्रूपनामनी ।

आलोचकत्वे नान्यानि प्राणी नेताऽच्चदेहयो ॥ ८ ॥

स ज्ञौमूर्त्तिर्लृप्तिन्नु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ मासादि भौम
धैर्बाहुर्द्धोक्तिरयोश्च ॥ २१ ॥ वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

सूत्रम्

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

भवमाधिकारणमारचयति ।

नामरूपव्याकरणे जीव कर्त्ताऽथवेश्वरः १ ।

‘अनेन जीवेन’त्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इत्यते ॥

जीवान्वयं प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसर्जने ।

जीवोऽशक्तः, शक्त ईश, उक्तमोक्तिस्त्ववेक्षितुः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

तदन्तरवृत्तिपत्तौ रंहति सम्परिचिन्तं प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

त्प्राक्तकत्वात् तं भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेषु ॥ ३ ॥ अग्नप्रादिगति-

श्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्यु-

पपत्तेः ॥ ५ ॥ अशतत्वादिति चेन्नैष्टादिकारिणा प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भोक्त-

वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकारणमारचयति ।

अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान् व्रजेत् ? ।

भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः ॥

बीजानां दुर्लभत्वेन निराधारिन्द्रियागतेः ।

पञ्चमाहुतियुक्ते च जीवस्यैर्याति वेष्टितः ॥ १ ॥

कृतात्वयेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यः यथेदमनेवञ्च ॥ ८५ ॥ चरणा-
दिति चेन्नोपलक्षणाद्यैति काष्ठाजिन ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चे-
त्तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदम्कृते एवेति ह वादरि ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वर्गावरोहौ क्षीणानुशयः सानुशयोऽथवा ? ।

‘यावत्सम्प्रात’वचनात् क्षीणानुशय इष्यते ॥

जातमात्रस्य भोगित्वादैकभवेः विरोधतः ।

चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम् ॥ २ ॥

अनिष्ठादिकारिणां च श्रुतम् ॥ १२ ॥ स यमने त्वत्तुभूयेनरेपा-
मारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ सारन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च
सप्र ॥ १५ ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति
ह प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धे ॥ १८ ॥ अर्जतेऽपि च
लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयाशब्दावरोध संशोकस्य ॥ २१ ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

चन्द्रं याति नवा पापी ? ‘ते सर्व’ इति वाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्वाभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥ ३ ॥

साभाध्यापित्प्रपञ्चे । २२ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकारणमारचयति ।

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वा ? ऽवरोहिणः ।
 'ष्युर्भूत्वे'त्यादिवाक्यात्तत्तद्भावः प्रपद्यते ॥
 ख्वत् सूक्ष्मो वायुवशी युक्ती धूमादिभिर्भवेत् ।
 अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥४ ॥

नातिचिरेण विशेषात् । २२ । सूत्रम् ।

• तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकारणमारचयति ।

ब्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वा ? ऽवरोहति ।
 तत्रानियम एव स्यात्, नियामकविवर्जनात् ॥
 दुःखं ब्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितम् ।
 विलम्बस्तेन पूर्वञ्च त्वरार्थादवसीयते ॥ ५ ॥

अन्याधिकृते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अणुत्वमिति चेन्न ऋदात्
 ॥ २५ ॥ रेत सिन्धुगोऽथ ॥ २६ ॥ योने शरीरम् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकारणमारचयति ।

ब्रीह्यादी जन्म तेषां स्यात् संश्लेषो वा ? जनिर्भवेत् ।
 'जायन्त' इति मुख्यत्वात् पशुहिंसादिपापतः ॥

वैधान्न पापसंश्लेषः, कर्मव्यापृत्यनुक्तिः ।

श्विप्रादीं सुख्यजनौ चरणव्यापृतिः श्रुतौ । ६ ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातरं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥
मायामात्मन्, कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ १ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेरा
चक्षते च तद्विद् ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात्, तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययौ ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सत्या मिथ्याऽथवा स्वप्नसृष्टिः ? सत्या, श्रुतीरणात् ।

जाग्रदेशाविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता ॥

देशकालाद्यनीचित्यात् बाधितत्वाच्च सा मृषा ।

अभावोक्ते 'इतमात्रसाम्याज्जीवानुवादतः ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात्
॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नाडीपुरीतद्ब्रह्माणि विकल्पान्ते सुषुप्तये ।

समुच्चितानि वैकार्यात् विकल्पान्ते यवादिषत् ॥

समुच्चितानि नाडीभिर्ब्रह्मप्रसृप्य पुरीतति ।

इत्स्थन्नह्माणि यात्यैकं, विकल्पे ज्वष्टदीपता ॥ १ ॥

स एव तु कर्मानुष्कृतिगन्धमिधिभ्यः ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकारणमारचयति ।

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा ? ।

उद्विन्दुरिवाशक्तेर्निबन्तुं कोऽपि बुध्यते ॥

कर्मविद्यापरिच्छेदादुद्विन्दुविसृजणः ।

स एव बुध्यते' शास्त्रान्तदुपाधेः पुनर्भवात् ॥ ३ ॥

सुप्तोऽर्द्धसम्पत्ति परिशेषात् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकारणमारचयति ।

• किमुच्छेका जाग्रदादौ किं वाऽवस्थान्तरो भवेत् ? ।

अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु ॥

न जाग्रत्स्वप्नयोरैका, हैताभानाम् सुमता ।

सुखादिविज्ञतेस्तेनावस्थाऽन्या लोकासम्भता ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ न भेदादिति

चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव च

तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यान् ॥ १५ ॥ आह च तन्मात्र

॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा सूर्य-

काटिक्तु ॥ १८ ॥ अन्वुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ इद्विज्ञास-

भाक्कृमन्तर्भावाद्दुभयसामञ्जसादेवम् ॥ २० ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकारणमारचयति ।

ब्रह्म किंरूपि वाऽरूपि भवेन्नौरूपमेव वा ? ।

द्विविधश्रुतिसङ्गावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकम् ॥

निरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः ।

रूपं त्वनूद्यते भ्रान्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ ५ ॥

प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय ॥ २२ ॥ तदध्य-
क्तमाह हि ॥ २३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षासुमानाभ्याम् ॥ २५ ॥ प्रका-
शादिवशावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मस्वरथात् ॥ २५ ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि
खड्गम् ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशान्परिहृत्वाखण्डत्वत् ॥ २७ ॥ प्रकाशात्प्र-
यवहा तेजस्वात् ॥ २८ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ प्रतिषेधोच्च ॥ ३० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्माऽपि 'नेति नेती'ति निषिद्धमथवा नहि ? ।

द्विरुक्ताया ब्रह्मजगती निषिध्येते उभे अपि ॥

वीक्ष्ये यमितिशब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये ।

अनिदं सत्यसत्यञ्च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ ६ ॥

परमत सेतुत्वानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य ॥ ३१ ॥ सामान्यात् ॥
॥ ३२ ॥ बुद्धार्थं पादवत् ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥
उपपत्ते ॥ ३५ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमाया-
शब्दादिभ्य ॥ ३७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

अस्यन्यद्ब्रह्मणो नो वा विद्यते ? ब्रह्मणोऽधिकम् ।

सेतुत्वोन्मानवत्त्वाच्च सम्बन्धाद्देवत्वतः ॥

धारणात् सेतुतोन्मानमुपाख्ये भेदसङ्गती ।

उपाध्वुवनाशाभ्यां नान्यदन्यनिषेधतः ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्ते ॥ १८ ॥ न्यूनत्वाच्च ॥ १९ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव
॥ ४० ॥ पूर्वं तु वादरावणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।
इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कर्मैव फलदं यद्वा कर्माबाधित ईश्वरः ।
अपूर्वावैान्तरद्वारा कर्मणः फलदाढ्यता ॥
अचेतनात् फलासूतेः शास्त्रीयात् पृजितेश्वरात् ।
कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥ ८ ॥
इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

सर्वभेदान्प्रत्यय चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि
॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सरवञ्च तद्वि-
यम ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्ति रथवैकता ? ।
अनेकत्वं, कौषुमादिनामधर्मविभेदतः ॥
विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् ।
शिरोव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्यान्न वेदने ॥ १ ॥
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधियेष्ववत् समाने च ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकोपास्तावनाहार्या आहार्या वा गुणाः श्रुती ।
अनुक्तत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतिगुणैः ॥
श्रुतत्वादन्यशाखायामाहार्या अग्निहोत्रवत् ।
विशिष्टविद्योपकारः स्वशाखोक्तगुणैः समः ॥ २ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ नवा प्रकाररूपभेदात्
परोवरीयस्त्वादियत् ॥ ७ ॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

एका भिन्नाऽथवोद्गीथविद्या छन्दोग्यकाण्वयोः ? ।
एका स्यान्नामसामान्यात् सग्रामादिसमत्वतः ॥
उद्गीथावयवोद्धार उद्गालेत्युभयोर्भिदा ।
वेद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमात्राप्रयोजकम् ॥ ३ ॥

व्याप्ते च समञ्जसम् ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमध्यासोऽथवा बाधः ऐक्यं वाऽथ विशेष्यता ? ।
अक्षरस्याथ नास्त्यैक्यं नियतं हेत्वभावतः ॥
वेदेषु व्याप्त्योद्धार उद्गीथेन विशिष्यते ।
अध्यासादौ फलकाल्परं सन्निवृत्तांगलक्षणम् ॥ ४ ॥

सर्वाभिदादन्वयेने ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

वशिष्टत्वाद्यनाहार्यमाहार्यं वैवमित्यतः ।
उक्तस्यैव परामर्शाद्नाहार्यमनुक्तिः ॥
प्राणोद्धारिण बुद्धिस्थ वशिष्टत्वादि नेतरत् ॥
एव शब्दपरामर्शयोग्यमाहार्यमिष्यते ॥ ५ ॥

आत्मन्दाद्य प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रिवशिरस्ताद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ
हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नाऽहार्या उत वा हार्या आनन्दाद्या अनाहृति ।
वामनीसत्यकामादेरिवैतेषां व्यवस्थितिः ॥
विधीयमानधमाणां व्यवस्था स्याद् यथाविधि ।
प्रतिपत्तिफलानान्तु सर्वथास्वासु सङ्घतिः ॥ ६ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सर्वा परम्पराऽच्चादेर्ज्ञेया पुरुष एव वा ।
ज्ञेया, सर्वाश्रुतत्वेन वाक्त्रानि स्युर्ब्रह्मणि हि ॥
पुमर्थं पुरुषज्ञानं तत्प्रयत्नः श्रुतौ महान् ।
तद्बोधाय श्रुतोऽच्चादिर्वैद्य एकः पुमांस्ततः ॥ ७ ॥

आत्मन्द्हीतिरितरपदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादव-
धारणात् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपाठे
अष्टमाधिकारणमारचयति ।

‘आत्मा वा इदम्’ इत्यत्र विराट् स्यादथवेक्षरः १ ।
भृताद्यष्टैर्नेश्वरः स्यात् गवाद्यानयनाहिराट् ॥
भ्रूतोपसङ्घतेरीशः स्यादह्वैतावधारणात् ।
अर्थवादी गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥ ४ ॥

कार्याख्यानदपूर्वे ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपाठे
नवमाधिकारणमारचयति ।

इयोर्वस्त्वन्यदेकं वा काण्च्छ्रान्दोग्यषष्ठयोः १ ।
उभयत्र पृथग्वस्तु, सदात्मभ्यामुपक्रमात् ॥
साधारणोऽयं सञ्ज्ञब्दः ‘स आत्मा तत्त्वम्’ इत्यतः ।
वाक्यशेषादात्मवाची तस्मादस्वेकमेतयोः ॥ ९ ॥

उमान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपाठे
दशमाधिकारणमारचयति ।

अनग्नबुध्नाचमने विधेये बुद्धिर्गिव वा १ ।
उभे अपि विधेयेते, इयोरत्र श्रुतत्वतः ॥
स्मृतेराचमनं प्राप्तं, प्रायत्पर्यमनूद्य तत् ।
अनग्नतामतिः प्राणविद्रोऽपूर्वा विधीयते ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्त्रादि ॥ २० ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च

॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

शाण्डिल्यविद्याकाण्डेनां द्विविधैकविधाऽथवा ? ।

द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वैत्रिध्यमिति गम्यते ॥

एकान्तमनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् ।

विद्यायां विधिरेकत्र स्यादन्यत्र गुणे विधि ॥ ११ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्तपि चात ॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

महारं स्याद्वावस्था वा नाम्नोरहरहस्त्विति ? ।

विद्यैवात्वेन महारः स्याद,ऽध्यात्माधिदैवयो ॥

‘तस्योपनिषद्’ इत्येवंभिन्नस्थानत्वकीर्तनात् ।

स्थितासीनगुरूपारस्योऽपि नाम्नोर्व्यवस्थिति ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेत्तरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

आचार्यो वा नवा तत्र संभृत्यादिविभूतयः ? ।

आचार्या, ब्रह्मधर्मत्वात् शाण्डिल्यादाववारणात् ॥

असाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञाऽत्र नास्त्यत ।

अनाचार्यं ब्रह्ममात्रसम्बन्धोऽतिप्रसङ्गक ॥ १३ ॥

नेषाद्यर्षभेदात् ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

पुंविद्यैका विभिन्ना वा तैत्तिरीयकताच्छिन्नोः ? ।

मरणावभृथत्वादिसाम्यादेकेति गम्यते ॥

बहुना रूपभेदेन किञ्चित् साम्यस्य बाधनात्

न विद्यैक्यं, तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात् ॥ १४ ॥

हानौ त्वायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानयत् तदुक्त
॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

वेद्यमन्त्रप्रवर्ग्यादि विद्याङ्गमथवा नतु ? ।

विद्यासन्निधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणी ॥

लिङ्गे नान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि च कर्मणाम् ।

विनियोगात् सन्निधिस्तु बाध्योऽती नाङ्गता तयो ॥ १५ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यस्य ॥ २७ ॥ ब्रह्मत उभयानिरो-
धात् ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपायनमनाहार्यं हानाव् आह्वियतेऽथवा ? ।

अश्रुतत्वादनार्त्तपाह्वियभिदाश्च नाह्वयतिः ॥

विद्याभेदेऽप्यर्थवाद आहार्यः सुतिसाम्यतः ।

हानस्य प्रत्यभिज्ञानादेकविंशादिवादवत् ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणस्य द्वितीयवर्षकमाह ।

विधूनन चालनं स्थापनं वा चालनं भवेत् ? ।

‘दोधूयन्ते ध्वजाग्राणी’त्यादौ चालनदर्शनात् ॥

हानमेव भवेद्वाक्यशेषेऽन्योपायनश्रवात् ।

ऋत्तौ न ह्यपरित्यक्तमन्यं स्त्रीकर्तुमर्हति ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणस्य तृतीयवर्षकमाह ।

कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्पु रा ।

उत्तीर्थं विरजां त्यागस् ? तथा कौषीतकिश्रुतेः ॥

कर्मप्राप्यफलाभावात् मध्ये साधनवर्जनात् ।

ताण्डिश्रुतेः पुरा त्यागो, बाध्यः कौषीतकिक्रमः ॥१६ ॥

गतेरर्थवत्त्वसुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २६ ॥ उपपन्नस्तद्व्यवस्था-
योपलब्धौर्लोकवत् ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

‘उपास्तिबोधयोर्मार्गः समी यद्वा व्यवस्थित ? ।

सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्महानवत् ॥

देशान्तरफलप्राप्त्यै युक्तो मार्ग उपास्तिषु ।

आरोग्यवद्धोषफल तेन मार्गो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

अनियमः सर्वासाधिविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टाविंशतिपरिच्छेदमारचयति ।

मार्गं श्रुतस्यलेश्वेव सर्वोपास्तियु वा भवेत् ? ।
श्रुतेश्वेव प्रकरणात्, द्विःपाठोऽस्य वृथाऽन्यथा ॥
प्रोक्तो विद्यान्तरे मार्गो 'ये चेम' इति वाक्यतः ।
तेन बाध्यं प्रकरणं, द्विपाठस्मिन्तनाय हि ॥ १८ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अनविंशतिपरिच्छेदमारचयति ।

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पाश्चिकी नियताऽथवा ? ।
पाश्चिक्यऽपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्तनात् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमीषोपास्तिफल बुधाः ।
मुक्ताधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः ॥ १९ ॥

अक्षरधियां त्वरोग्र सामान्यतद्वावाभ्यामौपसद्यत् तदुक्तम् ॥ २० ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
विंशतिपरिच्छेदमारचयति ।

निषेधानामसंहारः संहारो वा ? न संहतिः ।
आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां सम्भावयते यतः ॥
श्रुतानामश्रुतानाञ्च निषेधानां समा यतः ।
आत्मलक्षणता तस्मात्, दार्ढ्यायास्तूपसंहतिः ॥ २० ॥

इवदामन वत् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

[अ०३पा०३]

व्यासाधिकार्यमाला ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकविंशतिपर्यन्तमारचयति ।

‘पिबन्ती इा सुपर्णे’ति द्वे विद्ये अथवैकधीः १ ।
भोक्तारौ, भोक्तृभोक्ताराविति विद्ये उभे इमे ॥
पिबन्ती भोक्तृभोक्तारावित्युक्तं हि समन्वये ।
इन्द्रः प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैका मन्त्रयोर्द्वयोः ॥ २१ ॥

इन्द्रः भूतप्राभवत् सात्त्विक ॥ २५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति
चेन्नापदेशान्मन्त्रं ॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वाविंशतिपर्यन्तमारचयति ।

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्यादुषस्तकह्योलयो १ ।
समानस्य द्विराम्नानाद्विद्याभेदः प्रतीयते ।
सर्वान्तरत्वमुभयोर्नास्ति विद्यैकता ततः ।
अज्ञाविशिष्यनुत्थै द्विःपाठस् ‘तस्वमसौ’तिवत् ॥ २२ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तयोविंशतिपर्यन्तमारचयति ।

व्यतिहारे सात्त्विकगोरेकधा धीरुत द्विधा ।
वस्त्वैकमक्षैक्यस्य सात्त्विक्य व्यतिहारगोः ॥
ऐकोऽपि व्यतिहारीत्यत्र धीर्द्विधेयस्य जीवता ।
कुतोपास्यै वाचनिसौ, मूर्तिवहाऽर्च्यमार्धिकम् ॥ २२ ॥

तेषु हि सत्त्वादयः ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षड्विंशाधिकरणकारणवति ।

हे सत्यविद्ये एका वा यच्चरव्यादिवाक्ययोः ? ।
फलभेदादुभे लौकजयात् पापहतेः पृथक् ॥
प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गधीफलम् ।
अर्थवादोऽथवा मुख्यो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः ॥ २४ ॥

कानादीतरत्न तत्र चात्यतनाद्वयः ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षड्विंशाधिकरणकारणवति ।

असंहतिः संहतिर्वा व्योम्नोर्दहरहादयोः ? ।
उपास्यन्नेयभेदेन तद्गुणानामसंहतिः ॥
उपास्यै क्वचिदन्धत्वं सुतये वाऽसु संहतिः ।
दहराकाशं आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २५ ॥

आदरादलोप ॥ ४० ॥ उपास्यतेऽतस्मादचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षड्विंशाधिकरणकारणवति ।

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणाहुतिरभोजने ।
न लुप्यतेऽतियेः पूर्वं भुञ्जीतेत्त्वाद्दरोक्षितः ॥
भुज्यमानोपजीवित्वात्सक्रीये लोप इत्यते ।
भुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तात्त्वाद्दोऽनुपपद्यते ॥ २६ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्पुत्रप्रतिबन्ध फलम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तविंशतिप्रकरणभारव्यति ।

नित्या अङ्गावबद्धाः स्युः कर्मस्वनियता एत ? ।

पर्यावत् क्रतुसम्बन्धी वाक्यान्नित्यास्तती मता ॥

पृथक्फलश्रुतेर्मेता नित्या गोदीहनादिवत् ।

१. 'उभौ कुरुत' इत्युक्तं कर्मोपास्यनुपासिनोः ॥ २७ ॥

— प्रदानवदेवं तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टाविंशतिप्रकरणभारव्यति ।

— एकीकृत्य पृथग् वा स्याद् वायुप्राणानुचिन्तनम् ? ।

तत्त्वाभेदात्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनम् ॥

अवस्थाभेदतोऽध्यात्ममधिदैवं पृथक्श्रुतेः ।

प्रयोगभेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २८ ॥

लिङ्गभूयस्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वविकल्प प्रकरणात्

स्यात् क्रिया भागवत् ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ विद्यैय तु निधा

रणात् ॥ ४७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ श्रुत्यादिवलीयस्वाच्च न बाध ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्य प्रज्ञानरपृथक्त्ववत् दृष्टस्य तदुक्तम् ॥ ५० ॥ न सामान्या-

दशुपैलुम्बेर्मृज्युवत् न हि लोकापत्ति ॥ ५१ ॥ परेष च शब्दस्य ता-

द्विध भूयस्वात्त्ववत् ॥ ५२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकोविंशतिप्रकरणभारव्यति ।

कर्म शेषाः स्वतन्त्रा वा मनेधियसुखात्मयः ।

कर्म शेषाः, प्रकरणात् लिङ्गत्वन्यायदर्शनम् ॥

उन्नेयं विधिगामिष्ठादेव श्रुत्या च वाक्यतः ।

वाच्यं प्रकरणं तच्चात् स्वतन्त्रं वक्रिचिन्तनं ॥ २८ ॥

एक आत्मनः शरीरे भाषात् ॥ ५३ ॥ अतिरेककथाभाषित्यात्र
द्वयत्वविवत् ॥ ५४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य

त्रिंशदाधिकरणमारचयति ।

आत्मा देहस्तदन्यो वा ? चैतन्यं मद्ब्रह्मक्षियत् १ ।

भूतमेलनजं देहे नान्यत्वात्मा वपुस्ततः ॥

भृतीपलब्धिर्भूतेभ्यो विभिन्नाविषयित्वतः ।

सैवात्मा भौतिकेहादेहादन्योऽसौ परलोकभाक् ॥ ३० ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शास्त्रासि हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ मन्त्रादिवद्वा-
ऽविरोध ॥ ५६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकत्रिंशदाधिकरणमारचयति ।

उक्त्यादिधौः स्वशास्त्राङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत् ? ।

सान्निध्यात् स्वस्वशास्त्राङ्गेष्वेवासी व्यतिष्ठते ।

उक्त्योद्गीतादिसामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते ।

श्रुत्या च सन्निधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यावत्सी ॥ ३१ ॥

भूम्नः शब्दवत् व्यायस्यं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वाविंशदाधिकरणमारचयति

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृत्स्न एव वा ? ।
 अङ्गेषूपस्तिफलयोरुक्ते रस्यं शधीरपि ॥
 उपक्रममावसानाभ्या समस्तस्यैव चिन्तनम् ।
 अङ्गोपास्तिफले सुत्यै प्रत्येकीपास्तिनिन्दनात् ॥ ३२ ॥

— गूनाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

— * त्र्यस्रिंशद्वाधिकरणमारचयति ।

न भिक्षा उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादय ? ।
 समस्तोपासनञ्चैष्ट्यात् ब्रह्मैक्यादप्यभिन्नता ॥
 कृत्स्नोपास्तिरशक्यत्वाद् गुणैर्ब्रह्मैष्ट्यक्त्वत् ।
 दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक् पृथगुपक्रमात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतस्रिंशद्वाधिकरणमारचयति ।

अहं अहेष्वनियमो विकल्पे नियमोऽथवा ।
 नियामकस्याभावेन याथाकाम्यं प्रतीयताम् ॥
 ईशसाक्षात्कृतेष्वेकविद्ययैव प्रसिद्धितः ।
 अन्यानर्थक्यविक्षेपी विकल्पस्य नियामकौ ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं ब्रह्मज्ञीवैरत्र वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चदश्याधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेषु विकल्प' स्याद् याथाकाम्येन वा मितिः ? ।

अहं ग्रहेष्विवैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पनम् ॥

'देवो भूत्वे'तिवन्नात्र काचित् साक्षात्कृती मिति' ।

याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभाव ॥ ६१ ॥ शिष्टेषु ॥ ६२ ॥ समाहारात् ॥ ६३ ॥
गुणसाधारण्यश्रुतेषु ॥ ६४ ॥ न वा तत् सहभावाश्रुते ॥ ६५ ॥
दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ स्तम्भम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशदधिकरणमारचयति ।

समुच्चयोऽङ्गबद्धेषु याथाकाम्येन वा मिति' ? ।

समुच्चितत्वादङ्गानां तद्वद्देषु समुच्चय' ॥

'ग्रह गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ' इत्यादिवन्नहि ।

अ यते सहभावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ ३६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

पुरुषार्थोऽत शब्दादिति वाहरायण ॥ १ ॥ शेषत्वात् पुंस्त्वार्थवत्-
दो यथाऽन्वेषिति जैमिनि' ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुते
॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तद्वती विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च
॥ ७ ॥ अधिकोपदेशान् वादलावन्त्यैर्षं तर्हिभात् ॥ ८ ॥ तस्यन्तु
दर्शनम् ॥ ९ ॥ अक्षरार्थत्विभौ ॥ १ ॥ विभासः प्रत्ययत् ॥ ११ ॥ अध्यय-
नसात्वत् ॥ १२ ॥ नाविद्येत्वात् ॥ १२ ॥ स्तुतयेऽङ्गमतिर्वा ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ उपमर्हन् ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वरेतसु च यद्धे हि
॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

*प्रथमाधिकरणमारचयति ।

क्रत्वर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वाऽऽत्मनो यतः ।

देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात् क्रतुग ततः ॥

नृहै ब्रधैः कर्म हेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा ।

आचारो लोकसग्राही स्वतन्त्रा ब्रह्माधीस्ततः ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ अनुष्ठेय वाद-
रूपेण साम्यश्रुते ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यूर्ध्वरेता किं वास्ति ? नास्त्यसावविधानतः ।

वीरघाते विधेः क्लृप्तावन्धपांश्वादिगा स्मृतिः ॥

अस्त्यपूर्व विधेः क्लृप्तिर्वीरहाऽनग्निको गृही ।

अन्यादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमारचयति ।

लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा नवा ? ।

यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात् ॥

अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः ॥ २ ॥

स्तुतिमात्ररुपादानादिति चेन्नापूर्धत्वात् ॥ २१ ॥ भाष्येन्द्राच्च ॥२२॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकारणमारचयति ।

स्तौत्र रसतमत्वादि ध्येयं वा गुणवर्णनात् १ ।

‘जुहुरादित्य’ इत्यादाविव कर्माङ्गसंस्कृतिः ।

भिन्नप्रकरणस्थत्वान्नाङ्गविधे कवाक्यता ।

‘उपासीतेति’ विध्युक्ते ध्येयं रसतमादिकम् ॥ ३ ॥

पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ तथा चकवाक्यतोप-
बन्धात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकारणमारचयति ।

पारिल्यवार्थमाख्यानं किं वा विद्यास्तुतिः १ स्तुते ।

ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिल्यवार्थता ॥

‘मनुर्वैवस्वती राजे’त्येवं तत्र विशेषणात् ।

अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्तुतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अत एव चाम्नीन्वनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चमाधिकारणमारचयति ।

आत्मबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते १ ।

अङ्गिनोऽङ्गेष्वपेक्षायाः प्रशङ्काऽऽपि दर्शनात् ॥

अविद्यातमसोर्ध्वं स्त्री दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः ।

नैरपेक्षं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २६ ॥ शब्दमाद्युपेत स्यात्-
 चापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

• प्रथाधिकरणमारचयति ।

उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ? ।

• फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता ॥

यंज्ञशान्त्यादिसापेक्षं विद्याजस्र श्रुतिद्वयात् ।

हलेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथे यद्वदपेक्षते ॥ ६ ॥

सर्वाङ्गभूमतिश्च प्राणान्त्ये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च कर्तते ॥ ३० ॥ शब्दज्ञातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ सूत्रम् ।

• तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति

सर्वाङ्गनविधिः प्राणविदोऽनुज्ञाऽथवाऽऽपदि ? ।

अपूर्वत्वेन सर्वाङ्गभुक्तिर्ध्यातुर्विधीयते ॥

श्वाद्यन्नभोजनाशक्तेः शास्त्राच्च भोज्यवारणम् ।

आपदि प्राणरक्षार्थमेवानुज्ञायतेऽखिलम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चान्नभकर्मापि ॥ ३२ ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्व-

थापि तु एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ • अन्नभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

विद्यार्थमात्रमार्थञ्च द्विःप्रयोगोऽथवा सक्तत् ? ।

प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिन्यने ॥

आज्ञानभुक्ताग तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।

अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मत ॥ ८ ॥

अमरा चापि तु तद्दृष्टे ॥ २६ ॥ अपि च क्षयते ॥ ४७ ॥ विशेष-
वानुग्रहश्च ॥ २८ ॥ अतस्त्वितरञ्जप्रायो लिङ्गाच्च ॥ २९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

मास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा ? नैव विद्यते ।

धीशुद्धार्थाश्रमित्वस्य ज्ञानहेनोरभावतः ॥

अत्येव, सर्वसम्बन्धिजपादेश्चिन्तशुद्धित ।

श्रुता हि विद्या रैकादेराश्रमे त्वतिशुद्धता ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु नातङ्गावो जैमिने रपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्य ॥ ४० ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अवरोहोऽस्याश्रमिणा नवा ? रागात्, स विद्यते ।

पूर्वधर्मशुद्धया वा यथारोहस्तथैच्छिक ॥

रागस्यातिनिषिद्धत्वादिहितस्यैव धर्मत ।

आरोहनियमोक्तागादेर्नावरोहोऽस्यशास्त्रत ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वसंधि

त्वे क्त भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अष्टोद्भूरेतमी नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा ? ।

अदर्शनोक्तेर्नास्त्येव व्रतिनी गर्हभ पशुः ॥

उपपातकमेवेतत् व्रतिनी मधुमासवत् ।

प्रायश्चित्ताच्च सस्कारात् शुद्धिर्यत्नपरं वचः ॥ ११ ॥

अहुस्त भवथापि कृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

• तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

• द्वादशाधिकरणमारचयति ।

शुद्ध गिष्टैरुपादेयस्याज्यो वा दोषहानित ? ।

उपादेयोऽन्यथा शद्धिः प्रायश्चित्तकृता वृथा ॥

आमुष्मिन्ने च शद्धिं स्यात्ततं शिष्टास्यजन्ति तम् ।

प्रायश्चित्तादृष्टिवाक्यादशुद्धिस्त्वैहिकीष्यते ॥ १२ ॥

स्वामिन फलश्रुतेरित्यालोय ॥ ४४ ॥ चार्त्विज्यमित्यौडुलोमित्स्वर्ग

तच्च परिक्रीयते ॥ ४५ ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

तयोद्दशाधिकरणमारचयति ।

अङ्गध्यानं याजमानमात्त्विर्ज्यं वा ? यतः फलम् ।

• श्रुतुरेव श्रुत, तस्माद् याजमानमुपासनम् ॥

‘ब्रूयादेवविदुग्दाते’त्यात्त्विर्ज्यत्व स्फुष्टं श्रुतम् ।

क्रीतत्वादृत्विजस्तेन कृतं स्वामिकृतं भवेत् ॥ १३ ॥

सङ्कार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ क-

त्स्वभावात् तद् गृह्योपसङ्गार ॥ ४८ ॥ कौनयदितरेषामप्युपदेशात्

॥ ४९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षड्दशाधिकरणमारचयति

अविधेय विधेय वा मौनम् ? तन्न विधेयते ।
प्राप्तं पाण्डित्यतो मौनं, ज्ञानवाच्युभयं यतः ॥
निरन्तरज्ञाननिष्ठा मौन पाण्डित्यतः पृथक् ।
विधेय तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निवृत्तये ॥ १४ ॥

अनादिष्कुर्वन्नन्यात् ॥ ५० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षड्दशाधिकरणमारचयति ।

बाल्यं वयं काकचारी धोशुद्धिर्वा ? प्रसिद्धितः ।
वयस्त्वस्याविधेयत्वे कामचारीऽस्तु नेतरत् ॥
मननस्योपयुक्तत्वाद्भावशुद्धिविवक्षिता ।
अत्यन्तानुपयोगित्वाद्द्विरुद्धत्वाच्च न हयम् ॥ १५ ॥

ऐहिकमथ्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनम् ॥ ५१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

इहैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा ? नियम्यते ।
तथाभिसन्धे र्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनी ॥
असति प्रतिबन्धे ऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरेऽन्यथा ।
'श्रवणायै'त्यादिशास्त्राद्वामदेवोक्तत्वाद्दपि ॥ १६ ॥

एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थावृत्ते ॥ ५२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

मुक्तिः सातिशया नो वा ? फलत्वाद्ब्रह्मलोकवत् ।
स्वर्गवत् फलभेदेन मुक्तिः सातिशयैव हि ॥
ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म क्वचित् सातिशयं श्रुतम् ।
अत एकविधा मुक्तिर्विधसो भगुजस्य वा ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

आवृत्तिरसकृदपदेशात् ॥ १ ॥ विद्मन् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

श्रवणाद्या सकृत्कार्या आवर्त्या वा ? सकृद्, यत ।
शास्त्रार्थस्मावता सिध्येत् प्रयाजादौ सकृत्कृतं ॥
आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत् ।
दृष्टेऽत्र सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्पते बुधैः ॥ १ ॥

आत्मैति तूपगच्छन्ति याहयन्ति च ॥ २ ॥ सूत्रम् ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ज्ञाना स्वात्मतया ब्रह्मं ब्राह्ममात्मतयाऽथवा ? ।
अन्धत्वन विजामीयाद्ःखदुःखिविरोधतः ॥
त्रौपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम् ।
गृह्णन्धेव महावाक्यैः स्वशिष्यान् याहयन्ति च ॥ २

न प्रतीकेन हि कः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेऽहन्दृष्टिरस्ति न वा ? ब्रह्माविभेदतः ।
जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराहन्दृष्टिरिष्यते ॥
प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षण्ये ।
अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्याहन्दृष्टियोग्यता ॥ ३ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यस्मिन् ब्रह्मधीरुत ? ।
अन्यदृष्टोपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्तवत् ॥
उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्याऽन्यचिन्तनम् ।
अन्योपास्या फल दत्ते ब्रह्म तिथ्याद्युपास्तिवत् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आदित्यादावङ्गदृष्टिरङ्गे रव्यादिधीरुत ? ।
नोत्कर्षो ब्रह्मजत्वेन ह्यथोस्तेनैच्छिको मतिः ॥
आदित्यादिधियाऽङ्गानं संस्कारे कर्मणः फले ।
मुच्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः ॥ ५ ॥

आसीनं सन्नवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचलत्वञ्चापेक्षम्
॥ ९ ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते ? ।

न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो न हि ॥

श्रेयनोत्थानगमनैर्विक्षेपस्यानिवारणात् ।

धीसमाधानहेतुत्वात् परिशिष्यत आसनम् ॥ ६ ॥

यत्र कायता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दिग्देशकालनियमो विद्यते ऽथ न विद्यते ? ।

विद्यते, वैदिकत्वेन कर्मस्वैतस्य दर्शनात् ॥

एकाग्रस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते ।

'मनोऽनुकूल' इत्युक्तेर्दृष्टार्थं देशभाषणम् ॥ ७ ॥

आप्रयाणास्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृतिः ? ।

उपास्यर्थाभिनिवृत्तेर्यावदिच्छं न तूपरि ॥

अन्त्यप्रत्ययतो जन्म भाव्यतस्तत्प्रसिद्धये ।

आमृत्यावत्तं न न्याय्यं सदा तद्भाववाक्यतः ॥ ८ ॥

तदभिगम उत्तरपूर्वाधयोरस्ते षविनाशा तद्ग्रपदेशात् ॥१३॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

‘निन’ पापलेपोऽस्ति नास्ति वाऽङ्गपभोगत’ १ ।

‘अनाश’ इति शास्त्रेषु घोषाल्लोपोऽस्य विद्यते ॥

अकर्तात्मधिया वस्तुमहिम्नैव न लिप्यते ।

अस्ते षनाशावप्युक्तावङ्गे घोषस्तु सार्थक’ ॥ ८ ॥

इतरस्याप्येवमसङ्घेष पाते तु ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

पुण्येन लिप्यते नो वा ? लिप्यते, ऽस्य श्रुतत्वत ।

न हि श्रौतेन पुण्येन श्रौत ज्ञानं विरुध्यते ॥

अलेपो वस्तुसामर्थ्यात् समानः पुण्यपापयो ।

श्रुत पुण्यं पापतया तरणञ्च सम श्रुतम् ॥ १० ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधे ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

आरब्धे नश्यतो नो वा ? सञ्चिते इव नश्यतः ।

उभयत्राप्यकर्तृत्वतद्बोधां सदृशौ खलु ॥

आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादपि ।

इषुचक्रादिदृष्टान्तात् नैवारब्धे विनश्यतः ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तत्कार्याद्यैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ अतोऽन्यापि
सोकेषामुभयो ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

नश्येन्नोवाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म ? विनश्यति, ।

यतोऽर्थं वस्तुमहिमा न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

अनुषङ्गफलाशस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति ।

विद्यायामुपयुक्तत्वाद्भाव्यश्लेषस्तु काम्यवत् ॥ १२ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

किमङ्गीपास्त्रिसयुक्तमेव विद्योपयोग्युत ? ।

केवलञ्च प्रशस्तत्वात् सोपास्थे वीपयुज्यते ॥

‘केवल वीर्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्यवत्तरम्’ ।

इति श्रुतेस्तारतम्यवदुभयं ज्ञानसाधनम् ॥ १३ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

बहुजन्मप्रदारव्ययुक्ताना नास्त्युतास्ति मुक् ? ।

विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं, तेन नास्ति मुक् ॥

किं जीवादयवा देहात् प्राणोत्क्रान्तिनिर्धार्यते ? ।
 जीवान्निवारण युक्तं, जीवेद्देहोऽन्यथा सदा ।
 तथाश्मजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः ॥
 उच्छ्रयत्यत्र देहोऽतो देहात् सा विनिवार्यते ॥ ६ ॥

त नि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ज्ञस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीना परेऽथवा ? ।
 'गता कला' इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः ॥
 नद्यब्धिलयसाम्योक्ते विद्वद्दृष्ट्या लयः परे ।
 अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतम् ॥ ७ ॥

अविभागो यचनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तल्लयः शक्तिशेषेण निःशेषेणाथवाऽऽत्मनि ? ।
 शक्तिशेषेण युक्तोऽसावज्ञानिष्वेतदीक्षणात् ॥
 नामरूपविभेदोक्ते निःशेषेणैव संक्षयः ।
 अजे जन्मान्तरार्थन्तु शक्तिशेषत्वमिष्यते ॥ ८ ॥

तदोक्तोऽप्यञ्जलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगता-
 नुष्ठानियोगान्च ह्यदांनुष्टहीतः अताधिक्रया ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

अविशेषो विशेषो वा स्यादुत्क्रान्ते रूपासितुः ।
 ह्यत्रद्योतनसाम्योक्ते रविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥
 मूर्धन्यैव नाद्याऽसौ ब्रजेन्द्राडीविचिन्तनात् ।
 विद्यासामर्थ्यतश्चापि विशेषोऽस्वन्यदर्शनात् ॥ १८ ॥

रश्मिप्रसारी ॥ १८ ॥ निश्चि नेति चेन्न सम्बन्धस्य य एते च
 भावित्वात् दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

— — चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
 दशमाधिकरणमारचयति ।

अहन्यैव मृतो रश्मि याति निश्चपिवा निश्चि ? ।
 सूर्यरश्मेरभावेन मृतोऽहन्यैव याति तम् ।
 यावद्देह रश्मिनाद्योर्युक्तौ ग्रीष्मे क्षपास्वपि ।
 देहदाहात् श्रूतत्वाच्च रश्मीन्निश्चपि यात्यसौ ॥१० ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ योगिन प्रति च स्मर्यते स्मार्ते
 चेतने ॥ २१ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
 एकादशाधिकरणमारचयति ।

अयने दक्षिणे मृत्वा धीफलं नैत्यथैति वा ? ।
 नैत्युत्तरायणाध्वोक्तेर्भीष्मस्यापि प्रतीक्षणात् ॥
 आतिवाहिकदेवेत्तेर्वरख्यात्यै प्रतीक्षणात् ।
 फलैकान्त्याच्च विश्रयाः फल प्राप्नोत्युपासकः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय पादः

अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नान्नाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यद्वाचिरादिकः ?

नान्नाविधः स्याद्विद्यासु वर्णनादन्यथान्यथा ॥

एक एवाचिरादिः स्यान्नामाश्रुत्युक्तपूर्वकः ।

यतः पञ्चाग्निविद्याया विद्यान्तरवतां श्रुत ॥ १ ॥

वायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सन्निवेशयितुं वायुरत्नाशक्योऽथ शक्यते ? ।

न शक्यो वायुलोकस्य श्रुतक्रमविवर्जनात् ॥

वायुश्छिद्राद्विनिष्क्रम्य स आदित्यं व्रजेदिति ।

श्रुतेरर्वाग्रवेर्वायुर्देवलोकस्ततोऽप्राधः ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुण सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वरुणादेः सन्निवेशो नास्ति तत्राथ विद्यते ? ।

नास्ति, वायोरिवैतस्य व्यवस्थाश्रुत्यभावतः ॥

विद्यत्सम्बन्धिषष्ठिस्थनौरस्याधिपतित्वतः ।

वरुणो विद्युत्सूनुः तत इन्द्रप्रजापतौ ॥ ३ ॥

आतिवाहिकस्तस्मिन्नात् ॥ ४ ॥ उभययामोहान् तस्मिन्ने ॥ ५ ॥

येद्यन्नेनैतस्तच्छ्रुते ॥ ६ ॥ सूत्रम्

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

मागं चिद्गं भोगभृत्वा नेतारो वाञ्छिरादयः ? ।
आद्यौ स्यातां, मागं चिद्गसारूपगाल्लोकशब्दतः ॥
'अन्ते गमयती'त्युक्तेनेतारंस्तेषु चेदृशः ।
निर्देशीऽस्यत्र लोकाख्या तन्निवासिजनान् इति ॥४॥

कार्यं वादौररस्यं गत्युपपत्ते ॥ ७ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥८॥ सामी-
यान्मु तद्ग्रपदेश ॥ ९ ॥ कार्याख्ये तदध्यक्षेण सहात परमभिधानात्
॥ १० ॥ सृष्टेश्च ॥ ११ ॥ परं जैमिनिर्णयत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च
न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसम्बन्धि ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठ्याधिकरणमारचयति ।

परं ब्रह्माय वा कार्यमुदङ्गार्गेण गम्यते ।
मुख्यत्वादमृतत्वोक्तेर्गम्यते परमेव तत् ॥
कार्यं स्यात्, गतियोग्यत्वात् परस्मिंस्तदसम्भवात् ।
सामीप्याद्ब्रह्मशब्दोक्तिरमृतत्वं क्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥

अप्रतीकालम्बनाच्चयतीति वादरायण उभययाऽदोषात् तत्क्रतुश्च
॥ १५ ॥ निष्पेक्षं दर्शयति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीय पादः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नयति वा नवा ।
अविशेषश्रुतेरुतान् ब्रह्मोपासकवन्नयेत् ॥

ब्रह्मकतोरभावेन प्रतीकार्हफलश्रवात् ।

२। तन्नयति पञ्चाग्निविदी नयति तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

सम्पत्त्याविर्भावो स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥ सुक्त प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥
आत्मा प्रकृत्यात् ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नाकवन्नूतन मुक्तिरूप यद्वा पुरातनम् ? ।

अभिनिष्पत्तिवचनात् फलत्वादपि नूतनम् ॥

‘स्वेन रूपिणिति’ वाक्ये स्वब्दात्तत् पुरातनम् ।

आविर्भावो ऽभिनिष्पत्तिः फलश्चाज्ञानहानित ॥ १ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मुक्तरूपाद्ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वाऽथ भिद्यते ? ।

‘सम्पद्य ज्योतिरित्येवं कर्मकर्तृभिदोक्तित’ ॥

अभिनिष्पन्नरूपस्य ‘स उत्तम पुमानिति’ ।

ब्रह्मत्वोक्तेरभिन्नं तद् भेदोक्तिरुपचारत ॥ २ ॥

ब्राह्मणेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चित्ति तन्मात्रेण तदात्मक-
त्वादित्यौडुर्लोमि ॥ ६ ॥ एयमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरा-
ण ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
हेतीयाधिकरणमारचयति ।

क्रमेण युगपदाऽस्य सविशेषाविशेषकौ ? ।

विरुद्धत्वात् कालभेदादवस्था श्रुतयोस्तयोः ॥

मुक्तामुक्तदृशोर्भेदादव्यवस्था सम्भवे मति ।

अविरुद्धं यौगपद्यमश्रुतं क्रमकल्पनम् ॥ ३ ॥

भङ्गल्यादेव तु तच्छ्रुतं ॥ ८ ॥ अत एव चानन्याधिपति ॥ ८ ॥

सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

भोग्यसृष्टावस्ति बाह्यो हेतुः सङ्कल्प एव वा ?

आशामोदकवैषम्याद्धेतुर्बाह्योऽस्ति लोकतत् ॥

‘भङ्गल्यादेव पितर’ इति श्रुत्वावधारणात् ।

सङ्कल्प एव हेतुः साद्वैषम्याच्चानुचिन्तनात् ॥ ४ ॥

अभाव वादरिराह ह्योग्म ॥ १० ॥ भाव जमिनिर्विकल्पान्तरात् ।

॥ ११ ॥ द्वादशोऽवदुभयविधो वादरायणोऽयं ॥ १२ ॥ तन्मन्त्र १२

वदुपपद्यते ॥ १२ ॥ भावे जापदत्त ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्यवस्थितावेच्छिको वा भावाभावो तनोर्यत ? ।

विरुद्धौ तेन पुंभेदादुभौ स्यातां व्यवस्थितौ ॥

एकस्मिन्नपि पुंस्थितावेच्छिकौ कालभेदतः ।

अविरोधात् स्वप्नजाग्रदौगवद् युज्यते द्विधा ॥ ५ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वाथवरुत्पत्तोरन्यतरा-
मेक्षामो वस्तुत हि ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

। चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

। यथाधिकरणमारचयति ।

निरात्मनोऽनेकदेहा सात्मका वा ? निरात्मका ।

अभेदादात्ममनसोरिकस्मिन्नेव वर्त्तनात् ॥

एकत्वात्मानसोऽन्यानि मनासि स्थ प्रदीपवत् ।

आत्मभिस्तदवच्छिन्ने सात्मका, स्युस्त्रिधेत्यतः ॥ ६ ॥

जगद्ग्राभारजं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादि
ति चक्षाधिकारिकमण्डलस्थोक्ते ॥ १८ ॥ विकारार्जति च तथाहि
मिथ त्वात् ॥ १९ ॥ दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षाऽुमाने ॥ २० ॥ भोगमान
सास्यनिद्धाव ॥ २१ ॥ अनादिति शब्दादनादिति शब्दात् ॥ २२ ॥
सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

जगतस्सृष्टत्वमस्त्येषा योगिनामथ नास्ति वा ?

‘अस्ति स्वाराज्यमाप्नोती’ त्युक्तैश्वर्यानवग्रहात् ॥

सृष्ट्रावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनाम् ।

स्वाराज्यमीशो भोगाय ददे मुक्तिञ्च विद्यया ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

चतुर्थाध्याय सप्तमः ।

सप्तमश्चाय पन्चः ।

वेदान्तदर्शनम्

अभिहं कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप भूहत् पदम् ।

नन्दमाशु हरि परमाश्रये जनकजात्रमननसुखात्मम् ॥ १ ॥

श्रीगौर्या सकलार्थद निजपदाम्भोजेन सुक्तिप्रद

श्रीद विभूवेन हेरन्तमनघ श्रीदुःखितुण्डादिना ।

वन्द चर्म्मकपालिकोपकरणीर्वैराग्यसौख्यात् पर

नास्तीति प्रदिशन्तमनविधुर श्रीकाशिकेश शिवम् ॥ २ ॥

यत्कपालवमात्रेण मूको भवति पण्डित ।

वेदशास्त्रशरीरान्ता वाणी वीणाकराम्भजे ॥ ३ ॥

कामाक्षीदत्तदुग्धप्रसुरसुररुतप्राज्यभोज्याधिप्रज्य-

श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्थलब्धात्मबोधै ।

श्रीमद्गोपालगोभिः प्रकटितपरमाहृतभाषाश्रिताऽस्य

श्रीमद्गोविन्दशाणीचरणकमलयो निर्हतोऽह यथाशि' ॥ ४ ॥

श्रीशङ्कर भाष्यकृतं प्रकृत्य व्यास हरि सूत्रकृतञ्च वच्मि ।

श्रीभाष्यतोर्धे परहसतश्चै वाग्जालवन्वच्छिदमभ्युपायम् ॥ ५ ॥

विस्तृतमन्ववीक्षायामलसं यस्य मानसम् ।

आख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥

श्रीमच्छारीरक भाष्य प्राप्य वाक् शृङ्गिमात्रुयात् ।

इति त्रयो ने सफलो गङ्गा रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥

यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।

सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्यतव्य" इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतपात्र-

स्वाध्याये "तद्विजिज्ञाससु" "सोऽन्वेद्य स विजिज्ञासितव्य" "आत्मा

वा अरे इत्येव" श्रोतव्य" इति श्रवणविधिरुपलभ्यते । तस्यापि ।

तत्कायेनैव तात्मविचार एव वेदान्तवाक्यं कर्तव्यं इति । तत्कायेन
 निवृत्तमविद्यायाः साक्षादेव शब्दशस्त्रप्रवृत्तिः । वेदिकाणां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत
 इति वस्तुगतम् । तत्र कश्चिदिह जन्मान् जन्मान्तरे वानुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्
 निमलस्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः को विषयः ? किं फलः ? कोऽधिकारी ?
 कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । त जिज्ञासुनुपलभमानो भगवान्
 वाट्टरायणस्तदुच्यन्वचतुष्टयं श्रवणात्मकशब्दशस्त्रप्रयोजकं न्यायेन
 निश्चेत्तमिदं स्तत्र रचयाञ्चकार “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्वनुबन्धजातं विधिवच्चिह्नितार्थवादाकारैरेव ज्ञानं शक्यम् । तद्यथा
 ‘इह कर्मचिंतो लोकः, क्षीयत एवमेवामृतं पुण्यचिंतो लोकः क्षीयत’
 इति श्रुत्या “यत् कृतं तदनित्यं” इति न्यायवत्या “न जायते स्मियत
 वा विपश्चित्” “यो वै भस्मा तटस्तमन्यटार्त्त” इत्यादिश्रुत्या च
 भस्मात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते । कर्मणश्च कथ्या
 दिना चित्तं सम्पादितं सस्यादिलोको भोग्य इत्यर्थः । विपश्चित् नित्य
 चान्तरूपम् । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचिंतान् ब्राह्मणो निर्वदमायाज्ञा
 स्य मृतं कृतेन’ आ ममस्तु कामाय रक्ष्यं प्रियं भवति” इत्यादिश्रुत्या
 अनात्मभावे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यैर्नित्यत्वेन निश्चितम् । अकृतो
 मोक्षं कृतेन कर्मणा नास्तीति । कर्मतत्फलभ्य वैराग्यं प्राप्तवानि-
 चयः । “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठत् सुमाहितः श्रद्धाविचो भूत्वा
 तन्वशात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या शब्दादिपट्कं लभ्यते । “समाहितो
 भूत्वा” इति काखपाठः । उपरतिः इच्छासः । “न च पुनरावर्त्तते” इति
 स्वयच्छोतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या सुसुखा लभ्यते । तथा च
 विवेकादिबिषयेष्वामधिकारीति ज्ञानं शक्यम् । यथा “एता रानी-
 रुयन्तीति” रात्रिषत्वविधौ प्रतिगतस्त्रीत्वयैवादर्शप्रतिष्ठा कामस्त
 इति तथा “श्रोतव्यं” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो
 विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातम् । “आत्मा इत्यं”
 इत्यहंतात्मदर्शनहिंस्य “श्रोतव्यं” इति विचारविधानात् । न हि
 विचारः स्वयं हि नष्टे कप्रमाणत्वात् अपि तु प्रमाणविषयत्वेन ।

प्रमाणञ्चानुतात्मनि वेदान्ता एव । “तत्त्वोपनिषद् पुरुष” “वदन्त
 विज्ञानसुनिश्चितायां” इति श्रुते । वेदान्तानाञ्च प्रत्यग्ब्रह्मैव विषय
 तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुते । एव विचारविधिं फलमपि
 ज्ञानद्वारा श्रुतिः “तरति शोकात्मनि” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति”
 इत्यादि श्रुते । तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारविधिं कर्तव्यता-
 रूप फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोग्य सुबोध । इत्यादिदं सूत्र
 व्यर्थमिति चेत् । न । तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णय-
 कन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उच्यते ? किं
 वेदान्ता पूर्वतन्त्रेषु गतार्था अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा ?
 किं श्रुतिं स्वर्गादिवत् लोकान्तरभावात्स्वरूपा वेति सद्योनिवृत्तेः ।
 तस्यादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् ।
 तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः । ‘अधिकार्यादीनामागमिकत्वे ऽपि न्यायेन
 निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति । तेन मते अत्र विधिर्नास्ति तेषामभिहितश्रु-
 तौऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षात् सूत्रं व्यर्थमित्यापतति इत्यलं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूत्रस्य अत्रणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थ-
 निर्णययोऽप्यपितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । यास्कारण्यहेतु-
 त्वश्रुतिनिर्णयकत्वेनापोहघातत्वात्सास्त्रादौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रु-
 तीनां स्वार्थं समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “येतदात्ममिदं सर्वं
 “तत् सत्य” “अहं ब्रह्मास्मि” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादि-
 म्यर्थब्रह्मलिङ्गानां विधयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । एव सर्वसू-
 त्वाया श्रुत्यर्थनिर्णयकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदध्याये तत्तत्पादे च
 समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरुच्यते । प्रमेयञ्च कर्तृघातस्य ब्रह्म, अध्या-
 यानां तु समन्वयविरोधविधेयफलमिति । तत्र प्रथमपादस्य अहं ब्रह्म-
 लिङ्गानां समन्वय प्रमेय । द्वितीयतृतीययोरस्य अहं ब्रह्मलिङ्गानाम् ।
 चतुर्थपादस्य पदभावात्समन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य प्रायस्या-
 न्नाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमारभ्यते । “श्रोतव्य” इति विहितश्रवणात्मक वेदान्त
 श्रीमत्साशास्त्रं विषयः । तत् किमारभ्यव्यं न वेति विषयस्यैव ज्ञानसंभ-
 वः ।

अर्थव्यवस्था वशय । तत्र "माहं ब्रह्म" इति भेदपाहिप्रयोगेण कर्तृ
 ताकर्मत्वोद्भेदविशेषवत्त्वच्छिद्वक्तृकालुभावेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो
 रकालस्य प्रयत्नसाधनत्वात्, सत्यवयवस्य ज्ञानाद्विदितिरूपकत्वात्
 वाच्यारम्भार्थमिति प्राप्ते विज्ञानः "ब्रह्मातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति । अत्र
 अर्थव्यवस्थितार्थत्वाय "कर्त्तव्या" इति पदसम्बन्धस्यैवम् । अथाह
 तत्र भाव्यता "ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या" इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयो
 र्ज्ञानेच्छयो कर्त्तव्यत्वमित्येवात् प्रकृत्या फलीभूत ज्ञानमजहङ्गव्यवस्थिते
 प्रत्ययेनेच्छासाधो विचारो जहङ्गव्यवस्था । तथा च "ब्रह्मज्ञानाय वि-
 चारः कर्त्तव्य" इति सूत्रस्य त्रैतार्थं सम्यद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वत फ-
 लत्वाद्येनात् प्रमादत्वकर्मत्वभोग्यत्वात्कार्त्तव्यमित्येवैव फलस्य वक्त-
 व्यम् । तत्रानर्थस्य सत्ये ज्ञानवात्ताद्विदित्येवोनादध्यक्षत्वं वक्तव्यमिति व-
 द्यन्त्याध्यक्षत्वमर्थात् सूचितम् । तत्र शास्त्रस्य विषयप्रयोजनव्यवस्थिति
 चेदः । तथा हि शास्त्रकारस्य विषयप्रयोजनत्वाद् भोजनादिवत्
 शास्त्रे प्रयोजनवद् ब्रह्मनिर्णयज्ञानचेष्टत्वात् "रज्जुरिव" इत्यादि-
 वाक्यवत् । ब्रह्मो ज्ञाननिर्णयोऽध्यक्षत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोजन
 विधि । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानात्कीर्तनज्ञानार्थव्यवस्थितिं फल सूत्रय-
 जीवब्रह्मबीरव्यं विवचनव्यथात् सूचयति । अत्र ज्ञानादध्यक्ष भवानि
 हर्त्ते । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिर्णयोऽध्यासात्तत्वात्, अदित्य
 तत्तथा तथा शुद्धमिदं इदमर्थ इति विषयविद्विष्टेरध्यास इत्येव
 विवचनप्रयोजनत्वात्कार्त्तव्यारम्भव्यवस्थिति । अत्र पूर्वपक्षे ब्रह्म
 सत्यत्वेन ज्ञानाद्विदित्येवपादान्तरवाध्यास इतिरिति फलम् । विज्ञानं
 ज्ञानादेव इतिरिति विवेकः । इति सर्वं मनसि निश्चय ब्रह्मज्ञानादि
 व्याख्यातकालो भगवान् भाव्यकरः इत्येव विचारकर्त्तव्यतात्पक्षैता-
 थान्वयात्पुत्रपत्याऽर्थात् सूचितं विषयप्रयोजनव्यवस्थितोद्भासत्वात् तस्मि
 दिद्वेषध्यासात्पक्षेपक्षान्ताध्यासात् प्रथमं वदति "ब्रह्मज्ञानप्रथ-
 यगोचरयोः" इति । एतेन सूत्रार्थसिद्धिर्त्वाद्भास्यते न भाव्यमिति
 निरसम् । आधिकार्यसिद्धिर्त्वात् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

युद्धदक्षप्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोऽस्य प्रकाशवद्वि-

यत्तु अङ्गशास्त्राभावाद् व्याख्येयमिदं भाष्यमिति । तत्र । सुतरामित-
रेतरभावात्सुपपत्तिरित्यनभाष्यरचनायै तदर्थस्य संज्ञोपपत्तिरिति विज्ञा-
नवर्षप्रत्ययस्य कृतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादित्दं भाष्य व्याख्येयम् ॥

• लोके शुक्लावद रजतमिति अथ सखरजते इदं रजतमित्यधिष्ठान-
सामान्यारोहविशेष्योरैक्यप्रमाहितसंस्काररजज्यो इह इति । अत्राद्यात्म-
न्येष्टात्साङ्काराध्यासे पूर्वो प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वाच्यैक्यमेष्यते
न हितदीक्षि । तथा हि आत्मानात्मनोर्वाच्यैक्ये परस्परैक्यावोग्यत्वात्

तमः प्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहार तत्र
धयति ॥ युद्धदक्षप्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च "प्रत्ययगोचरपदयोश्च" इति

[पा० ७।२।१८] सूत्रेण "प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युद्धदक्षदोर्भेदपर्यन्तस्य"
त्वमादेशौ स, इति विधानात् "त्वदीयं त्वदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र" इतिवत्

"त्वन्मात्प्रत्ययगोचरयो इति ख्यादिति वाच्यं । "त्वयानेकवचने" [पा०
७।२।१७] इति प्रकृतवचनधिकारम् । अत्र च युद्धदक्षदोरेकार्थवाचित्वाभा-
वाद्वात्मानं युद्धदर्शानां बहुत्वाद्दक्षदर्शचेतन्वव्याप्त्युप्राधितो वक्तृत्वात् ।

नन्वेव कथमत्र भाष्ये विषय १ न च "युयमिति प्रत्ययो युद्धप्रत्यय
वयमिति प्रत्ययोऽस्यप्रत्ययसङ्गोचरयोरिति विषयः" इति वाच्यं । शब्द-

साधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न साङ्काराद्युक्तानो युयमिति प्रत्ययविषयत्व-
मसंभिति चेत् न, गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् । विदात्ता तावदक्षप्रत्य-
ययोग्यः । तत्पुत्रत्वसंवादिनिष्ठसिद्धवशात्त्वात्, न तावदर्थमेकानो नाविषय-

अस्यप्रत्ययविषयत्वादिति भाष्योक्तौ च । अथाप्यङ्कारादिरपि तद्योग्यस्य चापि
विदात्तन- संवादादन्तभेदविद्युषं युद्धप्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

आत्मनश्चोचरसात्सु टीकावोजनवासेवमाहुः । "संज्ञोध्यचेतनो युद्ध-
त्पदवाच्यः, अङ्कारादिनिष्ठचेतनोऽस्यत्वदवाच्यः, तथा च युद्धदक्षदो-
सार्थे प्रमुञ्चमानदोरेऽत्त्वमादेशमिदमो न साक्षात्प्रत्ययो- "सुन्दरदो- प्रती-
कतुर्थी द्वितीयात्मकोऽर्थासाधनमिति" [पा० ८।१।२०] सूत्रावाङ्मयप्रसं फात्

रुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणामपि

अत्र शब्दलक्षणयोरिव चिन्मात्रजडनात्रलक्षणयोरपि न त्वमादेशो लक्षण
 त्वाविशेषादिति । यदि तयो, शब्दबोधकत्वे सतेत्र त्वमादेशाभाव इत्यनेन
 सूत्रेण ज्ञापितं तदाऽपि भाष्ये युष्मत्प्रदेन युष्मच्छब्दजन्मप्रत्यययोग्य
 परामर्थो लक्ष्यते, अत्र च्छब्दजन्मप्रत्यययोग्य प्रत्यगात्मा । तथा च लक्ष्य-
 तावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेश । न च पराकृतप्र-
 त्ययत्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्व । न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्य ।
 परामुपपत्तौ चोर्विरोधस्तुर्यार्थे विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि बलव्यत्वात् । अत
 एवेदमन्वत्प्रत्ययगोचरयोरिति यत्तव्येऽपीदं शब्दो ऽस्मदर्थे लोके वेदे च
 ब्रह्म "इमे वयमाकाशे" "इमे विदेहा" "अयमहर्मासि" इति च
 प्रयोगदर्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति नत्वा युष्मच्छब्द प्रयुक्तः । इदं श-
 ब्दप्रयोगे विरोधास्मृत्ते । एतेन चेत्तन्वाचिन्त्वादर्शकत्वं पूर्वं प्रयोक्तव्य
 "अर्थान्ते पूर्वाभिति न्यायात्" "तदादीनि सर्वान्तिप्रमिति" [पा० १। २। ७२]
 सूत्रेण सिद्धं एकशेषस्य स्यादिति निरस्त । युष्मदस्मदोरिति सूत्र
 दत्तात्पि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्ते, एकशेषे विवक्षितविरोधास्मृत्ते च ।
 यद्वास्तु "युष्मदस्मदनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य सिद्धात्तोरधाराप्रापवाद्वायेन
 अहं च द्योतविद्यमानौ युष्मदुपहं" इत्याहुः । तत्र युष्मदस्मत्पदार्थाभ्या
 पराकृतप्रत्ययान्तात्मात्मानोर्वस्तुतो विरोध उक्तः ॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययो ऽहकारा-
 विरहात्मा इत्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रतीय. स्वप्रकाशतया
 भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदस्मदोरिति सूत्रेण त्वमादेशात्तद्विरो-
 धारेण नतीहमित्यादिव्यवहारगोचरः, अस्मदस्मदोरिति सूत्रेण अह
 यज्ञेति व्यवहारगोचर इति लिखा विरोधः स्मृत्तुदीकृत । युष्मदास्मद
 युष्मदस्मदौ, तौ एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मदप्रत्ययगोचरौ
 तयोस्त्रिधा विरुद्धभावयोरितरेतरभावानो एतेनोभेदेकाद्वयत्वात् वा तदनुपपत्तौ
 सिद्धायां तद्वर्माणामपि, एकावस्थावेदिति सूत्रोपदेयत्वात् तद्वर्माणामपि न स्यादि
 तार्थ आह ॥ विषयविधिवोरिति ॥ चिन्मात्रजडनात्रलक्षणयोरपि

मतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विष-

न तादात्म्यमिति भावः । युद्धदुःखदो पराक्प्रतग्रवस्तुनो, ते एव प्रतग्रवश्च
गोचरश्चेति विग्रहः । अत्र प्रतग्रयगोचरपदास्था आत्मानात्मनो प्रतग्रक्

पराग्भावे चिदचित्त्व-हेतुत्वे, तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरिति ।
अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्व आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्तत्वं वाच्यम् । अ-

चित्त्वे स्वस्य स्वेन यच्च स्व कर्मकर्मत्वनिरोधेनासम्भवादिप्रत्यक्षत्वापत्तेरि-
त्यर्थः । यथेष्ट वा हेतुहेतुमद्भावात् । नन्वेवमात्मानात्मनो पराक्प्रत्यक्तमेव

चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च निरोधात् तत्र प्रकाशवर्देकस्य तादा-
त्म्यस्य ज्ञानुपपत्तौ सत्या तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्वर्णाणां चेतन्य

सुखजाह्लादु खादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह । तद्वर्णाणामपि-
ति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्वर्मास्तेषामपि इतरेतरभावानुपपत्तिः ॥

इतरस्य धर्मात्तरे इतरेण धर्माणां भावः । ससर्गस्त्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।
न हि धर्मास्तयोः ससर्गः विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फुटिके लो-

हितवस्तुसामिध्यात् सौहित्यधर्माससर्गः । असङ्गात्मधर्मिणश्च, केनाऽप्य-
ससर्गाद्भर्मिससर्गपूर्वको धर्मससर्गः कुतश्च इत्यभिप्रेत्योक्तम् । इतरा-

मिति । नन्यात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्माससर्गस्य चाभावेऽप्यध्यास-
किं न स्यादित्यत आह । इत्यत इति ॥ इत्युक्तरीत्या तादात्म्याद्यभा-

वेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो-
मित्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः । मित्याशब्दः सुपूर्थः, अपङ्गवचन-

त्वात्निर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापङ्गवार्थः । ननु क्व कस्याध्यासो-
ऽपङ्गूयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतत्त्वमीषा अनात्मन्यनात्मतद्वर्णाणामध्यासो

निरस्यत इत्याह । अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥ अहमितिप्रत्यय
योग्यत्व बुद्धवैरप्यस्तीति सत्या तत् आत्मानं विवेचयति । विषयिणीति

बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः । साक्षिणे हेतुः । चिदात्मक इति । अहमिति
मासमाने चिदुच्यतेतीत्यर्थः ॥ युद्धप्रपतग्रयगोचरस्येति । स्व-कारयो-

न्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्वेवमिति भावः आत्मनोऽस्ति स्वमित्यर्थ-
त्वमित्यत आह । विषयस्येति ॥ साक्षिणोऽस्त्वित्यर्थः । साक्षिणोऽस्त्विति

साक्षिणोऽस्त्विति

विधि चिदात्मके युक्तप्रत्ययगीचरस्य विषयस्य तद्वर्माणां चाध्यासः ।

अथ यो गुरु बुद्ध्यादेर्घटादिघटिदमर्षत्वं न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा यदात्मनो मुख्यं स्वर्गान्तरत्वरूपं प्रत्यक्षत्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्तीति व्य-
 षकारगोचरत्वं चोक्तं तदविद्, अहमिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारव-
 दित्याद्यज्ञाह । अहम् प्रत्ययगोचर इति अहवाचो प्रत्ययवाचो गो-
 चरस्य अहमिति । अहं इति व्यङ्ग्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः ।
 आद्ये इत्यान्ते हेत्वविधिः । द्वितीये तु पक्षे तदविद्विरतिग्राहकनो मुख्यं प्रत्य-
 खादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदविद्, “अनुभ-
 वामि” इति शब्दत्वात् अहङ्कारवदित्यत आह । विषयिणीति । वाच्यत्वं
 कथ्यते वा हेतुः । नाद्यः । पक्षे तदविद्देः । नाद्यः । इत्यान्ते तद्विद्
 स्यादिति भावः । “देहं जानामि” इति देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वे
 ऽपि ननु योऽहमित्यभेदाध्यासवदाहङ्कारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह ।
 चिदात्मक इति ॥ तयोर्जात्यात्मत्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि चिदात्मक-
 यन्त्रके जडास्याहङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः । “अहं” इति भास्य-
 भादात्मवदहङ्कारस्यापि प्रत्यक्षादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपरामाद्यविधि-
 रित्याद्यज्ञाह । युक्तमिति । अहं इति भास्यत्वंमहङ्कारे नास्ति कस्य क
 र्त्तव्यविरोधात् ‘चिदात्मत्वं’ चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वविधिः । अतो बुद्ध्या-
 दे प्रतिभासतः प्रत्यक्षेऽपि पराकादिकं मुख्यमेवेति भावः । युक्तपरक-
 तवाचो प्रतीयत इति प्रत्ययवाचो कर्त्तव्यादिष्वकारगोचरस्य तथैति वि-
 यह । तत्र चेत्यत्वात्तथाह । विषयस्तीति । विष्णु इत्यत्रे । विषयस्तीति,
 नाना इति विषयस्त्वस्त्वर्थः । आत्मव्यवहारस्य इर्माध्यासो मित्या भवतः,
 अनात्मव्यवहारस्य इर्माध्यासः किं न स्यात् ? “अहं स्फुरामि” “सुखी”
 इत्याद्यानुभवादिप्रत्ययज्ञाह ॥ तद्विषयवेत्येति । तत्राहनात्मनो विषययो
 विषयस्यभावश्चेत्यर्थः, इत्यन्त्याने इतीया । चैतन्यात्मना विषयिष्यक इर्माध्यास
 योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मित्येति नास्तीति प्रविष्टं युक्तं अध्या-
 सत्त्वं प्रतीयत । न ह्यत्र पूर्वप्रमादितककारः सादृश्यमपान वासि ।

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तत्त्वमात्राणाञ्चविषयेध्यासीमिथ्येति
 भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यध-
 र्मासाध्यस्येतरतरा विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणीर्मि-

निरवयवनिर्गुण रूपकाशास्त्रनिर्गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चावोगात् ।

नन्वात्मनो निर्युक्तत्वे तद्वर्णाशामिति भाष्यं कथमिति चेत् । उच्यते,
 बुद्धिदृश्यमित्युक्तं चेतस्य ज्ञान, विषयाभेदेनामित्युक्तं स्वरूपम् । शुभ-
 कर्मजम्बुदृष्टिसिद्धकामानन्द, इत्येवं दृश्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामात्म-
 धर्मात्त्वव्यपदेश । तदुक्तं टीकायां “आनन्दो विषयोऽनुभवो निर्वृत्त इति
 कश्चिदर्थोऽपि अद्युक्तोऽपि चैतन्यात् पृथग्विवाच्यमानः” इति । अतो
 निर्युक्तमज्ञानात्मत्वमते “अहङ्करोमि” इति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासात्वावोगात्
 प्रमात्वम् “अहं नर इति वामनाधिकरणस्य गौणत्वमिति” अतमा-
 स्येयम् । तथा च बन्धस्य सत्यतया साक्षात्तदृष्टिरूपफलासम्भवाद् बन्धु-
 क्तयोर्जीवबन्धुयोरैक्यावोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रकारणाधीनमिति
 पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यम् । युक्तं पक्षणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति ।
 तथा हि किमध्यासस्य नास्तित्वमनुक्तत्वाद्भागान्ना कारणाभावाद्वा ?
 आद्य इह इतराह । तथापीति ॥ एतदहुरोषादादौ वक्ष्यपीति पठि-
 तव्यम् । अध्यासस्यासङ्गस्रप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वेनसङ्कार इति भाव । न हि-
 तीय इत्याह । अयमिति ॥ “अहं कर्ता मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षानु-
 भवाद् अध्यासस्याभासमसिद्धमित्यर्थः । न चेद् प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति
 वाच्यम् । अपौरुषेयतया - निर्दोषेणोपक्रमादिक्रियावहततात्मकेण च
 “तत्त्वमसि” वाक्येनाकर्तृत्वबोधनेनास्य भवत्वमिच्छयात् । न च
 उच्येत्प्रत्यक्षविरोधात्तन्मत्तान्मत्तैव वाच्यं इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात् ।
 “मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमशरीर” इत्यादिसुखा
 देहात्वात्मासिद्धिः । “तथादिदं रजत” इति वत् वामनाधिकरणप्र-
 त्यक्षस्य भवत्वस्यद्वाक्यसिद्धित्वस्य नागमात् प्रावक्ष्यमित्याख्येयम् । किञ्च
 उच्येत्त्वं पूर्वभाषितं वा ? आगमज्ञानं प्रत्यक्षजीवत्वं वा ? आद्ये न
 प्रावक्ष्यम् । उच्येत्त्वं रजतत्वस्य पञ्चाङ्गादिना युक्तिज्ञानेन वाधदर्श-

व्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनौकृत्याहमिदं ममेदमिति

नात् । न द्वितीय , आगमज्ञानोक्तौ प्रत्यक्षादिमूलहृदयव्यवहारे च सगति-
पङ्कजारा यद्वेपलव्यद्वारा च प्रत्यक्षादेव्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वे-
ऽपि तास्मिन्प्रामाण्यस्थानपेक्षितं तदनेपेक्षिताशयागनेन बाधसम्भवादिति ।

यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् “तथा
विद्याज्ञानरूपार्थिद्वयम्” इति श्रुतिबलात् सत्यस्यैपि ज्ञानासिद्धिस्तत्रैवा
ध्यासवर्ग्येन व्यर्थमिति तत्र । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्यैकापि सतत्त्वादर्थनात्,
सतत्त्वं चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानिश्चये सति सत्यस्यैव ज्ञाना-
सिद्धिस्तिसृतेर्बोधकत्वायोगात् । न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापमत्र
नाशदर्शनात्प्रयोग्यतानिश्चय इति वाच्यम् । तस्य अज्ञानिवमादिषापेक्ष-
ज्ञाननाशत्वात्, नन्वस्य च “नान्यं; पन्था” इति श्रुत्या ज्ञानमात्रासिद्धि
त्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वं निर्दिष्टार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम् ।
किञ्च ज्ञाननिवर्त्यस्य किं नाम सतत्त्वं ? न तावदज्ञानोक्तन्यत्वम् ।
“मायान्तु प्रकृति” इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरेक्यात् । नापि
साधिष्ठाने साभासमन्वयत्वम् । “अस्थूल” इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् ।
नापि अज्ञानवदुपाधायोग्यत्वं ज्ञानासिद्धिस्तिसृतिविरोधात् ।
व्यवहारकाये बाधमन्वयत्वम् । तर्हि व्यावहारिकमेव सत्त्वत्वमित्यागत म-
ध्यस्तत्वम् । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वहा-
रत्ववत् । न च तदनन्वयाधिकारयो तस्य वर्णनात् पौनरुक्तम् । तत्रो-
क्ताध्यासस्यैव प्रवृत्तप्रवृत्तिवादिनिश्चयमादौ साध्यमायत्वादिति दिक् ।
अध्यासं द्वेषा दर्शयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥ लोकवर्ते मनुष्योऽह-
मिदमिदमन्वय इति लोकोऽधीश्यास तद्विषयो व्यवहारोऽनिकान इति
ज्ञानाध्यासो दर्शयति । द्विविधाध्यासस्तद्व्यपलवकमाह ॥ अन्योऽसि-
द्धिवादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । आद्यैतन्वादिधर्मिणां धर्मि-
णोऽप्येवद्वारात्मनो तयोरेक्यत्वं भिन्नव्यतिरेकभेदापेक्षेणाप्येवमिदं
अन्योन्यतादात्म्य अन्योन्यधर्माच्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति
योजनीयः । अतः “सोऽयं” इति प्रमाया नाध्यस्यैव तदिदस्यर्थयो

कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्, इति वक्तुमत्यन्तं त्रुणम् ।
 न च धर्मात्तादत्तवाध्यासे धर्माध्याससिद्धेः “धर्माध्यासेति” व्यर्थमिति
 गान्ध्याम् । अन्वत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्माध्यासास्तु त्वेऽप्यध्यासोऽह-
 मिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनो परस्परार्थत्वात्
 शून्यवाद संप्रादित्वात्तथाह ॥ सत्यान्वते मियुनीकत्वमिति, सत्त्वमिदं चैतन्यं
 तस्यैव आत्मनि स सर्गमत्प्राध्यासो न स्वरूपस्य अन्यत् युद्धदर्थः तस्य स्वरू-
 पतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य मियुनीक-
 त्वमिति पूर्वकालत्ववाचि “त्वा” प्रत्ययादेशस्य ल्यप. कथं प्रयोग इति
 चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति-
 सस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यप प्रयोगः । तदेष-
 स्स एवमिति नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्राप्तोऽ-
 नादिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यैवस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात् कथं
 मनादित्वमिति चेत् ? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया
 व्यक्तीनां विनाऽनादिकालस्यावर्त्तनं कार्यनादित्वमिति, अङ्गीकारात् ।
 एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः सस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गि-
 कपदेनोक्तत्वात् । न च पूर्वप्रसाजन्य एव सस्कारो हेतुरिति वाच्यं का-
 लवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्का-
 रोऽस्तीति सिद्धम् । अध्यासस्योपादानमाह । मिथ्याज्ञाननिमित्त इति ।
 - मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमि-
 त्तस्योपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि सस्कारदात्मत्वाव-
 -रक्ततया दोषत्वेनाहङ्काराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन सस्कारकालक-
 -र्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तमित्यदि द्योतयित्तं निमित्तपदम् ।
 सप्रकाशात्मन्सङ्केतकथमविद्यासङ्केतसंस्कारादिसाम्यप्राभावात्, इति
 शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रचरत्साम्यं चरत्सङ्केतं देवकालुष्यसंविदा-
 -न्वकारवत् “अहमज्ञ” इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं इत्यप्यत्र कल्पितस्य विषया-
 -नैसर्गित्वात् निवृत्तस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति । शङ्का अज्ञानं ज्ञानं

नैर्गर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति ?

नाभाव इति ब्रह्मनिरासार्थं मिथ्यापदम् । मिथ्यात्वे सति साक्षात्त्वा-
ननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रागभाव-
साक्षाद्विवर्त्यत इति वदन्त प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्ति-
द्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वम् इतिव्याप्तिनिरासाय साक्षादिति । अनाद्युपादानत्वे
सति मिथ्यात्व वा लक्षणम् । ब्रह्मनिरासार्थं मिथ्यात्वमिति । अदीदिनि-
रासार्थमनादीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति ।
उपति अध्यास इत्ययत्तमभिलषति ॥ अहमिदं ममेदमिति । आध्या-
सिककार्वाक्याधीश्वरमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्यांशद्वयानु-
बन्धात् नात्मन्यध्यास इति वाच्यम् । “अदीदहति” इतिवत् “अहसुप-
सम” इति इच्छांशयोरुपलब्धात् । इदं पदेन भोग्यं सङ्कृतं उ-
च्यते । “अत्राहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽहं” इति तादात्म्याध्यासो
दर्शितः । “ममेदं शरीरं” इति स्वर्गाध्यासः ।

मनु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्गं इति चेत् । सत्यम् । सत्तत्त्वे
सति मिथ्योऽभेदस्तादात्म्यम् । तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्येक्यांशभानं “म-
मेदमिति” भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एव साधनोपपत्त्यादनुभवस-
त्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः स-
त्त्वात् शास्त्रसारमन्थनीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् । एवञ्च सूत्रेणा-
द्यात् सूत्रिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्यं तद्वैतनध्यासं लक्षणसम्भावनाप्र-
माद्यैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति । आह्वेति । किं लक्षणकोऽध्यास इ-
त्याह पूर्ववादीत्वर्यः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादेक्यात्-
द्योतनार्थं आह्वेति परोक्तिः । “आह्वेत्यादि” “कथं पुनः प्रतयेनात्मनी-
तान्मम्” प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारभ्य सम्भावनापरम् । “तमेतम-
विद्यात्मम्” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रतयेत्” इत्यन्तं प्रमाद्यपरमिति विभागः ।
लक्षणसाह । उच्यते इतिवत् इति । अध्यास इत्युक्तम् । अत्र पर-
त्वावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि
अवभासात् इत्यवभासो रजताद्यर्थः । तस्मादधीश्वरमधिकरणं परत्वंपदार्थः ।

उच्यते स्मृतिरूप परत्र पूर्वदृष्टावभास । त केचिद् ' अन्य-
 अधिहरणस्याश्रोग्यत्वमारोप्यात्मनाभावत्व तद्वत्त्वं वा ? तथा चैकावच्छेदेन
 स्वसृज्यमाने स्वात्मनाभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थ । इदञ्च साङ्ग-
 नानाद्वैतनिर्वाणधारण लक्षणम् । सयोगेऽतिव्याप्तिनिरासय एकावच्छेदेनेति ।
 स योगस्य स्वसृज्यमाने दृष्टे स्वात्मनाभावत्ववभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्मनाभा-
 वयोर्भेदात्पावच्छेदकमेदात्तातिव्याप्ति । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो
 षटो भातीति षटेऽतिव्याप्तिनिरासय स्वसृज्यमान इति पदम् । तेनवभा-
 सकाले प्रतिश्लो गिर मर्गस्य विद्यमानत्वञ्चोच्यते इति नातिव्याप्ति । भूत्वाव-
 च्छेदेनावभास्यगत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्मनाभाववतीति पदम् । शुक्ताविद-
 न्त्वावच्छेदेन रजतसमर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्ति । नन्वस्य लक्षणस्या
 सम्भवः शुक्लो रजतस्य सामान्यभावेन समर्गमत्त्वात् । न च स्वार्थमाशंसत्वर
 जनस्यैव परत्र शुक्ताववभास्यत्वे नाध्यस्तात्वोक्तिरिति वाच्य अन्यथाख्या-
 तिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ अर्थेने इति स्मृति सत्वर-
 गताऽति तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूप अर्थमाशंसदश इत्यर्थ ।
 भाट्टश्लोक्त्या अर्थमाणादारोप्यस्य भेदात्तान्यथाख्यातिरित्युक्त भवति ।
 सादृश्यसुपपादवति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्ट दर्शन संस्कारद्वारा पूर्वदर्श-
 नादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभास । तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्व ज्ञ-
 यमाणादारोप्यो सादृश्यसुक्त भवति स्मृत्यारोप्यो संस्कारजन्यत्वात् ।
 न च संस्कारजन्यत्वादारोप्यस्य स्मृतिरुपापत्तिरिति वाच्य । दोषप्रयोग-
 जन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् । अत्र सप्रयोग-
 गच्छेन अधिष्ठानसाप्तान्यज्ञानसुच्यते । अङ्गद्वाराध्यासे इन्द्रियसप्रयो-
 गाभावात् । एवञ्च दोषप्रयोगसंस्कारवलाच्छुक्तादौ रजतसुत्पन्नमस्तीति
 परत्र परावभास्यत्वलक्षणसुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदात्सासुपपादि-
 तम् । अन्ये तु ' ताभ्यां दोषादित्यत्र अन्यत्व कार्याध्यासलक्षणसुक्तम्'
 इत्याहुः । अपरे तु " स्मृतिरूप अर्थमाशंसदश " सादृश्यञ्च प्रमाणा
 जन्यज्ञानविषयत्व, स्मृत्यारोप्यो प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपद तज्जा-
 तीयपर, अभिन्नरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् , तथा च प्रमाणाजन्य-

त्रान्यधर्माध्यास" इति वदन्ति । केचित्तु 'यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम" इति । अन्ये तु "यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत" इति । सर्वथापि त्वन्यस्थान्यधर्मावभासता न व्यभिचरति । तथाच लीकित्वा

शास्त्रविषयत्वे इति पूर्वदृष्टजातोयत्वं प्राप्नोति काध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तं , परत्वावभासश्चाध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव , एतत्त्वस्यैव भाग्यगद्गादानभिन्नवधे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रभाषेत आदिपदद्वयम्" ६-
 व्याहृतं । तत्रार्थाध्यासे कार्यमाणसदृशं परत्वं पूर्वदर्शनादभास्यत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशं परत्वं पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयं इति सङ्क्षेपः । ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथं सुकृतलक्षणसिद्धिरिति शङ्का विधानादोषस्वरूपविवादेऽपि "परत्वं परत्वाभास" इति लक्षणे संपादाद्युक्तिमि सत्त्वाविधाने निव्याधीभाससिद्धे सवतन्त्रविधाने इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यथा त्वख्यातिमादिनोर्मत्तमाह ॥ तं केचिदिति ॥ केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्वं शुक्लादावन्वयधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्य ह्यप्यादेरध्यास इति वदन्ति । आत्मख्यातिवादिनस्तु वाक्यशुक्लादौ बुद्धिरूपत्वनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य विहितवभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ अत्र ख्यातिर्जनमाह ॥ केचिदिति ॥ यत्र वक्ष्याम्यतो लोकातिर्षत्तयोरेषोत्तद्विद्योस भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं लक्षणमिति विशिष्टव्यपकार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विशिष्टव्यपकारान्धुधातुपपत्त्या विशिष्टध्याने स्वीकार्यत्वात् पूर्वत्वं परावभाससंभूतिरिति भावः । अन्यथेतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाविधानस्य शुक्लादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतोऽभिज्ञो धर्मो यस्य तद्भावकस्य रजतादेरत्यन्तासत कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । एतेषु जनेषु वदन्त परावभासत्वलक्षणस्यैवादिमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातिरिति प्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्वं परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्लाव-
 परोत्स्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् अन्यत्वं प्रत्यक्षत्वा-

भवः 'शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकचन्द्र' सद्वितीयवद्" इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थति । युक्त-प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न

योगात् शुक्तौ सन्धे बाधायोगात्सिध्यात्वमेवेति भावः । आरोग्य सिध्या-
त्वमेव युक्तप्रेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥ बाधानन्तर-
कालीनोऽप्यनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तिकात्त्वज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्य-
क्षसिद्ध सिध्यात्व च वक्ष्यन्ते नोच्यते । आत्मनि निरुपाधिकोऽहङ्कारा-
ध्यासे इदं तन्महा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकोऽध्यासे इदं त-
न्माह ॥ एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाहृत्स्या द्विधा भातो-
ऽन्वयः । अन्वयप्रकरणापसंहारार्थं इति शब्दः । भवत्यध्यासः शुक्तादौ,
आत्मनि तु न सम्भवतीति प्राक्षिपति ॥ कथं पुनरिति ॥ यत्रापरोक्षाध्या-
साधिष्ठानत्व तत्रेन्द्रियस्य युक्तत्व विषयत्वञ्चेति व्याप्तिं शुक्तादौ इष्टा ।
तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्व न सम्भवतीति प्राक्षिपति ॥ प्रत्यगा-
त्मनीति ॥ प्रतीति, पूर्वो ह्यन्द्रियापाद्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद्वर्णाध्या-
सास कथञ्चिदर्थः । उक्तव्याप्तिनाह ॥ सर्वो हीति । पुरोऽवस्थितत्व
निन्द्रियस्य युक्तत्वम् । नन्वात्मनोऽधिष्ठानत्वार्थे विषयत्वादिजनस्त्वित्यन-
व्याह ॥ युक्त इति ॥ इदं प्रत्यगात्मनोऽहं प्रत्यगात्मनो "न चक्षुषा
गृह्यते" इत्यादि श्रुतिमनुक्तत्वत्वात्सर्वविषयत्व ब्रवीषि । सत्त्वाध्यास-
लोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिविज्ञानयोर्बाध स्थादित्यर्थः । आत्म-
न्यध्याससम्भावेना प्रतिजायते ॥ उच्यते इति ॥ अधिष्ठानारोग्यवोदेक-
सिद्धिं ज्ञाने भावमानत्वमात्मन्यध्यासव्यापकः, तत्र भावप्रयुक्तस्य वनि-
हत्यादिफलभावात् । अन्वयं भावभित्तवत्त्विति विषयत्व, तत्र व्यापक
गौरवादिनि ज्ञानाह ॥ न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति
तत्र हेतुमाह ॥ अहं इति ॥ अहं प्रत्ययोऽहमित्यध्यासकत्व भावमानत्वादि-
त्यर्थः । अहं दर्शयिष्यात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽहं प्रत्ययोऽह-

तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरो-
क्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः “पुरोऽ-
वस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति” । अप्रत्यक्षे-
ऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्युद्ध्यस्यन्ति । एवमविरुद्ध-
प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेव लक्षणमध्यास प-

द्धारस्तत्र भासमानत्वाकृतिं वार्थं । न चाध्यासे सति भासमानत्व, तस्मिन्
सति स इति परस्परान्तर इति वाच्य अनादित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमाना
त्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नर्हमित्यहद्धारविषयकभानरूपस्वात्मनो भासमानत्व कथं तद्विष-
यत्व विना तत्फलभाक्तायोगादित्यत आह ॥ अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ चशब्द-
शब्दानिरासार्थं ॥ स्वप्रकाशकत्वादित्यर्थं । स्वप्रकाशत्व साधयति । प्रत्य-
गिति ॥ आबालपण्डितमात्मन सशयादिभूयत्वेन प्रसिद्धे स्वप्रकाशत्व-
मित्यर्थं । अत स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्व सम्भव-
तीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसयुक्ततया पाहृत्त्व-
व्यापकमिति तत्राह ॥ न चायमिति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति ॥
इन्द्रियापाहेऽपीत्यर्थं । बाला अविवेकिनः तत्रमिन्द्रनीलकटाहकल्प-
नभो मलिन पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्थान्ति । तत्रेन्द्रियपाहृत्त्व नास्तीति
व्यभिचाराच्च व्याप्तिः । एतेनात्मानात्मनो सादृश्याभावाच्चाध्यास इत्यपा-
स्तम् । नीलमभसोस्तदभावेऽप्यध्यास दृशभात् । सिद्धान्त आलोकाकारं चाक्षुष-
वृत्तव्यक्तासाक्षिविद्यत्वं नभसि इति ज्ञेयम् । सम्भावना निगमयति ॥ एव-
मिति ॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाशत्वेन सूत्रितामविद्वान् कृत्वा अध्यास किमिति
वर्त्यत इत्यत आह ॥ तमेतमिति ॥ अतश्च स समाहितसुक्तलक्षणलक्षितमध्या-
समविद्वान्कार्यत्वादविदेति मग्यन्त इत्यर्थं । विद्वानिवर्त्तत्वाच्चास्याविद्वान्-
त्वमित्याह ॥ तद्विवेकेनेति ॥ अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानत्वस्य परिहारणं विद्वान्-
मध्यासनिवर्त्तकामाहुर्इत्यर्थं । तथापि कीरणाविद्वान् त्वज्ज्ञा काव्योविद्वान्
किमिति वर्त्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नाध्यासे षडङ्गन्यायेनाविद्वान्त्वके

गिडता “अविद्या” इति मन्यते, तद्विवेकेन च वस्तु स्वरूपा-
वधारण “विद्याम्” आहुः । तत्रैव सति यत्र यदध्यासस्तत्-
कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते ।
तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोदितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य-
मर्वं प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ता । स-
र्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनर-
विद्यावन्निषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ।
नूच्यते । देहेन्द्रियादिष्वह ममाभिमानरहितस्य प्रमादत्वा-
नुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाख्यनुपादाय
सनीत्यर्थं सुखादिद्रव्याय, सुषुप्तावनर्थात्प्रादुर्भावात् कार्यात्मना तस्या
अनर्थवशमनर्थं तद्देशनिमित्तं भावः । अथ्यस्तजगतगुणदोषाभ्या अधिष्ठान
न लिप्यत इत्यन्वयार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसंभवात् उक्त्वा प्रमाणमाह ।
तमेतमिति ॥ तं वर्त्तमानमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिः पुरस्कृत्य हेतु कृत्वा लौकिक कर्म
शास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीय इति द्विविधो व्यवहार प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तत्र विधि-
निषेधपराणि कर्म शास्त्राख्यवृत्तेदादीनि, विधিনিषेधमून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि
मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एव व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्य-
क्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ अविद्यावानहमित्य-
ध्यसंशान्ताप्रमाता साविषय आश्रयो येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति वि-
ग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूताया प्रमाया अध्यासात्मकप्रमात्माश्रित-
त्वात् प्रमाण, नाविद्यावद्विषयत्व यद्वापि प्रत्यक्ष तथापि पुनरपि कथं
केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं
प्रमाणानि स्युः आश्रयदोषादप्रामाण्यपत्तेरित्याशये । तत्र प्रमाणप्रमेय-
व्यवहारार्थोपपत्तिं तस्मिन्कालमानुमानमाह ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्”
इत्यनेन ॥ देवदत्तकर्मको व्यवहारस्तदोदेहादिष्वहममाध्यासंभूतस्तदव्य-
व्यतिरेकेणाहुस्वरित्वात्, यदित्य तत्तथा । यथा ब्रह्म लो घट इति प्रयोगः ।
तत्र व्यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहारो भवे
एव, जापतस्त्रयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वात्तौ । अथेव

प्रत्यक्षादिव्यवहार सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रिया-
णा व्यापार सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन क-
श्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यासङ्गस्यात्मनः
प्रमाहृत्यमुपपद्यते । न च प्रमाहृत्यमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति
तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शा-
लिकेन कारणतयाध्यास सिद्धाति, व्यवहाररूपकार्योत्पत्तौ कर्तव्यतात्वेन भाव ।
ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानभावाद्वाव्यवहार सिद्धत्वं किमि-
न्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियपद विद्वादेरप्युप-
सर्जण प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात् । तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्य-
हारो द्रष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूप स इन्द्रियादीनि ममतास्य
दान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थ । यद्वा तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्य-
हार स नेति योजना । पूर्वत्वानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहार
कर्त्ता इति ज्ञापत्यव साध । उत्तरत्वानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकत्वं
कालात् तत्साधुत्वमिति भेद । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽप्यादे-
रित द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भाव । इन्द्रियाध्यासेनैव व्य-
वहारप्रदत्त देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठान आ-
शङ्क्य शरीरमित्यर्थ । नन्वस्वात्मना सयुक्त शरीरं तेषामाश्रय किम-
ध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अन्वध्यस्त आत्मभाव
आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थ । “असङ्गो हि” इति श्रुतेराध्यासिक-
रव देहात्मनो सम्बन्धो न सयोगादिरिति भाव । नन्वात्मनो देहा-
दिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि नास्तु । स्वतन्त्रेणतयाप्रमाहृत्योपपत्ते, न
च सुषुप्तौ प्रमाहृत्यापत्ति कारणोपरमादिनि तत्राह ॥ न चैतस्मिन्निति ॥
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमाहृत्यम् । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोग-
करणैवैत्यर्थश्च । यदि हृत्तिमात्रं, जगदान्यप्रसङ्ग हृत्तेर्जडत्वात् अतो
हतीदो बोध प्रमा, तदाश्रयत्वसम्बन्धस्यात्मनो हृत्तिवत्त्ववैक्याटात्म्या-
ध्यास विना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्गर्भाध्यासे चावनीत्य-

स्त्राणि चेति । पश्चादिभिश्चाविशेषात् यथा हि पश्चादयं
 शब्दादिभि श्रोत्रादीना सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्र-
 तिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा
 दण्डोद्यंतकर पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मा हन्तुमयमिच्छ-
 तोति पलायितुमारभन्ते, हरितद्वणपूर्णपाणिमुपलभ्य त
 प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एव पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूर-
 दृष्टोनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो नि
चूर्णार्थं, तर्ह्यात्मन प्रमादत्वं मास्तु इति वदन् प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मा-
दात्मन "प्रमादत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्वेो
फलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यदा प्रमाण-
प्रश्न समर्थायाश्चेत्परिहरति ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमाद-
नर्गत्वोनादोषत्वादविद्यावटाश्रयाख्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति
प्रमातृनि पश्चाद्भवदोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
तृनर्गतत्वाद्दोष, येन प्रत्यक्षादीनामप्रमाणाण्य भवेदिति भावः । ननु
यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्या व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषाम-
ध्यासानावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह ॥ पश्चादिभिश्चेति ॥ "ध"
शब्द शब्दानिरासार्थः । किं विदुष्व "ब्रह्मास्तीति" साक्षात्कार ? उत
यौक्तिरसात्मनात्मभेदज्ञानं ? आद्ये "बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहार"
इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षान्त्यभिपत्तक-
त्वात् त्रिवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषाद्ब्रह्मासवत्त्वेन ह्यत्य-
त्वाद्ब्रह्मवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्राय प्रयोग त्रिवेकि-
नोऽध्यासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्चादिर्वादिता । तत्र संप्रवृत्तस्य व्याक-
र्त्तन् दृष्टान्ते हेतुः श्मुटयति ॥ यथाह्येति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकू-
लत्वं चेतानिदसाधनमोचरत्वं, तदेवोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं दण्डो
मदविदसाधन दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् । इदं त्वयं इदसाधन अनु-
भूतजातीयत्वात् अनुभूतदण्डवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना

वर्त्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समान
 पञ्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पञ्चादीनाञ्च
 प्र-प्रसिद्ध एवाशिवैकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तस्मान्मन्यदर्श-
 नादव्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्याक्षादिव्यवहारस्तत्काल
 समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धि
 पूर्वकारो नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते, त
 थापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेक्षत्रयञ्चचादिभेदम
 ससार्थ्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारे विद्मो
 हेतोः पञ्चधर्मात्तमाह ॥ एवमेति ॥ व्युत्पन्नचित्ताच्छरीरान्यथ । विवे
 किनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ अन्तुभववचादित्यर्थः ॥ समान
 इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति
 न पञ्चादयो ब्रुवन्ति, नापि परेणमेतत् प्रवृत्तं, अतः साध्यविक्रलो
 टटान् इति नेत्याह ॥ पञ्चादीनाद्येति ॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्ममस्ति
 न शिवैक, उपदेशाभावात्, अतः साम्योपपत्त्यादध्यासस्येव प्रसिद्ध इ-
 त्यर्थः । निगमजति ॥ तस्मान्मन्येति ॥ तैः पञ्चादिभिः सामान्य व्यवहार
 वत् तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्यथ व्यवहारः समान इति निश्चीयते इति
 सम्बन्धः । समानतः व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रो-
 क्तान्यथव्यतिरेकौ आरयति ॥ तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव
 कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे तु
 पुत्रौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिभानिति यावत् । अतो व्यवहारनिवृत्तादि-
 वेकिनामपि देहादिष्वहमस्मादिमानोऽपीत्यनवद्यम् । ननु लौकिकस्य
 व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिषोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्व,
 तस्य देहादिनिवृत्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमप्रीकरोति ॥ शास्त्रादि
 त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वमिदिरित्याशङ्क्य किन्त्व
 देहान्धातुमधीमात्ममपेक्षितं अत आत्मतत्त्वज्ञानं ? आद्ये तस्याध्यासा-

धाञ्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शास्त्र-
मविद्याबद्धिषयत्वं नातिवर्त्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेते-
त्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेष-
ध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “अतस्मिंस्तद्वुद्धि-
रिति” अवीचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु
वा अहमेव विकल, सकलो वेति वाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति
तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घ-
यामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् मूक क्लीबो वधिरः काणोऽ-
न्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्सा-
ध्यवसायुदीन्, एवमहमत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्य
बाधकत्वान् ^{ऽशरीरविशिष्टान्} तद्विद्याद्वारत्वाच्च ॥ तथापात ॥ १ । १० । १० ॥ २० ॥
दान इति ॥ क्षुत्पिपासादिप्रकृतौ जातिविशेषानहं सशरीरिति ज्ञान
कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अतुल्ययोगात् प्रवृत्तिबाधाच्च
त्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अ-
ध्यासे आगम प्रमाणयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयो
ऽध्यासे प्रमाणा तथागमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजेत” “न ह वै ज्ञात्वा
भिक्षेत” “अथर्वसुपनयीत” “कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत” इत्यागमो ब्रा-
ह्मणादिपदैरेवकारिण्य वर्णाश्रमिभ्यानिर्गमनुवदन् अध्यास गमयतीति
भावः । एवमध्यासे प्रमाणासिद्धेऽपि कस्य कृत्वाध्यास इति जिज्ञासाया
तमुदाहर्त्तुं लक्ष्यं स्मारयति ॥ अथप्रासो भवेति ॥ उदाहरति ॥
तद्यप्येति ॥ तद्व्यवस्था यथा श्रद्धं भवति तद्योदाहृत्यत इत्यर्थः । स्वदेहा-
ङ्गदेन प्रत्यक्षा-पुत्रादयो वाह्याः, तद्वर्णान् शाकल्यादीन् देहविशिष्टात्म-
न्यध्यस्यति, तद्वर्णाज्ञानात् स्वस्मिन्सत्तुल्यधर्मान्यध्यस्यतीत्यर्थः । भेदाप-
रोचज्ञाने तद्वर्णाध्यासायोगात् अन्यथाख्यातप्रनङ्गीकाराच्चेति ब्रह्मव्यम् ।
देहेन्द्रियधर्मात्मनो विशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्यहं ॥ तथेति ॥ कथंत्वादिषु

गान्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्त
 करणाद्विष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो
 र्भवती देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्वर्णा साक्षादात्मन्यध्यस्ता
 इति मन्यव्यम् । अज्ञानप्रत्ययूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान-
 करणेति ॥ धर्माध्याससुत्रा तद्वदेव धर्माध्यासमाह ॥ एवमिति ॥
 अन्त करणसाक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्वर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्यव्यम् ।
 स्वप्नवारा मनोवृत्तव प्रातिलोभ्येनासञ्जडदु खात्मकाहङ्कारादिविलक्षण
 तथा सञ्चित्तुखात्मकत्वेनास्यति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्म-
 तद्वर्माध्याससुत्राहृत्मानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तदु-
 ति ॥ अहमित्याध्यासे चिदात्मनो भान वाच्य, अन्यथा जगदान्यापत्ते ।
 न चानध्यसाध्याने भानमस्ति । तस्माद्भजतादाविदेम इवात्मनः समर्गा-
 ध्यास एतद्व्य । 'तद्विपर्ययेणेति' तस्माध्यसस्य जडस्य विपर्ययोऽधि
 सङ्गं, मनस्यज्ञातस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मनोपहितस्येति विशेष ।
 एवमात्मन बुद्ध्याद्याध्यासात् कर्तृत्वादिसाध । बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चै-
 नमप्रलाभ इति भाव । वर्यताध्यासस्यसङ्घर्षरति ॥ एवमयमिति ॥
 अनाद्याविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् सस्कारसतो-
 ध्यास इति प्रवाहृतौ नैसर्गिकत्वम् ॥ एवमुपादानं निमित्तसञ्चोक्त भवति ।
 ज्ञान विना ध्वंसामावादीवन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु । 'न रूपमस्येह
 तथोपलभ्यते नाम्नी न चादिर्न च सम्यगिति' । हेतुहेतुता संसृष्ट्यमाह ॥
 भिद्येति ॥ मित्या भावा तथा प्रतीयते इति प्रत्यय कार्यप्रपञ्चः, तत्र-
 तीतिचेतेषु स्वरूप इत्यर्थ । तस्य कार्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमाणं
 निगमयति ॥ सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्ययभेवाध्यासधर्मिणाहकं भानं, अहमा-
 नादिकन्तु सन्भावनाधर्मित्वभिर्मेतत् प्रतप्रयोपस हारः ज्ञत । एवमध्यास
 सख्यित्वा तस्माध्यो विषयप्रसोजने दर्शयति ॥ अख्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थ-
 सेतोरध्यासस्य सख्यस्यैतत्प्रतिक्रमणो मोक्षः स केमेतत्प्रत आह ॥ आ-
 ख्येति ॥ तस्मात्सख्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः अस्वप्नादिभिरप्रतिबन्धेन साध-

मिथ्या प्रत्ययरूप कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तक सर्वलोकप्रत्यक्ष
अस्त्यनर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे
वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा
वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्याम । वेदान्त-
मीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्यैदमादिमं सूत्रम् ।

स्तस्या इतरर्थे ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व इति ॥ आरभ्यन्ते अभीता
विचार्यन्ते इतरर्थे । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्य विषयो मोक्ष
फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजनं
इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु प्राणायामुपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषा-
मर्थ इति कथमियत्त आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सित
त्वान्निष्पत्ती शरीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्याभि-
तरर्थे । उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि
महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते । एतमध्यालोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधा-
भावेन विषयप्रयोजनप्रत्याख्यास्वभारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ * ॥ इति
प्रथमवर्षकम् ॥ * ॥ निश्चारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ता, तेषां गतार्थत्वा-
गतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कर्तृत्वस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्भिषेच “अथा-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादयगतार्थादितर-
व्यवहितविषयाभावात्सारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते ॥ वेदान्तेति ॥ वेदान्तविष-
यकप्रयोजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिच्छस्य स्वत्वसन्दर्भस्यैव प्रथमसू-
त्रमित्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थं स्थापयित्वा सर्वत्रोपादरायणो ब्रह्म-
जिज्ञासां न ब्रूयात् ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञासु-
त्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणामवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति
स्वत्वसन्दर्भयति । तच्च “व्याचिख्यासितस्यै” इति पदेन भाष्यकारो वभाषे
॥ * ॥ इति द्वितीयवर्षकम् ॥ * ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तृत्व-
तायां विषयप्रयोजनवत्त्वं अगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं स्वत्वप्राधिकार्ये व्या-
ख्यायात्तरव्याख्यासारभाष्ये पुनरर्थधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भ-

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थं परिगृह्यते नाधिकारार्थं । ब्रह्म जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थं समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्द श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनी भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्या व्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासापृव वृत्तवेदाध्ययन नियमेनापेक्षते एव ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्वन्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिण साधयति ॥ “तत्त्वथशब्द” इति ॥ कृतत्वर्थे । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्सर्वार्थो व्यनेति” अथशब्दस्य बहुवचसा सन्ति । तत्राथ “योगातुशासन” इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थक योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशय । किं जिज्ञासापद ज्ञानेच्छापर उत विचाररत्नक ? आद्ये अथशब्दस्य आरम्भार्थत्वे ब्रह्मज्ञानेच्छापरभ्यत इति सूत्रार्थं स्यात् स चोपपन्न । तन्मानारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधिकरण इच्छा क्रियते किन्तु तथा विचारः । न द्वितीय । कर्त्तव्यपदा अध्याहार विना विचाररत्नकत्वायोगात् । अध्याहृते च तन्निवारभोक्तेरथशब्दवैषम्यात् किन्त्वधिकारिणिस्यार्थमानन्तर्यार्थयैर युक्तेति । अधुना सम्भावितमर्थान्तर दूषयति ॥ मङ्गलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्त्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कालत्वादिनां न्वयोऽस्तीत्यर्थे । ननु सूत्रकता शास्त्रादौ मङ्गल कार्यमिति अथशब्द प्रयुक्त इति चेत् सत्य । न तस्यार्थो मङ्गल किन्तु तच्छ्रवणसञ्चारणश्च मङ्गलकाल करोति तदर्थस्वानन्तर्यमेवेत्याह ॥ अर्थान्तरसि ॥ अर्थान्तर आनन्तर्यं । श्रुत्या अथशब्देन शङ्कीयादिना अथशब्दोच्चारणशब्दयो अथ मङ्गलफलकम् ।

“कोकारथाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण्य पुग ।

कण्ठ भित्वा विनिर्वातौ तस्मान्काङ्क्षिकाविभौ ॥”

इति आरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो निष्प्रेति प्रकृते सति, अथ मत +

वृत्त नियमेनापेक्षत तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।
नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्माजिज्ञा-
सायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा

प्रपञ्च सत्त्वं इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादन्तरार्थस्यार्थान्तरत्वाधोऽप्यशब्दो वृष्टः ।
तथात्र किं न स्यादित्यत्र आह ॥ पूर्वमिति ॥ फलत फलस्येत्यर्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्व्य अर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वम-
र्थशब्दे नोच्यते । यतः कृतस्मिदर्थान्तर सूत्रकृता न वक्तव्यं, फलाभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्व्यं प्रकृत
तत्पेक्षास्तीति अपेक्षावलात् प्रकृतहेतुमाचिष्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तद-
र्थान्तरत्वमानन्तर्यं न्नर्भवति । हेतुफलभावाज्ञानायानन्तर्यं स्यावश्यं वाच्य-
त्वात् । अस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमन्तर-
मित्युक्ते भावेऽप्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाश्चादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वमा-
नापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनागमन्तर्यं स्यामुच्य-
त्वात् । अतः सामर्थ्याफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यं, अव्यवधानात् । तस्मिन्नुक्ते
सन्तर्थात्तरत्व न वाच्यं । ज्ञातत्वाद्दफल्याच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य
पूर्व्यकृतहेत्वमेवाया वलाद्यदर्शान्तरत्वं तदज्ञानान्तर्याभेदात् न पृथगर्थश-
ब्दात्तत्त्वमित्युक्त्याहृत्य भाष्यं योजनीयं । यद्वा पूर्व्यं प्रकृतोऽर्थोऽपेक्षा यस्या
अर्थान्तरतायास्तस्या फलज्ञान तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्या
ज्ञानतोऽन्नर्भावाद्वा यथशब्दार्थतेत्यर्थः । नन्वामन्तर्यार्थकत्वेऽप्यागमन्तर्यं स्या-
वधि क इत्यत्राशङ्क्याह ॥ सति चेति ॥ यद्विनियमेन पूर्ववृत्त पूर्व्यभावि
असाधारणकारण पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । नन्वस्तु धर्माविचार एव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययन पुष्कलका-
रणमित्यत्र आह ॥ स्वाध्यायेति ॥ समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न
पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु सयोगपृथक्त्वान्वायेन “यज्ञेन दानेन” इत्यादिशु-
ब्या “यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाथ विधीयन्ते” इति सर्वोपेक्षाधिकरणे वक्तव्ये ।
तथा च पूर्व्यं तन्नेत्या तदवबोधं पुष्कलकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥

च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षित-
त्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षित । शेषशेषित्वे ऽधिष्ठताधि

इह ब्रह्मजिज्ञासाया । विशेषोऽसाधारण कारण । “एकस्य त्भयत्वे
सयोगपृथक्त्वम्” इति जैमिनिस्त्वत् । तदर्धस्तु । एकस्य कर्मण उभयत्प
ऽनेकफलसम्बन्धे सयोग, उभयसम्बन्धबोधक वाक्य तस्य पृथक्त्व भेद
सहेतु । ततश्चात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गादिफलकानामपि “यत्तत्र
दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वञ्चेति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ अ-
यमाशय । न तावत् पूर्वतन्त्रस्य न्यायसङ्घ्न ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्क
ल कारण तस्य धर्मनिश्चयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्मनिश्चय . तस्यानु
ष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्नौरिव धर्मब्रह्मज्ञानोऽर्थोऽप्यस्ति, यथा धम्म
ज्ञानोऽहं ब्रह्मज्ञान भवेत् । यद्यपि शुद्धिर्वेदादिद्वारा कर्माणि
चेतवस्तथापि तेषा नाधिकारिविशेषत्वत् अज्ञाताना तेषा जन्मान्तरकृता
नामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञानागमन प्रवृत्तिपुष्कलकार
णमानन्तर्याधिधत्वेन वक्तव्य । अतः कर्माणि तदवबोधस्तत्प्रायविचारो ना
नावधिहरति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्म-
ब्रह्मजिज्ञासयो कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्यं किञ्चिद्द्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथ-
शब्द । “हृदयस्याग्नेऽपत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस” इत्यवदानाना
क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दइत्याशङ्काह ॥ यथेति ॥ अवदानानामानन्तर्यनियम
क्रमो यथाथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात् न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासो
क्रमो विवक्षित । एककाले कत्याभावेन तयो क्रमानपेक्षणात् । अतो न
ज्ञानार्थोऽथशब्द इत्यर्थ । ननु तयोरेककाले कत्व कृतो नास्तीत्यत आह ॥
शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषता यथावदानाना प्रयाजादीनाञ्च, यद्येष
शेषशेषित्व यथा प्रयाजदर्शयो, अस्य चाधिष्ठताधिकारत्व यथा अपा
प्रणयन दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य “गोदोहनेन पशुकासस्य” इति विहितस्य
गोदोहनस्य, यथा वा “दर्शपूर्णमासाभ्यामिहा सोमेन यजेत” इति
दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकारधिकारत्व तेषामे-

कारं वा प्रमाणाभावाद्ब्रह्मज्ञिज्ञासयो, फलजिज्ञास्य-
भेदाच्च । अभ्युद्यफल धर्मज्ञान, तद्वानुष्ठानापेक्षम् ।

ककृतकत्व, भवति । ततश्चैकप्रयोगचनगृहीताना तेषा युगपदनुष्ठाना-
सम्भवात् क्रमाकाङ्क्षाया शुल्बादिभिर्हि क्रमो बोध्यते, नैव जिज्ञासयो
शेषशेषित्वात्तुलित्वादिक् मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्य्य समाप्य गृही-
भवेद् गृह्याहनी भूत्वा प्रब्रजेथ” इति श्रुत्या ।

“अधीत्य विधिवद्देवान् पत्वानुत्पाद्य धर्म्मत ।

• • इहा च शक्तितो यन्नैर्मनो भोजे निवेशयेत्” ॥

इति श्रुत्या चाधिकताधिकारत्व भातीति । तच्च ।

ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेत्” ।

आसादयति शुद्धात्मा भोजं नै प्रथमाश्रमे” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्या । त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तप्रियत्वावगमाद् एक-
दक्त भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्म्मभि शुद्ध चित्त तदा ब्रह्मचर्यादेव सङ्ग-
स्य ब्रह्म जिज्ञासितम्, यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते तदा गृही भवेत्
तत्राप्य शुद्धौ धनो भवेत्तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् वने शुद्धौ प्रब्रजे टि-
ति” । तथा च श्रुति “यद्दृष्टेव विरजेत् तद्दृष्टेव प्रब्रजेत्” इति तस्मान्नान-
योरधिकताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भाव । ननु मीमांसयो शेषशे-
पित्वमेधिकताधिकारत्वञ्च नास्तु । एकमोक्षफलकत्वेनैककृतकत्व स्यादेव ।
वदन्ति हि “ज्ञानकर्म्मभ्यां शक्ति” इति ससुख्यवादिन । एवमेकवेदा-
र्थजिज्ञासुकत्वाच्चैककृतकत्व । तथा चाग्नेयादिप्रव्यागानामेकस्वर्गफल-
काना हाटशाध्यायानाञ्चैकधर्म्मजिज्ञासुकाना क्रमशंसयो क्रमो विवक्षित
इति क्रमाधर्मे, यथा इत्याशङ्क्याह ॥ फलेति ॥ फलभेदाज्जिज्ञासुभेदाच्च
न क्रमो विवक्षित इत्यनुपपन्न । यथा सौर्याथर्मणप्राजापत्यवरुणां ब्रह्मव-
र्षसंस्वर्गाद्यु फलभेदात्, यथा वा कार्माचक्रित्यातन्वयोरजिज्ञासुभेदाच्च
क्रमापेक्षा तद्वन्मीमांसयोरै क्रमापेक्षेति भाव, तत्र फलभेद विवक्ष्योति ॥

निश्चये सफलम् ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् ।
 भव्यश्च धर्मो जिज्ञारो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापार-
 तन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्य नित्यवृत्तत्वात्, न
 पुरुषव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना
 धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियञ्चानैव ● पुरुष

अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्ये नोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं
 तच्च धर्मज्ञानहेतोर्भीमासाया फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो
 भेदं किन्तु हेतुतोऽपीत्याह ॥ तच्च ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्भीमासाया फलन्तु
 तद्विरुद्धं मित्याह ॥ निश्चये सति ॥ नित्यं निरपेक्षं अयो निश्चये स मोक्षस्तत्
 फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानञ्च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह ॥
 न चेति ॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदाच्च समुच्चय इति भावः । जिज्ञा-
 स्य भेदं विवृणोति ॥ भव्यश्चेति ॥ भवतीति भव्यं साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे
 हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तच्छक्तत्वं नेत्याह ॥ पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापार-
 प्रयत्नसन्तं हेतुत्वं तत्त्वादित्यर्थः । कतिवाध्यत्वात् कतिजनकज्ञानकाले
 धर्मसाधनं न तच्छक्तत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह ॥ इह
 त्विति ॥ उत्तरीमासायामित्यर्थः ॥ भूतमसाध्यं । तत्र हेतुः ॥ नित्येति ॥
 सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणो स्वरूपभेदसुद्धा
 हेतुतोऽप्याह ॥ नेति ॥ धर्मवत् कल्पधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह ।
 चोदनेति ॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्यां प्रवृत्तिर्बोधकत्वं
 तद्वैलक्षण्यं च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ या हीति ।
 लक्षणं प्रसास्य “स्वर्गज्ञानो यजेत” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मो
 यागादिकरणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुवागादिगोचरनियोगे वा
 हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेगावबोधयति । ‘अयमात्मा ब्रह्म’
 इत्यादि वाक्यं तु त्वित्यर्थे केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयते प्रवर्त्तयति,
 विषयासायादित्यर्थः । नन्वबोध एव विषय इत्याह ॥ न पुरुष इति ॥

मवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं,
 अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् पुरुषो ऽवबोधे नियुञ्जने ।
 यथा अक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात् किमपि
 वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते ।
 नित्यानित्यप्रसुत्रिवेकः, इहामुचार्थफलभोगविरागः, शम-
 द्दमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च । तेषु हि सक्तु प्रागपि
 धर्मजिज्ञासायां ऊर्ध्वञ्च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च,
 न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्वानन्त-
 र्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्दे एवाग्नि-

ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्तत इत्यत्र हेतु पूर्ववाक्येनाह ॥
 अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वय प्रमाणे न प्रवर्ततमित्यत्र दृष्टान्तमाह
 ॥ यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात् जाते च विध्ययोगात् न वाक्या-
 र्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्ति । तथा च प्रवर्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं
 ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न तन्मीमांसयो क्रमार्थोऽथशब्द इति भाव ।
 एवमथशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कल-
 कारणं वक्तव्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते सूत्रकृतेति शेष ।
 तत्किमित्यत आह ॥ उच्यत इति ॥ विवेकादीनामागमिकत्वेन प्राभाषि-
 कत्वं पुरस्तादेवोक्त । लौकिकव्यापाररक्षणस्य उपरम शम । वाङ्मकरणा-
 नासुपरमो दम । ज्ञानार्थं विहितमित्यादिकर्मसङ्घास उपरतिः । शी-
 तोष्णादिद्वन्द्वसङ्घन तितिक्षा । निद्रासङ्घस्य प्रमादतेप्रागेन मनःस्थितिः समा-
 धान । सर्वत्रास्तिकता अज्ञा । एतद्भूटकप्राप्तः शमादिसम्पत् । क्वच
 विवेकादीनामुत्तरेषु च हेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं सन्तव्य । तेणम-
 न्यव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ तेष्विति ॥ अथ कथञ्चित्
 कुतश्चित्तया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्योपि फलपर्यन्तं तेषु ज्ञानाहुदयाद्वि-
 तिरेकसिद्धिः अथशब्दस्यास्त्वानुपसङ्गरति ॥ तस्मादिति ॥ ननुतविवेका

होत्रादीनां त्रयः साधनानामनित्यफलता दर्शयति, “तद्य
येह कर्मचितो लोक क्षीयत एवमेवासुत्र पुण्यचितो लोक
क्षीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञानादपि पर पुरुषार्थं दर्श-
यति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”, तस्मा द्यथोक्तसा-
धनसम्बन्धनन्तर ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मज्ञो जिज्ञासा

दिक न सम्भवति । “अत्रत्यं ह वै चातुर्भस्ययाजिन सुकृतम्”
इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धे । जीवस्य
ब्रह्मस्वरूपभोजसायुक्तं, ~~भेदात्~~, सुखं, लोहादिवत् पुरुषार्थत्वायो-
गाच्च । ततो न सुसुखासम्भव इत्याक्षेपपरिहाराद्योऽत शब्द, त
व्यासष्टे ॥ अतः शब्द इति ॥ अथशब्देनानन्तर्यामिचना तदवधिस्वेना-
र्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्व यदुक्त तस्यार्थिकहेतुत्वस्या-
क्षेपनिरासायानुवादकोऽत शब्द इत्यर्थः । उक्तं विदधोति ॥ यस्मा
दिति ॥ तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । “यदल्पं तन्मूर्खं यत् कृतकं
तदनिन्द्यं” इति न्यायवती “तद्यथेह” इत्यादिश्रुति कर्मफला-
क्षयत्वश्रुतेर्बाधिका । तस्मात् “कतोऽन्यदार्त्तम्” इति श्रुत्या अनात्ममा-
त्तस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भागः । सुसुखा सम्भावयति ॥
तथेति यथा वेद कर्मफलानित्यत्व दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशो-
कानलमपार स्वयञ्जोतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या
ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भागः । एतद्यथात शब्दाभ्यां प्रकृतकार-
णवतोऽधिकारिण समर्थनाच्छास्त्रमारब्धमित्याह ॥ तस्मादिति ॥
सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचार
लक्षयितुं तस्य स्थाभिमतसमासकथनेनायवार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्मण्य
इति ॥ अतु “धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इति
चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति चेत् । उच्यते । जिज्ञासापदस्यहि
सङ्ख्यार्थं इच्छा, तस्या प्रथम कर्मकारकमेवमित, पश्चात् फल,

ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं “जन्माद्यस्य यतइति” । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्युर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्व न विरुद्धते,

ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मशब्दो सत्यर्थात् फलसुक्तं भवति, इच्छाया कर्मण एव फलत्वात् । यथा “स्वर्गस्य च्छा” इत्युक्ते स्वर्गस्य फलच लभ्यते तद्वत् । अत एव ‘धर्मज्ञानार्थं’ इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति इच्छा स्वीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणायास्तु विचारस्य लोशात्मकतया प्रथमं वृत्तिविषयत्वेन प्रतिविम्बितत्वेन च फलशङ्कात्वात् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः “ब्रह्मणो जिज्ञासा” इत्युक्तेऽस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु ‘ब्रह्म चतुर्मिदं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म स्वयम्बुर्ब्रह्म प्रजापतिर्विदितं’ इति लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्द प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ अत एवेति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकस्त्वत्वासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृन्धन्तरे शेषे षष्ठीसुक्तं दूषयति ॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञासेतत्र सन् प्रत्ययवाच्याया इच्छायाज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र सकर्मकक्रियाया कर्म; ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठीवाच्यं न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकस्य न्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तं शेषितया सम्बन्धता तत्राह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ अतः कर्म त्वत्वाच्च दृश्यत कस्यचन “पिण्डसुतृच्छं करं वेष्टि” इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नम्विति ॥ षष्ठीशेष [पा० १।१।५०]

सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्ष ब्रह्मणः
 कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्ष कर्मत्वं कल्पयती
 व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेष विचार-
 प्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् ॥ न ॥ प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षिता-
 नामप्यर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्र-
 धान । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीत्से यै-
 र्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षि-
 प्तान्ये वेति न पृथक् सूचयितव्यानि यथा "राजासौ गच्छति"
 इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । अ-
 त्थनुगमाच्च । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्याद्याः

इति विधानात् षष्ठा सम्बन्धनात् प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षाया
 कर्मत्वकर्मिणावधिधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभि-
 विनयान्निवोत्तरवाङ् ॥ एवमपीति ॥ कर्मकारभेदपि प्रत्यक्ष
 कर्मकर्मिणोः कर्तव्येति [पा० २ । ३ । ६५] सूत्रेण जिज्ञासा
 पदस्याप्तुतत्वात्त्वेन कर्तव्यत्वे योगे विहितं प्रथमापेक्षित
 च कर्मत्वं तत्राका परोक्षमयम् कल्पयन् इत्यर्थः । शेषवादी स्वाभि-
 विमुद्घाटयति ॥ न व्यर्थ इति ॥ शेषषष्ठां ब्रह्मसम्बन्धिना जिज्ञासा
 प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तज्ञानसाधन
 फलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति ॥ तस्मिन्ज्ञासाया अपि
 ब्रह्मज्ञासात्त्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यान्तु ब्रह्मकर्मक एव
 विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिप्रेत्यादिना शेषषष्ठीत्युच्यते । अतो मत्प्रयासो
 न व्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धिना सर्वत्र विचारप्रतिज्ञानकर्षः । फलं यत्
 तत्त्वादित्यर्थः । तत्त्वसम्बन्धेन फलं न युक्तम् । सूत्रेण युक्तं । प्रधानस्य
 ब्रह्मस्य विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्वार्थिकप्रतिज्ञाया
 उदितत्वादित्येव विधीयते ॥ न प्रधानेति ॥ सकृद्भूतकर्मं वदन्त

ॐ नमः शिवाय

श्रुतय, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो
जिज्ञासाकर्मत्व दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सत्त्वे-
णानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातु-
मिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया
इच्छायाः कर्म, फलविषयत्वादिच्छाया । ज्ञानेन हि प्रमा-
णेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि परुषार्थः । नि शेषसं-

व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च
कर्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिस्मृतयोरेकार्थत्वलाभाच्चे-
नपर्य । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातमिति ॥ नन्ववगते-
वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूल विषयज्ञानं वस्तुव्यं ब्रह्मज्ञानं तु जि-
ज्ञासाया फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह ॥ अवगतीति ॥ आवर-
णानिष्टसिद्धिपाभिव्यक्तिमच्चैतन्व्यवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्व्यस्त्यास्तदुपलब्धात्कार-
णवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासाया कर्म, तदेव फल । मूलत्वापातज्ञान-
मित्यधुना वक्ष्यते इति फलमूनज्ञानयोर्भेदाच्च जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः ।
ननु गमनस्य पानः कर्म, तस्यापि फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्युक्तं
तत्राह ॥ फलेति ॥ क्रियात्परे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात्
कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥
ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलं इति भेद इति भावः ।
अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुं । अवगते फलत्व स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिश-
ब्दोक्तं हेतमाह ॥ नि शेषेति ॥ बीजमित्याद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तज्जा-
यकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अत्र
सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तद्व्यप्रत्ययेन सूचयति । अथात शब्दाभ्या-
रुभिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारं कर्तव्यं इत्यर्थः ॥
इति तृतीयवर्षक

प्रथमवर्षके ब्रह्मसाध्यासत्तोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धाप्रसिद्धो-

मारवोजाविद्यानर्थनिवर्हणात् तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥
तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्ध वा स्यात् ? यदि प्रसिद्ध, न
जिज्ञासितव्य, अथाप्रसिद्ध, नैव शक्य जिज्ञासितुमिति ।

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वत्र
सर्वशक्तिसमन्वित ब्रह्म । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमा-
नस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्था प्रतीयन्ते, ब्रह्मतेर्धातोरर्थानुग-
र्विषयादिसम्बाधम्बाध्या शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत् पुन-
रिति ॥ पुन शब्दो यस्मात्कान्तरद्योतनार्थ ॥ यदि वेदान्तद्विचारात्
प्रति ब्रह्मज्ञान तर्ह्यज्ञातत्वरूपनिषयत्व नास्ति । अनाद्यभावेन तद्धि
रक्षितरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्य । अथाज्ञात केनापि तर्हि
तद्दुःशेन विचार कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशयोगात् । तथा च
ब्रह्मवैवाहिकस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् ।
तत् प्रतिपाद्यत्वरूप सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्त फलभाष नस्तीत्य
नारभ्य शास्त्रमित्यर्थ ॥

आपातप्रसिद्धा विषयादिलाभादारम्भार्थमिति सिद्धान्तयति ॥
उच्यते इत्यादिना ॥ प्रसिद्ध तावदित्यर्थ । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्ति-
पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन भावेन ब्रह्मण प्रसिद्धि । न च
‘शक्य ज्ञानमनत ब्रह्म’ इति श्रुत्यैवैति वाच्यम् । ब्रह्मपदस्य लोके
सङ्गतियद्भावेन तद्वटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदस्युत्पत्त्या
प्रथम तस्य निरुपणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥
अस्यार्थ । श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथाहुमपत्त्या कश्चिदर्थो
ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो
‘महत्त्वं रूप’ इति व्याकरणाद्विधीयते, ‘एहि इहाविति’ आरणात् ।
सा च एहिर्निरयधिकमहत्त्वमिति सङ्घोवकाभावात् श्रुतावनन्तपदेन सह
प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरयधिकमहत्त्वज्ञानत्वत्वादिदोषवन्त्वे सर्वज्ञत्वादि-

मान्, सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो हि
आत्मास्तित्व प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मा
स्तित्वप्रसिद्धि स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।
आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति

ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्व पुनरापन्नम् । न । तद्विशेष
प्रति विप्रैतिपत्ते । “देहमात्र चैतन्यविशिष्टमात्मा” इति
प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्ना । “इन्द्रियाण्येव
गुणहीनयो च न मन्ववति । लोके गुणहीनदोषवनाख्यत्वप्रसिद्धे ।
अतो ब्रह्मणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुत परच्छेदाभावरूप नि
त्यच प्रतीयते । अविद्यादिदोषम्यून्यत्व शुद्धत्वम् । जादाराहित्य बुद्ध-
त्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभागे सक्तत्वञ्च प्रतीयते । एव सकल-
दोषम्यून्य निर्गुण प्रसिद्धम् । तथा सर्ववृत्तादिगुणकञ्च तत्पदवाच्य
प्रतिपत्तम् । ज्ञेयस्य कार्थस्य चापरिशेषेऽत्यत्वप्रसङ्गेन सर्ववृत्तस्य
सर्वकार्यशक्तिमन्त्वस्य च जाभादिति । एव “तन्पदाप्रतिज्ञेरप्रमाणत्वे-
न पातत्वाटनानानि-त्तं कृत्वाञ्जिज्ञासोपपत्तिः” इति उक्त्वा त्व पदाथा-
त्मनानि ब्रह्मण प्रसिद्धा तदुपपत्तिरित्याह ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लो-
कस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मण प्रसिद्धिरित्यर्थ । नन्वात्मन प्रसिद्धि
कोत्तरत आह ॥ सर्वो हीति ॥ “अहमस्मीति” न “प्रतेति” इति,
न किन्तु “प्रतेनेत्रैव सेव सच्चिदात्मन प्रसिद्धिरित्यर्थ ।

आत्मनः कुत' इति श्रुत्यमतमाशङ्क्याह ॥ यदि हीति ॥
आत्मन श्रुत्यस्य प्रतीतौ “अह नास्मि” इति लोको जानीयात् । लोकस्तु
“अहमस्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थ । आ-
त्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मण्य क्रियायात् तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अयमात्मा
ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति भाव । प्रसिद्धिपयोक्त दोष पूर्वपक्षेण आ-
रयति ॥ यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावे-न विषयाद्यभावादविचार्यत्व
प्राप्तमित्यर्थ । यथा ‘इद रजत’ इति वस्तुत शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्वत्

चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञान-
मात्र क्षणिक” इत्येके । “गूढ्य” इत्यपरे । “अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तः ससारी कर्ता भोक्ता” इत्यपरे ।
“भोक्तैव केवल न कर्ता” इत्येके । “अस्ति तद्व्यतिरिक्त
ईश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्ति” इति केचित् ।

आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एव बहवो विप्रतिपन्ना
शुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त । तत्राविचार्य यत्

“अहमस्मि” इति श्रुत्यात्पुत्रतन्त्ररूपान्तेन वस्तुतो ब्रह्मण्य प्रतिद्वि,
नेय पुरुषानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिना विवादाभाषप्रसङ्गात् । न
हि शुक्तिव्यविशेषदर्शने सति “रजत रङ्गमन्यदा” इति विप्रतिपत्तिरस्ति ।
अतो विप्रतिपत्त्यन्यथापपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेपस्याज्ञात-
त्वादिपयादिषु इति सिद्धान्तयति ॥ नेत्यादिना ॥ सामान्यविशेषभाव
स्यात्मनि शशित्पुरुषादिपदगान्धभेदात् कल्पित इति मन्यव्य । तत्र स्थूल-
सूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तिरुपपत्त्यात् । देहमात्रमित्यादिना ॥ शास्त्रज्ञानश्रु-
त्या प्राकृता । वेदान्तज्ञानानुगुणा तार्किकादिमतमाह ॥ अस्तीति ॥
साङ्ख्यमतमाह । भोक्तोति ॥ किमात्मा देहादिरूप उत तद्विद्य इति
विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यानुगुणा तद्विद्योऽपि कर्तृ-
त्वादिमाह वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाङ्ख्यप्रपञ्चावप्यस्याकर्त्ता-
पीश्वराद्विधो न वेति विवादकोटित्वेन योगमतमाह ॥ अस्ति तद्व्यति-
रिक्त ईश्वर इति ॥ निरतिशयसत्य गृहीत्वा ईश्वर सर्वज्ञत्वादि-
मन्यव्य इति योगिनो वदन्ति ।

भेदकोटिसुखा सिद्धान्तकोटिमाह ॥ आत्मा स भोक्तुरिति ॥ भो-
क्तुर्जीवसाकर्त्तुः साक्षिण्य स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वद-
न्तीत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तीरुपसंहरति ॥ एव बहव इति । विप्रतिपत्तीनां
प्रपञ्चे निरासद्य विवरणोपन्वासेन दर्शयति सुखबोधवेतीश्वरस्यते, तत्र

किञ्चित् प्रतिपद्यमानो नि श्रेयसात् प्रतिहन्ये तानर्थञ्चे यात् ।
तस्माद् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तशाक्यमीमांसा
तदविरोधितकौपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तम् । किंलक्षणक
पुनस्तद्ब्रह्म? इत्यत आह भगवान् सूत्रकार ।

युक्तिगक्रामया शिक्षानिनो “जीवो ब्रह्मैव चात्मत्वाद् ब्रह्मवत्” इत्या
दि युक्ते, “तत्त्वमसि” इत्यादि श्रुतेर्वावाधिताया सत्वात् । अन्ये तु-
देहादिरात्माह प्रत्यवगोचरत्वाच्च प्रतिरेकेण घटादिवदिद्यादियुक्ताभास, स
वा एष पुरुषोऽक्षरसमय ” इन्द्रियसंवादे, चक्षुरादय ते ह वाचस्पते,
मन उवाच, योऽय विज्ञानमय, असदेवेदमप आसीत्, कर्त्ता बोधा, अ-
नशक्त्यन्व आत्मानमन्तरोऽयमय” इति वाक्याभासश्चाश्रिता इति विभा-
ग । “देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद् दृश्यत्वात्” इत्यादिन्वायै “आनन्द-
मयोऽभ्यासात्” इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्व वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्त-
यक्त्यापि यस्य यन्मते श्रद्धा तदान्प्रयणात्तस्य स्वार्थं सत्त्वति किं ब्रह्म-
विचारारम्भे योत्सव आह ॥ तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव
सुक्तिरिति वस्तुगतिः । सतान्तराश्रयणे तदभवान्मोक्षादिः । किञ्चा-
त्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्प्रायेण संसारान्धकूपे पतेत् ॥

“अथ तमः प्रविशन्ति ये के चात्मज्ञानो जना” इति श्रुते ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां सुसुक्ष्मा निःश्रेयसफलत्वात् वेदा-
न्तविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थसुपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ बन्धस्या-
ध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगतार्थत्वादधिकारिणाभादापातप्रसिद्धा विष-
यादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया भीमासापूजिता विचारणा वेदान्ताविरोधिनी
ये तर्कास्तन्मान्तरस्यात्साम्युपकरणानि यस्या वा नि श्रेयसायोरश्रुते इत्यर्थः ।
ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भ इति सूत्रार्थ इत्यत आह ॥

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसर्वज्ञानो बहुव्रीहि । जन्म स्थितिभङ्ग समासार्थ । जन्मनशादित्व श्रुतिनिर्देशापेक्ष वस्तुवृत्तापेक्षश्च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तसमपि, जन्मना लक्षसत्ता-
ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचार बलविरथा तत्कर्त्तव्यता ब्रवीतीति भाव । एष प्रथमसूत्रस्य चत्वारो ऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन ट-
थिता । सूत्रस्य चानेकार्थत्व भूषणम् । नन्विदं सूत्रं शास्त्रार्थाह स्थित्वा शास्त्रभारम्भवति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये तस्य हेयता, शास्त्रा-
सम्बन्धात् । द्वितीये तस्मारम्भक वाच्यम् । न च स्ववमेवारम्भक स्वस्वात स्तोत्वत्ते रित्यात्मान्श्रयात्, न चारम्भकालं पश्याम इति । उच्यते । अत्र
अविधिना चारम्भमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भ प्रतिपादयति ।
अथाऽध्ययनविधिर्देदान्तर्गत एव कृतस्य वेदस्याध्ययने प्रयुङ्क्ते तद्वदित्यन-
वद्यम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भसुपपाद्य शास्त्रभारभनाय पूर्वोत्तराधिक-
रणयोः सङ्गति वक्तुं उक्तं कीर्त्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ सुसुबुधा ब्रह्मज्ञान-
शब्द वेदान्तविचार कर्त्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अ-
र्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वे ऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मश्रुतिरित्या-
दिनिश्चितविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्त्तुं न शक्यत्वात्तत्त्वरूपज्ञा-
नाबादौ लक्षणे वक्तव्यं तत्र सम्भवतीत्यादिषु सूत्रगतं पूजकत्वे लक्षणे-
सूत्रमवतारयति ॥ किलक्षणेकमिति ॥ किमाद्येपे, माद्यमेव लक्षणेमित्यर्थे ।
आद्येपेषांस्त्रोत्पानाटाद्येपेवङ्गति । लक्षणेद्योतिवेदान्तानां अत्रब्रह्म-
विज्ञाना लक्षणे ब्रह्मणि सकल्पशोक्ते श्रुतिशास्त्राभ्यावपाद्भवतः ।
अथाह । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिवाक्य विषय ।
तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं न वेति वन्देह । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मसंस्था-

कस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी ज-
 विद्या सुकृतसिद्धि फल विज्ञाने तद्विद्विरिति भेदः । यद्यप्याद्येप-
 षङ्गतौ पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथक् न वक्तव्यम् । तदुक्तं,
 आश्लेषे चापनादे च प्राप्तौ लक्षणकर्त्तव्ये ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्त्तत इति ॥

तथापि स्रष्टाद्यैस्तु कृत्तमिति भन्वव्यं, यत् पूर्वाधिकरणविज्ञानेन पूर्व-
 पक्षे तदादिर्नादिको षङ्गतिः ३ प्राप्तिस्तदर्थं चित्तात् न वक्तव्यं प्राप्तम् ।
 जन्मादेर्जगत्सत्त्वेन ब्रह्मलक्षणात्वाद्योगात् । न च जगदुपादानत्वे सति
 कर्त्तृत्व लक्षणमिति वाच्यम् । कर्त्तृत्वादावपि दृष्टान्ताभावेनानुमाना-
 प्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मण्यं श्रुत्वाैव लक्षणसिद्धे किमनुमानेनेति वा-
 च्यम् । अनुमानस्य श्रुतश्रुतुपाहकत्वेन तदभावे तद्विरीधे वा श्रुतार्था-
 सिद्धे । न च जगत्कर्त्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येक लक्षणमस्त्विति वाच्यम्
 कर्त्तृभावस्योपादानादनुमानस्य ब्रह्मत्वाद्योगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति
 प्राप्ते पुरुषाभ्युत्थानस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितत्वातीन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्याद्यो-
 गात् । अयोदधेयतया निर्देयश्रुतश्रुतौ भवकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन
 मन्त्रावबिद्धं प्रकथयन्त्यात् । तदेव लक्षणमिति विद्वन्भवति । जन्माद्यैश्च
 यत इतीति । अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्व लक्षणं प्रतिपा-
 द्यते तथाप्ये “प्रकृतिकारण” इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्त्तृत्वमात्रं
 किन्तु कर्त्तृत्वोपादानत्वं भवद्वयत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धत्वं कर्त्तृत्वोपादान-
 त्वत्वं लक्षणमिति च्यतं इति न योजयन्ताम् । ननु जिज्ञासुनिगुचब्र-
 ह्मण्यं कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेत् । उच्यते । यथा रजतं शुक्ले-
 लक्षणे वस्तुतः वा युक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तदुत्पन्नं इति कल्पित
 कारणत्वं तदर्थं तदेव ब्रह्मण्यो लक्षणमित्यनवद्यम् । अत्र व्याप्ये ॥
 लक्षणेत्वादिना ॥ ब्रह्मण्यो यदावां सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विधे-
 यन्त्यानि । यथा चित्तगोर्देवदंसस्य चित्ता गावः तद्वदपि जन्मादीनि
 नपुंसकैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविधेयं च ,

आदिधर्मं सम्बन्धार्था । “यत इति” कारणनिर्देश ।
 अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसयु-
 क्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्य-
 चिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्व-
 शक्तेः कारणाद्भवति तद्वन्नस्तीति वाक्यशेषः । अन्येषा-
 मपि भाव विकाराणां त्रिष्वैवान्तर्भाव इति जन्मस्थिति-
 नाशानामिह ग्रहणम् । यास्त्वपरिपठितानाम्नु “जायते
 तथा च जन्मान् सनासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन सविज्ञानं यच्चानु ब्रह्मणीहौ
 स तद्गुणसविज्ञानं इत्युक्तम् । तत्र यज्जन्मकारणं तद्वन्नस्तीति ब्रह्मत्ववि-
 धानमनुक्तं, स्थितिविकारवाद्भिन्नत्वेन ज्ञाने ब्रह्मत्वस्य ज्ञातमवस्थात्वात्
 अतो जन्मस्थितिभङ्गं निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि भिन्नताशेषेव लक्ष-
 णमिति सत्त्वात् सूत्रे सनासार्थो द्योतित इति श्लेषम् । नन्वादित्य ज-
 न्मनः कथं ज्ञातव्यं सनासत्त्वानादित्वादित्यत आह ॥ जन्म नश्येति ॥
 ब्रह्मसूत्रात् इत्युक्त्या चादित्य ज्ञात्वा तदपेक्ष्य ब्रह्मकृता जन्मान् आदि-
 त्वस्युक्तमित्यर्थः । इदं प्रत्यक्षार्थं ज्ञानात्चित्तत्वात्तद्व्यतिथितत्वं कार-
 यशचित्तत्वात् । अख्येति ॥ विद्यदादिजगतो भित्तत्वात् जन्मादिसम्बन्ध
 इत्यत्र आह ॥ षोडशेति ॥ विद्यदादेर्भेदाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यते
 इति भावः । ननु जगतो जन्मादेर्ब्रह्मसम्बन्धाभावात् सत्त्वमित्या-
 शङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति प्रश्नस्यैवाह ॥ यत इतीति ॥ ब्रह्मत्वेन
 सत्त्वं ज्ञानमनत आनन्दरूपं ब्रह्मव्यते । “आनन्दाद्येवेति” निरूपित-
 त्वात् । तथा च सत्त्वमलक्षणविशिष्टमिति मनस्यम् । पदार्थज्ञानात् पूर्व-
 क्तत्वात्तत्र स्यापदानुपपन्ने तत्त्वज्ञानाद्व्याहारेण च सत्त्वनाकार्येणाह । अख्ये-
 त्यादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्बन्धावनाशो जगतो विधेयत्वानि ।
 कथा कुम्भकारः प्रथमं कुम्भस्य र्भावेन विकल्पितं पृथुपुत्रोदराकाररूप
 बुद्ध्यावलिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति यच्च प्रकठमिति, तथा परम-
 कारणमपि खेचित्तनामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति ज्ञेयाह

अस्ति” इत्यादीनां पक्षे तेषां जगत स्थितिजानि मन्वा-
व्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृह्ये-
ता स्युरित्याशङ्कते तन्मा शङ्कितेति योत्पत्तिर्ब्रह्मस्तत्रैव
स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो
यथोक्तविशेषणभोक्त्रं मुख्यं अन्यतः प्रधानादचेतनाद्गुणभ्यो
वर्तमानादा सप्तविंशति वीत्यत्यादि मन्वावर्षितु यत्तः
न च स्वभावतः । विशिष्टदेशकालनिमित्तानामि

नामरूपभ्यामिति ॥ इत्यन्वावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्य कार-
यत्पुत्रं कृष्णवर्दिनि प्रधानगुणयोर्निरास । चिरस्थगभोदिजीवजन्मत्व
निरस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्यवैश्वानरेत्यादौ पितापुत्रयो कर्तृभोक्तोभे-
दात् पृथगुक्ति । “यो ब्रह्माण्य विदधाति पूर्वं सर्व एत आत्मनो व्युत्प-
रनि” इति श्रुत्या स्युजस्रस्रदेहोपाधिहारा जीवाना कार्यत्वेन जग-
न्मध्यपातिताश्च जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्व सम्भावयति
प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यग्रस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां
क्रियाफलाना तदाश्रयस्ते तर्ध । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुदृष्ट देश ।
देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणसरणादिनिमित्त प्रतिनियतम् । एव ए
जनेवाफले यानादेरेशादिव्यग्रस्या ज्ञेया । तथा च यथा देवाफल देशा-
द्यभिज्ञदाहक तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वमिद्विगिति भाव ।
सर्वशक्ति त्वं सध्यावयति ॥ मनसापीनि ॥ नन्वन्तेऽपि विपरिणामादयो
भावविकारा सन्तीति किमिति जन्मादीतप्रादिपदेन न गृह्यन्ते तन्मात्र ।
अन्येषामिति ॥ द्विविपरिणामयोर्जन्मनि अप्रकृत्यस्य नाशेऽन्वर्तन इति
भाव ॥ “देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपकीयते मर्यति” इति
यास्कसुनिवाक्य एतत्स्वरूपम् किं न स्यादत आ- ॥ य स्मेति ॥
यास्कसुनिः किल मद्भूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाळे भौतिकेषु प्रत-
येष जन्मादिषु च सुपलभ्य निरुक्तवाक्यश्रुकार तन्मूलीकतत्र जन्मादिषु
ककारणत्वं लक्षणं कृतार्थ इति पक्षे स्वरूपता ब्रह्मलक्षणं न श-
ङ्कते किन्तु मद्भूताना लक्षणसुप्रामिति शङ्का स्यात् सा मा भूदिति

होपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्ते श्वरास्त-
 त्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि
 तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवाक्यकुसुमग्र-
 यनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सर्वैरु-
 दाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि

ये श्रुत्यक्ता जन्माद्यैकैर्गण्टहृत्त इत्यर्थः । यदि निरुक्तस्यापि श्रुति
 भूलक्षिति महाभूतजन्मादिकमर्थक्षार्हे सा श्रुतरेव सूक्तस्य मूलमस्तु कि-
 मनुक्तस्यैव निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्त कारणं स्यात्
 तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्त्वतिव्याप्तादिदोषः स्यात्, अतस्तद्विरासाय लक्षण-
 सूत्रेषु ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति कारणान्तरासम्भवादिति
 श्रुतिः सूत्रिता, सा तर्कपादे विस्तरेण वक्ष्यते, अधुना सङ्क्षेपेण
 ता दर्शयति ॥ न यथोक्तोत्पत्त्यादिना ॥ नामरूपध्या व्याकृतस्येत्पत्त्यादी-
 नाश्च चतुर्थ्या जगद्विशेषणानां व्याख्यानवसरे प्रधानमूच्ययो ससारि-
 णश्च विरासो दर्शयति । परमाणुनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्युद्योगाज्जीवा-
 न्यस्य ज्ञानमूच्यत्वनिमित्तमेतानुमानात् सर्वज्ञेश्वरादिभ्यो तेषां प्रेरकाभावात्
 जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः । स्वभावादेव विहित जगदिति
 लोकायतस्त प्रतीह ॥ न चेति ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयित
 न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभाव एत
 कारख्यानपेक्षत्वं ? नाद्यः, व्याख्यायतात् । न द्वितीय इत्यह ॥
 विविष्टेति ॥ विविष्टान्यसाधारणानि देशकालविभक्तानि तेषां
 कार्यार्थिभिर्रूपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः ।
 अनपेक्षत्वे धाम्यार्थिनां भूयिष्ये वर्षादिकाद्ये बोजा-
 दिनित्तैश्च प्रवृत्तिर्न श्रुतिरिति भावः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादि विशेषणकमो-
 चरं सूक्तं जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तार विना कार्य
 नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेषां "यत् कार्यं तत् सक्तं कर्मिति" व्याप्ति-
 र्नायते । एतदेव व्याप्तिज्ञान जगति पक्षे कर्त्तार साधयन् सर्वज्ञेश्वर

वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्हृता ।
सत्त्वं तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु
तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्र-
माणं भवन्न निवार्यते । श्रुत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् ।
तथाहि “श्रोतव्यो मन्तव्य” इति, श्रुतिः “पण्डितो मेधावी
गन्धारानेवोपसम्यक्षे त एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद” इति
साधयति किं शब्धेति तार्किकाणां भ्रान्तिसुपम्यस्यति ॥ एतदेवेति ॥ एत-
देवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्थन इति योजना । अथवा एत-
द्ब्राह्मिज्ञानमेव श्रुत्यनुपाहकयुक्तिमात्रत्वेनास्त्वसम्मत-सदनुमानं स्वतन्त्र-
मिति मन्थन इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः । यथा व्याप्तिज्ञानसहकृत-
मेतत्सर्वज्ञमेवानुमानं मन्थन इत्यर्थः । तत्राय विभागः । व्याप्तिज्ञानात्
जगतः कर्त्तातीर्त्वास्त्वसिद्धिः, पश्चात् स कर्त्ता सर्वज्ञ जगत्कारणत्वाद्ब्र-
ह्मतिरेकेण कृत्वाद्यादियदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिः, “लक्षणाद्” इत्यत्र “मन्थ-
न” इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितम् । तथाहि । अङ्गुरादौ तावज्जीव-
कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्य कर्त्ता नास्त्ववेति
व्यतिरेकनिश्चयात्, “यत् कार्यं तत् सकारकं” इति व्याप्तिज्ञानसिद्धिः ।
लक्षणाद्विज्ञानानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य अन्यज्ञानायोगात्, “यज्ज्ञान
तन्मनोजन्म” इति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानसिद्धेर्ज्ञानभावनिश्चयात्,
तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्ति-
मात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमधिप्रोक्त्य
भयदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकं शङ्कते ॥ नन्विति ॥
अतो “मन्थन” इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रुतीनां
स्वतन्त्रमानत्वं न सूचयति “तत् सर्वज्ञत्वाद्” इत्यादिना तासां तात्पर्य-
सूत्रकृत्सु विचारयेत्, तस्माद्ब्रह्मरक्षणायां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्र-
ऽपि श्रुतिरेव स्मातन्त्र्येण विचार्यते नानुमानमिति परिहरति ॥ नेति ॥
किञ्च सुसुप्तोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा यदर्थं नस्य शास्त्रस्मरणम्, सा च नानुमानात्,

च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासाया-
मिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासाया किन्तु श्रुत्या-
दयोऽनुभवाद्यस्य यथामभवमिह प्रमाणं, अनुभवावसा-
नत्वात् 'भूतवस्तुविषयत्वाच्च' ब्रह्मविज्ञानस्य । कर्त्तव्ये हि
विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रमाणं
स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च । कर्त्तव्यस्य कर्त्तव्यं क-
र्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिक वैदिकञ्च कर्म ।
यथा अग्नेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न गच्छतीति,
“तन्मोपनिषदम्” इति श्रुते, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ॥ वाक्या-
र्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचारादयदध्यवसानं तात्पर्यमिच्छय प्रमे-
यसम्भवनिस्यस्य तेन जाता ब्रह्मापगतिर्भुक्तये भवतीत्यर्थः । सम्भयो
बाधाभावः । ननु किमनुमानमनपेक्षितमेव नेत्याह ॥ सत्सृष्टिविति ॥
विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् सुखगद-
वतिन्मनुष्येन श्रुत्यर्थादाद्यापेक्षितमित्यर्थः । दार्ढ्यं सद्यविपर्ययात् न-
दृष्टिः । “मन्यव्य” इति श्रुत्यर्थोक्तकेण सम्भावनीय इत्यर्थः । यथा क-
श्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चौरैरन्वत्नादस्ये बहूनिव एव त्यक्तं केनचिन्मनुष्य-
सदुक्तभाग्येयहृत्समर्थं पण्डित स्वयं तर्ककशलो मेधावी स्वदेशानेन प्रा-
प्तुयात्, एवमेवेह विद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रख्याव्याप्तिर्देवपथे
मसारे विप्रं केनचिद्द्वयापरवशेनाचार्येण “नासि त्वं संहारी” किन्तु
“तत्त्वमसि” इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककशलोऽपि “स्वरूपं जानीया-
न्नान्यथा” इति श्रुते स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कपेक्षां दर्शयतीत्याह ॥ प-
ण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न
युक्ता वेगार्थत्वाद्भवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत
आह ॥ नेति ॥ जिज्ञासो धर्म इव जिज्ञासो ब्रह्मवि इति व्याख्येय-
म् । अनुभवो ब्रह्मासात्काराख्यो विद्वदनुभवः । आदिपदात्मननिदि-
ध्यासनवोपेक्षः । तत्र हेतुमाह ॥ अनुभवेति ॥ हेतुर्थं ब्रह्मज्ञानस्य-

तथा "प्रतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति" "उद्दिने जुहोति अनुद्दिने जुहोति" इति।
 विधिप्रतिषेधाच्चायवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादाच्च ।
 न तु वस्त्वैव नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्पते । वि-
 कल्पनासु पुरुषव्युत्पत्त्या, न वस्तुयाथात्म्यज्ञान पुरुषव्यु-

त्पत्त्यात् साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मणोचरत्वेन सा-
 क्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता । धर्मो तु निगमपरोक्षे
 साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निरर्थक्यमात्रमनुमाना-
 यापेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निरर्थक्योपयोगित्वे-
 नापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनुपयोगादित्यर्थः । निरपेक्षेण यद् श्रुतिः ।
 यद्व्यस्यार्थप्रकाशनसमर्थं लिङ्गं पदम् । योग्येतरपदाभाङ्ग वाक्यम् ।
 अङ्गवाक्यसापेक्ष प्रमाणवाक्य प्रकरणम् । क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठि-
 तैर्यथाक्रमेण सम्बन्धे स्थानम् । यथा ऐन्द्राग्नीदीवनादिव इतराद्या' तत्र प्रथमेऽपि
 प्रथममन्त्रस्य विनियोग इतराद्युच्यते । सप्तासाम्य समाख्या । ^{पृ० ११} ~~सप्त~~ २
 धर्मवर्षेण सप्तानां मन्त्राणां धर्मवर्षेण सप्तके कर्मणि विनियोग इति नि-
 वेदः, एव तावद्ब्रह्म मननाद्यपेक्षे, वेदार्थत्वात् धर्मवदितग्रनुमाने साध्यत्वेन
 धर्मस्वास्तुभवाद्योग्यत्वं, अत्रापेक्षितास्तुभवत्वञ्चोपाधिरित्युक्तं, उपाधिव्य-
 त्तरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वञ्चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण
 ब्रह्मणो धर्मस्य साम्यवदित्ये तर्हि कतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्स-
 र्गापवादाच्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्वरिति । विपक्षे बाधकमाह ॥ पुरुषेतरा-
 दिना ॥ पुरुषकृतप्रधीना आत्मनाम उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मोऽस्तुत्पत्तीना-
 मेव प्राभाशयवित्प्रत्ययः । धर्मस्य साध्यत्वं कौटिलिककर्मदृष्टान्तेन कर्तु-
 रिति ॥ कर्तुमिति ॥ कौटिलिकवदित्यर्थः । इष्टान् कर्तुमिति ॥ अवेति ॥
 टाटान्निवन्माह ॥ तथेति ॥ तदर्थस्य कर्तुमकर्तुं यक्यत्वसंज्ञा अन्वया कर्तु-
 यक्यत्वमाह ॥ उदित इति ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपद्यते तत्र विध्यादियोग्यता-
 माह ॥ विधीति ॥ विधिप्रतिषेधाच्च विकल्पादयश्च धर्मो साध्ये वेदवन्तः ।

द्रपेचं, किन्तुहि वस्तुतन्त्रमेव तत् ॥ नहि स्थाणाविकस्मिन्
 स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो वा-
 न्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तु त-
 न्त्रत्वात् । एवम्भूतवस्तुविषयाणां प्राप्ताण्यं वस्तुतन्त्रम् ।
 तत्रैव सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतव-
 स्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मण्य प्रमाणात्तद-
 विषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्त, न,
 इन्द्रियाविषयत्वे सम्बन्धाग्रहणात् । स्वभावतो वचिर्विषय
 सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्मरितार्थः । “यजेत न सुरा पिवेत्”
 इत्यादयो विधिनिषेधा । त्रीहभिर्यैवा यजेतेति सम्भावितो विकल्प
 यज्ञसापहणयोरैच्छिक उदिताहुदितं होमयौर्व्यवस्थितविकल्पः । “न-
 हिंसात्” इत्यत्रार्थः । “अग्नीषोमीय पशुमालभेत” इत्यत्रपवाद । तथा
 “आहवनीये जुहोति” इत्यत्रार्थः, “अदस्य पदे पदे जुहोति” इत्यत्रपवाद
 इति विवेकः एते ब्रह्मण्य स्मरितार्थे टापत्ति वारयति ॥ न त्वित्यादिना
 भूतवस्तुविषयत्वादिच्छन्नेन । इदं वस्तु एव नैव घटः पटो वेति प्रकार-
 विकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुमपि आ-
 त्मादी वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा इच्छन्ने तत्राह ॥ विकल्पमास्ति-
 ति ॥ अस्तित्वादिकोटीकारणं पुरुषपदुद्दिष्टान्मूला मनस्यन्दितात्मा सय-
 वविपर्यविकल्पा न प्रमाणा इत्यत्रकारणः । अयं भावः, “यस्मै हि
 यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं शक्यते” इति यथाशास्त्रं पुरुषपदु-
 द्दिष्टेना विकल्पा कर्त्तुं प्रमाणा एव भवन्ति, तत्राग्ये ब्रह्मण्यपि कर्त्तुं
 विकल्पा यथासाक्षात् स्मरिति । तत्राग्येवर्णिते पदन्तं प्रवृत्ताह ॥ नेति ॥
 यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि बाध्यज्ञानवत् पुरुषपदुद्दिष्टमप्येव जायेत तदा सिद्ध-
 विकल्पा यथासाक्षात् स्मः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पीरूप किन्तुहि प्रमाणावस्तु-
 ज्ञान्य, तथा च वस्तुन एकव्यवस्थादेवज्ञानं प्रमत्तं, अग्ये विकल्पा
 अर्थार्था एवेत्यर्थः । अत्र इष्टान्नाह ॥ न हि स्थाणाविति ॥ स्थाणु-
 देवेत्प्रवधारणे सिद्धे कर्त्तुं विकल्पा यथासाक्षात् न भवन्तीत्यर्थः । तत्र वदस्तु-
 तन्त्रं ज्ञानं तदर्थार्थं वस्तु इत्यत्रतन्त्रं तन्त्रित्येति विभक्तये ॥ तत्रेति ॥

विषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियवि-
षयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्ध कार्यमिति गृह्यते । कार्य-
मात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्ध किमन्येन केनचित्त्वा-
सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिस्त्वत्वं नानुमा-
नोपन्यासात् किन्तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्त-
द्देदान्तवाक्यं यत् सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । “भृशुर्वै वारु-
णिवरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपक्र-
म्याह “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति
यद्यप्यन्यमिदं विशन्ति तद्ब्रह्मिज्ञासन्व तद्ब्रह्म” इति । तस्य च

स्थाणावित्प्रथं । स्थाणावृत्तव्यायं घटादिवृत्तिदिशति ॥ एवमिति ॥
प्रकृतमाह ॥ तत्रैव सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य पक्षधीनत्वे सति
ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यद्यार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्था-
णुज्ञानवदित्प्रथं । अत एवाध्येऽर्थे पक्षे विकल्पा पुनन्त्वा न सिद्ध्यर्थ-
इति बलवत्त्वात् न धर्मस्यास्य ब्रह्मण इति समनाद्यमेवा सिद्धेति
भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यूहादिगोचर धर्मविलक्षणत्वाद्घटादिवत् ।
तथा च जन्मादिस्त्वत्वे जगत्कारणानुमानं विचार्ये सिद्ध्यर्थे तस्य मान-
त्वात् न श्रुतिः, सिद्ध्यर्थे तस्या व्यमानत्वेन तद्विचारस्य निष्कलत्वादिति
शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रमाणात्तरविषयत्वमेव प्राप्नोति क्त्वा प्रमाणात्तरस्यैव
विचारप्राप्तिरिति शेषः । अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः, किं यत् कार्यं तद्-
ब्रह्मजनितप्रमाणं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारणमिति ?
नाह्य, व्याप्तिरिच्छिरित्याह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियापाद्यात्वात् प्रत्यूहेष
व्याप्तिप्रहायोगात् प्रमाणात्तरविषयत्वमित्प्रथं । इन्द्रियापाद्यात्वं कुत
इत्यूत आह ॥ सभावत इति ॥ “पर्याप्तं खानि क्त्वात्तु स्वयम्भू”
इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्प्रथं । इन्द्रियापाद्यात्वेऽपि
व्याप्तिप्रहं किं न स्वादन आह सति हीति ॥ तत्रासीति शेषः । इदं
कार्यं ब्रह्मजनितं व्याप्तिप्रत्यूतं ब्रह्मणोऽतोन्द्रियत्वाच्च सम्भवतीत्प्र-
थं । द्वितीये कारणसिद्ध्यर्थे कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं दिना प्राप्तमथ

निर्णयवाक्य “आनन्दाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते
 आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्द प्रयन्त्य भिसं विद्यन्ति”
 इति अन्यान्येष्वजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
 स्वभावसर्वस्वरूपकारणविषय्याख्यदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥
जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वत्र ब्रह्मैत्युपक्षिप्त तदेव द्रढयन्नाह ॥
 कमितग्राह ॥ कार्यभावमिति ॥ सम्बन्ध कृत यस्मात्, श्रुतिमन्त्रेण
 जगत्कारण ब्रह्मैति निश्चयलोभस्तस्मात् तन्नामाय श्रुतिरेव प्राधान्येन
 विचारणीया, अनुमान तृपादानत्वादिषामात्म्यद्वारा कृदीदिवद् ब्रह्मण्य
 स्वकार्यात्मकत्वादिसौतार्थसम्भावनार्थं ^{सुधीयते} सुधीयता विचार्यमित्युपसहरति ॥
 तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयत्वाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह
 ब्रह्मणि लक्षणात्त्वेन विचारयितुमिष्ट वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि
 प्रथमसूत्रे विधिशाधिकारिणो ब्रह्मविचार प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
 द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि सुसुखोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
 जगत्कारणत्वोपलक्षणात्तुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति सौतार्थक्रमात्सुसारित्व
 सूत्रस्य दर्शयितुं सोपक्रमवाक्यं पठति ॥ अयुरिति ॥ अधीष्ट कारय
 उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितं, नामात्वे ब्रह्मत्वविधानायो-
 गतः । यज्जगत्कारण तदेकमित्युपान्तरवाक्यं, यदेक कारणं तद् ब्रह्मैति
 वा ब्रह्मकारण तदेक ब्रह्मैति वा महावाक्यमिति भेदः किन्तु सर्व-
 लक्षणमित्यग्राह्यं वाक्येषोपनिर्णीते यतःशब्दार्थः सतप्रज्ञानानन्द इत्यग्राह ॥
 तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमज्ञं जायते”
 विज्ञानमानन्द ब्रह्म” इत्यादि शाखान्तरीयवाक्यान्वयस्य विषय इत्यग्राह
 अन्यान्यपीति ॥ एवजातीयकत्वमेवाह ॥ नित्येति ॥ तदेव सर्वज्ञं
 शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्तानि तद्विद्या सक्ति-
 रिति विद्म ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदा सर्वार्थज्ञानशक्तयः ।

आराम सर्ववेत्तार वेदेवेत्यमहं मजे ॥

इत्याहुवादेन ब्रह्मैति तदनुत्तरसम्बन्धवतारचति ॥ जगदिति ॥

शास्त्रयानित्वादिर्वात ॥ ३ ॥

महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्थानैकविद्यास्थानोपलङ्घितस्य प्रदी-
-पत्रत् सर्वार्थार्थबन्धोक्तिः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारण ब्रह्म ।
न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिष्वक्षणास्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य

चेतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञात इत्युक्तता
चेतनस्यैतन्नानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वकारणकत्वात्,
यो यत्कर्त्ता स तज्ज्ञ यथा ब्रह्माण इति स्थितं, तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्व
प्रभुत्वादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रव्यज्ञाहेत्वर्थं । हेतुद्वयसौकार्य-
साधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गति । यद्वा वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मण
सर्वज्ञेयता नास्तीत्युपसङ्गत्या वेदहेतुत्वस्येति “अस्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्यजुर्वेदो यजुर्वेदो सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः” इति वाक्य
विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मण सर्वज्ञत्व साधयति एतन्न साध-
यति इति सन्देहः, तत्र व्याकरणादिवद्वेदस्य पौद्गल्यत्वे भूतप्रसाध
साधेयत्वेनात्र भाष्यपाताद्वा साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्भेदोच्चेतनत्वा-
सिद्धि फलम् । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्ट ब्रह्म-
लिङ्गस्य वेदकर्त्तारि समन्वयोक्ते श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः । एवमापाद
श्रुत्यादिसङ्गतय जह्या । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा
तदुपादानं ब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तद्गता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् तार्थ-
गतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मण स्वप्रकाशे
वाच्यप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्धयति । यद्वा यथा वाध्येतार-
पूर्वक्रमज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायसहायोऽनादृतं नल-
स्वप्रकाशचिन्तात् परमेष्ठिनं स्वकृतपूर्ववल्लीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेद-
राशिं तदर्थं च युगपज्ज्ञानमेव करोतीति न वेदस्य पौद्गल्यता । अत्र
ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यार्थोक्तौ कारणं तत्र पौद्गल्यता, अत्र च
योगप्रत्यासन्नोऽर्थो वेदकर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरी-
यकर्तया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तवति ।

श. खे. त ॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वकारणक इति

सर्वज्ञानद्वयतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तारार्थं शास्त्रं यस्मात् पुत्रप-
विशेषात् सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदे-
शार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु
वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवार्थव्यङ्गानुष्यवर्णात्रमादिप्रवि-
भागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरव्याप्रयत्नेनैव लीला-
न्यायेन पुरुषनिष्ठासवद्यस्यान्महतो भूताद्योनिः । सम्भव
“अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्ग्वेद” इत्यादिश्रुते-
स्तस्य महतो भूतस्य निरतिशय सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्चेति ।

सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत इति ॥
हेतो सर्वज्ञत्वविद्वेषे वेदस्य विशेषणानि । तत्र धन्यतोऽर्धतश्च महत्स्य,
हितशासनात् शास्त्रत्वम् । शास्त्रशब्द शब्दमालोपसङ्गणार्थ इति म-
त्वाह ॥ अनेकेति ॥ “पुराणन्यायमोक्षासाधर्मशास्त्राणि शिवाकल्प-
व्याकरणरिक्तखन्दोज्जीर्तभाणि षडङ्गानि” इति दशविद्यास्या-
नानि वेदार्थज्ञानहेतव तैरुपकृतस्येत्यर्थ । अनेन सन्वादिभि परि-
न्दङ्गीतत्वेन वेदस्य प्राभाष्यं सूचितम् । अवोधकत्वाभावादपि प्राभाष्य-
क्षित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञ
कल्पत्व योनिरूपादानकर्तृत्वे । ननु सर्वज्ञस्य यो गुण सर्वार्थज्ञान-
शक्तिरन्व वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योने सर्वज्ञत्व कुत इत्यत आह ॥
न हीति ॥ उपादाने तच्छक्ति विना कार्ये तदयोगाद्देवोपादानस्य
सर्वज्ञत्वम् । अनुमानन्तु पूर्व दशितम् । न चापिद्यायास्तदापत्ति ।
शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भाव । वेद स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्म,
गमाण्यवाक्यत्वात्, व्य. करणरामायणादिवदित्यनुमान. नर, तत्र व्याप्ति-
त्वाह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तार शब्दाधिक्यम्, अनेनार्थतोऽप्यत्वं वदन्
कर्तृज्ञानस्यार्थाधिक्य सूचयति, इत्यनेन सर्वज्ञत्वात् अर्थो वेदे । अत्रैषा
योजना यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्नोति सम्भवति स तत्र शास्त्रादधिकार्थज्ञान
इति प्रसिद्धं यथा शब्दशास्त्रादिज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्य कर-
ण दि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञात् सम्भवति । यद्यस्यार्थमपि शास्त्रमधि-

अथवा यथोक्तमृगवेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य
ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो
जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । तच्छास्त्रमुदा-
हृतं पूर्वसूत्रे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि ।

कार्यज्ञात् सम्भवति तदा “अस्य महत्” इत्यादिश्रुतेर्यस्यान्वहतोऽपरि-
रिक्तमाङ्गतात् सत्याद्योने सकाशादनेकशास्त्रेत्यादिविशेषस्य वेदस्य पुरु-
षनिश्चासवदप्रयत्नैव सम्भव तस्य सर्वज्ञत्व सर्वशक्तिमत्त्वञ्चेति किञ्च वक्त-
व्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्य निश्चितपदार्थ-
माह ॥ अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादि-
न्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन “य सर्वज्ञ” इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदाकार्य-
पाणिन्यादिवद्देवकर्त्तरि अधिकार्यज्ञानसत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य
वेदहेतुत्व, निश्चितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्यत्वेद्देवकर्त्तृत्वो-
पपत्तेः । इयान् विशेष, अध्येता परापेक्ष, ईश्वरस्तु स्वकृतवेदास्तुपूर्व-
स्वरूपमेव स्मृत्या तथैव कल्यादौ ब्रह्मादिर्षाविर्भावयज्ञनाहतज्ञानत्वात्तदर्थ-
मज्ञानेनोच्यते अनातोति सर्वज्ञ इत्यनवद्याम् । अधुना ब्रह्मणो लक्ष-
णान्तं प्रमाणजिज्ञासं या वक्ष्यमानं रमाह ॥ अथ वेति ॥ लक्षणप्रमाण-
योर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वं देवफलकत्वं सङ्गति ॥ “तन्मवौपनिषद पुरुष” इति
श्रुतिर्ब्रह्मणो वेदेकवेद्यात्वं ज्ञे न वेति सशये, कार्यसिद्धेर्नैव क्षापवात्
कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो सिद्धेर्न ज्ञे इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यात्वमिति सिद्धान्तयति ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥
तद्याप्ये ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सशयवीजं दृष्ट-
व्यम् । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिं फलं सिद्धान्ते
वेदान्तानामिति भ्रूद । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिं पूर्वसूत्रे प्रसङ्गा-
द्विरस्ता । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्त्तृकर्ताव धाञ्च
क्षापवादतार । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भव, एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञ-
त्वज्ञानं तत्तदित्यन्वोन्वाश्रयमभिभूत्वाह ॥ शास्त्रादेवेति ॥ कि तच्छा-
स्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति ॥ किमर्थमिति ॥

किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रे एवैवजातीयकं शास्त्रं
मुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ? उच्यते । तत्र
सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात् जगतो जन्मादि केवल-
मनुमानसुपन्यसामित्याशङ्कोत, तामाशङ्कां निवर्त्तयितुमिदं
सूत्रं प्रवृत्ते ॥ “शास्त्रयोनित्वादिति” ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शा-
स्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता “आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानये-

येन हेतुना दर्शितं तत्र किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिलिङ्गकारुणावस्य
स्वातन्त्र्येषोपन्यासंशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह ॥ उच्यते इति ॥
वेदान्ता विद्वज्ज्ञापरा उत कार्यपरा इति निष्कलत्वापेक्षत्वयो प्रस-
ङ्गामसङ्गाभ्यां सद्ये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्षकेनोपसङ्गत्वात् पूर्वपक्षमाह ॥
अथ पुनरित्यादिना ॥ ‘सदेव सोम्य’ इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्य-
ब्रह्मसिद्धान्तानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः सुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे वेदान्तेषु
सुसुसुप्रवृत्तसिद्धिं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥
यावतेति ॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतो
ऽक्रियार्थत्वाद्देदानानामात्तर्धक्य फलवदर्थन्यूनत्वं प्राप्तिमित्यस्य । सूत्र-
स्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तावद्देदस्याध्ययनकारणकभावेन विधिभाव्यस्य
फलवदर्थपरत्वसङ्गत्वं । “चोदनासङ्घर्षोऽर्थो धर्मः” इति द्वितीयसूत्रे
धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यस्यैवापकं कार्यपरत्वमवसितम् ।
तत्र “वायुर्वै चोपिठा” इत्याद्यर्थवादानां धर्मं प्राप्तिमसक्तिं न वेति
सद्ये आन्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तितादर्थवादेऽर्थधर्मस्याप्रती-
रक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्कलार्थत्वं, न चाध्ययनविष्णुपाप्मानां
निष्कले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादनित्यमेव प्रामाण्यमुच्यते ।
आपकाभावद्वारा प्रामाण्यं नास्तीति यावत् । एव पूर्वपक्षेऽपि
“विधिना त्वे कवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां सु” इति सूत्रेण सिद्धान्त-
माह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । ‘सर्ववै

कर्मैतदर्थाना” इति क्रियापरत्व शास्त्रस्य प्रदर्शितं, अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात्, कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिषेपत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षाद्विषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सोऽरोदीत्”

क्षिप्रतमगामिनी देवता तद्देवताक कर्म क्षिप्रमेव फल दास्यति” इत्येव विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन हारेण “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यदि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादा सफला स्युः । स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रथममर्थवादा इति यावत् । नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ कर्त्तृति ॥ न वयं वेदान्तानां मानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यात्वात्प्रकृतत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्कलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यपातात् कार्यशेषकर्तृदेवताप्रधाना प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्व वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतासावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलसावकत्वम् । ननु कर्मविशेषमनारब्ध प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वम् ? मानाभावादित्युच्यते पक्षान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ सोक्तकामोऽसदुब्रह्माभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः । आदिशब्दाच्छ्रवणादयं तत्कार्यपरत्व वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतब्रह्मविषयान्तरकार्यपरत्व किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितवस्तुनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोर्व्येष्टे वाक्यस्य सवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अग्निर्हिमस्य भेषजं” इतिवाक्यवत् विसवादे च बोधकत्वाद् “आदित्यो यूप” इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः । मानान्तरयोर्व्येष्टत्वाद् षट्पदित्यज्ञानिष्कलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धनापने

इत्यादीनामर्थक्यमाभूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वं तु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः इति स्थावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणाञ्च “इषेत्वा” ऽऽदीनां क्रियातत्त्वाधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थ-

हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फा हि सुखावाभिर्दुःखज्ञानञ्च । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिसंभ्या साध्यम् । ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्या जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां सम्प्रत्यक्ष कथमित्य शङ्का “आम्नयस्य” इत्यादिसङ्ग्रहवद्वयविशेषोति ॥ अ एवेति ॥ ‘देवेन्द्रिरुच्च सोऽग्निरग्नेदीदृ’ इति व क्यस्यास्युजत्वेन रजतस्य निन्दुद्द्वारा “वर्हिषि न देय” इति सफलनिषेधशेषत्ववद्दृष्टान्तानां विध्यादिशेषत्ववाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नाथंवादवद्विष्येकवाक्यत्वमित्य शङ्का दृष्टान्तसिद्धिमाह ॥ मन्त्राणाञ्चेति ॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु चिन्तनं कृता “इषेत्वा” इति मन्त्रे “अग्निर्वाही, इत्यदौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्रा सुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ता, ते कितुञ्चारणमात्रेणादृष्ट कुर्वन्त क्रतोरुपलुवन्ति उन दृष्टेनैवार्थस्मरणेति सन्देहविनादिनाप्यध्ययनकारावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः । “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति लोकेवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्तरवाक्यना दृष्टेनैव स्वार्थप्रवाशनेन क्रतुप्रकारकत्वसम्भवात् दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्त्वाधनकारणेन हारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरेवार्थोऽर्त्तव्यः” इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा धार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदेकवाक्यत्वविधिभिर्मन्त्राणान्तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्यैव वाक्यानां विधेयकवाक्यत्ववेदान्तान्तरसिद्धेः प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह ॥ न क्वचिदिति ॥ वे-

वत्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः
संभवति, क्रियाविषयत्वाद्बिधेः । तस्मात् कर्मापिञ्चितकर्तृदेव-
तादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ
प्रकरणान्तरभयात्तदभ्युपगम्यते, तथापि खवाक्यगतोपास-
नादिकर्मप्रवृत्तम् । तस्मान्न ब्रह्मण्य शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते
उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्द पूर्वपक्षव्यापृच्यते । तद् ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वशक्ति जग-
दुत्पत्तिस्थितिलयकारण वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथम् ?
समन्वयात् । सर्वेषु च वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्यैरेव तस्या
र्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि “मदेव मौस्येदमग्र आ-

दान्ता विधेः कवाक्यत्वेनेव र्थवन् । सिद्धार्थकवेदत्वान्मन्वार्थवादादिवदि-
त्यर्थः, अन्यतो दृष्टापि वेदान्तेषु कल्पप्रतामिति तत्राह ॥ उपपन्ना वेति ॥
नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्व र्थे
विधि कल्पप्रता कृत वेदान्ताभा विधन्तरशेषत्वेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥
ननु ‘दध्ना जुहोति’ इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥
दध्ना क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतय साध्यत्वाद्बिधेयता, निष्कृतब्रह्मण्य
कथमयसाध्यत्वात् विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपरुहुरिति ॥ तस्मादिति ॥
स्वयमेवास्मिन् वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे ॥
तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणक इति प्रतिज्ञानेऽर्थे हेतु
पृच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ सुमिति ॥ अन्ययस्तात्पर्यविषयत्व,
तस्मादित्येव हेतु तात्पर्यस्य सम्यक्त्य अखण्डार्थविषयकत्व सूत्रयितु
सम्पद प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्ड ब्रह्म वेदान्तप्रमाविषय वेदान्त-
तात्पर्यविषयत्वात् । यो यद् कथं तात्पर्यविषय स तद्वाक्यप्रमेय, यथा कर्म-
वाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्व असंख्यत्व, वाक्यस्य

सीत्” “एकमेवाद्वितीयम्” । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीत्” । “तदेतद् ब्रह्मा पूर्वं मनः परमं नन्तरं मवाह्यं मयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभू” । “ब्रह्मैवेदममृत पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च

आखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषा य ससर्गं ^{उदाहरणम्} तूचिरप्रभा-
जनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम् । प्रकृतप्रकाशचन्द्र इत्यादिलक्षणवा-
क्याना लोके अक्षयया चन्द्रादिव्यक्तमात्रप्रभाहेतुत्वात् । सर्वं पदलक्षणा
चाविरुद्धा । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्या स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा
सत्यज्ञानादिपदैरेखण्ड ब्रह्म भातोति न पक्षासिद्धि । नापि, हेत्व-
विद्धि । उपक्रमादिलिङ्गैर्वेदानानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णय-
यात् तत्र आन्दोग्यपठे उपक्रम दर्शयति ॥ सदेवेति ॥ उद्दालक पुत्र-
सुवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सख्यं जगद् व्यये उत्पत्ते प्राक्काले सद-
बाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतं पृथक् सत्ता निषिध्यते ।
सजातीयविजातीयसगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति पद-
त्वयम् । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्युपसहरति ।
इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्य तात्पर्यलिङ्गं, तथा ‘तत्त्वमसि’ इति नव-
ल्लोऽभ्यास । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तराद्येभ्यस्त्वात्
अपूर्वत्वसुक्तम् “अत्र वाव किल सत् सौम्यं न निभालयसे” इति ।
सङ्घाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । तस्य तावदेव चिरं यावत्
विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य” इति ब्रह्मं ज्ञानात् फलसुक्तं विदुषस्तस्य यावत्
कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देह-
पातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते विदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । “अनेन
जीवेनात्मना तु प्रविश्य” इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । अदादि-
वृष्टान् प्रकृतत्वतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरज्ञाता । एवमिदं विधानं
तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृश्यन्तं इत्यैतरेयोप-
क्रमवाक्यं पठति ॥ “आत्मा वै” इति ॥ उद्दालकस्य कसमुकाखण्डोप-
संहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह ॥ तदेतदिति ॥ आत्माभि-

तद्वताना पदाना ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिने समन्वयेऽवगम्य-
माने ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् ।
न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । 'तत्
केन क पश्येद्' इत्यादिश्रिक्रियाकारकफलनिराकरणाश्रुतेः । न
च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । 'तत्त्व
मसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ।
यत्तु हेयोपादेयैरहितत्वादुपदेयानर्थक्यमिति । नैष दोष ।
हेयोपादेयग्रन्थब्रह्मात्मावगमादेन सर्वज्ञोऽप्रज्ञायात् पुरुषार्थ-
सिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतीपासनाद्वत्त्वेऽपि

ब्रह्मरूपं तद्ब्रह्म । एतदपरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपर-
कार्यरहितम् । अनन्तर जात्यनन्तरम् अस्य नास्तीत्यनन्तरम्, एकरस-
मित्यर्थः । अबाह्यम् अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति । अच-
मिति ॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभू, चिन्मात्रमित्यर्थः । अग्न्यज् ज्ञान-
वाक्यान्मुक्त्वा अ धर्म्यवाक्यमाह ॥ ब्रह्मवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्व-
दिग्बस्तुजानमिदं ब्रह्मैवाविद्ब्रह्म भाति तददृशत ब्रह्मैव बस्तु इत्यर्थः ।
आदिपदेन 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिवाक्यानि गृह्यान्ते । नन्वस्तु ब्रह्मण-
स्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवापि किं न स्यादिति तत्राह ॥ न
चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं
'यत् परं शब्दं स शब्दार्थः' इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवाद-
न्यायेन वेदान्तानां कर्तादिस्वावकत्वमिति तत्राह ॥ न च तेषामिति ॥
तेषां कर्मयोगस्वावकत्वं न भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननशकमेव,
तस्मात् विद्याश्लाघे 'क कर्ता केन करणेन क विषयं पश्येद्' इति श्रुते-
रित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणेति भावः । यदुक्तं
चिद्वत्त्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थं इति तत्राह ॥ न च परीति ॥
'अन्वयमसि' इति शास्त्रमन्तरेणेति सम्यक् । धर्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन
पाकवक्यानां नरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्णयः न माना-

न कश्चिद्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिषोषत्वं सम्भ-
धति । एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिहेतुविज्ञा-
नोपमर्होपपत्तेः । न हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनोन्माथितस्य हेतुवि-
ज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति येनोपासनाविधिषोषत्वं ब्रह्मणः प्रति-
पाद्यते । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसस्यशमन्तरेण प्रमा-

नरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तल्यम् । यज्ञोक्त निष्कलत्वाद् ब्रह्म न
वेदार्थ इति तदनेद्य परिहरति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ रक्षितत्वाद्ब्रह्मत्वाद्
ब्रह्मण इति शेषः । यदभ्युक्तम् “उपासनापरत्व वेदान्तानाम्” इति
तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्य नासुत सर्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गी-
करोति ॥ देवतादीति ॥ श्रेयत्वादिगुण फलञ्चादिशब्दान्ते । न
द्वितीय, विधिशून्याना “सत्यज्ञानम्” इत्यदीना स्वार्थे फलवतासुपा-
सनापरत्वकल्पनायोगत् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्व ज्ञानात्प्रागर्ह
वा ? आद्ये, अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्यह ॥ ननु
तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । “अह ब्रह्मास्मि” इत्येकत्वे ज्ञाते
सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मन फलाभावाद् उपास्योपासकहेतुज्ञानस्य
कारणस्य नाशान्नोपासनाशेषत्वमित्याह ॥ एकत्व इति । हेतुज्ञानस्य
संस्कारवशात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह ॥ न हीति ॥ इदमेति
शेषः । भ्रान्तित्वानिश्चयो दार्ढ्यं, संस्कारोत्पन्नो भ्रान्तित्वेन निश्चित न
विधिनिमित्तम् । “येनेति” उपासनाया कारणस्य सर्वेनेत्यर्थः । वेद-
प्रामाण्यस्य व्यापक क्रियार्थकत्वमनुवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकारण-
त्वेवादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्देदानेषु व्याप्याभावानु-
मानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थे ज्ञानम् अक्रियार्थत्वात्, “सोऽरो-
दीत्” इत्यादिवदित्यनुमाने निष्कलार्थकत्वसुपापरित्याह ॥ तथापीति ॥
अर्थवादाना निष्कल स्वार्थानन्त्येऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्करणस्य
स्वार्थे ब्रह्मात्मनोति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्ताना स्वार्थे
मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्व तद्व्यापकमिति भावः । ननु नाभूद्देदप्रामाण्य-

यात् न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगस्य शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मण्य, शास्त्रप्रमाणकत्वम् ।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूप-हवनीयादीन्यसौकिकान्यपि विधिषोषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

स्यव्योपक क्रियार्थकत्व व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावात् वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रमाणं स्वस्मानुमानगस्यत्वे-
नान्यत्र क्वचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थं । चक्षुरादिवद्देस्य स्वत-
प्रामाण्यज्ञानाच्च तद्याग्निहोत्राद्यपेक्षा । प्रामाण्यसमये तु फलवदज्ञाता
वाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन ‘न क्रूमे पतेद्’
इति वाक्ये व्यभिचारादिति भावः ॥ वर्णकार्यस्यपसङ्करति ॥ तस्या-
दिति ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन
प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एव पदानां सिद्धेऽर्थे
व्युत्पत्तिभिच्छ्रुता ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात्
सफलत्वञ्च वेदान्तैकमेतत्त्वमित्युक्त्या निरस्तम् । सम्प्रति सर्वेषां पदानां
वार्थान्वितार्थं शक्तिभिच्छ्रुता विधिषोषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्मवेदान्तैर्वोध्यते न
स्वातन्त्र्येणैतद्वदता दृष्टिकाराणां मतनिरासय स्तुत्वस्य वर्णज्ञानर-
सारभ्यते । तत्र वेदान्ता किमुपासनाविधिषोषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति एत-
स्वातन्त्र्येण ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां समये पूर्वपक्षमाह ॥
अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ दृष्टिकारा पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः ।
उपसनातो मुक्ति पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फल विधिर्नियोग-
तस्य विषय प्रतिपत्तिरुपासना । अस्या को विषय, इत्याकाङ्क्षाया
सम्बन्धादिवाक्येर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह ॥ पतिपत्तीति ॥
विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपराद्वाक्योक्तच्छेषभावे दृष्टान्त-

तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य, तथा हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयश्च, “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधन नाम” इति शीदनेति “क्रियायाः प्रवर्त्तक वचनम्” । “तस्य ज्ञानमुपदेशः” । “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाज्जायः” “आम्नायस्य

भाष्ये ॥ अथेति ॥ “युपे पशु वप्राति” “आह्वानीने जुहोति” “इत्तुं यजेत” इति विधिषु को यूपोदक, इत्याकाङ्गाया “युप तक्षत्पटोको करोति” इति वक्षणादिसंस्कृत दाह यूप । “अग्नीनादधीत” इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीय । “वज्रहस्त पुरन्दर” इति विधिपरैरेव वाक्ये समर्थते तद्वद् ब्रह्मेत्वर्थ । विधिपरव क्यस्यापि अर्थार्थभेदित्वात् वाक्यभेद स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्द । मानान्तराज्ञातान्त्वविशेषतयोप्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाच्यभेद, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भाव । ननुक्तवद्भिर्धलिङ्गैस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मण्य कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ दृढव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चय । दृढव्यवहारे च श्रौत प्रवृत्तिनिवृत्तौ उद्दिष्ट्याप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्व शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण्य इत्याह ॥ प्रवृत्तौति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे दृढसम्प्रतिभाह ॥ तथा ह्रीत्यादिना ॥ क्रियाकार्य, नियोगो विधि, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरम् । को वेदार्थ, इत्याकङ्गाया भाष्यकतोक्तम् ॥ दृष्टो ह्रीति ॥ तस्य वेदस्य कार्य वेदार्थ इत्यत्र चोदनाश्रवणस्य भाष्यभाह ॥ शीदनेति ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तक वाक्य चोदनेत्यत्र इत्यर्थ । शवरस्यैवमित्यस्मिन्निति शङ्का जेभनिसम्प्रतिभाह ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य प्रापकम् अपौ रुधेयविधिव क्यमुपदेश, तस्य धर्मोऽप्यतिरेकादित्यर्थ । पदानाकार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति ॥ तद्भूतानामिति ॥ तत्तत्र वेदे भूतानां विज्ञानमिच्छाना पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना विज्ञादिपदेन समाज्जाय सङ्गोच्चारण कर्त्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनमित्यत्वादित्यर्थ । कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्य-

क्रियाद्यत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति” च । अतः पुरुष क्वचि-
द्विषयविशेषे प्रवर्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयञ्चार्थव-
च्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तस्मान्मात्याद्देदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकाम-
स्याग्निहोत्रादि साधन विधीयते, एवमस्य तत्त्वकामस्य ब्रह्म-
ज्ञानं विधीयते इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम् ।
कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य’, इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं
ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विल-
क्षणं ब्रह्मज्ञानफल भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भविष्युम् । कार्य-
विधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे

जाचिपदेन सह पदार्थ स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाच्यार्थ बोधयन्तीति
भावः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ यतो ह्यज्ञा एवमाहुः, अतो विधि-
निषेधवाक्यमेव शास्त्रम्, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्म-
शास्त्रेण सामान्य शास्त्रत्व, तस्माद्देदान्तानां कार्यपरत्वेनेव अर्थवत्त्वं
स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोक्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्य-
धोरिति तत्राह ॥ सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासास्त्वकाराभ्या-
मिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र
काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न सुक्ति-
फलाय ज्ञानस्य विधेयता, सुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रस-
ङ्गादविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धे । अतः कर्मफलविरुद्धत्वात् तद्विद्यसिद्ध-
सुक्तेः साक्षात् ज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ सुक्ते कर्म-
फलवैलक्षण्यसिद्धिमिति तदर्थं ज्ञान विधेयम् । न च तर्हि सफल
कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इह-
त्वात् । न च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वस्य विरोधः, ज्ञानविधेयत्वेन स्मृत-

द्रष्टव्य." "य आत्मापहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मानमेव लोकसुपासीत" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु "कोऽसावात्मा ब्रह्म" इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, "नित्य सर्वज्ञ, सर्वगतो नित्यदृष्टो नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्ष, फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "रस-हीना वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादि वाक्यवद्देदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि "रज्जुरिय नायं सर्प" इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेव यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण

कृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति ॥ नेति ॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्मृतयति । आत्मा वा इति ॥ "ब्रह्म वेद" इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदन कुर्यादिति विधि परिपन्थत इति द्रष्टव्यम् । शोकज्ञानस्वरूप वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह ॥ तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति शास्त्रोक्तो भोग स्वर्गवञ्चोकाप्रसिद्ध फलमित्यर्थः । ब्रह्मण कर्त्तव्योपासनाविषयकविधियेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ कर्त्तव्येति ॥ विध्यसम्बन्धसिद्धबोधे प्रकृत्यादिफलाभावाद्देदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः । नन्विति शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति ॥ स्यादिति ॥ एतदर्थवत्त्वमेवञ्चेत् स्यादित्यर्थः । एव शब्दार्थमाह ॥

निवर्त्तते न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिससारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामित्ययः” इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मान् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणक ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति” ।

अत्राभिधीयते, न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यत्वात् । शारीर वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिस्रुतिप्रसिद्धधर्माख्यवद्विषया जिज्ञासा, “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादि प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जिज्ञास्य परिहाराय । तद्योश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्ते प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मा-

वदीति ॥ किञ्च यदि ज्ञानादेव सुक्लिस्तदा श्रवणजन्यज्ञानानन्तर मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या सुक्लिरित्याह ॥ श्रोतव्य इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्ते प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावात्माननादिविधेश्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसङ्हरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदान्ता न विधिपरा स्वार्थे फलवत्त्वे सति निव्योच्चविधुरत्वात्, “नाथ सपे” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ययोर्निरासाव हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य निव्योच्चज्ञान विधेयमिति तत्रेत्याह ॥ नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्य कर्मफलविलक्षणत्वदात्मवदित्यर्थः । अत्र हेतुज्ञानाय कर्म तत्फले प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना वर्णित ससाररूपम् अनुवदतीत्यन्तेन ॥ अथ वेदाध्ययनानन्तरम् । अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचार कर्तव्य इति सूत्रार्थः । न केवल धर्माख्य कर्म किन्तु अधर्मोऽपीत्याह ॥ अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फलमाह ॥ तयोरेति ॥ मोक्षस्तु अती-

न्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुभूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य
 तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्ध-
 च्चार्यत्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागा-
 द्यनुष्ठार्थिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम् ।
 केपलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दाक्षिणेन पथा गम-
 नम् । तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च शास्त्राद्
 “यावत् सम्पातमुषित्वा” इत्यस्माद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु

न्द्रियो विभोक्त शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्त्योऽनात्मवित् रूपासङ्ग
 इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि । सामान्येन कर्म-
 फलसङ्गा धर्मफल पृथक् प्रपञ्चयति । मनुष्यत्वादिति ॥ स एको मानुष
 ज्ञानन्स्सत यतयुषो गम्यन्तीनाम्” इति श्रुते रनुभवानुसारित्वमनु-
 शब्दार्थं । ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थं । मोक्षस्तु निरतिशयस्तत्साधनञ्च
 तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यम् । किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप
 एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह ॥
 धर्मोति ॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धहेत्यर्थं । अर्थित्व फलका-
 मित्वम् । सामर्थ्यं लौकिक पुत्रादि । आदिपदाद्विद्वत्त्व शास्त्रानिन्द्र-
 तत्वञ्च । किञ्च, कर्मफल मार्गपाथ, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेटमाह ॥
 तथेति ॥ उपासनाया चित्तस्थैर्ये प्रकर्षादिर्ज्ञिरादिसर्गेण ब्रह्मलोक-
 गमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थं ॥

“अग्निहोत्रं तप सत्त्वं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

प्रातिष्ठ वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अक्षप्रदानमारामं पुस्तमित्यभिधीयते” ॥

“शरणागतसन्नाथं भूतानाञ्चाप्यहिसनम् ।

वधिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते” ॥

तत्रापि । चन्द्रबोक्तेऽपीत्यर्थं । सम्पतति गच्छति अस्मात्प्रोक्तसु
 लोकगमनेनेति सम्पातं कर्म, यावत् कर्म भोज्यं तावत् स्थित्वा पुन-

नारकस्थावरान्तेषु सुखं लवञ्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति
 गम्यते^१ तारतम्येन वर्त्तमानः । तयोर्द्विगतेष्वधोगतेषु च देह-
 वत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्ष-
 णस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोष-
 वता धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुख-
 दुःखतामृतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् ।
 तथा च श्रुतिः, “न ह वै सशरीरस्य संतं प्रियाप्रिययोरपह-
 तिरस्ति” इति यथा वर्त्तितं संसाररूपमनुवदति । “अशरीरं
 वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रति-
 षेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाल्पस्याशरीरस्य प्रतिषि-
 द्धत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो
 नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभा-

रायानीत्यर्थः । अनुष्यत्वादूर्द्धगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु
 तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्वेतुतदनुष्ठायिना तारतम्यं वदन्
 अधोऽन्तेफलं प्रपञ्चयति ॥ तयोर्द्विमिति ॥ द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य तद्वै-
 लक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अस्मिताकामक्रोध-
 भयान्वादिशब्दाद्ये । “ते तं भक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्” इत्याद्या मृति
 काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात्^१ फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमान-
 न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्मफलं कर्मफलविरु-
 द्धानीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण
 स्वर्गादिवदिति न्यायानुयाह्यां श्रुतिमाह ॥ अशरीरमिति ॥ वावेत्यव-
 धारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्मात्मानं वैषयिके सुखदत्ते नैव स्पृशत
 इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तद्विषेधायोग-
 इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तच्च
 विध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां विचित्तदानसामर्थ्यादिति शङ्कते ॥

विकल्पात् । “अशरीर शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मान मत्वा धीरो न शोचति” । “अप्राणो ह्यमना शुभ्रोऽसद्गो ह्ययं पुरुषः” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफल-विलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्व नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्य स्याद्यथा यस्मिन् विक्रयमाणोऽपि तदेवेद-मिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिना, यथा च साङ्गानां गुणाः । इदन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्य व्योमवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहित नित्यतृप्त निरवयवं स्वयंज्योति स्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सच्च कार्येण कालत्वयञ्च नोपावर्त्तते तदशरीरं मोक्षाख्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अशरीरत्वमेवेति । अत्मानो देहासङ्गित्वमशरीरत्व तस्यानादित्वात् कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेहसूक्ष्म देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एक नित्यमवस्थित मङ्गलं न्त व्यापिनम्, आप्रेक्षिकमङ्गलं वारयति ॥ विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं ससारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसो क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुतिः “असद्गो हि” इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्थानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्व मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्य द्वेषा विभजते ॥ तत्र किञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तद्विच्छेदिति परिणामिनित्यम् आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इदन्त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्व प्रत्यभिज्ञाकल्पिता मिथ्यैव, कूटस्थस्य तु नाशनाभावाद्भित्तत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्धयर्थं

अतस्तद्ब्रह्म यस्येय जिज्ञासा प्रसूता । तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वे-
नोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन साध्यत्वेनोक्तोऽभ्युपगम्येत अ-
नित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यद्योक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्या-
वस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च
मोक्ष सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन

परिस्पन्दभावमाह ॥ व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह ॥ सर्व-
क्रियारहितमिति ॥ फलानपेक्षित्वं च फलार्थापि क्रियेत्याह ॥ नित्यत्वप्र-
मिति ॥ तद्विपरिणयत्वे च विधोक सुख वा^१ निरवयवत्वाच्च क्रिया तस्य
भानार्थमपि न क्रिया स्वयं ज्योतिहात, अत कूटस्थत्वाच्च कर्मसाध्यो
मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह ॥ यत्नेति ॥ काला-
नवच्छिन्नत्वञ्चेत्याह ॥ कालेति ॥ कालत्रयञ्च नोपावर्त्तन इति योग्य-
तया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यानवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यत्वेति ॥ अन्य-
दित्यर्थ । ज्ञातात् वार्यात् । अज्ञताच्च कारणात् । भूताङ्गव्याञ्च
चकारादङ्गमानाञ्च अन्यदात् पश्यसि तद्देहेत्यर्थ । ननु उक्ता श्रुतयो
ब्रह्मण कूटस्थसङ्गित्वं वदन्त मोक्षस्य नियोगफलत्व किं न स्यादिति
तत्राह ॥ अत इति ॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थ ।
ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यासङ्गित्वञ्चेति भाव । यद्वा यज्जि-
ज्ञास्य तद्ब्रह्म अत पृथक्जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यास्यत्वंमित्यर्थ । अत
शब्दाभावपाठेऽभ्युपगमेवार्थं ब्रह्मणो विधिस्वर्ये शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्,
कार्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात् । न हि ब्रह्मोक्तकर्म भेदप्रमाणे
जायति विधिपरवाक्यात् लक्ष्णु शक्यं न वा तद्विना विधेरनुपपत्ति योषि-
दग्न्येक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भाव । अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे
फलित सूत्रार्थमाह ॥ अत इति ॥ यद्यत् जिज्ञास्य ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव
वेदान्तरूपदिश्यते समन्वयादित्यर्थ ॥ विपक्षे दण्ड पातयति ॥ तद्वदिति ॥
तत्रैव सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थ ॥ अत इति ॥ सुक्तेर्नियोगा-
साध्यत्वेन नियो ज्ञात्वालाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थ । प्रदीपात् तमो-
निवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य इदं फलत्वाच्च न नियोगसाध्य-

ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवति” “क्षी-
यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ आनन्द ब्रह्मणो
विद्वान् विभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि” “तदा-
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “तत्र
को.मोहः क’ शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्येवमाद्या’ श्रुतयो
ब्रह्मविद्यानन्तर मोक्ष दर्शयन्त्यो’मध्ये कार्यान्तर वारयन्ति ।
तथा “तद्वै तत् पश्यन्मृषिर्वाग्देव प्रतिपेदे’हं मनुरभव सू-
र्यश्च’ इति ब्रह्म दर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-
णायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्यो-

त्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहम्” इति वेद स ब्रह्मैव भवति । पर
कारणमवर कार्यं तद्ग्रे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफ-
लानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मण स्वरूपमानन्द विद्वान् निर्भयो भवति
द्वितीयाभावात् । ‘अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि’ । अज्ञानज्ञानान् तस्मिन्-
वाख्य ब्रह्म शुद्धपदेशादात्मानमेव ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यवेत् विदितवत् ।
तस्माद्देनात्तद्ब्रह्म पूर्वमभवत् परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम् “अहं ब्रह्म”
इत्यनुभव तत्प्राप्तवकाले मोक्षयोको न स इति श्रुतीनामर्थ, तासा
तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्ये इत्यर्थ । मोक्षस्य विधि-
फलत्वे शर्गादिवत् कालान्तरभावित्व स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति
भाव । इतश्च मोक्षोर्वैधो नेत्याह ॥ तथेति ॥ तद्ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति
पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वाग्देवो सुमीन्द्र शुद्ध ब्रह्म प्रतिपेदे च तत्र ज्ञाने
तिष्ठन् दृष्टवानात्मनन्वान् स्वस्य सर्वात्म्यप्रकाशकान् “अहं मनु” इत्या
दीन् दर्शयन्त्यर्थ । यद्यपि स्थितिर्भानक्रियाया लक्षण, ‘ब्रह्मदर्शनन्द
ब्रह्मपतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वो
क्रियाया’ इति [पा० ३।२।१२६] सूत्रेण क्रिया प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयो-
र्वर्तमानाद्वातो परस्य लट । शब्दशानचौशदेशो भवत इति विहित-
शब्दप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्यङ्गे तत्कर्त्तक कार्यान्तर मध्ये न

र्मध्ये तत्कर्तृक कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “त्व हि न पिता योऽस्माकमविद्यायाः पर पार तारयसि, श्रुत ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मविद्” इति । “मोऽह भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य पार तारयतु” इति “तस्मै ऋदितकषायाय तमसः पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमार ” इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथा चाचार्य्यप्रणीतं न्यायोपलक्षितं सूत्रं “दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरीत्तरापये त

भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य उच्यते ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं श्रूयते, ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादेविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम्, अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह ॥ त्व हीति ॥ २ ॥ भारद्वाजादय षड् ऋषयः पिप्पलाद गुरु पादयोः प्रणस्य ऊचिरे त्वं सन्त्वस्माक पिता यस्त्वमविद्यामहोदधे पर पुनरावृत्तिशून्य पार ब्रह्मविद्याप्रवेनास्मास्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञान नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्यसुक्ता कान्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वित्यन्वयप्रक्रमस्य, शेषसुपसङ्गारस्थमिति भेदः । ‘अ त्वविच्छोक तरति’ इति भगवत्सुखेभ्यो मया श्रुतमेव हि न उच्यते, ‘मोऽहमज्ञत्वात् हे भगव शोचामि न शोचन्त मा भगवानेह ज्ञानपूर्वेण शोकसागरस्य पर पार प्रापयतु’ इति नारदेनोक्तं सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दुग्धकिल्बिषाय नारदस्य तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूप पार ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः “एतद्यो वेद सो विद्यापन्वि विकिरति” इति वाक्यमादिशब्दार्थः । एव श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रसङ्गं सुक्तेहेतुर्न कर्मलुक्तम् । तत्राज्यपरदंगौतमसुनिस्सम्पत्तिमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौरोऽहम्” इति मिथ्याज्ञानस्वापावे रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्ब्रह्मविच्छेदस्वरूपमहत्तरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठक्रमेणोक्तोत्तरस्य हेतुनाशाज्ञाने सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखव्यसकरुपापवर्गे भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगमः” इत्यन्ते सतीतरपदं धर्मिज्ञानात्तत्त्वज्ञान

दनस्तरापायादपवर्गः” इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैक-
त्वविज्ञानाङ्गवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्वृत्तं,
“यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विखे देवा अन्नन्तमेव स तेन लोकं
जयति” इति । नचाध्यासरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत,
“आदित्यो ब्रह्म” इत्यादेश इति च मन आदित्यादिषु ब्रह्म-
दृश्यध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं “वायुर्वाव
संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः इतिवत् । नाप्याज्याधेक्षणादिकर्म-
वत् कर्माङ्गसंस्काररूपम् । सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्ववि-

कथं मोक्षसाधयतीत्याकाङ्क्षाया मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिष्ट-
शक्यं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत् सूत्रं सम्मतश्चेत् पर-
मतादुज्ञास्यादित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥ “तत्त्वज्ञानान्मुक्ति” इत्यग्रे सम्प्रति-
रक्ता, भेदज्ञानान्तं “यत्र हि द्वैतमिव भवति” इति श्रुत्या भ्रान्ति-
त्वात् “ब्रह्मो स ब्रह्ममाप्नोति य इह जानेव पश्यति” इति श्रुत्या
अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि
भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह । न चेद-
मिथ्यादिना ॥ अस्यासम्बन्धनिर्स्कारेणोक्तदृक्त्वभेदध्यानं सम्पदाया
मनस्यदृश्यामन्यादनन्तं तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा अम्यनन्ता इत्येवमन्त-
साभ्याह “विश्वेदेवा एव मनः” इति सम्पत्तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवेति तथा
चेतनत्वसाभ्याञ्जीवे ब्रह्माभेदं सम्पदिति न चेत्पर्य । अस्मिन्स्य प्राधा-
न्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः । यथा ब्रह्मदृष्ट्वा मनस आदित्यस्य
वा । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमुध्यासो नेत्याह ॥ न चेति ॥
आदेश उपदेश क्रियाविशेषो विशिष्टक्रियातयो योगो निमित्तं यस्य
ध्यानस्य वक्तव्यं । यथा प्रसवकाले वायुरग्न्यादीन् संदृशोति सहरतीति
संवर्गं, स्नापकाले प्राणो रागादीन् सहरतीति सहरक्रियायोगात्
संवर्ग इति ध्यानं ज्ञानोद्ये विहितं तथा द्विद्विक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति
ज्ञानमितिनेत्याह ॥ नापीति ॥ यथा “पञ्चमेक्षितमाज्यं भवति” इति
उपायुध्यासाद्यज्ञस्य अजस्य सस्य रजननेषु च विहितं तथा कर्माणि चर्त

ज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “अथमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां शक्त्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुं प्रतिपादनपरपदसमन्वयं पीड्यते । “भिव्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसद्यथाः” इति चैवमादीन्ब्रह्मविद्यानिवृत्तिफलस्रवणान्युपरुध्येरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति चैवमादीनि तद्भावापन्तिवचनानि सम्पदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या ब्रह्मः कार्यानुभवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रिया-

त्वेनाङ्गस्यात्मनः स्वस्त रश्मिः ब्रह्मज्ञानं वेत्त्याह ॥ नाप्याज्जेति ॥ प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह ॥ सम्पदादिति ॥ उपक्रमादिति ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रामितिहेतुर्थं समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठ समन्वयं तात्पर्यनिश्चितं तत्पीड्यते । किञ्च । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्थानकरणस्य यो रागादिपन्थिश्चिन्तनस्तादात्म्यरूपाङ्गारपन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यवाधं स्यात् । सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । किञ्च । जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावात् । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वाग्न्यस्यान्वात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः । सम्पदादिरूपत्वात् न च फलितमाह ॥ अत इति ॥ प्रमात्वाच्च कृतिसाध्या किं तर्हि नित्यैव न प्रमाणसंश्लेषार्थः । उक्तरोत्या शिष्टब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यासाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वञ्च वक्ष्ययितुमशक्यं कल्पसाध्यत्वादि-त्वाह ॥ एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पक्षत्रेचणकर्मकारकात्त्ववदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मण कर्मकारकत्वम् उतोपासनाया ? नाद्य इत्याह ॥ न चेति ॥ शाब्दज्ञान विदिक्रियाशब्दार्थं, जिदित कार्याम् अविदित कारणं तस्यादधि अन्वदित्यर्थः । येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको ज्ञानाति त केन करणेन जानीयात्, तस्याद्विषय

कर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । “अन्यदेव तद्विदितादयो-
ऽविदितादधि” इति विद्विक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् । “येनेद
सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तथोपा-
स्त्रिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदित
येन वागभ्युद्यते इत्याद्यविषयत्व ब्रह्मण उपन्यस्य, “त-
देव ब्रह्म त्व विद्वि नेद यद्विदमुपासते” इति । अविष-
यत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्या-
कल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तया
विषयभूत ब्रह्म प्रतिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेना
विषयतया प्रतिपादयद्विद्याकल्पित वेद्यवेदित्वेदमादिभेद-
मपनयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य
न वेद सः” । “अविज्ञात विजानता विज्ञातमविजानता” “न

आत्मत्वर्थ । न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा न मनते” इति
श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा “तदेव वेद्य
ब्रह्म त्व विद्वि” यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जना नेद ब्रह्मे-
त्वर्थ । ब्रह्मण्य शाब्दबोधाविषयत्वे प्रविज्ञात्त्वानिरिति शङ्कते ॥ अविषयत्व
इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिसङ्गताविद्यानिवृत्तिफलशान्तिशया शास्त्रप्रमाणकत्व
वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्नकायब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्वरूपाविषयत्वाद-
प्रमेयत्वमिति परिचरति ॥ नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थ । निवृत्ति-
रूपब्रह्मतास्यर्थादिति वार्थ । उक्त विद्वथोति ॥ न ह्योति ॥ चिद्वि-
षयत्वमिदन्वयम् । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह ॥
तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्मासत चेतन्याविषय इति निश्चयत्वेन सम्यग्ब्रह्मणम् ।
यस्य चेतन्यस्य ब्रह्म चेतन्याविषय इति मत स न वेद । उक्तमेव दार्शनिक-
मनुवदति ॥ अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञात-
मदृश्यमिति पक्ष । अप्रानान्त ब्रह्म विज्ञात इत्यमिति पक्ष इत्यर्थ ।

“न दृष्टेर्दृष्टार पश्येर्न श्रुतेः श्रोतार शृणुया न विज्ञाते-
 विज्ञातार विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽवि-
 द्याकल्पितसंसारित्वनिवर्त्तनेन नित्यसुखात्मस्वरूपसमर्पणान्
 मोक्षस्थानित्यत्वदोषः । यस्य ह्यपाथी मोक्षस्तस्य मानसं वा-
 चिकं कायिकं वा काव्यमपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे
 च । तथो पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि
 विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि
 कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरि-
 क्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात्
 सर्वेषु ब्रह्मण आकाशस्यैव । नापि सस्कार्यो मोक्षो येन व्यापार-
 मपेक्षेत । सस्कारी हि नाम सस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्था-
 होपापनयेन वा ? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेया-

दृष्टेर्दृष्टार च ज्ञापनमोक्षे साक्षिणम् अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्वि-
 ज्ञातेर्विद्वत्तेर्निश्चयरूपाया साक्षिण्यं तथा न विपयीतृष्यात् इत्याह ॥
 नेति ॥ नन्वविद्यादिनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निरुद्धरागस्तु-
 त्वात् मोक्षस्थानित्यत्व स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादि-
 त्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
 उत्पत्तिविकाराभिस्स्वारूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नात्मो-
 क्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह ॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञान-
 मेकं सद्भोक्तृत्वेन ॥ तथोत्पाद्यत्ववैदिकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वय-
 दूषयति ॥ तयोरिति ॥ स्थितस्त्वावस्थान्तर विकारः । नन्वनित्यत्व-
 निरासय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो पामवदाभिरस्तु नेत्याह ॥ न
 चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभयथाप्याप्तत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥
 आत्मेत्यादिना ॥ यथा ब्रीह्यीणां इस्कार्यत्वेन मोक्षपामेशा तथा
 मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ गुणाधानं ब्रीह्यीणु मोक्षपादिना,

तिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दीघापनयेन, नित्यशुद्ध-
ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव सस्तिरोभूतो मोक्ष,
क्रिययात्मनि सस्क्रियमाणोऽभिव्यज्यते । यथाऽऽदर्शे निर्घर्षण-
क्रियया सस्क्रियमाणो भास्वरत्व धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वा-
नुपपत्तिरात्मनः । यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैयात्मानं
लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मन प्रसज्येत ।
“अविकार्योऽयमुच्यते” इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् ।
तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः सम्भवति । अन्या-
श्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा सस्क्रियते । ननु देहा-
श्रया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया देही
सस्क्रियमाणो वृष्ट । न देहादिसंचतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मन,
सस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्ष हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायि-
त्वम् । तथा देहाश्रयया तत्सहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन

स्नानादिना वस्त्रादी मलापनय । शङ्कते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मा-
त्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलाङ्गत उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते
इत्यत्र दृष्टान्त ॥ यथेति ॥ सस्कारो मलनाश, किमात्मनि मल सत्य
कल्पितो वा ? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया, व्याधौ क्रिया किमात्म
निष्ठा अन्यनिष्ठा वा ? नाद्य इत्याह ॥ न क्रियेति ॥ अत्रुपपत्ति षट्-
यांत ॥ यदीति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये सयोगादिविकारमकुर्वती न
ज्ञायत इत्यर्थः । तत्र वाक्यबाधन न द्वितीय इत्याह ॥ अन्येति अवि-
षयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत् । दर्पणन्तु सावयव क्रिया-
श्रयेऽपि कर्तृत्वादिद्रव्यसंयोगित्वात् सस्क्रियत इति भावः ॥ अन्य-
क्रियया अन्यो न सस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचार शङ्कते ॥ नन्विति ॥ आ-
त्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या

परिगृहीत, संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सा-
निमित्तं न 'धातुसाध्येन तत्संहतस्य' तदभिमानिन आरोग्य-
फल "अहमरोग" इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एव स्नानाचमन-
यज्ञोपवीतादिधारणाकया क्रियया "अह शुद्ध. संस्कृत." इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते, स च देहेन सहत एव ।
तेनैव अह कर्त्ताह प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वा. क्रिया
निर्वर्त्तन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति । "तयोरन्यः पिप्पल
स्वाहृत्येनश्नन्नन्योऽभिष्ठाकशीति" इति मन्त्रवर्णादौ "आत्मे-
न्द्रियमनीयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीपिण" इति च । तथा "एको
देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः
सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च" इति । "स

देहताटात्स्यमापन्नस्य क्रियाश्रयत्वभ्रान्त्या सस्कार्यत्वभ्रमाङ्गं व्यभिचार
इत्याह ॥ नेति ॥ कश्चिदिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्वा-
त्तानि विषये आरोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैव आरोग्यफलमित्य-
न्वयः । ननु देहाभिन्नस्य कथं सस्कारः ? तस्यासृष्टिकफलभोक्तृत्वायोगा-
दित्यत आह ॥ तेनेति ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बत्वात् न कर्त्ताह
मिति भासमानेन प्रत्यया कामादिके मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्य-
यिना क्रियाफल भुञ्जत इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यासृष्टिकभोक्तुः सस्कारो
युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्व न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मान-
माह ॥ तयोरिति ॥ प्रमाहसाक्षिणोर्मध्ये सत्वससर्गमात्रेण कल्पितकर्तृ-
त्वादिमान् प्रमाता पिप्पल कर्मफल भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्य
साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देह, देहादियुक्त प्रमातात्मान-
मित्यर्थः । एव सोपाधिकस्य विद्वातोर्नित्यासस्कार्यत्वसृष्ट्या निरुपाधि-
कस्यासस्कार्यत्वे मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्वङ्घ्रितीय एको देव
स्वप्रकाश, तथापि मायावृत्तत्वाच्च प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु
लोकेनासम्बन्धाङ्घ्रिणत्वाद्वा देवस्याभावात् न तु सावागूहनादिति नेत्याह ॥

पर्यगात् शुक्रमकायमव्रणमन्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्” इति
 चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयता नित्यशुद्धताञ्च ब्रह्मणो दर्शयतः।
 ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न सस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्य-
 न्मोक्ष प्रति क्रियासुप्रवेशद्वारं न शक्य केनचिद्दर्शयितुम् ।
 तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह
 नोपपद्यते । ननु ज्ञान नाम मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात् ।
 क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चीयते पुरुष-
 चित्तव्यापाराधीना च । यथा “यस्यै देवताये हविर्गृहीत

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्षाञ्च
 वरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वे कर्त्तव्यं स्यादिति चेत् । न । कर्मा-
 ध्यक्ष क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमेसीति हेतापत्तिः । न । सर्व-
 भूतानामधिष्ठान भूत्वा साक्षी भवति, साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पित-
 मिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह ॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धृत्वे सति,
 अक्षरं साक्षीति लोकप्रसिद्धम् । अकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुण-
 त्वादिर्दोषाह । गुणो दोषनाशो वा सस्कारो नेत्यर्थः । स इत्युप-
 क्रमात् । शुकादिशब्दा पुस्त्वेन वाच्या, स आत्मा परि सर्वमगात्
 व्याप्त, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गान्मन्य, अव्रणोऽक्षत, अन्ना-
 विर शिराविधुर, अनन्तर इति वा । आभ्या पदान्या स्थूलदेहान्मन्यत्व-
 मुक्तम् । शुद्धो रोगादिमलान्मन्य, अपापविद्धं पुरुषपापाभ्यामसमुत्प-
 दित्यर्थः । अत इति । उत्पत्त्याप्तिविकारसस्कारेश्चोऽन्यत् पञ्चम क्रियाफल
 नास्ति अन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वार भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे
 यास्कारन्मो उवा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ द्वाराभावा
 दित्यर्थः । ध्यायतं शक्यते ॥ नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रियासुप्रवेशो
 नग्नोति व्याहृतमिति भावः । मानसमपि ज्ञान न विधियेष्या
 क्रिया वस्तुतन्मत्वात् ज्ञत्वसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति ॥
 क्रिया ज्ञोति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति
 योजना विषयवस्त्वनपेक्षा, ततिसाध्या च क्रियेतन्न उदात्तमाह ॥

स्यात् तां ध्यायेद्दषट् करिष्यन्” इति “सन्ध्या मनसा ध्यायेत्”
इति चैवमादिषु । ध्यान चिन्तन यद्यपि मानस तथापि पुरु-
षेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानन्तु,
प्रमाणजन्य प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तु विषयं, अतो ज्ञानं कर्तु-
मकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न
चोदनातन्त्र नापि पुरुषतन्त्र, तस्मात् मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य
महत्त्वैलक्ष्यम् । यथा च “पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव
गौतमाग्निः” इत्यत्र योषित्युपयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति
केवलचोदनाजन्यत्वात्, क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु
प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा,
किं तर्हि; प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तन्न क्रिया ।
एव सर्वप्रमाणविषयवस्तुपु वेदितव्यम् । तत्रैव सति यथाभूत-

यथेति ॥ षट्कृतसमर्थाद्येति शेष । “षट् करिष्यन् ज्ञोता ‘सन्ध्या’
देवता इति चैवमादिवाक्येषु यथा य दृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुनन्त्रा
च चोदते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवत् क्रियेत्यत
आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियेति शेषः । इत्यसाध्यत्व-
सुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियासुक्ता ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्मृत-
यति ॥ ज्ञानन्विति ॥ अतः प्रमात्वाद् चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः ।
पुरुष कतिहारा तन्त्र हेतुस्य तत्पुरुषतन्त्र, तस्माद्द्वैतव्यभिचारादपु-
तन्त्रत्वाद् ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः । भेदेमेव इष्टान्तर-
णाह ॥ यथा चेति ॥ व्यभेदासत्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न
ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तन्त्रत्वेऽपि शाब्द-
बोधस्य तदभावाद्द्विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ शब्दाहु-
मानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तथापि मानदेव
ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्यवोणादित्यर्थः । तत्रैव सति योके ज्ञानस्याविधेयत्वे सती-

ब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । अतस्तद्विषया
लिङ्गादयः अयमाणा अर्थनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्य-
पलादिषु प्रयुक्तचरुतैश्चणादिवत्, अहेयासुपादेयवस्तुविषय-
त्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः”
इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि ? स्वाभाविकप्रवृत्तिवि-
षयविमुखीकरणार्थानि इति ब्रूमः । यो हि वहिर्मुखः प्रव-
र्त्तते पुरुष “इष्ट मे भ्यादनिष्ट मे मा भूत्” इति, न च
तदात्यन्तिकपुरुषार्थं लभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वा-
भाविककार्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

त्यर्थं । यथाभूतत्वमवाहितत्वम् । ननु “आत्मानं पश्येत्” ‘ब्रह्म स्व विद्मि’
आत्मा द्रष्टव्यः’ इति विज्ञाने लिङ्गोद्भवप्रत्यया विधायका श्रूयन्ते,
अतो ज्ञान विधेयमित्यत आह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये
विषय पुरुष प्रवर्त्तयितुम् अशक्ता भवन्ति । अनियोज्य इत्यसाध्यं नि-
योज्यशून्यं वा ज्ञान तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “नमाय नियोगः” इति
बोद्धा नियोज्यो विषयस्य विधेनास्तीति भावः । तर्हि श्रेयं ब्रह्म विधी-
यतां नेत्याह ॥ अहेवेति ॥ वस्तुस्वरूपो विषयकत्वात् ब्रह्मणो निर-
तिशयस्यासाध्यत्वात् विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञा-
नञ्च न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलभावादित्यर्थः । विधिपदानां गति
गृह्णति ॥ किमर्थानीति ॥ विधिच्छायानि प्रसिद्धयागादिविधित्व्या-
नीत्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुत्या
आत्मनिर्देष्टेत्त्वन्मान्या या विषयेषु प्रवृत्ति आत्मव्रथादिप्रति-
बन्धिका तस्मिन्प्रवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह ॥ स्वाभाविकेति ॥ विष्ट-
थोति ॥ यो ह्यीत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु सङ्घातस्य वा प्रवृत्ति तद्गो-
चराच्छब्दादेरित्यर्थः । श्रोतव्यस्तद्वृत्तिप्रवाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसा-
धनव्रथादाविति श्रेयः । अवश्यस्वरूपमाह ॥ तस्येति ॥ अन्वेषण
ज्ञानम् । यदिह जगत्तत् सर्वम् आत्मैवेत्येवात्मसाधेनात्मा बोध्यते ।

नि स्त्रीतस्तया प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः” इत्यादीनि । तस्यात्मान्प्रणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं आत्मतत्त्वमुपदिश्यते “इह सर्वं यद्यमात्मा” ‘यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्पश्येत् केन क विजानीयात्’ “विज्ञातारंमरेकेन विजानीयाद्यमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यद्यप्यकर्त्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं ज्ञानायोपादानाय वा न भवतीति तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलङ्कारो ह्यवमस्त्राकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्त्वा सर्वकर्त्तव्यताज्ञानिः कृतकत्वता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्जरेत्” ॥ इति ॥

“एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकत्वञ्च भारत” इति च स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मण्य समर्पणम् । यदपि केचिदाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषं श्रुतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति” इति । तन्न । औपनिषदस्य पुरुषस्या-

अद्वितीयादृश्यात्मबोधे क विधि तपस्वी द्वैतवनोपजीवन क स्थास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिन कर्त्तव्याभावे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ “अथ ह्ययं प्रमानन्द परमात्माहमस्मि” इति । यदि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा भोक्तुं प्रीतवे शरीरं तस्यमानमनुसज्जरेत् तस्येत, भोक्तुं भोग्यहैताभावात्, कृतकत्व आत्मविदित्वभिप्रायः । ज्ञानदौलेभ्याथश्च्छब्दः । एतद् तन्न तस्य वृत्तिकारमतनिराससुसङ्गरति ॥ तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपपन्नस्यति ॥ यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकाधिपत्वात् वेदान्तार्थः ।

नन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारो
ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो
नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं “स एष नेति
नेत्वात्म” इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुंमशक्यत्वात् ।
नन्वात्माहं प्रत्ययविषयत्वाद्दुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुप-
पन्नम् । न, तस्माच्चित्त्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृ
व्यतिरेकेण तस्माच्ची सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो
विधिकण्ठे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स

तदन्वत् ब्रह्म नास्त्वेव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । माना-
भावोऽसिद्ध इत्याह ॥ नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेक-
वेद्याह्यकार्यशेषत्वात् कर्त्तृवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिविक्रमाभ्यां श्रोतृसाङ्केतकार्यबोधननुभाय बह्वुवाक्यस्य कार्यपरत्व निश्चित्य
वाक्यस्यपदानां कार्यान्विते शक्तिप्रकाशे सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्व-
मिति वाच्यं “पुत्रसोजाव” इति वाक्यश्रोतृ पितृहर्षविक्रमेण पुत्र-
जन्मानुभाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सङ्गतिप्रकाशे कार्यान्वितापेक्षया-
न्वितापे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादिशक्यम् ।
किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कर्त्तृवेदस्य कार्यपरत्वम् । उत वेदानेषु
तस्याभानात् अथ वा कार्यशेषत्वात् किं वा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित्
मानान्तरविरोधात् ? तत्राद्य पक्षधय निरापद्ये ॥ योऽसाविति ॥
अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि इत्यादि विशेषण नास्तित्वाभावे हेतु वेदान्त-
मानसिद्धत्वसङ्गा हेत्वन्तरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थे
“इदं न इदं न” इति सर्वदृश्यानिषेधेन य आत्मा उपदिष्ट स एष इत्यर्थः ।
अतुर्थं शक्यते ॥ नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाह-
धीविषयत्वस्य निरस्तत्वात् लोकसिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ य मोर्धकरा
अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्व किञ्च वाच्यमित्याह ॥ न ह्येति ॥
सब्रह्मतारतम्यवर्जितं, तत्तन्मते आत्मानधिगतियुक्तकानि विशेष-
णानि ; पक्षम निरस्यति ॥ अत इति ॥ केनचिद्वादिना प्रमाणेन

न केनचित् प्रत्याख्यातु शक्यो विधिशेषत्व वा नेतुं य एव नि-
 राकर्त्ता तस्यैवात्मत्वात् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्यु-
 पादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारत्वात् पुत्रघातं विनश्यति ।
 पुत्रघो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी' विक्रियाहेत्वभावाच्च
 कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् "पुत्रघात
 न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" "तन्मौपनिषद्
 पुत्रघं पृच्छामि" इति चौपनिषदत्वविशेषण पुत्रघस्योपनिषत्सु
 प्राधान्येन प्रकाशमानत्वे उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेद-
 भागो नास्तीति वचन साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रताम्यर्थ-
 विदामनुक्रमणम् । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः

वेत्यर्थः । अगम्यत्वाच्च भवान्तरविरोध इति भावः ॥ साची कर्माङ्ग-
 चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगा-
 ज्ञातस्य व्याघातकत्वाच्च कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिण्य सर्वशेषित्वादे-
 हेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह ॥ आत्मत्वादिति ॥ अनित्य-
 त्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह ॥ सर्वं ह्येति ॥ परिचायित्वेन हेयता निरा-
 चटे ॥ विक्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचटे ॥ अत एवेति ॥ निर्विकारित्वा-
 दित्यर्थः । उपादेयत्व हि साध्यस्य नत्वात्मन नित्यविद्यत्वादित्यर्थः ।
 परप्रायर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुत्रघातं पर किञ्चि-
 दिति ॥ काष्ठा सर्वस्वावधि । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादेवाध्यत्वादेपूर्वत्वा-
 हेदान्तेषु कूटभानाच्च वेदान्तेकवेद्यत्वसंज्ञाम् । तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्मेति ॥
 तर्ककारणस्त्वसाधिष्ठानं पुत्रघं पुण्यं हेयकत्वात्कर्मिणां पृच्छामीत्यर्थः ।
 अत इति । अज्ञातसाक्षिणः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः ।
 पूर्वोक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ वेदस्य नैरर्थक्ये यद्विहिते तस्मात्सर्ववस्तुपर-
 मिद भाष्यम् ॥ दृष्टो ह्येति ॥ तत्र फलवदर्थवबोधनमिति वक्तव्ये धर्म-
 विचारप्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां प्रकृतपरत्व-

तद्वर्त्मजिज्ञामाविषयत्वाद्द्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्राय द्रष्टव्यम् ।
अपि च “आन्नाद्यस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इ-
त्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छता भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्ति-
निवृत्तिविधितच्छेष व्यतिरेकेण भूतच्छेदसूपदिशति भव्यार्थ-

निरास । अत एवाहुःपलञ्चेऽर्थे “तद्वर्माणमिति” सूत्रकारो धर्मस्य
फलवदत्तात्वेनेव वेदानता दर्शयति । “तच्चावशिष्ट ब्रह्मण” इति वृद्ध-
वाक्यैर्विरोध इत्याह ॥ तद्वर्मेति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपर-
त्वमस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यज त कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमि-
त्यर्थ । वस्तुतस्तु लिङ्गार्थं कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्गार्थं च लोके प्रव-
र्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लिप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रिया-
तोऽतिरिक्त कार्यं तस्य कूर्मलोभवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमत
कार्यविषयत्वे सिद्धे प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्यव्यम् । किञ्च ।
वेदान्ता सिद्धवस्तुपरा फलवद्भूतशब्दाद्दध्यादिशब्दवदित्याह ॥ अपि
चेति ॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभाव फलाभावो वा ?
आद्य आह ॥ आन्नाद्यस्येति ॥ इति न्यायेन एतदभिधेयराहित्यं नियमेना-
ङ्गीकृतता “सोमेन यजेत” “दध्ना जुहोति” इत्यादिवाक्येषु दधिषीमादि-
शब्दानामर्थान्तरात् स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्या-
शङ्क्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यातिरेकेण भव्यार्थत्वे न कार्यशेषत्वमदध्यादि-
शब्दो भूतवर्त्तित्वात्, तर्हि सत्त्वादिशब्दं कूटस्य न वक्तव्यत्वं को हेतु
किं कूटस्यस्याक्रियात्वाद्दत्ताक्रियाशेषत्वाद्देति प्रश्नः ? ननु दध्यादे
कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेश, न कूटस्यस्यकार्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य
निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्यादेः कार्यत्वे काव्याभेदे शेषत्वकानि ।
अतो भूतस्य कार्याङ्गस्य शब्दार्थत्व लक्ष्यमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥
अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थं कार्यशेषपरं कूटस्यस्य कार्यशेषत्वा-
स्योपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्व शब्दार्थत्वात् फलाभावो वा ? नाद्य
इत्याह । नैव दोष इति ॥ दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तु-
भावशेषोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः । अन्वितार्थभावे शब्दानां

त्वेन कूटस्थनित्यत्व भूत नोपदिश्यतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिवर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थन्तु प्रयोजन तस्य । न चैतावता वस्तुनोपदिष्ट भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुं महति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य ससारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजन क्रियत इत्यविशिष्टमथैव च क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हस्त्य ” इति चैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाध-

शक्तिरुपदिष्टत्वार्थः । द्वितीयमङ्गीकरोति ॥ क्रियार्थत्वन्विति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादे क्रियाशेषत्व फलसृष्टिश्चाङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु, शब्दात् । ननु भूतस्य काव्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्यस्य कथं शब्दार्थतेति तत्राह ॥ न चेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दाद्यत्वमङ्गी नान्तीत्यर्थः । आनर्थक्य फलाभाव इति पक्षं शङ्कते ॥ यदोति ॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्थब्रह्मवादिन क्रियाद्वाराभावात् तेन इष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादे क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यनित्यनवदम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धाद्यपरत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ नञ्प्रकृत्यर्थेन सम्प्रत्यात् हुननाभावो नञर्थ इष्टसाधनत्व इत्युपदिष्टत्वार्थः, इष्टसाधनं नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हुननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः, हुननाभावो हि साधनहेतुरित्युक्तावर्धाहुननस्य दुःखसाधनत्वप्रियार्थो निवर्तते, आत्मनिर्योग कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया साधन-

नम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्य”
इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम्, तच्चानिष्टम् । न च
स्वभावप्राप्तइत्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्व कल्प-
यितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावी

दध्यादिविधयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्ति
क्रिया । स्वभावत्वाच्चापि क्रियासाधनम् । स्वभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्वा-
वार्थानुत्पत्तौ स्वर्थ । अतो निषेधवाक्यस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भाव ।
विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रागतं प्राप्तेन इत्यर्थे-
नानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्ख्यक्रिया बोध्यते,
सा च नञर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वाद्बिधीयते “अहननं कुर्यात्” इति । तथा
च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ औदासीन्य
पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्य
हननभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञ क्रियार्थत्व कल्पयितुं न च
शक्यमिति योजना, मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रिया-
लक्षणाया अस्वाभावत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेद-
विप्लवापत्तेरिति भाव । ननु तदभाववस्तदन्वयतद्विरुद्धयोरपि नञ शक्ति
किं न स्यात् “अब्राह्मण-अधर्म” इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् । न
अनेकार्थत्वस्यान्यायत्वादित्याह ॥ नञश्चेति ॥ गवादिशब्दानां अगत्या
नानार्थत्व, स्वर्गेषु वाग्वज्रादीनां अन्वयपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणावता-
रात् । अन्वयविरुद्धयोस्तु लक्षत्वं युक्तं शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्य-
थिन् अस्त्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणव्यभावस्य नञ् शक्यस्य
सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ् असंख्यप्रतिषेध एव न संख्यु-
दासलक्षक इति प्रनव्यम् । यद्वा नञ प्रकृत्या न सम्बन्ध । प्रकृते
प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां किन्तु प्रकृत्यर्थ-
निष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धी नञ । इदञ्च स्वामेक्षया वच-
नदनिष्ठाननुबन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसङ्घात विषयमनुकृत्याद्य
भोगस्यापि इदत्वापत्ते, तथा च “न हन्तव्यः” हननं वचनदनि-
ष्टसाधनत्वे इति इदसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र “हन्तव्यः” इति

यत् स्वसम्बन्धिनोऽभाव बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं,
सा च दग्धेऽन्वनाग्निवत् स्वयमेवोपशास्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रि-
यानिवृत्त्यौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्त्य” इत्यादिषु प्रति-
षेधार्थं मन्यामहे । अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः, तस्मात् पुरुषा

हनने विशिष्टेऽसाधनत्व भ्रान्तिप्राप्तमन्युं नेत्यभावबोधने बलवदनिष्ट-
साधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेऽसाधनत्वरूपविशेष्य-
रूपत्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभार्वपर्यवसानात् । विशेषण बलवद-
निष्टासाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्व नञर्थे इति पर्यवसन्न
तद्विद्विरोदासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ चोऽन्यर्थं पक्षान्तरस्योती
प्रकृत्यर्थभावावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थं । बुद्धे क्षणिकत्वा-
त्तदभावं सखीदासीन्यात् प्रव्यतिरूपा हननादौ प्रवृत्ति स्यात् इति
तत्राह ॥ सा चेति ॥ यथाग्निरिध्नव दग्ध्वा शास्यति एव सा नञ-
र्थभावावबुद्धि हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूल रागेऽन्व न दग्ध्वैव शास्य-
तीत्यक्षरार्थं, रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः । यद्वा रागत प्राप्ता
सा क्रिया रागन शै स्वयमेव शास्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधि-
क्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येऽसाधनत्वान्यनिरासात् प्रच्युतिर्देवीरा ।
तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन
तद्विषयककृत्यभावात् कार्यभावास्तच्छब्दार्थः । यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युप-
लक्षितमौदासीन्य यस्माद्विशिष्टाभावापन्नमेवेति व्याख्येय रतः सिद्धस्यौ-
दासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् ।
तस्य वदोर्द्धतमित्यनुषेयक्रियावाचिज्रतशब्देन कार्यमुपपन्नस्य “नेच्छेतोद्यन्-
मादित्यम्” इति प्रजापतिव्रतशुक्तम्, अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षण-
विरोधिसङ्ख्यक्रियालक्षणाङ्गोक्तता एवमगौरुरसुरा अघर्ष इत्यादौ नाम
धात्वर्थयुक्तस्य नञ प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम् ।
एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्वाभावमेव नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः ।
दु स्ताभावपक्षके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्देदानाना ब्रह्मणि मा-
नत्वमिति भावः, तर्ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रे किं विषयमिति

र्यानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधान द्रष्ट-
व्यम् । यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमान-
मनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति' तत् परिहृत,
गञ्जुरिय'नायं सर्प' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि 'प्रयोजनस्य दृष्ट-
त्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि 'यथापूर्वं' ससारित्वदर्शनात् न
रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य 'यथापूर्वं' ससारित्व शक्यं दर्शयितुं ब्रह्मात्मभा-
वविरोधात् । न हि, शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादि-
मत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभि-
माननिवृत्तौ 'तदेव मित्याज्ञाननिमित्तं' दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि, धनिनो गृहस्थस्य 'धनाभि-
मानिनो' धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजि-
तस्य धनाभिमानरहितस्य 'तदेव धनापहारनिमित्तं' दुःखं
भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं
सुखं दृष्टमिति 'तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमान-
रहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या
“अशरीरं वाव सन्न न प्रियाप्रिये स्पशत” इति । शरीरे

तत्वाद् ॥ तस्यादिति ॥ वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषय तदि-
त्यर्थः । यदपीत्यादिस्यार्थं श्रवणज्ञानमात्रात् ससारोनिवृत्तावपि १
साक्षात्काराजीवत एव सुक्तिरूपरूपे सति दृष्टान्तमाह ॥ अत्रोच्यते
इत्यादिना ॥ ब्रह्माहमिति साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो
जीवन्मुक्तौ मानमाह ॥ तदुक्तं श्रुतेति ॥ जीवतोऽशरीरत्व विद्व-

पतिते अशरीरत्व स्यात् न जीवत इति चेत्, न, सशरीरत्वस्य
 मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं
 मिथ्याज्ञानं भुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्व शक्यं कल्पयितुम् ।
 नित्यशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्मा-
 धर्मनिमित्त सशरीरत्वमिति चेत् 'न, शरीरसम्बन्धस्यासिद्ध-
 त्वाद्दर्माधर्मयोरालङ्घनतत्वासिद्धे । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्म-
 योस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैर्बैषा अनादि-
 त्वकल्पना क्रियाममवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्ते । स-
 न्निधानमात्रेण राजप्रभृतीना दृष्ट कर्तृत्वमिति चेन्न । धन

मिति शङ्कते ॥ शरीर इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वं दे-
 तत्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्व जीवतो युक्तमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥
 असङ्गात्परम्परैश्च शरीरत्व तत्त्वधिया जीवतो व्यञ्जत इत्याह ॥ नित्य-
 मिति ॥ देहात्मनो सम्बन्ध सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतेति ॥ तन्ना
 शर्थ कार्यापेक्षेति भाव । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्ति,
 तस्या सत्या सम्बन्धजन्मेत्सन्वोन्याश्रयादेकस्यासिद्धा द्वितीयस्यासिद्धि
 स्यादिति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ मन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण
 एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रय, पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धो-
 त्पत्ति, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्ति, पूर्वदेहश्च
 पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदनादित्याश्रय दोष इत्यत आह ॥
 अन्वेति ॥ अप्रामाणिकीत्यर्थ । न हि बीजादङ्कुर ततो बीजा-
 न्तरञ्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वद्वात्मनो देहसम्बन्ध पूर्वकर्मकृत
 प्रत्यक्ष, नाप्यस्ति कश्चिदागम प्रत्युतासङ्गो हीत्यादि श्रुति सर्व-
 कर्तृत्व वारयतीति भाव । तत्र युक्तिमाह ॥ क्रियेति ॥ कूटस्थस्य
 कर्मयोगाच्च कर्तृत्वमित्यर्थ । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकवृत्तिधिया
 कर्तृत्वमिति शङ्का दृष्टान्तवैषम्येन निरस्यति ॥ नेति ॥ राजादीना स्व-
 क्रीतभृत्यकार्ये कर्तृत्व यत्न नात्मन इत्यर्थ । देहकर्मणोरविद्याभूमौ

दानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो
 धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चि-
 च्छक्य कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः ।
 एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः, देहादिव्य-
 तिरिक्तेस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति ।
 न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणवस्तुत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो
 वस्तुभेदो 'यथा केशरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुष प्रायिकै-
 क्रौर्ष्यशौर्ष्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः सिंहः, तस्य पुरुषे सिंह-
 शब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः 'नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वयत्वा-
 न्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ । यथा
 मन्दान्धकारे "स्यागुरयं" इत्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्र-
 त्ययौ स्यागुविषयौ । यथा वा श्रुक्तिकायामकस्मात् "रजत-

बीजाङ्कुरवर्दावर्त्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह ॥ मि
 थ्येति ॥ ननु "यजेत" इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमप्यमिति
 तत्राह ॥ एतेनेति ॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्व-
 मोन्नहोधाद्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः ॥ प्राभाकरा इत्यर्थः ॥ भ्रान्त्य-
 भावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावं भेदज्ञानाभावात्तं गौणं इत्याह ॥
 नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुभेदो येन 'तस्य गौणवस्तुत्वज्ञानाश्रयत्वप्र-
 सिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुरुषो गौणौ भवत इत्यन्वयः । शौर्ष्यादि-
 गुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेदज्ञानान्मूलस्य पुरुष इत्यर्थः शब्द-
 प्रत्ययाविति ॥ शब्द शब्दबोधश्चेत्यर्थः सशयमूलौ तावुदाहरति ॥ यथा
 सन्देहेति ॥ यदा सशयमूलयोर्न गौणत्व तदा भ्रान्तिमूलयो किं वाच्य-
 मित्याह ॥ यथा नेति ॥ अत्राद्यादिति ॥ अतर्किततावदादिना सख्या-
 दीदोषे सतीत्यर्थः । निरूपणादेण गुणज्ञान विनेत्यर्थः । देहादिव्यति-

मिदं” इति निश्चितशब्दप्रत्ययौ तद्देहादिसङ्घातेऽहमिति
 निरूपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथ
 गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डिता-
 नामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्-
 देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्वादिना देहादावहप्रत्ययो मिथ्यैव
 न गौणः, तस्मान्निष्ठाप्रत्ययनिमित्तत्वात् शरीरत्वस्य सिद्धं
 जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविधिपया श्रुति-
 स्तद्यथा “अहिनिर्ल्घनी वल्मीके मृतप्रत्यस्ता शयीतैवमेवेद
 शरीर शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव”
 इति । “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इव सवर्गवागिव समना
 अमना इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च । स्मृतिरपि च “स्थि-
 तप्रज्ञस्य का भाषा’ इत्याद्या स्थितप्रज्ञत्वज्ञान्याचक्षाणा
 विदुषु सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य
 यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं सत्सारित्व नासावगत

५

रिक्तात्मास्तित्वादिनामिति, देहात्मवादिनान्त नेत्यभिमान इति भावः ।
 जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा
 दृष्टान्तः । अहिर्निर्ल्घनी सर्पत्वक् बल्मीकादी प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृत-
 सर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमान शरीर
 तिष्ठति । अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्पवदेवाय देहस्थोऽशरीरः, विदुषो
 देहसर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावादशरीरत्वादमृत प्राण्यतीति प्राणो
 जीवन्नपि ब्रह्मैव किं तन्न ब्रह्म तेज स्वयं ज्योतिरामन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतो-
 ऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यतुङ्गत्या चक्षुरिवेत्यादि बोध्यम् ॥ इत्यन-
 वद्यमिति ॥ ब्रह्मात्मज्ञानानुसृष्टिशाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्य

ब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् । यत्तु, पुनरुक्तं अवगात् पराचीन-
योर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्व ब्रह्मणो न स्वरूप-
पर्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनननिदिध्यासनयोः ।
यदि ह्यवगत ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेष-
त्वम् । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि अवगावदवग-
त्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणक वेदान्त-

हितशासनच्छास्त्रत्वञ्च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसुदृश्य
अवगावन्मनननिदिध्यासनयोरथवान्तरवाक्यभेदेन विध्वङ्गीकारेण ब्रह्मणो
विधिशेषत्वसुदृश्यं ज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादिवाहः ॥ नेति ॥ अवगा
ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचर-
त्वात्तदङ्गत्यनियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोग सञ्चयेद्विज्ञान्यायादिति मन-
व्यम् । तर्हि ज्ञाने विधि किमिति त्यक्तस्तथाह ॥ यदि हीति ॥ यदि
ज्ञाने विधिसङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगत ब्रह्मविधेयसत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानेना-
ज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थं ज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत
तदा विधिशेषत्व स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राप्तावगत्या
फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः ॥ तस्माद्द्विधिसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भ-
वात् ॥ सूत्रं योजयति ॥ सूत्रमिति ॥ एवञ्च सतीति । चावधा-
रणे उक्तरीत्या ब्रह्मणः सातन्त्र्ये कृत्वेव भगवतो व्यासस्य पृथक्शास्त्र-
कर्तृयुक्ता, धर्मप्रवृत्तिसंश्लेषलाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेया-
भेदान्न युक्तैत्यर्थः । नतु मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह ॥
आरम्भमाणश्चेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम् अतो बाह्य-
धर्मस्य सुद्विहारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो न नसधर्मो
जिज्ञास्य इति सूत्रं सादित्वत्वं दृष्टान्तमाह ॥ अथेति ॥ तृतीयाध्याये
सुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणाशेषस्य प्रयोगसम्भवात् क-
कृतशेष को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत नेत्या-
रम्भं तस्मादवान्तरधर्मविचारम् इत्यवगतिमिति भावः । समते सूत्रानु-

वाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् । एवञ्च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो
धर्मजिज्ञासेत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमानं
चैव आरभ्येत' अथात् परिगृष्टधर्मजिज्ञासेत्यथातः कर्तव्ये-
पुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, त-
दर्थो युक्तः शास्त्रारम्भोऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । तस्मादहं ब्रह्मा-
स्मीत्येतदवसाना एव'सर्वे' विधय' सर्वाणि चेताराणि प्रमा-
णानि । न ह्यहेयानुपादेयाहैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमाह-
काणि प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः ।

“गौर्गामित्यात्मनोऽमत्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।

सत् ब्रह्मात्माहमित्येवंबोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानान् प्राक् प्रमाहृत्यमात्मनः ।

अन्विष्ट स्यात् प्रमातैव पाश्मद्दीपादिवर्जितः ॥

देहात्मप्रत्ययो महत् प्रमाणत्वे न कल्पितः ।

लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्' इति ॥

चतुःश्रुती समाप्ता ॥

.

गुण्यमस्तीत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचरितमिति
तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रस्य युक्तमित्यर्थ । वेदार्थश्चेदहेत तर्हि हेतसाधेत्तविध्या-
दीना का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषा प्रमाण्य न पश्चादित्याह ॥
तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमाहबाधकत्वादित्यर्थ । ब्रह्म न काश्चिदेष
तद्दीपात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदा गाथासुदाहरति ॥
अपि चेति ॥ सर्वबाधित ब्रह्म पूर्वमात्मा विषयानादच इति सर्वसाध्य

एव तावद्देवान्तवाक्याना ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनाना ब्रह्मात्मनि
तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेश^१ ब्रह्मणि
पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञ सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थिति-
नाशकारणमित्युक्तम् । साङ्ख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु, प्रमा-

हमित्येवबोधे जाते सति पुत्रदेहादे सत्त्वाधनात् सायामात्मनिचयात्
पुत्रदारादिभिरहमिति स्वीयदु खसुखभाक्कगुणयोगाद्वैषात्माभिमानस्य
“नरोऽह कर्त्ता भूट” इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोर-
सत्वे कार्यं विधिनियेधादिव्यवहार कथं भवेत्, हेत्वभावात् न कथञ्चि-
द्भवेदित्यर्थ । नन्वह ब्रह्मेति बोधो बाधित, अहमर्थस्य प्रमात् ब्रह्म-
त्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमाहत्वस्याज्ञानविलसितान्त करणतादात्म्यकृतत्वाच्च
बाध इत्याह ॥ अन्वेष्टव्य इति ॥ “य आत्मापहतपद्मा विरजा वि-
न्दत्युर्विशोक सोऽन्वेष्टव्य” इति श्रुते ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागे-
वाज्ञानाच्चिदानोरात्मन प्रमाहत्व, प्रमातेव ज्ञातं सन् पाप्मरागद्वेषभरण-
विवर्जितं परमात्मा स्यादित्यर्थ । प्रमाहत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रिताना
प्रमाणाणां प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ देहेति ॥ यथा देहात्मप्रत्यय
कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराकृतया मानत्वेनेष्यते वैदिकै, तद्वैकौकिक-
मध्यम्यादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिक
प्रामाण्यमिष्यता, वेदान्तान्तु काष्ठत्वयावाध्यबोधितत्वात् तत्त्वावेदक
प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थ ॥ आत्मनिश्चयात् ॥ आत्मनिश्चयादित्या
ह्युच्यते। प्रमाहत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्य-
मिति भाव ।

“रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाभाय समन्वव ।

कार्यतत्पर्यबाधेन साधितं शुद्धबुद्धये” ॥

एतत्सन्नुद्याचोपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह ॥ साङ्खादयस्त्विति ॥ भवतु
शिक्षे वेदान्ताना समन्वय, तथापि ज्ञानान्तराद्योग्ये ब्रह्मणि शक्तिपञ्चा-
योगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वय, किन्तु
सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिक कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे

शास्त्ररगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराख्यनु-
मिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव तु
वेदान्तवाक्येषु दृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्थ्येण कारण लिल-
क्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या
मन्यन्ते । काणादास्त्वेतैभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वर निमित्तकारण-
मनुमिमते, अणूश्च समवायिकारणम् । एव अन्येऽपि तार्किका
वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ।
तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञानाचार्येण वेदान्तवाक्याना ब्रह्मावर्गति
परत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तय पूर्वपक्षीकृत्य
निराक्रियन्ते । तत्र साङ्ख्या, प्रधान त्रिगुणमचेतन जगतः

प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धमानान्तरगम्यमेवेत्याग्रह
शक्तिप्रहार्य, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिप्रहसम्भवात्
तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किञ्च “तेजसा सोम्य शुद्धेन
सन्मेलमन्विच्छ” इत्याद्या श्रुतयः । शुद्धेन लिङ्गेन कारणस्य ^{शुद्धेन}
ऽन्वेषण दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारण वदन्तीत्याह ॥ सर्वे-
ष्विति ॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिप्रयत्नायोगात् कथमनुमान
तत्वाह ॥ प्रधानेति ॥ यत्कार्ये तच्छब्दप्रकृतिक यथा घट, यच्छब्द तच्चे-
तनसयक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतो दर्शानुमानगम्या प्रधानपुरुष-
सयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मण कारणत्वविरोधमतान्तरमाह ॥
काणादास्त्विति ॥ दृष्टिविषयेभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत्कार्ये
तत् बुद्धिमत्कलकमिति । ईश्वर कर्त्तार परमाणुश्च यत्कार्यद्रव्य तत्
स्वस्मून्परिमाणुद्रव्यारब्धमित्यनुमिमते इत्यर्थः । अन्येऽपि बौद्धादय
‘असङ्गा इदमग्र आसीत्’ इत्यादिवाक्याभासः । यद्वस्तु तच्छब्दावसान
यथा दीप इति युक्त्यावभासः । एव वादिप्रतिपत्तिसङ्का तद्विरासायो-
त्तरसूत्रसम्बन्धमवतारयति ॥ तत्रेति ॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः ॥ व्याक-
रणमोमासाभ्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणसत्त्व यच्छब्दकारण तच्चेतन-

कारणमिति मन्यमाना आहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्व-
ज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्व प्रदर्शयन्ति, इत्यवोच-
स्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं
तावत् प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते, एव सर्वज्ञत्व-
मुपपद्यते । कथम् । यत्त्वं ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वात्
सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन
कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धा, सत्त्वस्य हि
निरतिशयोक्त्यर्थे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न च केवलस्याकार्यकर-
णस्य पुरुषस्योपलब्धिभावस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्प-
यितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं
प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः
सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञ
ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्त-
व्यम् । न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्मा वर्त्तते । तथा हि

अचेतन वेति रक्षणस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां सद्यवे पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र
साक्षा इति ॥ अपिशब्दावेवकारार्थो स देवेत्यादिसप्तब्रह्मलिङ्गवाक्यानां
प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य
प्रधानैक्योपास्ति सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव
सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥ न केवलस्येति
अन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्व-
ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साव्यावस्थायां सत्त्वस्योक्त्यर्थाभावात्
कथं सर्वज्ञतेत्याह ॥ त्रिगुणत्वादिति ॥ तयो गुणा एव प्रधानं तस्य
साव्यावस्था तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते ॥ तदवस्थायामपि ॥ प्रलये
सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमस्तमित्यर्थः । ननु नवा किमिति शक्ति-
मत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकारमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ अनित्य-

ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रिया प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो षीयेत ।
अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म ।
तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागु-
त्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मोप्यते त्वया । न च ज्ञानसाधनानां
शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिं कस्यचिदुपपन्ना । अपि
च प्रधानस्थानिकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः
सृष्टादिवत् 'नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः' इत्येवं प्राप्ते इह
सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न साह्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगत् कारणात् शक्यं
वेदान्तेष्वाम्ययितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षतेः
ईक्षित्वश्रवणात् कारणात् । कथम् । एव हि श्रूयते "सदेव
सौम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं" इत्युपक्रम्य "तदै-
क्षत ब्रह्म स्यां प्रजापिय" इति "तत्ते जोऽहजत" इति तत्रेदं
शब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्यं
तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्यैक्षणपूर्वकतेजः प्रभतेः स्रष्टृत्वं
दर्शयति । तथा च अन्यत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-

ज्ञानस्य प्रभवे नायात् शक्तिरूपं वाच्यं कारकामावासेत्याह ॥ अपि
चेति ॥ ब्रह्मण्य कारणात् स्रष्टृतिपादे समर्थते प्रधानादे कारणात् तर्क
पादे युक्तिभिर्निररुति । अधुना तु श्रुत्या निररुति ॥ ईक्षतेर्नाशब्द-
मिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वात्
कारणमिति सूत्रयोजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमेषात् ईक्षणमे-
वाह ॥ ब्रह्मिति ॥ ब्रह्मप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्या-

नान्यत् किञ्चनमिषत् स ऐक्षत लोकान्दुष्टजा इति” “स
 इमांस्त्रीकानहजत” इति ईक्षापूर्विकामेव हृष्टिमाचष्टे । क-
 चिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह “स ईक्षाश्चक्रो स प्राणमह
 जत” इति । ईक्षनेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजते-
 रितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञान
 मय तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामस्वरूपमन्त्रश्च जायते” इत्येवमा-
 दीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्तव्यानि ।
 यत्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति,
 तन्मोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायाम् गुणसाभ्यात् सत्त्वधर्मी
 ज्ञानं सम्भवति । ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्य-
 तीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाभ्ये सति सत्त्व-
 व्यपान्त्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत । काम
 भेदाज्जनिष्यामीत्याह ॥ प्रेति । एव तत् सदीक्षित्वा व्याकथय वायुञ्च
 हृदा तेज हृष्टवदित्याह ॥ तदिति ॥ मिषञ्चकृतं सत्त्वाक्रान्तमिति
 यावत् । “सजीवभिन्नं परमात्मा” “प्राणमहजत प्राणाच्छ्रद्धा ख
 वायुञ्चीतिराप पृथिवीन्द्रियमनाऽन्तमज्ञादीर्य तपो मत्ता कर्म लोका
 लोकेषु नाम च” इत्युक्ता षोडशकला, ननु “ईक्षितपौ धातुनिर्देश”
 इति कात्यायनखरणादीक्षतेरिति पदेन तिवन्नेन धातुकच्यते । तेन धा-
 त्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षययेत्याह ॥ ईक्षतेरिति
 चेति ॥ इति कर्तव्यताविधेयजते पूर्वत्वमिति जेभिनिस्त्वै यथा
 यजतिपदेन लक्षणाया धात्वर्थो याग उच्यते तद्विद्विहापोत्तर्यं सौख्यादि-
 विक्रतियागस्यादानामविधानात् पूर्वत्वस्य द्रव्यादिप्रकृतिस्यात्त्वमिति
 सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन ताभ्यामाह ॥ तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो
 विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फल-
 भाह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । जेवलसत्त्वइक्षेत्तान-
 त्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्व निरस्तम् । सम्यति न जेवलजइक्षेत्त-

रजस्तमोर्वैपायवामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्-
 ज्ञत्वसुर्वैने । अपि च नासाश्रित्या सम्बन्धनिर्जानाति नामि-
 धीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साश्रित्यमस्ति । तस्माद्गुण-
 यन्त्र प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योभिर्नाम्नु चेतनत्वात् सर्वोत्कर्ष-
 निमित्तं सर्वज्ञत्वसुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ॥ अथ पुनः साधि-
 निमित्तमोक्तत्वं प्रधानस्य कस्मैत यथाग्निनिमित्तमथः पि-
 षडादेर्दग्धत्वम् । तथा सति यन्निमित्तमीक्षित्व प्रधानस्य
 तदेव सर्वज्ञ सुखं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्त
 ब्रह्मणोऽपि न सुखं सर्वज्ञत्वसुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञा-
 नक्रिया प्रति स्वातन्त्र्या सम्बन्धादित्यनोच्यते । इदं तावद्भवान्
 प्रष्टव्यं कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानरिति, यस्य हि
 सर्वविषयावभासनकर्म ज्ञानं नित्यमस्ति सा सर्वज्ञ इति विप्र-
 तिषिद्ध, अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचिन्न
 जानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
 ऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषय स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत
 इति चेत्, न प्रततीक्ष्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशति,
 इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रकाशसयोगे
 सति दहति प्रकाशतीति व्यपदेशः स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्राण-

ज्ञानशब्दार्थं किञ्च साधिनोर्धविषया उचित्तित्यक्तमोर्जो वा ज्ञानम् ।
 तच्चाज्ञस्य प्रधानस्य बालीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साश्रित्यमस्ति वेनोक्त-
 ज्ञानवत्त्व स्थादिति हेतुः । ननु सम्बन्धनिमित्तत्वे योभिर्ना सर्वज्ञत्वहन्त-
 मित्यत आह ॥ योभिर्नाश्रित्य ॥ सेत्वरसाह्यनतमाह ॥ अथेति ॥
 सर्वज्ञत्व नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्व न ज्ञानकर्तृत्व ज्ञानस्य ज्ञत्वसाध्यत्वा-
 दिति हृदि क्त्वा पृच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ सर्वं जानातीति शब्द-

त्यत्तेज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । नसित्यपि क-
 र्मणि सविता प्रकाशते इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेवर्मसित्यपि
 ज्ञानकर्मणि ब्रह्मण्यसद्वैद्यतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्य
 कर्मापिप्रायां तु ब्रह्मणि ईच्छित्त्वत्तुतयः सुतरासुपपन्नाः, कि
 पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवति इति ।
 तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्योचकीर्षिते
 इति ब्रूमः यत् प्रसादाच्च योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं
 ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्ध-
 स्तोत्रस्य दृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति ।
 यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मण्य शरीरमदिसम्बन्धमन्तरेणोच्छित्त्व-
 मनुपपन्नमिति, न तच्चैवमवतरति सवित्प्रकाशवद्ब्रह्मण्यो

साधुत्व शङ्कते । ज्ञाननित्यत्व इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तदर्थोपहित-
 त्वेन ब्रह्मस्वरूपान्नेद कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मण्यसत्कर्तृत्वव्यपदेश
 साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रततेति ॥ सन्ततेत्यर्थः । असत्यपि
 अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्तृत्वात् अविक्षा प्रकाशते इति प्रतियो-
 गेऽपि जानाते सकर्मकत्वात् कर्माभावे तद्वैद्यतेत्युक्तम् इति तत्राह ॥
 कर्मापेक्षयान्तिवति ॥ कर्माविवक्षायाभिपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशते
 इति कथञ्चित् प्रकाशक्रियाशक्तत्वेन कर्तृत्वोपचारवञ्चितात्मन्यपि चिद्रू-
 पेण कर्तृत्वोपचारात् वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अथुना तु ज्ञानकारस्य
 सोपाध्यन्त करणदृष्टिरेष्यवदीश्वरस्यपि सोपाध्यविद्याया विविध-
 दृष्टिसंस्कारायाः प्रलयवसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोद्बुद्धस्य कश्चित्
 परिणाम तस्या सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यविषयकम् ईक्षणं तस्य
 कार्यत्वात् कर्मसङ्गापान् तत्कर्तृत्वं सुखमिति द्योतयति ॥ सुतरामिति ॥
 ननु भायोपाधिकविश्वविद्यालयेश्वरस्य कथनीयत्वं प्रति सुखं कर्तृत्वं
 ज्ञानभावादिति चेत् । न । कार्यात्सुखज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि

ज्ञानस्वरूपमित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षासुपपत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः सकारिणः शरीराद्यपेक्षाज्ञानीत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारिण्यरहितस्येश्वरस्य । मन्वी चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानताश्च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यते
न तत् समन्वाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥
“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्य न च तस्य वेत्ता
तमाङ्गरग्रो पुरुष मज्जन्तम्” ॥ इति च ॥

३६५

ईश्यासु कूलनित्यज्ञानवशात् । न च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणनेति वाच्यम् । वाक्यादेरेव शब्दवत्त्ववशात् किमाकाशनेत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वाद्वाक्यादिकारणत्वेनाकाशवदेकनेत्यागन्तकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम् । अव्याकृते स्रज्जात्मना स्थिते व्याकर्त्तृ स्वीकृत्तुमिष्टे इत्यर्थः । अव्याकृतकार्योपरकृतेन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि उत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपि चाविद्यादिमत इति । यथैकस्य ज्ञान तदाभ्यस्यापीति नियमाभावाद्यादिनोऽशरीरस्यापि अन्येक्षणकारकत्वमिति भावः । ननु अत् अन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरक्षीत्याशङ्क्या श्रुतिबाधमाह ॥ मन्वी चेति ॥ कार्यं शरीरम् । कारणमिन्द्रियम् । अक्षेश्वरस्य शक्तिर्माया सकार्यापेक्षया परा, विचित्रकार्यकारित्वादि-विधा सा त्वेतिष्णुमात्रसिद्धा न प्रमाणासिद्धेत्याह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञान-

ननु नास्ति तावच्चानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्वः संसारी
 “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तत्र
 किमिदं सुच्यते ससारिणः शरीराद्यपेक्षा चानोत्पत्तिर्नेश्वर-
 स्येति ? अत्रोच्यते । सत्यं नेश्वरादन्वः संसारी, तथापि देहा-
 दिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इत्यत एव घटकरकगिरिसुशाद्युपाधि-
 सम्बन्ध इव व्योम्नः तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो
 घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकार्याव्यतिरेकेऽपि, तत्-
 कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमित्यावुद्धिर्दृष्टा, तथेहापि
 देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृते श्वरससारिभेदमित्यावु-
 द्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्योक्तत्वा-

रूपेण वचनेन या कृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिभावात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रतिबन्धितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियात्मिकादिबन्धनेन ब्रह्मणो जनकता प्राहतापि स्वाभाविकीति वार्थः ॥ अथाश्वरपि भङ्गीना । अपादोऽपि जवम् ॥ ईश्वरस्य सकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अयमनादिं पुरुषम् अन्तः सद्मानं विभुमित्यर्थः । अपरिज्ञानं ब्रह्मते ॥ नन्विति ॥ ज्ञाने प्रतिबन्धकारणात्प्रविद्यारागादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्वो नास्तीत्यन्वयः । औपाधिकसङ्घातोऽप्युत्पत्त्यात्पापविज्ञानं इत्याह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ तत्कृत उपाधिबन्धकृत शब्दप्रत्ययव्यवहारो व्यवहारः, अक्षरकृत इति शेषः । अव्यतिरेके अथमसङ्करकामाह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिबन्धकृतेत्यर्थः, देहादिसङ्घातस्य ईश्वरविवेकोऽनाद्यविद्या तया ज्ञात इत्यर्थः । अपरिज्ञातो हि प्रतिबन्धो जीवः, विन्वचैतन्यमीश्वर इति भेदोऽविद्याधीनसंज्ञाकः । अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकतमेनानादिभेदस्य कार्य इवेति विवेकः । नन्वसङ्घस्य प्रकाशात्मनि अथमविवेकं तत्राह ॥ दृश्यते चेति ॥ वक्ष्यते देहादिभिन्नस्य प्रकाशात्सैव सत आत्मनो नरोऽङ्किति

भिनिवेशो मिथ्याबुद्धिर्भावेण पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संसारित्वे
 देहाद्यपेक्षमौघित्वत्सुपपन्नं संसारिणः। यदप्यक्तं प्रधानस्थानि
 कात्मकत्वात् अशादिवत् कारणात्पीपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण्य
 इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि
 ब्रह्मण एव कारणात् निर्बोद्धुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा
 प्रपञ्चयिष्यतेर्न विलक्षणत्वादस्य इत्येवमादिनिश्चयः अत्राह ।
 यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीघित्वश्रवणादिति,
 तदन्वयाप्युपपद्यते । अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्र-
 त्यासन्नपतनतां कूलस्थालक्ष्यं कूलं पिपतिपतीत्युच्यतेऽपि
 कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसंगे
 चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैकतेति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः
 स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्राम रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा
 अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते, तथा प्रधानमपि महद्वाद्या-

अमो दृष्टत्वाद्दुरपङ्गव । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिभावेण
 भ्रान्तिश्चिदाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वाक्यमिथ्याबुद्धौ लोका-
 नुभवमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे ततोया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः ।
 पूर्वपूर्वभ्रान्तिभावेण दृश्यते न च प्रमेयतवेति वार्थः । कूटस्थस्यापि
 नाधिक कारणात् युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यत्स्ववेद्यशब्दशक्तिपहा-
 योग इति तन्न । अत्वादपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्तिकामा
 वाच्यं कदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वाविति स्थितम् । सम्यक्तुत्तर-
 सूत्रे ब्रह्म निरस्याशङ्कामाह । बुद्ध्याहेति ॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि ।
 ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साध्यं येन गौणमीक्षणमिति ॥ तत्राह ॥
 यथेति ॥ नियतक्रमवत् साध्यकारित्वसाध्यमित्यर्थः । उपचारमात्रे वच-
 नादिति गौणार्थप्रसुरे प्रत्तरण्ये सभाप्रातादित्यर्थः । अप्प्रेक्षणेतिवा-
 चेतने सति गौणी इत्यतिरिति चेत्, न, आत्मशब्दात् सतचेतनत्वनिश्च-

कारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्
 पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीक्षितत्वमौपचारिक कल्पप्रते ।
 “तत्तेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षन्त” इति चाचेतनयोरप्यभे-
 जसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्कर्मकमपीक्षणमौ-
 पचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचनादित्ये
 सूत्रमारभ्यते ॥

गोणश्चन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्त प्रधानमचेतन मच्छब्दवाच्यं तस्मिन्मौपचारिकी ईन-
 ति 'अभेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । 'सदेव
 सोऽप्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽक्षत”
 इति च तेजोऽवन्मानां वृष्टिसुक्ता तदेव प्रकृत सदीक्षितानि
 च तेजोऽवन्मानि देवताशब्देन परास्मभ्याह । 'सेयं देवतैजत'
 “हन्ताहमिमास्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनायुप्रविश्य नाम-
 रूपे व्याकरवाणि” इति । तत्र यदि प्रधानमचेतन गुणवृत्त्ये
 विवृत् कल्पेत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परास्मभ्यं त, न तदा
 देवता जीवमात्म शब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतन शरी-
 राध्यक्ष प्राणाना धारयिता प्रसिद्धैर्निर्वचनाच्च । स कथमचेत-
 नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत् ? आत्मा हि नामस्वरूप, नोचेत-

यादिति सूत्राथमाह । यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता मच्छब्दवाच्या
 इयमोक्षिती देवता परोक्षा ह्यन इदानीं भूतस्त्वानन्तरम् । इमा एषा-

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति, अत्र तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीच्छित् परिगृह्यते, तस्य जीवविषय 'आत्म-शब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा "स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सद्दण्डमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अग्नेजसोऽसु विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कृत्वत् गौणत्वमीच्छित्तत्वस्य । तयोरपि च सद्भिन्नित्वापेक्षमेवेच्छित्तत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीच्छित्तत्वमित्युक्तम् । अर्थः च चेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः

स्तिन्नस्तेजोऽवच्छरूपा, परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीया ब्रह्मवचनम्, अनेन पृथक्कल्याणभूतेन जीवेनात्मना सम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्यतासा भोग्यत्वाय नाम च रूपञ्च स्थूल करिष्यामीत्येकतेत्यन्वय । लौकिकप्रसिद्धे जीव प्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्वचनार्थे । अत्र त्विति ॥ स्वप्ने तु विम्बप्रतिविम्बयोर्लोकभेदस्य कल्पितत्वदर्शन-ज्जीवो ब्रह्मण सत आत्मेति युक्तमित्यर्थ । जीवस्य शब्दार्थं प्रत्येक शब्दान् सर्वं प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीव प्रत्यात्मशब्दं प्रधानमिति विधान-नरेण हेतु व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ स य सदास्थ एषोऽणिमा परमसूक्ष्म एतदात्ममिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सत्यदार्थं सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वञ्च नासि ससारी किन्तु तदेव सदेवाधित सत्त्वात्मक ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थं ॥ इत्यलोपदिशति ॥ अतश्चेतनात्मकत्वात् सञ्चेतनमेवेति वाक्यशेष । यदुक्तमग्नेजसोरिव सत ईक्ष्य गौणमिति तत्राह ॥ अग्नेजसोऽस्त्विति ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं सृष्टि । व्यादि-पदाद्ययमनम् अग्नेजसोर्द्विविधत्वात् सूक्ष्मत्वान्नियम्यत्वाच्चैतनत्वं गौण-त्वस्य सूक्ष्मत्वे बाधकमस्ति सावकञ्च नास्तीति हेतोर्लोकभोग्यस्य गौण-त्वमिति योजना, चेतनत्वं कार्यकारित्वं गुणं तेज ईक्षत चेतनत्वं

सर्वार्थकारित्वात् यथा राहः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्म-
शब्दो ममात्मा भद्रसेन इति , प्रधान हि पुरुषात्मनो' भोगा-
पवर्गो कुर्वदुपकरोति' राज्ञ इव भृत्य सन्धिविग्रहादिषु
वर्त्तमानः । अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति
भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः
ऋतुष्वलनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वम्
इत्यत उत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बन भवितुमर्हति "स आत्मा"
इति प्रकृत सदृशमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति
चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठसुप्रादृश्य "आचार्य-
वान् पुरुषो वेद" " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमंक्ष्ये अथ
सम्पत्स्यति" इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतन प्रधान
सच्छब्दवाच्यं तदस्तीति प्राहयेत् सुसुक्ष्मं चैतन सन्तमचेतनी-

कार्यकारीत्वर्थ । यद्वा तेज पदेन तदधिष्ठानं सञ्जयते तथा च सुख-
मीक्षणमित्याह ॥ तयोरिति ॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं सुख्य स्वात्त-
देव कुत इत्यत आह ॥ सतस्त्विति ॥ गौणसुख्ययोरसुख्ययो'सशयाभा-
वन गौणप्रायषाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दात् सत ईक्षणं सुख्यमित्यर्थ ।
आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शङ्कते ॥
अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्द प्रधानेऽपि सुख्यो नानार्थकत्वादित्याह ॥
अथ वेति ॥ नानार्थकत्वे इत्याह ॥ अथेति ॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या
सन्नदक्षिणात् क्रतौ ज्योतिष्टोमे' लोकाप्रयोगादग्नौ च ज्योतिशब्दो
यथा सुख्यसद्वदित्यर्थ, तन्निष्ठसत्प्रदार्थे निष्ठा-अभेदज्ञान यस्य स तन्नि-
ष्ठसुख्यसन्निवृत्त्यादिति सूत्रार्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ श्रुति समन्वयसूत्रे
व्याख्याता । अनर्थयित्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ यदि चाज्ञस्येति ॥ कश्चित्कश्च

ऽसीति तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्थानर्थावेत्यप्रमाणं
 स्यात्, न तु निर्दोषशास्त्रम् अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् ।
 यदि चाज्ञस्य सतो सुसुक्ष्मरचितनमनात्मानमात्मैत्युपदिशेत्
 प्रमाणभूतं शास्त्रं, स अहंघानतयान्त्वगोलाङ्गलन्यायेन तदात्म-
 दृष्टिं न परित्यजेत्, तद्यतिरिक्तश्चात्मानं न प्रतिपद्येत्, तथा
 सति पुरुषार्थाद्विद्वन्धेतानर्थश्च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गा-
 दार्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा सुसु-
 क्ष्मोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति यथाभूत-
 मेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवञ्च सति तत्रपरशुग्रहण-
 मोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा
 हि असुखे सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्त्यमस्मीति विद्यादिति-
 वत् सम्पन्नात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो
 नोपपद्येत, तस्मान्न सदगिमन्यामशब्दस्य गौणत्वं, अथे तु
 स्वाभिधेयभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा
 भद्रसेन, इति । अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैता-

दुष्टात्मा महारथमार्गे पतितमन्त्रं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुः वभामि किम-
 त्वायुश्रता दुःखितेन स्थीयत इति । स चात्र सुखवाणीमाकर्ण्य तस्मात्
 मत्तोवाच । अहो मङ्गागधेयं यदत्र भवान् मा दीनं स्वाभीष्टनगरं प्राप्य-
 सवर्षं भाषत इति । स च विप्रलिप्तु इष्टगोयुवानमानियं तदीयशा-
 स्त्रं अन्यं प्राप्यमास, उपदिदेश च एनमन्त्रम् एव गोयुवा त्वा नगरं
 नेष्यति, मा त्वज्जं क्लृप्सिति । स चात्र अह्वान्तया तदत्यजन्
 स्वाभीष्टमप्राप्यार्थपरम्परां प्राप्नोति, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति ॥
 आत्मज्ञानाभावे सति विद्वन्धेत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रस्तुतानर्थसंसारश्च
 प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्बन्धुपासनार्थमिदं वाक्यं
 स्थितिं तत्राह ॥ एवञ्च सतीति ॥ अवाधितात्मप्रमाया सत्याभित्यर्थः ।

वता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्याया सर्वानानाश्वास
 प्रसङ्गात् । यत्तु क्तं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः
 क्रतुज्जलनयोरिव ज्योतिः शब्दः इति, तत्र अनेकार्थत्वस्या-
 न्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतन-
 त्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते । भूतात्मेन्द्रियात्मेति च, साधा-
 रणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणासुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायक-
 मन्तरेणान्यतरं प्रकृता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेत-
 नस्य निश्चायकं किञ्चित् कारणमस्ति । प्रकृतन्तु—सदीक्षित
 सन्निहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचे-
 तन आत्मा सम्भवतीत्यवीचामः । तस्माच्चेतनविषय इहात्म-
 शब्द इति निश्चीयते, ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेन
 ज्वलन एव कृत्, अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ
 प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्द निरस्तसमस्त-

कश्चिदारोपितधोरत्वस्य सत्त्वेन तत्र परशु मृच्छतो मोक्षो इष्ट तद्वृष्टा-
 न्नेन सत्त्वे ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्निभत मोक्षो यथा सत्याभिधुञ्ज तत्र
 परशु मृच्छति स न टह्यते अथ स्रप्यत इति श्रुत्योपदिष्ट स उपदेश
 सम्पत्त्यर्थे न युक्त इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ देहसत्यापयतीत्यव्यक्तं प्राण-
 लक्ष्मात्कोषीपदेशानुसृष्टे सम्भवति गौणत्वमन्याय्यत्वाच्चात्मशब्द सति
 स्रप्य इत्याह ॥ अपि चेति ॥ क्वत्रिदृष्टत्वादौ सर्वत्वाहमात्मेत्यत्रापि
 स्रप्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु सर्वत्र
 चैतन्यताद्द्रव्यादित्यर्थ आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तम् । अस्तु
 वा अर्थापिवस्तूना साधारण तथापि तस्यात् श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि
 निश्चायकमावाङ्ग प्रधानवृत्तितेत्याह ॥ साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतन-
 वाचित्ते तु प्रकरण श्वेतकेतुपदस्य निश्चायकमस्तीत्याह ॥ प्रकृतन्त्विति ॥
 उपपदस्य निश्चायकत्व स्फुटयति ॥ न हीति ॥ तत किन्तवाह ॥

गौणत्वसाधारणत्वाशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोप-
देशादिति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । कुतश्च
न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वाविचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” “तत्त्व-
मसि” इति इहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादेनात्मज्ञतया
तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिष्टिसुखास्य हेयत्व
ब्रूयात् । यथा अरन्धतो दिदृशयिषुः तत्समीपस्थां स्थूला
ताराम् असुख्यां प्रथममरन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादरन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैव-

तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योति शब्दज्ञानार्थक इत्युक्तं इदानीं निर-
स्यति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिषोमे
प्रयोगस्तादृक् ॥ अर्थवादेति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतींसि य एतेऽस्य
स्तोमा ” इत्यर्थवादेन कल्पित स्वल्पेन सादृश्यं, “विदत्यज्ञदशस्ति-
दत्तप्रदशस्तिददेकवशस्तोमा ” तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिष-
दोक्ता ऋक्सङ्गा, तथा च ज्योतींषिस्तोमा अत्येति ज्योतिषोम इत्यत्र
ज्योति शब्दो गौण इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति 'पूर्वकृत एवात्मशब्दस्य
प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासं कर्तुं सञ्चितं मुख्यार्थस्य बाधवे-
नोक्तिसम्भवे गौणत्वनामार्थकत्वशङ्कया दुर्बलत्वेन' तन्निरासार्थं पृथक्कृत-
त्वायसानपेक्षयात् । तथा च शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातोय शोभते,
इत्यरुचेराह ॥ अथवेति ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्वनामार्थकत्वा
यस्यात्मशब्दस्य स तच्छब्दस्य भावस्तप्ता तथा इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत
आत्मशब्देन जीवाभिन्नत्वादिति हेत्वपेक्षया भोजोपदेश स्वतन्त्र एव
प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कश्चिदरन्धतीं दृश्यित
निकटस्थां स्थूलां ताराम् अरन्धतीलेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधान-

मवीचत् । सन्मात्मात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिस-
माप्तिर्दृश्यते । अथब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः ।
सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणाविज्ञा-
नाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । “उत तमादेशमप्राप्त,
येनाद्भुतं श्रुतं भवति अमृतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातम्” इति
“कथं तु भगवः स आदेशो भवति” इति । “यथा सोमैकेन
अल्पिण्ड्रेण सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भण विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, एव सोम्य स आदेशो भवति”

नख सत्यदार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शङ्कते ॥ कुतश्चेति ॥ प्रधानसम्बद्ध
वाच्येनेति कुत इत्यर्थः । सौलसकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह ॥
अथब्द इति ॥ विदुषोति ॥ सत्यपीति ॥ अपिशब्दात्प्राप्त्येति सूच-
यति । वेदानधीत्यागतं कथं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र । उत अपि आदि-
श्रुत इत्यादेश उपदेशैकत्वमयं सदात्मा तमप्यप्राप्तं गुरुनिकटे पृष्टवानसि
यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । नन्व-
न्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रं शङ्कते । कथमिति ॥
हे भगवः ! कथं तु खलु स भवतीत्यर्थं, कार्यस्य कारणान्यत्वनास्ती-
त्याह ॥ यथेति ॥ पिण्डे स्वरूपे तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र युक्ति-
माह ॥ वाचेति ॥ वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यत इति विकारो वाचार-
म्भणम् । ननु वाचा नामैवारभ्यते, न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव
विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥ नामधेयविकारोऽयं वाचा केवलं
सृज्यते वस्तुतः कारणाङ्गिणो नास्ति तस्याऽनुत्पत्तैव स इति भावः । विका-
रस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह ॥ अचित्तिकेति ॥
कारणकार्याङ्गिणसत्ताकं न कार्यं कारणाङ्गिणम्, अतः कारणाति-
रिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते
दाढीनिकमाह ॥ एवमिति ॥ अद्भुतमप्येव सर्वं विवदादिविकारो
अपेति अज्ञाने सति श्रेयं किञ्चिदावधिष्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने
ज्ञाते वादात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं भवति न पुरुषार्थां, तेषां प्रधानकारण-

इति वाक्योपक्रमे अवशात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्य
वर्गकारणे हेयत्वं नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गं विज्ञातो
भवति अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मात् प्रधानं सच्छब्द-
वाच्यं । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ॥

‘स्वाथय्यात् ॥ ६ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यत्र तत्पुरुषः
स्वपिति नाम सुता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेन स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति” इति,
एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्व्वक्ति ।
स्वशब्देनेहात्मीच्येने यं प्रकृतं सच्छब्दवाच्यस्वमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः अपि पूर्व्वस्य धृतेर्लयाद्यर्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवा-
प्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधि-

त्वादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माक जीवानां सरूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानाकारित
भावः । कुतश्चेति ॥ पुनरेपि कश्चाद्येतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदा-
त्सर्नि स्वस्मिन् अवयववशात् सञ्चेतनमेवेति सूत्रयोजना । एतत्तदपन
यथा सात्तथा यत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुष एतः सम्पन्न
एकी भवति सदैव्येऽपि नामप्रवृत्ति कथं तत्राह ॥ स्वपिति ॥ तत्र
लोकप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मादिति ॥ हि यस्मात् स्व सदाज्ञानमपीतो भव
तीति तस्मादित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्य्यमाह ॥ एषा इत्यादिना ॥ धृतेर्धतो-
र्गत्वर्थेऽपि पूर्व्वस्य धवार्थत्वेऽपि कश्च नित्यस्य जीवस्य इव इत्याशङ्क्या
उपाधिसंज्ञादिति वक्तुं जाप्यत्सप्रबोदोपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐन्द्रि-
यजननोद्भव उपाधयः, तैर्धटादिसूत्रार्थविशेषाणाम् आत्मना सत्यत्वं
दीक्षा तानिन्द्रियाणां पश्यन् स्वप्नविशेषेण देहेनैवेत्यभान्निमायधो विच-
रन्तो जानन्ति जाप्यत्वात्तान्नयजनोद्दिष्ट सप्तैजससत्ता सप्ते विचिन्-

विशेषसम्बन्धादिस्त्रियार्थान् गृह्णांश्च विशेषापन्नोक्तोक्तो जागर्त्ति,
 तद्वाचनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपा-
 धिद्वयोपरमे सुषुप्तप्रवस्थाया उपाधिक्तविशेषाभावात् स्वात्मनि
 प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्द-
 निर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
 निरुक्तं हृदयं” इति, तस्माद् हृदयमिति, यथा वा अशनायोद-
 न्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुति “आप एव तद्वशितं नयन्ते
 तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एव “स्वमात्मानं सच्छब्दवा-
 च्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्श-
 यति । न च चेतनं आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिप-
 द्यते । यदि पुनः प्रधानमेवाशोयत्वात् सशब्देनैवोच्येतैवमपि
 चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्ये त, श्रुत्यन्तरञ्च “प्राप्तेना-
 त्मना सम्परिष्वक्तो न वाक्त्यं किञ्च न वेदान्तरं” इति सुषुप्तप्रव-

वाचनसङ्गततावापरिष्वक्तान् पश्यन् “सोम्य तस्मिन्” इति श्रुतिस्य-
 नव शब्दवाच्यो भवति, स आत्मा मूलस्वरूपोपाधिद्वयोपरमेऽहं नर-
 कर्त्तृति विशेषाभिमानाभावात् प्रलीन इत्युपचर्यते इत्यर्थः । ननु स्वपितोति
 नामनिरुक्तेरर्थात्प्राप्त्या यथार्थतेत्यत आह ॥ अथेति ॥ तस्य हृदय-
 शब्दस्यैतद्विर्वचनं “तद्वशितमस्य द्रवीकृतं नयन्ते अरयन्तीत्याप एवाशनाया
 पदार्थं तत्पीतम् उदकं नयते शोषयति” इति “तेज एवोदकम्” इत्य-
 टीर्षणान्दस । एवमिदमपि, निर्वचनं यथार्थमित्याह ॥ एवमिति ॥
 इदञ्च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह ॥ न चेति ॥ सशब्दस्यात्मनीवात्मी-
 येऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह ॥ यदीति ॥ प्राप्तेन विस्वसैतज्येनेश्वरेण
 सम्परिष्वक्तो भेदस्वभावाभावेनाभेद इत्यर्थः ॥ अत्रैतदन्तजन्मानामवगतीनां
 चेतनकारणत्वात्पुन्यकवेन सामान्याङ्गाचेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं

स्याया चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतो यस्मिन्प्रपञ्चय. सर्वेषां चेत-
नाना तच्चेतनं सञ्चद्वाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतश्च
न प्रधानं जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकममय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगति-
रभवियत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगत् कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं
क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेना-
पीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वितदस्ति, समानैव हि
सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, “यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा
दिशो विस्फलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते। प्राणेश्चो देवा देवेश्चो लोका,
इति ‘तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशं सम्भूतः’ इति ‘आत्मन
एवेदं सर्वं’ इति ‘आत्मन एष प्राणो जायते’ इति चात्मनः
कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन
इत्यवोचाम । महच्च प्रमाद्यकारणमेतद्वयवेदान्तवाक्यानां
चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चत्तगादीनामिव रूपादिषु, अतो

क्यतिरेकसुखेनाह ॥ यदि तार्किकेत्यादिना ॥ अन्यत् परमात्मादिकम् ॥
न त्वेतदिति । अवगतिर्विषयमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिश
प्रविशन्त्येव प्राणाश्चतुरादयो यथा गोलकं प्रादुर्भवन्ति प्राणेश्चोऽनन्तरं
देवाः सूर्यादिवस्तुप्राणका, तदनन्तरं लोकान् इति लोकविषया इत्यर्थः ।
ननु वेदान्तानां अतः प्राणशब्देन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं
गतिसामान्येनेत्याह ॥ महच्च इति ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां
प्राणात्त्वशयनिवृत्तिहेतुत्वं इत्यन्तमाह ॥ अत्र इति ॥ यथा सर्वेषां

गतिसामान्यात् सर्व्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं । कुतश्च सर्व्वज्ञं
ब्रह्म जगतः कारणं ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्व्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते
श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्व्वज्ञमीश्वर प्रकृत्य “स
कारणं करणाधिपः अधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः”
इति, तस्मात् सर्व्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधान-
मन्यहेति सिद्धं । जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येव-
मन्त्रैः सूत्रैर्याम्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्व्वज्ञः
सर्व्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मास्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य

चक्षुषाम् एकरूपत्वगतिहेतुत्वं । अथवा ना शब्दावगतिहेतुत्वं । प्राणादीनां
गत्यादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्राणाद्यदाद्ये हेतुरि-
त्यर्थः । एवमीश्वरादिकृरचेतने वेदान्तानां समन्वय निरस्य चेतनवा-
चक्यशब्देनापि निरस्यति । श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्य-चष्टे ॥ स्वशब्देनेति ॥
स्वस्य चेतनस्य वाचकं “सर्व्वविश्वे च कालकालो गुणोसर्व्वविद्य” इति
सर्व्वज्ञ परमेश्वर प्रकृत्य “स सर्व्ववित् कारणम्” इति श्रुतत्वाच्चेतन
कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपः अधिपोऽस्य अधिपः, अधिपकरणाद्युप-
सङ्गरति ॥ तस्मादिति ॥ ईश्वरात्स्वशब्दादिकं परमात्मादावप्ययुक्तमिति
न तावत् ॥ जन्महेति ॥ उदाहृतवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाजपति ॥ जन्मा-
दीनि ॥ प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वात् जन्मादिसूत्रानामारभ्येत्सु सर्व्व-
वेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्व व्याख्या-
तम्, अतः प्रथमाध्यायार्थेऽस्य समाप्तत्वाद्दुस्तरपन्वारन्ध्रे किं कारणमित्यर्थः,
वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुसङ्ख्ये । इतः कस्य वाक्यस्य
सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षा विना सा-
क्षादेकं ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यते इति ॥

प्रतिष्ठादकत्व न्यायपूर्वक प्रतिपादितं । नतिसुमान्बोधन्यायेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातः, अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति उच्यते, द्विरूप हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिवि-
वर्जितं । “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन क पश्येत्, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति न भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा, तददृष्टं, अथ यदल्पं, तन्मर्त्यं,” “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर, नामानि ज्ञत्वातिवदन् यदास्ते, निष्कलं” “निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, अमृतस्यापर सेतु दग्धेन्धनमिवानलं” “नेति नेति,”

सङ्घिथं सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह ॥ द्विरूपं हीति ॥ नामरूपात्मको विकारः सव जगत्^१ तद्भेदो हिरण्यवस्त्रानुत्पादिविशेष इति वाक्यार्थं वाक्यान्यदाहरति ॥ यत्र ह्यात्मादिना १ यस्या खलुज्ञानावस्थाया इत-
मिव कल्पितं भवति तत्तदितरं सन्नितरं पश्यतीति दृश्योपार्थिकं वस्तु भाति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः^२ सर्वे जगदात्मानामभूत्तदा तु केन क पश्ये-
दित्याद्योपाधिरूपाधिकं तत्त्व भाति; यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीय किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोत्थान-
कारं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थिते द्वितीय वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं, यस्तु भूमा तददृष्टं नित्यम् ॥ अथेति ॥ पूर्ववत् व्याख्येयम् । धीर परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि विचित्य ज्ञत्वा नामानि च ज्ञत्वा ब्रह्मादौ प्रविश्य जीव-
सञ्ज्ञो व्यवहरेन्नु यो वर्त्तते सगुणस्तु निर्गुणत्वेन विद्वानप्यदृष्टो भवति, निनेता कथा अथा यस्यास्तन्निष्कलम्, अतो निरवद्यत्वादिच्छिद्यम्, अतः शान्तमपरिष्कारि निरवद्यं रागादिदोषान्मूलम्,^३ अञ्जनं मूलतमं सम्बन्धो धर्मादिकं वा तच्छब्दं निरञ्जनं, किञ्चादृष्टस्य धीरस्य स्वयमेव वाक्योत्प-

“अस्य लमनगुणैर्ह्यस्य मदीयं” इति “न्यूनमन्यत्स्थानं, सम्युर्धामन्यत्” इति च, एव सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थाया ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित् कर्मसमुद्धार्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्यैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव^१ फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेत प्रेत्य भवति” इति च । श्रुतेः ।

य यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर ।

तं तमेवैति कौन्तेय । सदा तद्भावभाजित इति ॥

इतिस्वत्वेन परस्परदृष्टं सैतु लौकिकसैतुवत् प्रापकं यथा दग्धेऽननेऽनलमाव्यति तन्निवाविद्या तच्छं दग्ध्वा प्रशान्त निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातम् । स्यात्तादृशैतन्मन्वम् । रूपद्वये च्छुतिभाह् ॥ न्यूनमिति ॥ द्वैतस्थानं न्यूनम् अल्पसगुणरूप निर्गुणादन्यत् तथा सम्युर्धामनिर्गुणसगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वविरुद्धमित्यत आह ॥ विद्येति ॥ विद्याविषयो सैव निर्गुणत्वसुखम्, अविद्याविषयं उपास्यसगुणत्वकल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं विद्येत्येति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणत्वाभावेऽरूपितप्रपञ्चमाश्रित्य वाधात् प्राज्ञात्वे^२ लोकेऽपि विद्याकाण्डाद्वारा च नं सुखफलमिति तदात्रयानामपि लक्षात्तात्पर्यं ब्रह्मणीति कन्वव्य, नाम ब्रह्मेत्याद्युपासनीनां कामचारादिरभ्युदयं फलं, इहाराद्युपासनीनां क्रमसंज्ञित उन्नीयादिभ्यानस कर्मसंज्ञित, कर्ममिति भेदः, भ्यानानां जानसत्वात्,

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढैस्तथापि
चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्यु-
त्तरोत्तरमाविष्कृत तारतम्येनाश्चर्यशक्तिविशेषाः श्रूयन्ते 'तस्य
य आत्मानमाविस्तरां वेद'"इति । अत्र स्मृतावधि ।

यद्यद्विभूतिमत् सन्ध श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजाऽशसम्भव । इति ॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते,
एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्यमयं पुरुषं रुर्ध्वपाभोदय-

ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः ॥ ननुपास्यमङ्गल्य
एकत्वात् कथमुपासनाना भेदस्तत्त्वाच्च ॥ तेषामिति ॥ गुणविशेषा सत्त्वका-
मत्वाद्यो हृदयादिहृपाधि । अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति ॥ एक इति ॥
प्ररमात्मस्वरूपभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनाना भेदे
सति फलभेद इति भावः । त परमात्मानं यद्गुणवत्त्वेन लोका राजानमि-
वोपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां फलं भवति, क्रतुं सङ्कल्पो ध्यानम् इह
साहस्यध्यानवान् भवति स्तुत्या ताहस्योपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्य-
माह ॥ अतश्चेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योप-
सकयोस्तारतम्यं तथ कथमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥
उक्तानामुपाधोना युजितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्य-
रूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भा-
न्तेषां विभावं तारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां
प्रकटतरं वो वेद उपपन्नो वोऽश्नुते तदिति तरण्यत्वादिर्त्थः । तथा च
निरङ्गोपाधिरात्मवोपासक उक्तृद्वोपाधिरोत्तरं उपास्य इत्यौपाधिकं
तारतम्यं चिह्नमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतासुदाहरति ॥ अत-
विति ॥ अत्र सुख्यादेरपि न जीवन्मेनोपास्यतां किन्त्वोत्तरत्वेनेत्युक्तं
भवति । तत्र सूत्रकारसम्प्रतिभाह ॥ एवमिति ॥ उदय अद्यन्त-
यमित्यु न क्थे उपधिर्विशिष्ट, तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरस्य-

लिङ्गात् पर एवेति वक्ष्यति, एवमाकाशस्तद्भङ्गादित्यादिषु
 द्रष्टव्यं, एव सद्योसुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानसुपाधिविशेषद्वारे-
 षोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविशेष परपरविषय
 परापरविषयत्वेन सन्दिश्यमानवाक्यगतिपर्यालोचनया निश्चि-
 तव्यं भवति। यथैव हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेक-
 मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धोपास्यत्वेन
 ऋयत्वेन च वेदांतेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ
 आरभ्यते। यच्च गतिसामान्यादित्ये चेतनकारणान्तरनिराकर-
 णसुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्ष्णानेन
 ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्चते ॥

आनन्दमयाभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्नमय” “प्राणमय” “मनोमय” “विज्ञान-
 मय” अमुकस्यान्वायते “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयाऽन्योऽ-
 न्तर आत्मानन्दमय” इति। तत्र संग्रहः। किमिह आनन्द-

सन्दर्भस्वारम्भ इत्युक्त्वा एतन्न विवक्षितं तद्द्वयं ज्ञेयमङ्गपरमिति निग-
 धार्थकारम्भ इत्याह ॥ एव सद्य इति ॥ अन्नमयादिकोषा उपरि-
 शिष्या, वाक्यगतिस्तात्पर्यम्। आरम्भसमर्थनस्यसंहरति ॥ एवमेक-
 मपीति ॥ सिद्धवदुक्तगतिषामान्यत्वेन साधनार्थमङ्गुत्तरारम्भ इत्याह ॥
 यथंति ॥ अन्नमयसिद्धप्राणमनोबुद्धयः चिरस्थसमर्थद्वया, विवर्धतम्भ-
 मीश्वर आनन्द “तेषां प्रज्ञाना विकारा आध्यात्मिका देहमात्मनोबुद्धि-
 क्त्वेना अन्नमयादयः पञ्चकीयाः” इति श्रुतेः परमार्थः। पूर्वोपदिशरणे
 गोचरस्थविशेषयोरतद्व्यत्वेन सद्यमानाप्रज्ञौषप्राप्तपाठी न निश्चायक इत्युक्तं

मयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत् प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म इति, किञ्चा अन्नमयोदिवन् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति किं
 तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरमसुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् ।
 कस्मात्, अन्नमयाद्यमख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्
 सर्वान्तरत्वादानन्दमयो सुख्य एवास्तीति न स्यात् प्रियाद्यव
 यवयोगात्, शारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यचेदात्मा स्याच्च प्रियादि-
 सस्यर्षः स्यात्, इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादि श्रूयते,
 शारीरत्वञ्च श्रूयते “तस्यैव एव शारीर आत्मा य, पूर्वस्य”
 इति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शारीर आत्मा य.
 एष आनन्दमय इत्यर्थः । न च शारीरस्य सतः प्रियाप्रियसं-
 स्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मान् ससात्त्वानन्दमय आत्मा इत्येव
 प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो
 भवितुमर्हति । कृतोऽभ्यासात् । परस्मिन्नेव स्यात्त्वानन्दशब्दो

तद्द्वे मयटो विकारे प्रासुर्ये च सुखत्वात् संशये विकारप्रायपाठादा-
 नन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरण-
 सङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कस्मादिति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकम् अन्नमया
 दोति सुखादिसङ्गतय स्फुटा एव, पूर्वपक्षे उत्तिकारमते जीवो
 पाश्चा प्रियादिप्राप्तिं फल, विज्ञाने तु ब्रह्मोपास्तीति भेद, शङ्कते ॥
 अथापीति ॥ परिहरति ॥ न स्यादिति ॥ सन्दृष्टो विदुषोति ॥ सुख
 इति ॥ परमात्मेत्वर्था, शरीरत्वेऽपीश्वरत्व किं न स्यादित्यत आह ॥ न
 चेति ॥ जीवत्व दुर्धारमित्यर्थः । नवानन्दपदाभासेऽभ्यानन्दमयस्य
 ब्रह्मत्वं कथञ्चित्त्वाद्यद्वा उच्यतेऽतोमाधिकारे उच्यते पदस्य उच्यतेऽतोमपर-
 त्वपदानन्दमयमकरत्वात् नानन्दमयपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्य
 ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह ॥ आनन्दमय प्रस्तुत्येति ॥ रस शार आनन्द
 इत्यर्थः । अथ लोक यन् यदि एष आकाश पूर्व, आनन्द सात्त्विको

वञ्जकत्वोऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रसृत्य, “रसो वै सः” इति तस्यैव रसत्वमुक्तोच्यते । “रस ह्येवायं तद्व्यवानन्दी भवतीति को ह्येवास्यात् कः प्राग्वाद्यदेव आकाश आनन्दी न स्यात्, एष ह्येवानन्दयति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति” “एतमानन्दमयात्मानमुपसक्रामति” । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन” इति । “आनन्दो ब्रह्मिति व्यजानात्” इति च । श्रुत्यन्तरे च “विद्वानमानन्दं ब्रह्म” इति ब्रह्मण्येव आनन्दशब्दे दृष्टः, एतमानन्दशब्दस्य वञ्जकत्वाद्ब्रह्मण्यभ्यासात् आनन्दमव आत्मा ब्रह्मिति गम्यते । यत्तूक्तं अन्नमथाद्यमुख्यात्म-प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति, नासौ दोषः, आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मान उपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत् अन्नमय शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूर्धानिषिक्तद्रुतताश्चादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येव पूर्वेषु पक्षेषु समानमुत्तर-मुत्तरमनात्मानमात्मा इति ग्राहयत् । प्रतिपत्तिसौकर्यादिज्ञया

न स्यात् तदा को वाग्याहवेत् को वा विशिष्य पाण्याञ्जीवेत् तस्मादेव एवानन्दवादि, आनन्दोऽतीत्यर्थः । “युवा स्यात् साधुयुवा” इत्यादिना वञ्जमाया मनुष्यदुर्जनन्दमाया ब्रह्मानन्दावसाना एषा सर्वज्ञिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसक्रामति “विद्वान् प्राप्नोति” इत्येकदेशिनार्थः । सुखविद्वान्ने तूपसक्रामर्थं विदुषः कोषाया प्रकृत-मात्मत्वेन विनापनमिति श्रेय विदुषःज्ञार्थम् । आनन्दशब्दाद्ब्रह्मावगति सर्वत्र समानेति गेतिवामान्यार्थमाह । श्रुत्यन्तरे चेति । विद्वान्द्रु-ख्यात्मवशिष्येर्वाप इति मत्वाह । नासाविति । सर्वान्तरत्वं न श्रुत-मित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विदुषोति । सुख-मिति । लोकबुद्धिमिति । तस्या, स्पष्टप्राहितामनुसरदित्वर्थः । त आत्मा

सर्वान्तर मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतर । यथा
 बन्धतीनिदर्शने बन्धीष्वपि तारास्यमुख्यास्वरन्धतीषु दर्शितासु
 या बन्ध्या प्रदर्श्यते सा मुखैवाहन्धती भवति, एवमिहाप्यान
 न्दमदस्य सर्वांतरत्वान्मुख्यमात्मत्व । यन्तु ब्रूषे प्रियादीना
 शिरश्वादि कल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तर
 पाधिकनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्द
 मयस्यान्मयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः सा
 चादिव शारीरत्व संमारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्निति चेन्न प्राचर्यात् ॥ १३ ॥
 अत्राह नानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात्

विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दे विकारवचनः सम
 धिगत अन्नन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमया
 दिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न
 प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्वरथात्प्रकृतवचने मयडिति हि प्रचु

मूपाकारत्ववत् प्राचुर्य देहाकारत्वं हेहेन सामान्यं तथा मन प्राणाकार
 तेन सममित्याह । पूर्वेष्वेति ॥ अतोतो बोधनन्तर उपाधिर्विज्ञान-
 कौशस्तुतता सावयवत्वकल्पना शरीरेषु सेयत्वाच्छारीरत्वमिति श्लिष्ट-
 इय दुर्भनस्तु, अतः सहायाभावाद्भ्याससर्वांतरत्वाभा विकारसन्निधेर्बाध
 इति भावः । विकारार्थकमयदस्तिसंज्ञाय इत्याशङ्क्य मयट प्राचुर्येऽपि
 विधानात्मेवमित्याह ॥ विकारेत्यादिना । तत्रप्रकृतवचने मयडिति त-
 दिति प्रथमाहमर्थात्कस्मात् प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रकृतस्य वचनेऽभिधाने
 गण्यमाने मयटप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वचनपक्षत्वात् प्रकृतस्य
 प्राचुर्यवैशिष्ट्यविति, तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यथा

रतायामपि मयट् स्यात्ते, यथात्ममयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर
उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचु-
रत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्त्रिन् उत्तरस्त्रिन् स्थाने
शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधार-
णात्, तस्मात् प्राचूर्वाथे मयट् ॥

तद्वत्तुर्व्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतच्च प्राचूर्वाथे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्व ब्रह्मणा व्यप-
दिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दयति” इति आनन्दयतीत्यर्थः,
यो ह्यन्मानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा
लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते
तद्वत्, तस्मात् प्राचूर्वाथेऽपि मयट् सन्मवादानन्दमयः पर
एव आत्मा ॥

मान्त्ववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्मविदाप्नोति
परं” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति अस्मिन्मन्त्रे
यत् ब्रह्म प्रकृतं सत्यं ज्ञानानन्तविशेषयैर्निर्धारितं, यस्मादाका-
शादिऋमेण स्यावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा

इति, अत्र ह्येवं प्रचुरमिति शब्दशब्दं प्रथमाविभक्तिवत्प्रकृतज्ञान-
वद् वचस्य प्रकृत्यर्थान् प्राचूर्वाथि इत्येते मे सुब्रह्मप्रकृतवचन इति श्लेषम् ।
इति शब्दशब्दोऽनुक्तवचस्यार्थ इति ज्ञत्वा व्यापष्टे । इतश्चेति । यथा-
उक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वसूक्तम् । आनन्दमयस्य

तान्यनुभवित्वा शुद्धानामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायाऽप्यो-
ऽन्तर आत्मेति प्रमानं तस्मान्मन्ववर्षिकमेव ब्रह्मो ह गीयते योऽप्यो-
ऽन्तर आत्मानन्दमय इति । मन्ववाङ्मणयोश्चैकार्थत्व युक्तं अवि-
रोधात्, अन्यथा हि प्रकृतज्ञानप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चान्यस-
यादिष्व इवानन्दमयादन्वोऽन्तर आत्माऽभिधीयते । “एतन्नि-
ष्ठैव च” सैषा भार्गवी वारुणीविद्या । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-
नात्” इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमय पर एवात्मा नेतरः । इतर इन्द्रादिव्यः
सप्तारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते ।
कस्मात्, अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते “सोऽका-
मयत बद्ध स्यां प्रजायेय” इति “स तपोऽ तप्यत स तपस्तप्त्वा
इद सर्वमहजत यदिह किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्प-

ब्रह्मत्वे लिङ्गसङ्गा प्रकरणमाह ॥ मान्मेति ॥ यस्मादेव जत तस्मान्मान्म-
वर्षिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना । ननु मन्वोक्त-
मेवात्र पाद्युभिति को निर्बन्धस्तथाह ॥ मन्वेति ॥ ब्राह्मणस्य मन्व-
व्याख्यानत्वाद्दुपायत्वमस्ति मन्वसूत्रेय तदिदं ब्रह्मम् ॥ अविरोधादिति ॥
तयोर्दुपायोपेयभावादित्यर्थः । तद्ब्रह्मनवादीनामपि मान्मवर्षिकमहत्त्वं
स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ भगवे प्रोक्ता बहुरूपेणोपदिष्टा भृगुतन्वी-
पञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थानव्यायेन तदेकार्थब्रह्मवस्था आ-
नन्दमये निष्ठेत्याह ॥ एतच्चिद्वैति ॥ स ईश्वरः तपः कृत्वा शौचन-
मतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिध्यान कावना, बद्धस्याभित्यव्यतिरेकाधि-
कारे ह प्रकरणे आनन्दमयो रस ॥ ननु ब्रह्मव्यवभावेऽप्यभेद किं न
स्यादत आह ॥ न हि कश्चिद्वैति ॥ ननु ब्रह्मव्यवभावेऽप्यभेद इति
एतन्नोर्बाधः स्यादित्याहकृते ॥ कथमिति ॥ यथवा यतस्तत्पुत्रान्मय

नेरभिधानं लब्धमानानां विकाराणां क्षुद्रव्यतिरेकः सर्व-
विकाररूपिश्च न परस्मादात्मनोऽस्वत्त्रोपपद्यते ॥

भद्रेव्यपदशास्त्रं ॥ १७ ॥

इतश्च मानन्दमयः ससारी यस्मादानन्दमयाधिकारे
“रसो वै सः, रसं श्लेषाय लब्धानन्दी भवति” इति जीवानन्द-
मयौ भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं
तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः “आत्मलाभान्न परं विद्यते” इति च श्रुति-
स्मृती यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् ॥ वाचं ॥ तथा-
प्यात्मनोऽप्रप्युतात्मभावश्चैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादि-
ष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनो-
ऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो
मन्तव्योऽविज्ञानो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ।
प्रतिषिद्धत एव तु परमार्थतः सुर्वज्ञात् परमेश्वरादन्वो द्रष्टा
श्रोता वा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेश्वरस्वविद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्य, यथा
मायाविनश्चर्मखड्गधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मा-

श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वय उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति ॥ वादमिति ॥ तर्ह्या-
त्मन एव त्वना लब्धलोक्तिबाध अभेदादिस्त यत्किञ्चित्भेदान्न बाध
इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभेदेऽपीत्यर्थः । लौकिकभ्रम आत्मनः साक्षा-
मजम्भनेन देहाद्यभिन्नस्य भेदभाक्त्वा परमात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तमित्यर्थः ।
अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेय विवेकज्ञानेन लब्धव्य वाचात्म-
न्वेष्टव्य तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदिध्यासनं श्रुत्याकारो वा श्रुत्यन्तर-
स्याप्यनुवादपौनरत्यम् । ननु भेद, सत्य एवास्तु कृत्वाह ॥ प्रतिषिद्धत

यावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽप्य । यथा वा दृष्टाकाशादुपाधि
परिच्छिन्नादुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽप्यः । ईदृशेषु विज्ञान-
नात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नैतरीऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्यक्तं ॥
कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

'आनन्दमयाधिकारे च "सोऽकामयत बद्ध स्यां प्रजायेय'
इति कामयितृत्वनिर्देशान्नुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पित
मचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितत्वं । ईदृ-
तेर्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृता कामयि
तृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्य-
प्रपञ्चनात् ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतच्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्नान-
न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योग शास्ति

इति ॥ अत ईश्वरात् दृष्टा जीवोऽप्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वर-
स्यापि मिथ्यात्व स्यादत आह ॥ परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्ब-
त्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र ईश्वर पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पि
तस्याधिष्ठानाभेदेऽधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥
सूत्रारूढ स्वतोऽपि मिथ्या न जीव इत्यदृष्ट्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्त-
माह ॥ यथा वेति ॥ मनु सूत्रबलाद्भेद सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशश्चेति ॥
कल्पितमेवेत्यर्थ ॥ सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावः सदनन्वयादिसूत्र-
याच्छ्रुत्यनुसाराच्चेति भावः । नैवमानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्द-
मयमस्तु । तत्राह ॥ कामाच्चेति ॥ अनुमानगम्यमानुमानिकम् । पुन-
रक्तिमाशङ्गाह ॥ ईदृशेति ॥ अस्मिन्निति ॥ विषयसप्तमी, आनन्द-
मयविषयप्रबोधवती जीवस्य तद्योग यस्याच्छास्ति तस्याच्च प्रधानेऽस्ति

तदात्मना योगसद्योगैर्ज्ञानावापत्तिः, सुक्तरित्त्वर्थः । तद्योगं
 शास्त्रि शास्त्रम् । “यदा ह्येव एतस्मिन्महत्स्येऽनात्मोऽनिरुक्ते-
 ऽनिरुक्तेऽनिरुक्ते प्रतिष्ठा विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति,
 यदा ह्येव एतस्मिन्महत्स्येऽनिरुक्ते कुर्वते, अथ तस्य भयं भवति”
 इति । एतदुक्तं भवति यदि तस्मिन्नात्मन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अता-
 दात्मप्ररूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्त्तते । यदा त्वेतस्मि-
 न्नात्मन्दमये निरन्तर तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभया
 निवर्त्तते इति, तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे
 जीवपरिग्रहे वा, तस्मादात्मन्दमयः परमात्मैति सिद्ध । इद-
 निवह वक्तव्यं “स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः”, “तस्माद्वा एत-
 स्मादक्षरसमयात्, अन्व्योऽन्तरात्मा प्राणमयः”, “तस्मादन्योऽन्त-
 रात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च
 विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्माद्द्वैतजरतीय-
 न्धयेन कथमिव मयटः प्राच्यर्थात्त्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आश्रीयते
 इति । मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, अन्व मयादीनामपि

योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह ॥ तदात्मैति ॥ जीवस्य
 अज्ञानभेदोऽस्तीत्यत आह ॥ सुक्तरित्त्वर्थः ॥ अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चभूमे आत्म-
 शब्दत्वमत्स्य विज्ञानरीर तद्गृह्यते । निरुक्त शब्दशब्द तद्गृह्ये । नि शब्-
 दवस्थान निरुक्तेन भावा तच्छून्ये । अज्ञानशब्दय तथा स्थातया अदेव
 प्रतिष्ठां मनस प्रकृष्टां इतिमेव विद्वाह्वं भते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नो-
 नोत्त्वर्थ । अत् अपि अरन्तमन्तमन्तमन्तर भेद यदैवैष नर पश्यति अथ
 तदा तस्य भयमिति योजना इति । इतिकारभर्त दूषयति ॥ इद-
 न्मिति । इह परव्याख्यानां विकारार्थके मयटि वृद्धिस्थे सत्यकैषान्
 कारश्च विना एकप्रकारत्वस्य मयट् पूर्व विकारार्थकत्वम्, अन्वो प्रा-
 णवर्णिकत्वमित्यर्थात्त्वं जरतीय कथमिव क्षेत्र इत्यानेन आश्रीयत इति इदं

तर्हि ब्रह्मवप्रसङ्गः । अत्राह युक्तमत्रमयादीनामब्रह्मत्वं तस्या-
नन्मादन्तरस्यान्तरस्याथस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्द-
मयाप्तु न कश्चिद्व्योऽन्तर आलोच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं,
अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्य-
प्यन्यमयादिभ्य इवानन्दमयादव्योऽन्तर आलोच्यते न श्रूयते । त-
थापि नामन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते
“तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः
पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा” इति । तत्र यद्ब्रह्मो ह
मन्त्रवर्णो प्रकृतं “सत्त्वं ज्ञानममन्त ब्रह्म” इति तदिह ब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिष्येव । अत्रमयादय आनन्दमयपर्य-
न्ताः पञ्चकोशा कल्पन्ते, तत्र कुतः प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रिया-
प्रसङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेत्यु-

वक्तव्यमित्यन्वय । प्रश्न प्रत्याशङ्कते ॥ मान्नेति ॥ एकदशचरम् । किमा-
न्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तर ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प-
व्याख्यानप्रीकरोति ॥ अलोच्यते यद्यपीति ॥ विकारप्रावपाठानुवृत्त-
मयद्गृहते सावयवलिङ्गाश्चेत्याह ॥ तथापीति ॥ इष्टार्थस्य दृष्ट्या जात
सुख मियं, अत्राऽऽमोद, स चाभ्यासान् प्रकृत प्रमोद, आनन्दस्तु
कारणम् । विव्यचैतन्ममात्मा, शिर पुच्छयोर्मध्यकाय ब्रह्म गुह्यमिति
शुद्धवर्णं । द्वितीया प्रत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे प्रकृत गुह्यमिति इत-
त्वेन सर्वान्तर ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञावते । नस्त्वैव
विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुह्या प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्यं नास्तीति
वक्तुं कल्पान्क इत्युक्तम् । एव पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरि सति ।
प्रकृतहानादिदीप इत्यर्थं । ब्रह्मण प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति
शङ्कते ॥ नमिति ॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने
सति पुच्छशब्दविरोधमाप्तानेकस्मिन् वाक्ये प्रधानविरुद्धतमव्योपपद्य-

च्यते । अन्वयवादीनामिवैदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि, तत्र कथं
 ब्रह्मण्यः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । न-
 न्वयानन्दमवाययवत्वेनापि ब्रह्मण्यि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं
 हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अनोच्यते तथा सति
 तदेव ब्रह्मानन्दमव आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा-
 वयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्वयतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म
 पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात्
 नन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं
 प्रतिष्ठेति उक्तं दसुच्यते “तदप्येष श्लोको भवति, असंख्येव ।
 भवति, असङ्गोति वेद चेत्, असि ब्रह्मेति चेद्देव, सन्द-
 मेनन्ततो विदुः” इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुज्ञाव्यानन्दमय श्रम ।
 एव भावाभाववेदनयोगुं षादोषाभिधानाङ्गव्यते ब्रह्म पुच्छ
 प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण्य एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्या-
 ज्ञानी भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य
 सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सङ्गह्यानन्दमयस्य

साहचर्यज्ञातविरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छशब्देन प्राप्त्युपपत्त्यस्य बाध इति
 भवात् ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथा सिद्धिर्भात् ॥ गन्धिति ॥
 एकस्यैव शुच्यत्वं प्रधानत्वञ्च विरुद्धमित्याह ॥ अलोच्यत इति ॥ तत्र
 विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्तीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्ती-
 कार्थमित्याह ॥ अन्वयतरेति ॥ ब्रह्मशब्देनाज्ञेयान्त्वात् ॥ अपि चेति ॥
 तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥ कथं पुन-
 रिति ॥ तत्रापि पुच्छशब्दस्य उक्त्योर्जी वक्तुमशक्यं ब्रह्मण्य आनन्दमय-
 नाकूलत्वानावात् पुच्छविरुद्धत्वात्साक्षात्कारत्वात् युक्ता प्रतिष्ठापद-
 योमात्, ब्रह्मशब्दस्य उक्त्यर्थत्वात् । अन्वये ब्रह्मपदस्याप्यवयवत्वक-
 र्त्वादिर्भात् ॥ नैव दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्रस्य प्रतिष्ठेत्येक-

पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैव दोषः पुच्छ-
 वत् पुच्छं प्रतीक्षापरावयवमेकनीडं^१ लौकिकस्यानन्दजातस्य
 ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते भाववत्त्वं । “एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मीमांसुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । अपि
 चानन्दमथस्य ब्रह्मस्य प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपग-
 म्नाय । निर्विशेषन्तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगो-
 चरत्वाभिधानात्, ‘यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह’,
 “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कृतज्ञान” इति । अपि चान-
 दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाशित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रति-
 गम्यत्वापि क्षत्वात् । तथाच सति “यत्र नान्यत् पश्यति,
 इति पुच्छुषीति, नान्यद्विजानाति, स भूमा” इति भूम्नि ब्रह्मणि
 तद्यतिरिक्ताभावश्रुतिरप्युच्यते । प्रतिशरीरञ्च प्रियादिभेदा-

नीडत्वम् एक सुखं^२ नीडम् अधिष्ठान सोपादानस्य जगत इत्यर्थः ।
 ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्ये ब्रह्मणि सन्वितम् इष्ट, तत्र किञ्च-
 दाहुरणभेदेनेत्याह^३ । अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्म-
 नसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषस्य इत्याह ॥
 निर्विशेषमिति ॥ निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य क्षत्वात्प्रथ-
 म्युक्तम्, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवत्त्वमेवोदाहरणमिति भावः ।
 प्राचुर्यार्थकमवदा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिवाच उक्तः । दोषान्तर-
 नाह ॥ अपि चेति ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेष-
 वत्त्वं, विशेषस्य च प्रतियोगी विरोधीति तस्मात्प्रत्ययभेदे यत्र विप-
 लको धाव इति श्रुत्याह^४ । अस्तु को दोषस्तथाह ॥ तथा चेति ।
 प्रकृत्यर्थप्रधान्ये त्वं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्तत्र तमसोऽस्य-
 क्षायाभावात् प्रत्ययानन्दमप्यदस्य प्रचुरानन्दे अत्रयादोष इति

दानन्दमयस्यापि भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते “सर्वं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यानन्दश्रुतेः, “एको देवः सर्वभूतेषु बृहः
 सर्वध्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात् । न चान-
 न्दमयाध्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वं चाध्यस्तति
 “रसो वै सः, रस ह्येवाय लब्धाऽऽनन्दो भवति, को ह्येवा-
 न्यात्कः प्राख्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष
 ह्येवानन्दयति, सैवानन्दस्य मीमांसा भवति” “आनन्द ब्रह्मणो
 विद्वान् विभेति कुतश्चन”, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति
 च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्व निश्चित भवेत् तत उक्त
 रेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाध्यासः कल्प्येत, न त्वानन्द
 मयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचः^१ ।
 तस्मात्श्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” इति आनन्दप्रातिपदि-
 कस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्”
 इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाध्यास इत्यवगतव्य
 यत्त्वयं मयउक्तस्यैवानन्दशब्दस्याध्यास एतमानन्दमयमात्रान-
 सुपसक्तामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवा-

ननव्यम् । विद्वं भिन्नत्वाद्दृष्टवत् ब्रह्मतेत्याह । प्रतिशरीरमिति ॥
 नन्वध्यस्तमानानन्दं उपपद्यानन्दमयपरम् इत्यस्यासिद्धिरित्यत आह ॥
 यदि चेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सज्जानन्दपदस्य तत्परत्व-
 ज्ञानादध्याससिद्धिः, तस्मिन्मै तद्विषय इति परस्परान्तर इति भावः ।
 अयमर्थः स. पुनरुक्तस्य इत्यह ॥ ब्रह्मादिति ॥ उपपन्नमय वाचः ॥
 ननु स एव विदिति ब्रह्मविद् प्रज्जन्मैषमकमथवाक्येन फल निदिश्यते
 तत्तस्मात्तस्मिन् विद्यतीति श्रुतेः ॥ नन्विति ॥ उपपन्नमय प्राप्तिरित्यङ्गी-
 कृत्य विधिदमास्तुत्या विशेष्यप्राप्तिफलसंज्ञापित्याह ॥ नैव इति ॥
 ज्ञानेनाकार्यमना वाचसदिति विज्ञाने वाधायधिप्रत्यमानन्दाभीष्ट्या-

कमयादीनामनामनांशुयसंक्रमितव्यानां प्रवाहे प्रतितत्वात् ।
 नन्वानन्दमयस्त्रीपसंक्रमितव्यस्यांक्रमयादिवर्तमान्ये सति नैव
 त्रिकुणो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैव दोषः । आनन्दमयो-
 पसंक्रमणनिर्देशे नैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य
 निर्दिष्टत्वात् “तद्योगेण लोकी भवति, यतो वाचो निवर्त्तन्ते”
 इत्यादिना प्रपञ्चमानत्वात् । यन्वानन्दमयसन्निधाने ‘सोऽका-
 मयत, बद्ध स्यां प्रजायेय” इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा “ब्रह्म
 पुच्छ प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बद्धमाना-
 सीन्दमयस्य ब्रह्मता प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चीत्तरस्य यज्यस्य
 ‘सो वै-स” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु सोऽकामयत
 इति ब्रह्मणि पुलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्माद्वा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन
 ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्यवी वारुणी विद्या “आनन्दो
 ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्यां मयडम्बवशात् प्रियगिरस्वाद्य-
 श्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्व । तस्माद्ब्रह्मात्मनपि विशेषम-
 नाश्रित्य न स्वत एव प्रियगिरस्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चेह

इत्त उच्यतेऽनेन स्वतोक्तं इत्याह ॥ तदपीति ॥ तदपेक्षत्वादिति
 कामयितपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्य नन्वानन्दमये
 ब्रह्मबद्धो यनामो अस्तुबद्धीवृद्धित्वेनाह ॥ यन्विति ॥ आ तित्यर्थः ।
 मयडम्बत्वा संश्रवणादितिने च स्वान- वाश्रयित्वेति भाव । गोच-
 रातिक्रमो गोचरत्वाभाव । पूर्ववृत्ततेः संश्रव भावान् इति युक्त्या
 प्रायपाटी च निश्चयक इत्युक्तम् । तर्हि अतः पुच्छपदस्वाधारावयवको-

सविशेष ब्रह्म प्रतिधिमाह्वयिचितं बाह्यमनसगोचरातिक्रमच्छ्रुतेः ।
तस्माद्ब्रह्मयादिविज्ञानन्दमयेऽपि विकाराद्यं एवमवट्टविज्ञेयो
न प्राचुर्ध्वीर्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे-
त्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेनेति प्राप्तं लभ्यते । आनन्दमयो-
ऽभ्यासात् । आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्र-
धानमेव ब्रह्मोपदिश्यते ऽभ्यासात् । अमन्वेव स भवति, इत्यस्मि-
न्निगमज्ञश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकार-
शब्दात्तेति चेन्न प्राचुर्ध्वीत् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः
पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तत्र
परिहारो वक्तव्यः । अतीच्यते नार्थं दीपः प्राचुर्ध्वीदव्यवयव

।पमत्ते । प्राचुर्ध्वं प्रायापत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः ।
अनन्मयादीनां हि शिर आदिषु अवयवेषु क्तेष्वानन्दमयस्यापि
शिर आदीन्वयवान्तराण्युक्तावयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रति-
ष्ठेत्याह नावयवविद्वत्तया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं
ब्रह्मणः समर्पितं । तद्धेतु व्यपदेशाच्च । सर्वस्य विकारजातस्य

संज्ञासाक्षात् सर्वतोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधि-
करणविज्ञानयुक्तभावेन पूर्वपक्षयति । पुच्छशब्दादिति । तथा च
प्रत्यदाहुरणसकृति पूर्वपक्षे सगुणोपासिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रमिति फलं
वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्ते श्रुत्यादिसकृतस्य अदृष्टा एव सूत्रस्यानन्दमयपदेन
तद्वाक्यस्य ब्रह्मपदं लभ्यते । विनियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्राया-
पत्तिरिति अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो
ज्ञानार्थकोशाः १ क्षिप्तेन ब्रह्मणो नास्तीति तदर्थमिति, तत्रानन्दमयस्यापि
अवयवान्तरौत्सर्गकार कश्चिद्विदुः इत्येव वक्तव्यं प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
तस्यानन्दमयाधारत्वेनावयव्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तद्धेतु व्यपदेशाच्च ।
तस्य ब्रह्मणः सर्वतोऽस्तीत्यवयवपदेनात् प्रियादिकिञ्चित्त्वाकारोऽनन्द-

ज्ञानन्दमयस्य कारणात्मेन ब्रह्म व्यपदिश्यते “इदं सर्वं मह-
जतः यदिदं विश्वं” इति, न च कारणं सर्वं ब्रह्म स्वविकारस्वा-
नन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपरेणैवपि सूत्राणि
यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण्य उपपादकानि ढह-
न्त्याणि ॥ :

अन्तस्तद्वर्मापदेशात् ॥ २० ॥

इदमात्रायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरषो दृश्यते हिरण्यप्रसङ्गो हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव
सर्ववर्णः । तस्य यथा कायास पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति

अथैव जीवस्य-कार्यत्वात् प्रति येषत्व ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मान्त्र
प्रयिकमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति, यस्य ज्ञानात्पुक्तिरक्ता
यत् सत्य ज्ञानमिति मन्वोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपद-
संयोगात्, नानन्दमयवक्त्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर आनन्द-
मयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्य सर्वं सृष्टत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भेदव्यप-
देशाच्च । अथमानन्दमयो ब्रह्मरस सञ्ज्ञानन्दो भवतीति, भेदोक्तेश्च
तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तेषिरीयकपञ्चमस्थानस्व-
त्वात् । आनन्दवदित्याशुङ्गाह । कामाच्च नातुमानापेक्षा काव्यत इति
काम आनन्द तस्य अर्गुवङ्गा पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
त्वात्तुमानापेक्षा न कार्या, विकारार्थकमवहिरुधादित्यर्थः । भेदव्यप-
देशाच्चेत् सद्युपब्रह्मत्व वेद्य स्यादित्याशुङ्गाह । अक्षिणस्य च तद्योग
शक्तिः । शुभानिर्हितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंभृते पुच्छवाक्योक्ते
ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मोति प्रबोधदत आनन्दमयस्य यदा ह्येति शब्दे
ब्रह्मभाव शक्तिः, अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थे जीवभेदानुवाद इत्यधि-
प्रेक्षाह । अपरेणैवपि ॥ २० ॥ अन्तस्तद्वर्मापदेशात् । आनन्दोऽवयव-
सदाह इति ॥ अथ य इति ॥ अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्यमयो
व्योतिर्विकारः, इदमः पूर्वोऽपि निर्दिष्टमात्रपाठोऽस्ति । नूर्तिमाह ॥
हिरण्योतिः ॥ अथैव नैवाप तेन सङ्केतमिति भाषाह । नैत्योर्विशेष-

नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति इ वै सर्वेभ्यः
 पाप्मभ्यो य एवं वेद इत्यभिदैवतं । अथाध्यात्ममप्यय “य एषो-
 ऽन्तरक्षिणि पुरुषो वृश्चते” इत्यादि । तत्र संशयः । किं विद्या-
 कर्मातिशयवशात् प्राप्तोत्कर्षः कश्चित् संसारी स्वर्गमण्डले
 चक्षुषि चोपास्यत्वे न श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ।
 किन्तावत् प्राप्त संसारीति, कुतः, रूपवत्त्ववशात् । आदित्य-
 पुरुषे तावद्विरस्युश्मश्रुतिरित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि
 तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यै तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति
 न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं “अशब्दमस्य र्शमरूपमव्यक्तं
 इति श्रुतेः । आधारवशाच्च “य एषोऽन्तरादित्ये य एषो
 ऽन्तरक्षिणि” इति । न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्या-
 पिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत “स भगवः कास्मिन् प्रति-
 ष्ठित कृति स्वे महिम्नि” इति “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः”
 इति च श्रुती भूततः । एतद्व्यभिचारिण्युतेषु “स एष ये
 माह ॥ तस्यैति ॥ कपेमर्कटस्य आस पुरुषभागोऽन्यन्तरेणसी तस्युक्त
 पुत्ररुक् यथा, दीप्तिमदेव तस्य पुरुषस्याक्षिणी सद्योविकसितरक्ता-
 भोजनयन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थान रूपस्योक्ता नाम
 करोति ॥ तस्योदिति ॥ उद्गाम निर्वृत्त ॥ स इति ॥ उदित उद्गत
 सर्वपाप्मासृष्ट इत्यर्थः । नामज्ञानफलमाह ॥ उदेति ज्ञेति ॥ देवता-
 स्थानम् आदित्यमधिजन्तोपास्यत्वेनान्नरमात्मानं देहमधिजन्त्यापि तदुक्ति
 रित्याह ॥ अथेति ॥ पूर्वत्वं ब्रह्मपदभागान्देहमपदभागान्देहपदाध्यास-
 येति - सुख्येति तत्रादिब्रह्मप्रभासवशाच्चिद्विद्युनिर्धयवर्णपवणा, देवस्य
 आशयशालीनो हिरण्य इति पूर्वसिद्धान्तद्वयान्नसद्गत्या पूर्वस्यगत
 सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादायै पूर्वपद्यति ॥ संसारीति ॥ अत्र
 पूर्वोत्तरपक्षयोर्लोकावयवयोरेवास्ति कश्चिन्महिमाधारवशाच्च
 संसारीति सम्बन्धः । इतिमाह ॥ स एष इति ॥ आदित्यस्य पुरुष-

चासुष्मात् पराञ्ची लोकास्तेषां चेष्टे देवकीमानाश्च" इत्यादि-
 त्वापुरुषस्यैश्वर्यमर्वादा "स एष ये चैतस्याद्वीञ्ची लोकास्तेषा-
 ष्चेष्टे मनुष्यकामानाश्च" इत्यन्निपुरुषस्य । न च परमेश्वरस्य
 मर्वादावद्वैश्वर्यं युक्त "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव
 भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसम्भेदाय" इत्यवि-
 शेषश्रुते । तस्मान्नाख्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते
 भूमः, अन्तस्तद्भूमोपदेशात्, इति "य एषोऽन्तरादित्ये य एषो-
 ऽन्तरक्षिणि" इति च श्रूयमाणं पुरुषः परमेश्वर एव न
 संसारी । कृत । तद्भूमोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा
 इहोपदिष्टास्तद्यथा "तस्योद्दिति नाम" इति आवयित्वा "अ-
 स्यादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य उदितः" इति
 सर्वपाप्मपगमेन निर्बन्क्ति, तदेव च कृतनिर्बन्चन नामाक्षि-
 पुरुषस्याप्यतिदिशति "यन्नाम तन्नाम" इति । सर्वपाप्माप-
 गमश्च परमात्मन एव श्रूयते "य आत्मा अपहृतपाप्मा" इत्यादौ ।

असुष्मादादित्यादूर्ध्वगा येऽनेकेन लोकास्तेषां भोश्वरो देवभोगानाञ्चेत्यर्थः ।
 स एषोऽक्षिण्य पुरुष एतस्यादक्षिणोऽधस्तर्वाये लोका ये च मनुष्यजानां भोगा-
 स्तेषां भोश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अतः श्रुतेषु भोश्वरोत्वर्थः । एष सर्वेश्वर
 इत्यविशेष श्रुतेरिति सम्बन्धः । भूताधिपतियम, भूतपाल इन्द्रादिषु
 एष एव । किञ्च जडानामसङ्कराय लोके विधारको यथा सेतुरेवमेव
 लोकानां वर्थाश्रमादीनां मर्यादाहेतुत्वात् सेतुरेव एव, अतः सर्वेश्वर
 इत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे ॥ य एष इति ॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथम-
 श्रुतानुसारेण चरम ज्ञेय, तथाप्यत्र प्रथम श्रुत रूपवत्त्वं निष्पन्नं ध्यानार्थ-
 भोश्वरे नेह शक्यञ्च सर्वपापावहिल्ल सर्वान्तैकत्वन्तु सपञ्जोवे जेत-
 सशक्यञ्चेति प्रवक्तु न च "न ह वै देवान् पाप मश्नति" इति श्रुतेरा-
 दित्यजीवस्यापि पाप्मस्यर्थित्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरङ्गना जमानधि-
 कारिणां देवानां क्रियमाणापापासम्बन्धे तत्पुण्डास्यर्थे वा तात्व्यात् तेनां

तथा “चाक्षुषे पुरुषेसैव ऋक् तत् साम तदुक्थ तद्यजुस्तद्गद्य” इत्यृक्सामाद्यात्मकता निर्धारयति, सा च परमेश्वरस्थोपपद्यते सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतऋक्सामे वाक्प्राण्याद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्यै च साम ऋ गेषाम्पि इत्यधिदैवत तथाध्यात्ममपि “यावमुप्य गेषामौ तौ गेषामौ” इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्युपपद्यते “तद्य इमे वीणाया गायन्त्व तन्व व ते गायन्ति तस्मान्ने धन सनयः” इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीतमानत्व दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते ॥

यद् यद्भिभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोऽग्रसम्भवं ॥

सञ्चितपापाभावे क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्तीति व्ययोगादित्यधि-
 प्रत्याह ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति ॥ सर्वात्म्यमाह ॥ तथेति
 अत्र तच्छब्देचाक्षुष पुरुष उच्यते ऋगाद्यपेक्षया लिङ्गव्यत्यय ॥ उक्थ
 शास्त्रविशेष । तस्याहचर्यात् सामकोलम् ‘उक्थादन्यच्छास्त्रस्युच्यते,
 यजुर्वेदो यजुः, ऋग्णा तयो वेदा इत्यर्थ ॥ पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति ॥
 आधिदैवतऋक् पृथिव्यन्तरीक्षद्युनक्ष्त्रादित्यगतशुक्लभा रूपा पञ्चविधा
 श्रुत्यज्ञा, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगततिलकणरूपसक्त पद्म-
 विधम् । अध्यात्मन्त ऋक् वाक् चक्षुः श्रोत्राक्षिस्यशुक्लभा रूपा चतु-
 र्विधा, साम च प्राणेश्वाद्यात्मनोऽक्षिगततिनीलरूप एतर्विधसक्तम् ।
 एव क्रमेण ऋक्सामे अतुक्रम्याह श्रुति ॥ तस्येति ॥ यौ सर्वात्मक ऋक्
 सामात्मकौ गेषावश्रुत्यादित्यस्यस्य तावेवाक्षिस्यस्य गेषामौ पर्वणीत्यर्थ ॥
 तस्येति ॥ ऋक् सामगेषात्वमित्यर्थ । सर्वगानगेयत्व लिङ्गान्तरमाह ॥
 तदुव इति ॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनिर्लाभो येषा ते धनसनयो विभूति-
 मन इत्यर्थ । तेषु लोके राजानो गीयन्ते नेश्वर इत्यत्र व्याह ॥ यद्य-
 दिति ॥ पशुवित्तादिर्विभूति, श्री. कान्ति । अर्जितत्व वल, तद्युक्त सत्त्व

इति भगवन्गीतादर्शनात् लोककामेशित्वमपि निरङ्कुशं
 श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तु हिरेण्यश्मश्रुतिरित्यादिरू-
 पश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्येत इत्यत्र ब्रूम, स्यात् परमेश्वरस्या-
 पीच्छावशात्प्रामाण्यमयं रूपं साधकानुग्रहार्थं ।

माया ह्येषा मया हृष्टा यन्मा पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुरुर्युक्तं न त्वं मा द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र निरस्तसर्वविशेषं पारमे-
 श्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं “अशब्दमस्पर्शमरूपम-
 व्यय” इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिदि-
 गिष्टं परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा सर्वकामः
 सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिना, तथा हिरेण्यश्मश्रुत्यादिनिर्दे-
 शोऽपि भविष्यति । यदप्याधारश्रवणात् परमेश्वर इत्यत्रोच्यते
 स्वसत्त्वमप्रतिष्ठस्याध्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति
 सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्वान्मान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यम-
 र्यादाश्रवणमप्याध्यात्मैर्देवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, त-
 स्मात्परमेश्वर एवाद्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥

राजादिकं मद्दश एवेति तद्गुणानमोश्चरस्त्वैवेत्यर्थः । निरङ्कुशमनन्वाधीनम्,
 एषा त्रिविक्ररूपा भूर्तिर्माया-विकृतित्वान्माया मया हृष्टेत्यर्थः । यद्रूपं
 मशब्दमित्यादिवाक्यं तत् क्षेत्रपरमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुत-
 स्तत्वाह ॥ सर्वेति ॥ यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सबकारण-
 त्वात् प्राप्तरूपत्व सर्वकर्मेत्यादिशुत्वानिर्दिश्यत इति योजना । मर्या-
 टावदश्वर्यमोश्चरस्य नेत्युक्तं निराकरोति ॥ ऐश्वर्येति ॥ अध्यात्मैर्दे-
 वतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थ-

भद्रव्यपदशाब्दान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति च आदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वर
रोऽन्तर्यामी “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद यस्यादित्य शरीर य आदित्यमन्तरो यमथत्येप ते
आत्माऽन्तर्याम्येव” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र
ह्यादित्यादन्तरोऽय आदित्यो न वेदेति वेदितुरादित्यात् वि-
ज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्ट निर्दिश्यते स एवेहायन्तग
दित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात् परमे
श्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

आन्धोग्ये इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश
इति होवाच सर्वाणि च वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

नित्यं । ननु उपास्योद्देशेनोपास्तिसिद्धिर्भवेत् क्रियावत्त्वेनोपास्योद्देश-
दिवदन्वयत सिद्धिर्वाच्ये व्याशङ्काह ॥ भेदेति ॥ आदित्यत्रावादीश्वरस्य
भेदोक्ते श्रुत्यन्तरे जीवादन्य ईश्वर सिद्ध इति सूत्रार्थभाह ॥ अस्तीति ॥
आदित्ये स्थितरश्मिनिराशार्थमादित्यादन्तर इति जाय निरस्यति ॥
यस्मिन्ति ॥ अशरीरस्य कथं नियन्तव्यं तत्राह ॥ यस्मिन्ति । अन्तर्यामि-
पदार्थभाह ॥ य इति ॥ तस्यानात्मत्वनिगमायाह ॥ एष त इति ॥
ते तव स्वरूपमित्यर्थ । आदित्यान्तरत्वश्रुते समाप्तत्वादित्यर्थ । तस्मात्
पर एवादित्यादिस्थानक उद्देशे उपास्य इति सिद्धम् । भवतु रूपव-
त्त्वादिदुर्बललिङ्गानां पापास्पर्शित्वाद्यव्यभिचारि-अस्मिन्निर्देशेऽप्यथानय-
नम्, इह त्वाकाशपदश्रुतिः लिङ्गाद्ब्रह्मीयसीति प्रत्यदाहरणेन प्राप्तौ
प्रत्याह ॥ आकाशस्तल्लिङ्गादिति ॥ आन्धोग्यव्यवस्थादाहरति ॥ इद-
मिति ॥ शाखावत्सो ब्राह्मणो जैवलि राजानं पृच्छति, अस्मि दृश्यो

द्वन्त इत्याकाश प्रत्यक्ष-यन्त्याकाशो ज्योवैभ्यो व्यायानाकाशः परारण्यं' इति । तत्र समयः । किमाकाशशब्देन पर ब्रह्माभिधीयते, उत भूताकाशमिति । कुत' संशयः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकेवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशाद्दसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इति, "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति चैवमादौ, अत समयः । कि पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुत, तद्वि प्रभिद्वतरेश्च प्रयोगेण शीघ्रं बहिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकाद्येत्वश्रमद्वात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण्य आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सह शमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणमर्हति, सम्भवति श्रेष्ठ मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाश परिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिः । नैष दीषो भूताकाशस्यापि वाक्यादिक्रमेण कारणवोपपत्तः । विज्ञायते हि "तस्माद्वा एत

लोकस्यान्वस्य च क आधार इति । राजा ब्रूते आकाश इति हेति ॥ यदेव आकाश इत्यानन्दत्वसाधारणस्य श्रवणादकाशो ब्रह्मेत्वधारितम् । आकाशो वै नामेत्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभाग । निर्वाहता उत्पत्तिस्थितिहेतु, ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स इति वार्थ । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्घोषोपासि, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपास्ये स्वप्नब्रह्मसिद्ध-

सादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निः” इत्या-
 दिः । ज्यायस्त्वपरायणत्वेऽपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूता-
 काशस्यापि, तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं
 प्राप्ते ब्रूमः, आकाशशब्दलिङ्गात् । आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं
 युक्तं । कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि
 च वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । पर-
 स्याद्वि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु
 भूताकाशस्यापि वाच्यादिक्रमेण कारणत्व दर्शितं । सत्यं दर्-
 शितं । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यव-
 धारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा
 “आकाशं प्रत्यस्य यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आकाशो ह्येवैभ्यो
 ज्यायानाकाशः परायणं” इति च ज्यायस्त्व ह्यनापेक्षकं पर-
 मात्मन्येवैकस्मिन्नात्मात् “ज्यायान् ष्टयिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्
 ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथा परायणत्व-
 मपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतर । श्रुतिश्च भवति
 “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्हातुः परायणं” इति । अपि चान्त-
 वत्त्वशीघ्रेण शाब्दावत्यस्य पदं निन्दित्वानन्त किञ्चिदङ्गुका

वाक्यसमन्वयोक्तेरुपाद् इत्यादिसङ्गतय । अष्टमत्त भाष्यम् । तेज-
 मभ्यतिषु वाच्यादेरपि कारणत्वान् एवकारश्रुतिबाध । सर्वश्रुतेश्चाका-
 शातिरिक्तविषयत्वेन सहोक्तं स्यादित्याह ॥ सत्यं दर्शितमिति । ब्रह्म-
 णस्तु सत्यात्मज्ञातात्सयादेव सर्वमिति श्रुतिर्धर्मोक्तिरिति भावः । तथा सर्व-
 ज्ञाधारत्व निरतिशयसङ्गत्वं स्थितावपि परमात्मत्वमित्येतानि स्यादपि
 अङ्गुकिङ्गानीत्याह । तथा आकाशमिन्द्रादिना ॥ रातेर्धनस्य दाहः ।
 रातिरिति पाठे बभूविति । विज्ञान्तरमाह ॥ अपि वेति । दाह्य-

मेन जैवस्त्रिणाऽऽकाशः परिगृहीतः, तत्राकाशमुक्तीथे सम्पाद्यो-
पसहरति “स एष परो वरीयानुक्तीथः स एषोऽनन्तः” इति,
तच्चानन्त्य ब्रह्मसिद्धं । यत् पुनरुक्तं भूताकाश मसिद्धिबलेन
प्रथमतः प्रतीयत इति, अत्र ब्रूम, प्रथमतः प्रतीतमपि तद्वा-
क्यश्रेयगतान् ब्रह्मशुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्म-
श्रय्याकाशशब्दः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्वर्जिता” इत्यादौ ।
तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते “अथोऽ-

शालावल्गौ ब्राह्मणौ राजा चेति तत्र उक्तीथविद्याकुशला, विद्यारया-
मासु किमुक्तीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादानतारिर्ब्रह्मिणीवितेन
प्रायेण श्रियमाणोक्तीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दास्यपक्षमप्रतिष्ठा-
दोषेण शालावल्गो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्माद्वारा हेतुरयं लोक प्रति-
हेत्युवाच । त शालावल्गस्य पक्षमन्ववर्हते किञ्च शालावल्गामेति राजा
निन्दित्वानन्तमेवाकाशं वक्तुं भूताकाशोक्तावन्ववर्षदोषतादवस्थादित्यर्थः ।
नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतम् इत्याशङ्क्याह । तच्चेति । उक्तीथ आ-
काश एवेति सम्पादनात् उक्तीथस्त्वानन्तत्वादिकं न खत इति भावः ।
स उक्तीथावयव उकार एष आकाशात्मकः । पर रसतमत्वादित्युच्ये-
रुत्तमत् एततोऽस्तरान्तरेथो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः । पर इति अव्यय
सकारान्त वा, पर कर्त्तृमिति प्रयोगात् । परसाधो वरेथोऽतिशयेन
वर परो वरीयान् इत्यर्थः । प्रायस्यात् श्रुतित्वात्त्राकाशशब्दो वकीया-
नित्युक्त आरयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारैर्वर्षशब्दानुगृहीतान्
न्वार्दिवक्त्रिणां ननुपपत्त्वाय “त्वज्जदेह कुलस्यार्थे” इति न्यायेनैकस्या
श्रुतेर्बाधो यत्त इत्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ आकाशपदाद्ब्रूतशैव
प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन श्रुतितम् । तत्र युक्ति-
षाह ॥ दर्शितश्चेति ॥ आकाशपदात्तौषार्थं ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रती-
तिरस्ति तस्य तत्पर्यायात्ताञ्च ब्रह्मणि प्रयोगप्राशुय्यादिति भावः ।
अक्षरे ब्रूटस्थे व्योमन् व्योमिन् अक्षो धेनुः सन्ति प्रमाणात्वेन यस्मिन् अक्षरे
विद्ये, देना अधिष्ठिता इत्यर्थः । उकार कं इत्यत्र प्रज्ञा य आकाशमित्यु-

क्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः” “सैषा भार्गवी वाहणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं” इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्त्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । “अग्निरधीतेऽनुवाक” इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दे मायावक्त्रविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्द ब्रह्मोति प्रसिद्धः ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्गीथे प्रसूतोऽर्वा देवता प्रस्तावमन्वायन्ता” इत्युपक्रम्य श्रूयते “कतमा सा देवतेति” प्राण इति होवाच सर्वाणि च वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिस्रविशन्ति प्राणमभ्युञ्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायन्ता” इति । तत्र सशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ, “प्राणवन्धन हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं” इति चैव-

पासीत श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह ॥ क पुराणिति ॥ व्याख्यानोदि ब्रह्मेत्यर्थः । क ब्रह्म खं ब्रह्मोति कान्दोग्यम्, ॐ खं ब्रह्मं खं पुराणमिति दृष्टदारण्यक्रमिति भेदः । किञ्च तत्रैव प्रथमतोत्तरेणोत्तर नेय यत् तत्रेह शक्य यत् तत्रैव तत्रोत्तरानुसारेण प्रथम नेयमित्याह ॥ वाक्येति ॥ तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्य समन्वितमित्युपसङ्हरति ॥ तस्मादिदंति ॥ आकाशवाक्योक्त्याय तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति ॥ अत एव प्राणः ॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थमुक्तोऽयं हि भाष्यपदम् उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः । कश्चिदभिस्राक्रायण प्रसूतोऽर्वासुवाच, हे प्रसूतो, । या देवता प्रस्ताव सानभक्तिमत्तुगताध्यानार्थं ताञ्चेदशात्वा मन विदुधो निकटे प्रसूतोऽसि मूर्धा ते प्रतिष्ठतीति । ततो भीतं सन्नुपमञ्च कतमा सा देवतेति उत्तरम् ॥ प्राण इति ॥ प्राणमभिस्रविशन्ति सम्यक् विशन्ति लीयन्ते तमभिस्रविशन्ति अतएव इत्यर्थः, अतिदेशत्वात् पूर्ववत् समयवादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विष्टीति ॥ प्राणोति ॥ मन उपाधिको जीव,

मादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो ह्यस्य ते वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो
 लोकवेदयोरेत इह प्राणशब्देन कतेरस्योपादान युक्तमिति भवति
 संशयः । किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चदत्तेः प्राणस्यो-
 पादानं युक्तं । तत्र हि प्रसिद्धतरं प्राणशब्द इत्यवोचामः । ननु
 पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गात् ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तमिहापि हि
 वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनपारमेश्वरकर्मप्रतीयते ।
 नै मुख्येऽपि प्राणो भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्यान्वा-
 यते “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः
 प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जा-
 यन्ते” इति । प्रत्यक्षञ्च तत् स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमा-
 नायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भ-
 वन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविसृष्टौ मुख्ये प्राणोऽपि
 भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्वयौकीय-

प्रथमेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेको भवति प्राणस्य वायो प्राणप्रेरक
 तस्य सत्तास्मृतिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेण गता-
 र्थत्वात् पृथक्स्वरूपव्यर्थमिति यद्वदन्ते ॥ ननु पूर्ववदिति ॥ अधिकाशब्दा-
 निरासार्थमतिदेशस्वरूपमिति मत्वा शब्दासाह ॥ न ह्यस्येऽपीति ॥ तर्हि
 तदा चक्षुरप्येतेति एवमकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वेन्द्रियाणां
 प्राणो लयोदयौ श्रूयन्ते तावता महाभूतलयादिप्रतिवाक्यशेषोपपत्ति-
 कथमित्यत्र साह ॥ इन्द्रियसारत्वाकिति ॥ तस्य ह्येष रस इति श्रुते
 इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां लया-
 दयुक्त्या भूतानामपि प्राणो लयादिति सिद्धे वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः ।
 अत्र ब्रह्मसङ्घपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह ॥ अपि चेति । उदाहरति हर्ष-
 भ्यासङ्घीये प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्योऽन्वयं निर्दि-
 श्यते चादित्य इति होवाच अन्नमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः । सा-

प्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्थानन्तर निर्दिश्यते, न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तस्मान्मन्याञ्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येव प्राप्ते सूत्रकार आह । अतएव प्राण इति । तल्लिङ्गादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति, प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः अयते “सर्वाणि च वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसम्ब्रियन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मता गमयत । ननुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि सवेशोद्गममविरुद्ध स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं सवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानां इह तु सर्वेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानां “सर्वाणि च वा इमानि भूतानि” इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्यथ प्राणाञ्च प्रभव शृणुमः ।

मान्य सन्निधानम् । सन्निध्यनुसृष्टोत्प्रेषमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तत् दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तरिति पूर्वपक्षफल, सिद्धान्ते ब्रह्मलिङ्गरूपोपास्ति । अस्मादधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेषु सङ्गतिरिति विभाग भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या श्रुतिकश्चिद्भवनधर्मेक कार्यमात्र तुल्यस्योदयो वायुविकारे प्राणैर्न युक्तावित्युक्ता भूतशब्दस्य स्वप्रत्येहेऽपि अयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह ॥ यदापीति ॥ भौतिकप्राणस्य भूतयोनिस्वाधोगादित्यर्थः । तस्य तद्योनित्वं श्रुत्या शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अथ यदा सृष्टो जीव प्राणे ब्रह्मण्येकी भवति तदा एव प्राण सविषयवागादयोऽपि यन्नेत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नत्वे सर्वसयाधारत्वलिङ्गम

‘यदा सुप्तं स्वप्नं न कश्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति’ तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति” इत्यत्र तत्रापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यन् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणशब्दस्याब्रह्मात्मामिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्माविपयताया प्रतीयमानाया सन्निधानस्याकिञ्चित् करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्यैव प्रतिविधेयम् । तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवताया प्राणस्य ब्रह्मात्मम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य प्राण प्राणवन्धनं हि सोम्य मन” इति च तदप्ययुक्तं शब्दभेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगे अन्यः पितृपत्नीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते । न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमार्धकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिः शब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मण्यः प्रकरणे “प्राणव-

सुखं प्राण इत्याह । तत्रापीति ॥ • वाक्यान्तरसिद्ध्यपेक्षया स्ववाक्यगत लिङ्गं बलीय इत्याह । तदयुक्तमिति । एकारवत्त्वं वाक्यशेषतस्य बलं तद्वत् लिङ्गं तेनेत्यर्थः । द्वापमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतिलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्मलक्ष्यमित्याह ॥ तदाकाशशब्दस्येति ॥ इतिश्रुतास्तुदाहरणं सशयभावेनायुक्तमित्याह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदसङ्गात् प्रकरणं प्रपञ्चयति ॥ यस्य चेति ॥ ज्योति-

न्वनं हि सोस्य मन" इति श्रुतेः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं
कथमवगमयेदतः संशयोविषयत्वान्धैतदुदाहरणं युक्तम् । प्र-
स्तावदेवतायान्त प्राणो सशयपवप्रक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति "अथ यदत् परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते वि-
श्रुतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्य-
दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" इति । तत्र संशयः । किमिह
ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किं वा पर आ-
लोति^१अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्भ्रुविषयत्वसुक्तम्,
इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विश्वास्यते । किं तावत् प्राप्तम् । आ-
दित्यादिकमेव ज्योति शब्देन परिगृह्यते इति । कुत । प्रसिद्धेः
तमो ज्योतिरिति शीमौ शब्दौ परस्परप्रतिबन्धविषयौ प्रसिद्धौ
चक्षुर्दोर्निरोधक शार्बरार्दक तम उच्यते तस्या एवासुग्राहक-

चरणाभिधानात् । आन्दोव्यमेवोदाहरति ॥ इदमिति ॥ गायत्र्यापा-
धिकत्रयोपाख्यानन्तर्यार्थोऽथशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात् पर पर-
स्तादत् ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरान्नावध्यस्यते । कुत्र दीप्यते
तत्राह । विश्रुत इति ॥ पितृभ्यात् प्राणिवर्गादुपरि सर्व्वकात् भूरा-
दिलोकादुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेषु^२न विध्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्युत्तमेषु
यस्यस्यारमण्युत्तमोत्तम पर ज्योतिरिदमेव वद्वेहस्यमित्यथ । अस्य
पूर्वैशागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसंप्रतिभाह ॥ अर्थान्तरिति ॥ अत्र
स्वार्थोऽथ एवमस्मिन्नभिधानात्^३पिदाऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतपादल्लिङ्ग-
मस्तीति पादसङ्गतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्लङ्गमस्मिन्नज्योतिषोदपादि फल-
मिति भेदः । नन्वन्तमोविरोधित्वात्^४अस्मिन्नपि ज्योति पदशक्यतया
प्रसिद्धमिति नेत्याह ॥ ७ चक्षुर्दिति ॥ शर्व्वार्थं दालौ भव शार्बरदीप-

मादित्यादिक ज्योतिस्तथा दीप्यते, इतीयमपि श्रुतिरादित्या
दिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीन ब्रह्म दीप्यत इति
सुख्यां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्षादत्वश्रुतेषु । न हि चरा-
चरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्ष्यादा युक्ता, कार्यस्य तु
ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्ष्यादा स्यात् 'परो दिवो ज्योति-
रिति च ब्राह्मणं' । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमा-
नत्वात् द्युमर्ष्यादावन्वयप्रसमञ्जसं, अस्य तद्व्यतिवृत्कृतं तेजः
प्रथमर्ज । न । अतिवृत्कृतस्य तेजमः प्रयोजनाभावादिति ।
इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयु-
क्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । "तासां त्रिहृतं त्रिहृतमे-
कैका करवाणि" इति चाविशेषश्रुतेः । न चातिवृत्कृतस्यापि

भिर्नात यावत्, अनेनावरकत्वाद्रूपत्वाच्च कुशावकावररूप तत्र इत्यर्थादुक्त
भवति । ज्योतिः श्रुतेरुपास्यत्वमित्याह ॥ तथेत्यादिना ॥ भास्वर-
रूपात्मिका दीप्तिस्तेजस एव विद्वन्मित्याह ॥ न हीति ॥ नास्तु मर्ष्या-
देत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मर्षमित्याह ॥ परो दिव इति ॥ मर्ष्यादा ज्ञत इति
येष । ब्रह्मवन् कार्यस्यापि मर्ष्यादायोगान्निरर्थक ब्राह्मणमिति
कश्चिदाशेषति ॥ ननुति ॥ एकदेशी ज्ञते ॥ अस्त्विति ॥ स्वर्गादौ जात
किञ्चिदनुत्तरं तेजो दिवे परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थ । अध्य-
यनविध्युपास्यतेर्निष्कान वस्तुतेऽर्थ इत्याशङ्क्य ज्ञते ॥ नेति ॥ ध्यानं
फलमित्याशङ्क्य निष्कलस्य कापि ध्यान नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्यादिना ॥
प्रयोजनान्तर तन्नोनाशादिक । अतिवृत्कृत तेजोऽङ्गीकत्वाफलत्वसङ्गा
तदेव नास्तीत्याह ॥ तासांमिति ॥ तेजोऽवज्ञानां देवतानामेकैक द्विधा
विभक्त्य उक्तैकैक भागं द्वेषा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निश्चिप्य तस्मि-
न्नुपरक्यवन्निवृत्त करवाणीत्यविशेषोक्तो ननु अतिवृत्कृत किञ्चिदित्यर्थ ।
किञ्चान्न यदेव पर इति अन्वयेनाभ्यत प्रसिद्ध द्युमर्ष्यादत्व ध्याना-
यान्तरादौ । न चातिवृत्कृतस्य तत् कश्चित् प्रसिद्धमित्याह ॥ न चेति ॥

तेजसो द्युमर्त्यादत्वं प्रसङ्गं च तर्हि त्विह तमेव तत्तेजो
ज्योतिःशब्दम् । ननुक्तमवांगपि दिवोऽवगम्यतेऽग्नादिक आ-
तिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिष परो दिव
इति उपसर्गार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, न तु निष्प्र-
देशस्यापि ब्रह्मण्य' प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । "सर्व्वं त
पृष्ठेऽनुक्तमेषूक्तमेषु लोकेषु" इति चाधारवद्भवत्युक्तिः कार्य्य
ज्योतिषि उपपद्यतेतरा "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्त पुरषे
ज्योतिः" इति च कौत्सेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्तमानं
दृश्यते । साहचर्यनिमित्तायाध्यामा भवन्ति यथा "तस्य भूरिति
शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं" इति । कौत्सेयस्य तु ज्योतिष
प्रसिद्धमब्रह्मत्वं "तस्यैषा दृष्टिस्यैषा श्रुतिः" इति चौष्णाघोष
विशिष्टत्वश्रवणात् "तदेतत् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत" इति च
श्रुतेऽक्षरार्थस्य अतो भवतीति य एव वेदेति' चाल्पफलश्रवणादे-
ब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । न चान्यदपि
किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गं । न च
पूर्व्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति "गायत्री वा इदं सर्व्वं
भूतम्" इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित् पूर्व्वस्मिन्
एकदेशमते निरसो साक्षात् पूर्व्वपक्षो द्रुते ॥ अस्तु तर्हीति ॥ प्रदेश-
विशेष दिव परस्ताद्देदीप्यमान सूर्यादितेजोऽवयवविशेष तस्य
परिपृक् उपपद्यते न विरुध्यते इत्यन्वयः । स एव कौत्सेयज्योतिषि
उपास्यते तस्यापि तेजसादिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेश-
स्यत्वं कल्पयतां नेत्याह ॥ न त्विति ॥ निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेष-
वदिति दिव परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पना भागिनी युक्ता न त्वित्य-
न्वयः । अत्रासाध्यकगौरवापातादिति भावः । अत किं नत्वाह ॥
साहचर्येति ॥ यथा एकत्वसाभ्याङ्गुरिति व्याहृतौ प्रजापते शिरोदधि

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्यैह प्रत्यभिज्ञान
मस्ति, तत्र हि त्रिपादस्यामृत दिवि इति द्यौर्बधिकरणत्वेन
श्रूयते, अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” इति द्यौर्बर्थादा-
त्वेन । तस्मात् प्राक्ततं ज्योतिरिह प्राक्तमित्येव प्राप्ते ब्रूमः
ज्योतिरिह ब्रह्म प्राक्त्य । कुतः । चरणाभिधानात्, पादाभि-
धानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं “ता
वानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुष पादोऽस्य सर्वा भूतानि

श्रुता तथा जाठराग्नावब्रह्मत्व बोधादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति जडज्यो-
तिरिह हास्य वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्यार्शनेनौष्णप्रज्ञान प्रसिद्ध सैषा तस्य
जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्षपिधानेन घोषश्रवण, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः ।
ज्योतियो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तदेतदिति ॥ ज्योतिरित्यर्थः । चक्षु-
ष्यसञ्चरित सुन्दर, श्रुतो विख्यात । न चान्यदपीति ब्रह्मनिङ्गमपि
किञ्चिदन्यस्यास्तीत्यन्वयः । ननु त्रिपादस्यामृत दिवोति पूर्वज्योक्त
ब्रह्मात्वं ज्योति पदेन गृह्यतामित्याशङ्काह ॥ न चेति ॥ ननु सञ्जा-
तत्वात् तत्त्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह ॥ अथापीति ॥ कथञ्चिच्छब्दे-
द्वारेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृते-
ज्योति प्राक्तत कार्यमित्यर्थः । आचार निरस्यति ॥ पादेति ॥ गायत्री
वा इदं सर्वं भूतं याग्ये गायत्रीयेषु पृथिवी यदिदं शरीरं यदिदं पुरुषे
हृदयमिमे प्राणा इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्-
विधा षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति । यदुक्तं तावत् तत्परिभाष्य
सर्वं प्रपञ्चोऽस्य न यत्प्रवृत्तस्य ब्रह्मणो महिमा विभूति, पुरुषस्तु
पूर्वब्रह्मरूप, अतः प्रपञ्चाज्जगदानधिक । आधिक्यमेवाह ॥ पाद
इति ॥ सर्वं जगदेक पादोऽयं “विष्टभ्याङ्गमिदं क्षरत्स्रपेकायेन
स्थितो जगत्” इति श्रूयते । अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे
त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पि-
ताज्जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्मस्योत्यर्थः । यथा लोके पादोऽयं पादत्वव-
मधिक तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्यक्तं लोके न त्रिपादव-

विपादस्यास्यत दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्यदो ब्रह्मा-
णस्त्रिपादस्यत द्युसम्बन्धिष्वनिर्दिष्ट तदेवेह द्युसम्बन्धात्
निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत् परित्यज्य प्राकृत ज्योतिः
कल्पयतः प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां । न केवल ज्यो-
तिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्युपि हि शाण्डिल्यविद्या-
यामनुवर्त्तियते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्त-
व्यम् । यत्तूक्तं 'ज्योतिर्दीप्यत' इति च एतौ शब्दौ काव्ये
ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नाय दोषः, प्रकरणात् । ब्रह्मावगमे
सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरूपल-
क्षिते ब्रह्म स्वपि प्रयोगसम्भवात् । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेह'"
इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नार्य ज्योतिःशब्दश्चतुर्दशे रेवासु-
याहके तेजसि वर्त्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं
ज्योतिषांसे मनोज्योतिर्जुषता" इति च । तस्माद्यद्यत् कस्य-

विवक्षितमिति मन्यव्यम् । यदत पर इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचि-
त्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म प्राकृतमित्याह ॥ तत्रेति ॥ ननु यदाग्नेये-
ऽष्टाकपाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह ॥ तत्परि-
त्यज्येति ॥ तत्र यागस्थान्यत प्रसिद्धे रभावेनापवत्त्वाद्गत्या पदोऽप्रसि-
द्धार्थत्वमाश्रितम्, इह त पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्रत्य-
भिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यात्मदैकार्थकज्योतिरपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थ ।
सन्दर्भान्वायादप्येवमित्याह ॥ न केवलमिति ॥ सर्वे खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरत्वं
ब्रह्माहोत्तेर्मध्यस्थ ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरित्यज्ये ॥ प्रकरणादिति ॥
प्रकृतमेवायत्पदस्य द्युसम्बन्धभूतपादत्वादित्येवार्थः । अतः प्रक-
रणाज्योतिरिति श्रुतिबोधो न युक्त इति निरसम् अविशेषत्वादिति ब्रह्म-
व्यावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्मेनेह प्रकाशयित, सूर्य-
स्तपति प्रकाशयति त इह न मनवेदविद्म अनुत इत्यर्थः । ज्योतिरिति शब्दस्य

चिदवभासक तप्तज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्म-
णोऽपि चैतन्यरूपस्य समसाजगदवभासहेतुत्वात्तुपपन्नो ज्योतिः-
शब्दः । “तमेव भासन्तनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति” “तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्हीणामते अमृतं”,
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यद्युक्तं द्युमर्त्यादत्त्वं सर्वं गतस्य ब्रह्मणो
नोपपद्यत इति, अत्रोच्यते, सर्वं गतस्यापि ब्रह्मण उपपत्तनार्थः
प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः
प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नाय दोषः, निष्प्रदेश-
स्यापि ब्रह्मण उपपत्तिविशेषमभ्यन्तान् प्रदेशविशेषकल्पनोप-
पत्तेः । तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदये इति प्रदेशविशेषमभ्य-
न्धीनि ब्रह्मण उपपत्तनानि श्रूयन्ते एतेन विखतः, दृष्टेष्वित्या-
धारवञ्जत्वमुपपादितम् । यद्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमितं
कौत्सेये कार्यं ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिव कार्यं
ज्यातिरेवेति तदप्युक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्व-
वत् कौत्सेयज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तेः । दृष्टञ्च श्रुतञ्च “शत उदा-
सीत” इति तु प्रतीकद्वारक दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति । यद-

- कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गीकृत्य कारयब्रह्मसत्त्वसत्त्वज्ञाना ब्रह्मण्यपि
शक्तिमाह ॥ यदेति ॥ नादान्त्रकारे वाचैव ज्योतिषा लोक व्यसनदि-
व्यवहारं करोतीत्यर्थः । “आच्छ जुषता पिबता वनीज्योतिः प्रकाशक
भवति” इत्याज्यस्तुति । गच्छन्तस्तुगच्छत स्वस्यापि गतिरसि तथा
सर्वस्य स्वनिष्ठ भास स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासति ॥ तत्कालार्वाक्च
ब्रह्मसूत्र्यादिज्योतिषा शक्तिभूतमायुरभूतमिति च देवाऽउपासत इत्यथ ।
ज्योतिषोऽभित्ववत् द्युमर्त्यादत्वादिक ध्यानाय कल्पितं ब्रह्मणो युक्त-
मित्याह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिव परमित्यन्वयः, आरोप्यस्य
ध्येयसाधनत्वञ्च च सादृश्यमित्यसौ नासीत्याह ॥ परस्यापीति ॥ नवि-

प्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम् । न हि इयते
 फलाय ब्रह्माश्रयणीयमित्यते^१ नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि
 निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धपरं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूप-
 मेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक-
 विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराख्यबोधा-
 वचानि फलानि दृश्यन्ते “अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य
 एव वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्यो-
 तिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं गृह्यो-
 तव्यं भवति^२ तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति ।
 कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्ममन्त्रिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्ववि-
 षयान् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुं । नैष दोषः । “यदतःपरो
 दिवो ज्योतिः” इति प्रथमतःपठितेन यच्छब्देन सर्वं नाम्ना
 द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्व-
 सामर्थ्येन परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषय-
 त्योपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपन्नव्यम् ॥

ज्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । तत्र या अथोपासते तथा फलं भवतीति
 श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं कि
 न स्यादत आह ॥ यत्र हीति ॥ ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः । ज्येयन्तु नामने-
 त्याह ॥ यत्र त्विति ॥ ईश्वरो जीवद्भेदोपासन्नोत्पन्नाद, अस्त्योपास-
 न्नाहाता वा । वसु चिरण्य ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्ध
 यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति नाम्नो वागुजभा मनो वा
 प्रतीकं पाषो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंप्रहार्यभाष्यपदं सन्निधे
 श्रुतिर्ब्रह्मोत्पत्तिरिति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरम-
 श्रुतिर्नियत इत्याह ॥ नैष इति ॥ सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य सर्व-

। छन्दोऽभिधानेनान्नेति चेन्न तथा चेतोऽप्यनिग-
दात्तथाहि दर्शनं ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वम् छिन्नमपि वाक्येन ब्रह्माभिहितमस्ति 'गा-
यत्री वा इदं सर्वं' भूत यदिदं किञ्च' इति गायत्र्याख्यस्य छन्द-
सोऽभिहितत्वादिति तत् परिहर्तव्यम् । कथं पुनश्छन्दोऽभि-
धानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता "तावानस्य
महिमा" इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं । नैतदस्ति ।
"गायत्री वा इदं सर्वं" इति गायत्रीमुपक्रम्य तामिव भूतपृथि-
वीगरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पादा षड्-
विधा गायत्री" तदेतद्वचाभ्यनूक्तं "तावानस्य महिमा" इति
तस्यामिव व्याख्यातरूपाया गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः । कथमक-
स्माद्ब्रह्मचतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र "यद्वा तत् ब्रह्म" इति
ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वात् छन्दोविषय एव । "य
एतामिवं ब्रह्मोपनिषद वेद" इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्या-
चक्षते । तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् ।
नैष दोषः । तथा चेतोऽप्यनिगदान्, तथा गायत्र्याख्यं छन्दो
द्वारेण तदनुगतं ब्रह्मणि चेतसोऽप्यं चित्तसमाधानमनेन
ब्रह्मणवाक्येन निगद्यते "गायत्री वा इदं सर्वं" इति । न

नाम्न सामर्थ्यं सङ्घटितव चित्तं तद्भवेन पराच्छेदे धतीति योजना । ०
अर्थाद्यत्प्रदक्षानाधिक्तरण्यादित्यर्थः । छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं ना-
स्तीति ब्रह्मणेकदेशी दूषयति ॥ कथमिति ॥ यद्वा साधयति ॥ नैत-
दित्यादिना ॥ चतुष्पादत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ य एतामेवमिति ॥
वेदरहस्यभूता मधुविद्यामेवसुक्तरीत्या य कश्चिद्वेद तस्योदयास्तमय-
रहितं ब्रह्म माप्नुर्भवतीत्यर्थः । तथा च गायत्र्या ब्रह्मशब्दो युक्त इति

ह्यक्षरसन्धिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्व सम्भवति । तस्मा-
द्यज्ञायत्र्याख्यविकारैस्तुगत अणत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं । “तदिदं
सर्वं” इत्युच्यते । यथा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति । कार्यञ्च
कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः । तदनन्वत्वमारम्भणशब्दा
दिभ्य इत्यत्र/तद्यान्वत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण्य उपासन
दृश्यते “एत ह्येव बहु वा महत्युक्थे मीमांसन्ते, एतमग्नावध्व-
र्येव एत महाव्रते छन्दोगाः, इति । तस्मादस्ति छन्दोऽभिधा-
नेऽपि पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवं ज्योतिर्विक्रमेऽपि
परादृश्यते, उपासनान्तरविधानाय । अपर आह साक्षादेव
गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यान् यथा गायत्री
चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथाऽन्यत्रापि

भाव ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणं यं वाजस ।
अनुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरस्येति ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्व तत्राह ॥
कार्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मत्वारोप इति वाच्य-
स्वत सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगमदिति भावः । तथा हि
दर्शनमिति सूत्रस्यैव व्याचष्टे ॥ तद्यान्वत्वेति । इत्यत इति दर्शन इष्ट-
मित्यर्थः । एत परमीत्तान बहु च सावेदिनो महत्युक्थे वाक्ये तदनुगत
उपासते । एतमेवाग्निरहस्ये तमेतमग्निरित्त्वध्वर्येव उपासत इति श्रुते
यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव आन्दोगा सामवेदिनो महाव्रते
ऋतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके इष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षण
इति व्याख्याय मौञ्ज इत्याह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाच्यार्थपङ्क-
विनेवेति यावत् । पूर्वं तूपासतया गायत्रीपदेनाहङ्गलक्षणा गायत्री
ब्रह्मणा हे अपि उच्यते । न च गायत्री सर्वमित्यन्वयासम्भवः । चण्डो
रूपीति पदार्थेकदेशे ध्यक्तौ रूपान्त्ववत् गायत्रीपदार्थेकदेशे गाय-
त्र्यानुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्त्वसम्भवादिति भावः । तथा

छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे सख्यासाध्यात् प्रयुज्यमानो
 दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्कृतं,
 इत्युपक्रम्याह “सैषा विराडन्नाद,, इति । अस्मिन् पक्षे ब्रह्मो-
 वाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानं सर्वथाऽर्थासि पूर्वस्मिन्
 वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥ ।

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति
 यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति । भूतप्रथिवीशरीरहृद-
 यानि हि निर्दिश्याह “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति ।
 न हि ब्रह्माश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते
 अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बध्येत “तावानस्य महिमा,
 इति । अनया हि च्छचा स्वरसेन ब्रह्मोवाभिधीयते “पादोऽस्य
 सर्वा भूतानि त्रिपादस्याष्टतं दिवि” इति सर्वात्मत्वोपपत्ते

च सूत्रे सिद्धान्तभागस्य प्रसर्ग । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्पशुषसामान्या
 ज्ञेतो ब्रह्मणि समर्थते येन सर्वतोऽर्पणी गायत्रीशब्देन ब्रह्मण एव
 निगदात्, अभिधानात्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अथुना तथा हि
 दर्शनमिति शेष व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ सर्वगविद्याय मधिदेवमन्त्रिसूत्र्यं
 चन्द्राभासि वायौ खीरले । अध्यात्म वाक्चक्षु ओलमनांसि प्राणमपि
 -यन्तोऽन्तते वा एते पञ्चान्ये आधिदेविका, पञ्चान्ये आध्यात्मिकासो
 मन्त्रिता दशसख्याका, सन्त कृतमित्युच्यते । सन्ति हि कृतवैता
 द्वापरकलिप्रसक्तानि चत्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरङ्गलप्रहृष्टाहैकाहाणि
 तत्र कृत दशात्मकं भवति चतुर्ष्वङ्गेषु तथावा । निष् हयोर्द्विदोरेकह
 चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाक्यादय कृतशब्देनोच्यन्ते । ए
 कतल वाक्यादीनामुपक्रम्याह । सैवेति ॥ विधेयामेषया स्त्रीलिङ्गनि

पुरुषसूक्तोऽपीयच्छक् ब्रह्मपरतयैव समान्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण्य
एव रूपता दर्शयति “विष्टभ्याहमिदं ज्ञातस्त्वमेकांशेन स्थितो
जगत्” इति “यद्वै तव ब्रह्म” इति च निर्देशः । एव सति मुख्यार्थ
उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्म पुरुषाः,, इति च “हृदयसुषि
रेषु ब्रह्म पुरुषः,, इति श्रुतिः ब्रह्म मन्वन्वितायां विवजितायां
सम्भवति । तस्मादस्ति पूर्वस्थिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव
ब्रह्मज्योतिर्वाक्ये ह्य मन्वन्धात् प्रत्यभिज्ञायमान परावृत्त्यत
इति स्थितम् ॥

‘उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नर्थविरोधात् ॥२७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्व त्व विपादस्यावृत्त द्विवीति सप्तम्या द्यौ-
राधारत्वेनोपदिष्टा इह पुनरथ यदतः पुरोदिव इति पञ्चम्या-
मर्थोदात्तेन तस्मादुपदेशभेदान् न तस्यैह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति

देश, विराट्पद इन्दोवाचक “दद्यात्त विराट्” इति श्रुते दशत्व-
साभ्येन वाक्यादयो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशत्वहारा वाक्यादिषु
कृतत्व विराट्त्वञ्च ध्येन, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्याश्च भवति “अत्र
विराट्” इति श्रुते कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतव्युत्पत्त्याच्चादत्वात् ।
कत हि स्त्रीयचत्तरद्वेषु त्प्रह्लादिकमन्तर्भावयदुत्तमस्त्रीव लक्ष्यते । अत
एव कृतजयादितरद्वैतकय. श्रुत्युक्त । कृतव्युत्पत्तिविजितायाधरेवा, स्य-
न्तीति, अयो व्युत् कृतसप्तोऽय कृत.य. विजितो वेन तस्यै, अधरेवा
त्प्रह्लादय शोभाः सयन्ति उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थ । एवञ्च सा
वायादिदशात्मिका एवा कृतव्युत्पत्ति विराट्त्वञ्च कृतत्वाद्वादिनोत्तर
सर्वेषापीति ॥ न यत्कीति पदस्य लक्ष्यत्वे गौणत्वेऽपि चेत्त्वर्थ । अत्रापि
आनेत्यपरपदेन गौणत्व स्मृतं नेति द्योतयति । अत्रपुत्रस्यपापञ्चे हि
वाक्ये गायत्रीति वागात्त्व गायति च ज्ञायते चेति निरुक्तनामकञ्च
गायत्र्या उपाधिनेनोपासत्वादुपपन्नतर गौणपञ्चे गायत्रीत्वाग,सङ्-

तत् परिहर्तव्यम् । अलोच्यते, नायं दोष उभयस्मिन्नप्यविरो-
धात्, उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन प्रत्यभि-
ज्ञानं विवक्ष्यते । यथा लोके वृक्षाग्रेण सम्बन्धोऽपि स्थेन उभ-
यथोपदिश्यमानो वृक्ष्यते, वृक्षाग्रे स्थेनो वृक्षाग्रात् परतः स्थेन
इति च, एव दिव्येव सत् ब्रह्म दिव परमित्युपदिश्यते । अपर
आह यथा लोके वृक्षाग्रेण सम्बन्धोऽपि स्थेन उभयथोपदिश्य-

भय सर्वात्मकत्वभावेनोपपादनीयम्, एव गायत्रीपदस्य स्वार्थत्वानो-
पपत्तिश्चतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृतकक्षणा चेति ब्रह्मसम्बन्धम् । ननु
गायत्री वा इदं सर्वम्, इति गायत्री श्रुतेः कथं लक्षण्येत्त्यायज्ञा वाक्य-
शेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकवचनत्वं प्रमाणसम्बन्धेन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमा-
दित्याह ॥ भूतादिपादेति ॥ एव पदार्थमाह ॥ इत्येति ॥ सूत्रस्थादि-
पदार्थं दर्शयति ॥ भूतप्रयिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिमिच्छत-
व्याः गायत्री विशिष्टत पञ्चदशतुष्पात्त्व इति कारोक्तमप्रतिबन्धकार-
सूचितम् । युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मपरसूत्रोत्पत्तत्वाच्च तस्मा-
त्कारत्वमित्याह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य इन्द्रोवाचित्वसक्तं निरस्यति ॥
यच्चै तत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्थान्त्वमि ब्रह्मोक्तावित्यर्थः । हृदयस्य चतुर्दि-
क्षश्च पञ्च सुपयः 'सन्नि' तेषु ब्रह्मस्थानहृदयगत्स्य प्राणादिद्वारेषु क्रमेण
प्राणव्यानापानसमानोदाना पञ्चदशरूपा इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पि-
तम् । तत्र हृदयस्थितस्य प्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्यास्त्व-
ब्रह्मण्युपासनासम्बन्धितया ब्रह्मणो द्वारपातव्याहृत्पुरुषा इति सम्भ-
वतीत्याह ॥ पञ्चब्रह्मेति ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्य-
भिज्ञः नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह ॥ तत्परिहर्तव्यमिति ॥ परि-
हारं प्रतिजानीति ॥ सूत्रेणार्थं वदन् परिह रमाह ॥ नायमिति । एव
सर्वत्र व्याख्येयम् । प्रधानप्रातिपदिकार्थाद् दुसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया
विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कर्थाच्चदाधारस्यापि सत्यादात्वसम्भवात् ।
यथा वृक्षाग्रे स्वसम्बन्धभागात्किञ्चिद्येनस्याधार स्वस्यैव स्वसम्बन्धभागाव-
शिष्टस्य तस्यैव सत्यादा भवति, एव दिवि सूत्र्ये चर्दाकारे वा सुस्ये

मानो दृश्यते दृष्ट्वाप्ये श्वेनो दृष्ट्वापात् परतः श्वेन इति च,
 एवं च दिवः परमपि सत् ब्रह्म दिवोत्पुदिश्यते । तस्मादस्ति
 पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण्य इह प्रत्यभिज्ञान । अतः परमेव ब्रह्म
 ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ ३८ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्हनाख्यायिका “प्र
 तर्हनी ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं घामीपजगाम युधेन च
 पौरुषेण च” इत्यादिश्रुत्यान्नाता । तस्यां श्रुयते “स होवाच प्राणो
 ऽस्ति प्रज्ञात्मा तं मामासुरेभ्यतमित्युपास्य” इति, तथोत्तरत्रापि
 “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीर परिगृह्णीत्यापयति”
 इति तथा “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति, अन्ते
 च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत” इत्यादि । तत्र

आधारे सद्ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलम्नाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्प-
 यित्वा दिवः परमित्युच्यते इत्यर्थः । यद्याकाशेन अमवच्छिन्नं ब्रह्म षड्हीत्वा
 पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वंमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् संप्रत्या
 घामीष्वलक्षणयोऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह । अपर इति ॥ सम्बद्धं प्रत्या-
 धारत्वं मुख्यं पूर्ववृत्तं दिव्येव सति अस्मद् प्रतिमर्यादात्वं मुख्य-
 मंधुनोच्यते । दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वाक्यसुपाख्ये ब्रह्मणि
 समन्वितमिति सिद्धम् । प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्युपास्य देवो-
 दासि प्रतर्हनी नाम राजा युधेन युः प्रकारेण च कारयेन्द्रस्य प्रेमाभ्यद-
 ग्दह जगाम । तं ह इन्द्र उवाच “प्रतर्हने वरं ते ददामीति । स हो-
 वाच प्रतर्हने, यं त्वं मत्प्राणं हिततमं कथंसे तं वरं त्वमेवाणोच्य मया
 देहीति । तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽपीत्यादिसुखं प्राणं निरसितं
 प्रज्ञात्मत्वसुखं निर्विशेषविन्मात्रं निरस्यति ॥ तं नामिति ॥ इदं प्राण-
 स्तेन्द्रदेवतात्वे विद्मः । सुखप्राणत्वे सिद्धमाह । अयेति ॥ वागादीनां
 देहधारणप्रत्यभावनिश्चयानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वसत्त्वा-

मशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देव-
तात्मा, उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र
वर्णित प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आ-
नन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः मशयः सम्भवात् ।
अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोप-
लभ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “मामेव विजानीहि”
इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्णोत्यापय-
तीति प्राणलिङ्गम् । न वा विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि
जीवलिङ्गं, अत उपपन्नं संशयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति
प्राप्ते, उच्चते, प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म विद्ध्येयं । कुतः । तथासुग-
मात् । तथा हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां
समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते, उपक्रमे तावत् वरं

एकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्ग-
माह ॥ न वावमिति ॥ अनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥
अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थ-
माह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्वत्वं प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्जगति -
श्रुति ब्रह्मपरत्वुक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति । मिथो
विरुद्धानेकलिङ्गानामभिप्रायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्ष-
यति ॥ तत्रेति ॥ पूर्व प्रधानप्राप्तिपटिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाध-
वद्वाक्यार्थज्ञानमिति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यता भङ्ग इति
दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु । पूर्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपास्ति, सिद्धान्ते प्रत्यग्
ब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति
हेतुर्थमाह ॥ तथा हीति ॥ हिततमत्वकर्षणत्वादपि पदार्थानां सम्बन्धो

दृशीष्वेतीद्रेणीक्तः । प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप
 “त्वमेव मे दृशीष्व यत्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे” इति ।
 तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राण कथं परमात्मा न स्यात् ।
 न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानात् हिततमप्राप्तिरस्ति “तमेव विदित्वा-
 ऽतिव्युमेति नान्यः पत्या विद्यतेऽयनाय” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्माणा लोको
 मोयते न स्तोत्रेण न श्रुणुत्यथा” इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे
 घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षय प्रमिदः । “क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञात्मत्वञ्च
 ब्रह्मपञ्च एवोपपद्यते । न ह्यचेतनस्य वायो प्रज्ञात्मत्व सम्भवति ।
 तथोपसंहारेऽपि “आनन्दीऽजरोऽमृत” इत्यानन्दत्वादीनि न
 ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति “स न साधुना कर्माणा भूयान्
 भवति न एवासाधुना कर्माणा कनीयानिष ह्येव साधु कर्म
 कारयति” तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु-
 कर्मकारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते” इति ‘एष
 लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश” इति च । सर्वमेतत्
 परस्मिन् ब्रह्मण्यथीयमाणे ‘अनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे ।
 तस्मात् प्राणो ब्रह्म ।

ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णायक उपलभ्यत इत्युक्तं विदुषोति ॥ उपक्रम
 इत्यादिना ॥ य मन्यसे त वर त्वमेव प्रयच्छेत्पर्यं । स य कश्चित् मा
 ब्रह्मरूप वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि
 पातकेन न ह मोयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्माहण-
 र, श्रेदेगधत्वादित्याह ॥ स य इति ॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्या-
 नस्पृष्टत्वं तत्कारयित्वा निरङ्कुशैश्चर्यञ्च सर्वमेतदित्यर्थं । अहङ्कारवा-

न वक्त्रात्मोपदेशादिति - चेद्दध्यात्मसम्बन्धभूमा
ह्यस्मिन् ॥ २६ ॥

यदुक्त प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते, न पर ब्रह्म प्राणशब्द ।
कस्मात्, वक्त्रात्मोपदेशात् । वक्त्रा हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्
देवताविशेषः स्वर्मात्मानं प्रतर्हनायाचक्षते “मामेव विजा
नीहि” इत्युपक्रमस्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्यङ्कारवादेन
स एष वक्त्रात्मत्वेनोपदिश्यमान प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न
हि ब्रह्मणो वक्त्रत्वं सम्भवति “अवागमना.” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्भिर्देवैरात्मानं तुष्टाव
“त्रिशीर्षाणं त्वाङ्मननं, अरुन्धुस्वान् यतीन् शालाटकेभ्यः
प्रायश्च” इत्येवमादिभिः । प्राणत्वञ्चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते
“प्राणो वै बल” इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता
प्रसिद्धा । या च काचित् बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि
वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वद् देवतात्मनः सम्भवति,
अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति । निश्चिते चैव देवतात्मो-
पदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भव तद्विषयाख्येव योजयि-
देन स्वात्मवाचकशब्दराचक्षते, उक्तवान् इत्यर्थः । अक्षय इन्द्रोपा-
सनापरत्वे लिङ्गान्तरभाह ॥ तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि शीर्षाणि यस्येति
त्रिशीर्षा त्वद् पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणं तद्वतवान्निष्ठा । रौति
यथार्थं शब्दयतीति इह वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते इन्द्रास्त्रोभ्योऽन्यान्
वेदान्तवहिसुखान् यतीनरयन्त्रो दत्तवान्सीत्यर्थः । इन्द्रे प्राण-
शब्दोपपत्तिभाह ॥ प्राणवञ्चेति ॥ लौकिका अपीत्यर्थः । बलवाचिना
प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदाहत्वाद्धिततम
कर्मानधिकारादपाप इत्येवमाख्येयानीत्याह ॥ निश्चिते चेति ॥ किमिन्द्र-
पदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मात्रस्येति उत विग्रहः । आदो वक्ष्याथ

तद्व्यानि । तस्माद्ब्रह्मरिन्द्रस्य लोपदेशाच्च प्राणो ब्रह्मेत्यादिषु
 प्रतिसमाधीयते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा सृष्टिमिति । अध्यात्म-
 सम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा वाङ्मयमेन्द्रियाध्याय उप-
 लभ्यते । “थावत् इ अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदाय.”
 इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः सम्प्रदानोपसहारयो
 स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथाऽस्मित्वे
 च प्राणानां निःश्रयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति ।
 तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति” इति,
 “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति चोपक्रमस्य “त
 द्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता.” एवमेवैता
 भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः “स एष

ब्रह्मपरत्व सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधि-
 गत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा च सम्बन्धते दे शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रतन्त्र-
 सम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आयुरत्वं देहे प्राण-
 वादुसञ्चारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्य-
 र्थतः श्रुतिमाह । अस्तित्व इति ॥ अथातो नि श्रयस टानमित्य टा
 श्रुतिः । इन्द्रियस्थापकत्ववद्देहोत्यापकत्वमाह ॥ तथेति ॥ वक्तृत्वसङ्गा
 सर्वाधिष्ठानस्य दर्शितमित्याह ॥ इति चोपक्रमस्येति ॥ तत्तत्र नाना
 मयञ्ज्यात्मनि कल्पनाया यथा दृष्टान्त लोके प्रसिद्धस्य रथस्थारेषु नेमि-
 नाश्वोर्ध्वस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपानेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्ड-
 कायामरा अर्पिता एवभूतानि पञ्च शुचिव्यादीनि भोजन इति मात्वा
 भोग्या, शब्दादयः पञ्चेनि दृश्यभूतमात्वा प्रज्ञाभावात्सु दृश्यवर्पिता
 इन्द्रियजा पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । जीवन्ते व्याभिरिति मात्वा पञ्च-
 धीन्द्रियाणि नेमिवत् प्राणान् । याङ्मयेषु अरेषु कल्पितमित्यङ्गा नरभि-

प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत' इति विषयेन्द्रियव्यवहारो
रनाभिभूत प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति "स म आत्मेति विद्यात्"
इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधु' न पराचीनविग्रहे ।
"अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मादध्या-
त्मसम्बन्धवाङ्मत्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेश ।
कथं तर्हि वक्तरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो'वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मान परमात्मत्वेनाहमेव परं
ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति सा मामेव वि-
जानीहीति । यथा तद्वै तत् पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे,
अहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति तद्वत्, "तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत
स एव तर्दभवत्" इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं "मामेव विजा-
नीहि" इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र आत्मानं तुष्टव त्वाद्ब्रवधादि-
भिरिति तत्परिहृत्तेयं । अत्रोच्यते । न त्वाद्ब्रवधादीना विज्ञे-
येन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेव कर्माह तस्मान्मा विजानी-
हीति कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत् कारणं त्वाद्ब्रवधा

स्थानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राणेऽर्पिता इति ॥ स प्राणो मम
स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मानं समन्वयो न तु ब्रह्मणि ।
तत्वाह ॥ अर्पामिति ॥ अहङ्कारवादेस्य गतिं पृच्छति ॥ कथमिति ॥
स्वत्वसत्तरम् । तस्याख्याति ॥ इन्द्र इति ॥ जन्मान्तरकृतश्रवणादिना
अस्मिन् जन्मनि सतः सिद्धं दर्शनमर्षे विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थं उपन्यासः । न
चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थं स
इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ निवामकं ब्रूते ॥ यदिति ॥ परेषु तस्य मे इत्या-

दीनि साहसानि उपन्यस्य पदेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्दधाति
 “तस्य मे तस्य लोम च न मीयते सु यो मां वेद न ह वै तस्य
 केनच कर्मणा लोको भीयते” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति
 यस्मादीहृद्यान्वापि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य
 लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मा वेद न तस्य केनचिदपि
 कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि
 प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम् । तस्मात् ब्रह्मवाक्यमिततु ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान् तित्चेन्नोपासात्रैविध्या-
 दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यर्थाध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्ने पराचीनस्य देवतात्मन
 उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीव-
 लिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मान् वक्ष्ये विसृष्ट
 लिङ्गमुपलभ्यते “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तार विद्यात्”

दिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह ॥ एतदुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञान
 श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह ॥ पित्रेयन्विति ॥
 देहोत्थापनं जीवलिङ्गं क न स्यात्तदाह ॥ शरीरधारणञ्चेति ॥ सर्वे
 वाभादय प्राणा अहमह श्रेष्ठ इति विवदमाना प्रजापतिमुपजम् ।
 स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरे पापिष्ठतर पतिष्यति स च
 श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेषु वागादिषूत्क्रान्तिष्वपि मुक्तादिभावेन शरीर
 स्वम्यमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चक्रान्तिषाया सर्वेषां व्याकुलत्वादसौ
 तान् वागादीन् वरिष्ठ प्राण उवाच । यूय मोहमापद्यथ यतोऽहमेवै
 न्तु करोमि । किं तत् पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य
 एतद्वति गच्छतीति वान् । तदेव वाचनस्थिर शरीरभवदभ्याश्रित्य धार-
 याभोस्वर्थः । द्विवचनसहवाचोत्क्रान्तिश्रुतेषु न ब्रह्म प्राण्यमित्याह ॥

इत्यादि अतः प्राणादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणध्वंसस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मैर्दंशरीरं परिगृह्णीत्यापयतीति । शरीरधारणाच्च मुख्य एव प्राणस्य धर्मः । प्राणसवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य “तान् वरिष्ठ. प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाऽहमेवेतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाणमवष्टभ्य विधारयामि” इति श्रवणान् ये त्विनं शरीर परिगृह्णीति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्ण्य शरीरमुत्पापयतीति व्याख्येय । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनो सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः । स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथानिर्देश उपपद्यते “यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सह च्येतावच्छिन् शरीरे वसतः सहोक्तामतः” इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कक्षात् भिद्येत तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयाता न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेव, उपासात्त्रैविध्यात् । एव सति त्रिविधमुपासन प्रसज्येत जीवोपासन मुख्यप्राणोपासन ब्रह्मोपासन-

जीवमुख्येति ॥ अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गासुपास्यत्वनिर्देशं ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासन स्यात्, न चेत्प्राप्यत् । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्याह ॥ नैतदेवमित्यादिना ॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाहाक्यभेद किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतु शक्यतया स्वातन्त्र्यादिज्ञे, अत्रोपपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तद्विज्ञेयत्वस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

श्चेति । न चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उपक्रमोपसं-
 हारार्थाच्च वाक्यैकवाक्यत्वमवगम्यते । “मामेव विजानीहि”
 इत्युपक्रमस्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा त मामोयुरच्छतमित्युपास्व”
 इत्युक्त्वाऽन्ते “स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्तोऽजरोऽमृतः”
 इत्येकैकपादुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्व युक्तमाश्र-
 यितुं । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वे परिणेतुं शक्यं दशाना भूत
 मात्राणां प्रज्ञामित्वाणाञ्च ब्रह्मणोऽन्यत्वापिणानुपपत्तेः । आश्र-
 तत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः ।
 इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद् ब्रह्मोपदेश
 एवावमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं “इदं
 शरीरं परिच्छेद्योत्थापयति” इति तदसत्, प्राणव्यापारस्यापि
 परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, “न प्राणेन
 नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन, इतरेण तु जीवन्ति यस्मि-
 न्नेतावुपाश्रितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाच विजिज्ञासीत
 वक्तारं विद्यात्” इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्ष
 निवारयति, न हि जीवो नामात्मन्मिन्मिन् ब्रह्मणः ‘तत्त्वमसि’
 “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादि श्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतन्तु विशेष-
 षमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपा-
 कार्यब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यम् । न च तदुचितमित्याह ॥ न च
 ब्रह्मलिङ्गमिति ॥ सूत्रशेष व्याचष्टे ॥ आश्रितत्वाच्चेति ॥ अन्यत्वात्तस्य
 प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाब्रह्मपर-
 एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन
 नेतुं शक्यानीत्याह ॥ अश्रितत्वादिना ॥ अश्रितेति प्रेक्ष्यत्वेन स्थितौ
 तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वं प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेष परि-
 च्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुं शक्यत्वमुच्यते तस्य

धिक्तविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूप प्रदर्शयितुं “न वाचं विजि-
 ज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादिन्म प्रत्यगात्माभिमुखीकरणा-
 र्थमुपदेशो न विरुद्धते । “यद्वाचाऽनभ्यदितं येन वागभ्युद्यते
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्य-
 न्तर वचनादिक्रियाव्याघ्रतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । एत-
 पुनरेतदुक्तं “सह स्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोक्तं मतः”
 इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति ।
 नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मा-
 पाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्य-
 गात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञाश्रित्येकीकरणम-
 विरुद्धम् । अथवा नोपासात्त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादि-
 त्यस्यायमन्योऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलक्षणं विरु-
 द्धते । कथम् । उपासात्त्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासन-
 विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण च । तत्र “आयुरश्नतमित्यु-
 पासाय प्राणः” इति “इदं शरीरं परिमृद्योत्पापयति” “त-

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते । तद्गोधाभिसंख्यात्किंवादय
 इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह ॥ यद्वा चेति ॥ येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स का-
 र्याभिसंख्येन प्रेर्यते । तदेव वागादेरगम्य ब्रह्मेत्यर्थः । तत्रम्यदवाच्ययो
 स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्स्वरूपभावेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह ॥
 नैष दोष इति ॥ स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय उक्तकर्मतेन व्याचष्टे ॥ अथ
 वेति ॥ उपासनात्त्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्वसक्तम् । अत्र त्रिप्रकारकस्यैक-
 ब्रह्मविशेषकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद
 इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्व प्राणस्यायद्देहापेक्षया तस्य-

स्मादेतदेवोक्त्यनुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथास्यै
प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि श्कीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः”
इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत् तस्यै नाम च पर-
स्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समाहस्य वाचा
सर्वाणि नामान्याप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता
दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञ दश प्रज्ञामात्रा अधिभूत यदि भूत-
मात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
भूतमात्राः स्युः न चान्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्धोत्, नो वा एत-

तुक्तेरवस्थानादस्य तत्त्वसुत्यापयतीत्युक्त्यलमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मा-
नङ्ग ॥ अथेति ॥ बुद्धिप्राणयो सहस्यित्युत्क्रान्त्युक्ताऽनन्तरमित्यर्थः ।
शून्य प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्या सम्बन्धीनि
दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैक भवन्त्यधिष्ठानपिदात्मना तथा व्याख्या-
स्याम इत्युपक्रम्योक्त वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादि-
पञ्चाङ्गाया सङ्गिप्रार्थ उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पाया साभासबु-
धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमङ्गशरीरम्, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमङ्गशरीर-
मिति मिलित्वा विषयित्वाख्य पूर्ण शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मे-
न्द्रियेषु वागेवास्या प्रज्ञाया एकमङ्ग देहाईमदूदुहत् परयास च
वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्व बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्या ।
तस्या पुनर्नाम किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता स्थापिता भूतमात्रा
रूपाद्यर्थरूपापरस्तादर्पराज्ञे कारण भवति ज्ञानकरणद्वाराऽथप्रपञ्च-
विषयित्वं बुद्धि प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वाथदृष्टत्वसुपपाद्य तद्विष-
यिप्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वव्यासमाह ॥ प्रज्ञेति ॥ बुद्धिद्वारा
चिदात्मा वानमिन्द्रिय समारभ्य तस्मात् प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन
सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्य-
तोत्त्वं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वद्रष्टृत्व चिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्या-
सनिमित्तञ्च बुद्धेर्धर्म इत्युक्त भवति सर्वाधारत्वानन्दत्वादिब्रह्मधर्म
इत्याह ॥ ता वा इति ॥ दशत्व व्याख्यातं प्रज्ञा इन्द्रियजा ता

त्रीणां तद्यथा रथस्वारिषु नेमिरर्पिता नाभावरार्पिता एव-
 मेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रार्पिता प्रज्ञामात्रा प्राणोऽर्पिताः
 स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा “इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण
 एवैतदुपाधिद्वयधर्मोऽस्य सधर्मैकसुपासन त्रिविधं विवक्षितम् ।
 अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मोऽस्य ब्रह्मण
 उपासनमाश्रितम्, इहापि तदुच्यते वाक्यस्योपक्रमोपसहारा-
 ध्यामेकार्थत्वावगमान् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्म
 अधिष्ठत्य याह्यभूतमात्रा वत्तन्ने प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि याह्य भूत-
 जातमधिकृत्य वत्तन्न इति याह्यपाहकयोर्मिथ सापेक्षत्वसक्तं साध-
 यति ॥ यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ याह्येण याह्यस्वरूप
 न सिद्धति किन्तु पाहकेण । एव पाहकमपि याह्यमनपेक्ष्य न सि-
 द्धति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् याह्यपाहकद्वय वस्तुतो न भिन्न किन्तु
 चिद तन्मारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तद्यथेत्यादि कृतव्याख्यानम् ।
 स्वत्वार्थसुपसङ्गरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मोऽस्य न्यस्योपासन कथमित्या-
 शङ्काऽऽश्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्वापीति ॥ उपाधिर्जीव । अन्यधर्मोऽस्यो-
 पासनमित्यमसङ्गता वाच्यः, तथा हि न तावदारण्याद्यनेकगुणविशिष्ट-
 प्राप्तेः कथयन्वत्, उपासात्पर्यविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सम्भवति चिदस्य
 विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासात्पर्यविधि वाक्यभेदात्, न
 च नानाधर्मविशिष्टमेकसुपासन विधीयत इति वाच्य, तादृशविधि-
 वाक्यस्यात्माश्रयत्वात्, न च तमायुरमृतमित्युपासेति, अत्र माभिति
 जीवेनायुरिति प्राणोनामृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपा-
 सनाविधिरिति वाच्य, सर्वेषां धर्मान्पानश्रवणाद् ब्रह्मानुतेष । प्राणो
 वा अमृतमिति प्राणस्यैवामृतत्वञ्चुते । अत्र उपासनाविधिसुब्धेन
 वक्तार विद्यात्, एतदेवोक्तसुपासीत स भ आत्मेति विद्यादिति जीव-
 प्राणब्रह्मोपासनविधय, अन्ये युष्मद्विधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्वाञ्च
 तद्वायुक्तसुपक्रमदिनेकवाक्यतानिर्णयात् । तस्मात् प्रोय प्रत्यक्ब्रह्म-
 परमिद् वाक्यमित्युपसङ्गरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

वाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये
शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत् इत्याका-
शादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं । तस्य सम-
स्तजगत्कारणस्य ब्रह्मस्यो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्व्वञ्चत्वं सर्व्वान्तक-
त्वमित्येवजातीयको धर्म उक्त एव भवति । अर्थान्तरप्रसि-
द्धानां केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानि-
चिद्वाक्यानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुन-
रप्यन्यानि वाक्यानि अस्यष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यन्ते किं पर-
ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चिदिति । तन्नि-
र्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ॥ १ ॥

इदमात्रायते । “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” शान्त उपा-
सीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके

परिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमी-
मांसा भाष्यावा भरष्यरत्नप्रभ या प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

श्रीराज सिद्धमन्तार गुह्यार्थयिनमन्तरम् ।

अन्तर्वाचिनमस्यैव वैश्वानरमह भजे ॥

पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं इत्तमनुवदति ॥ प्रथम इति ॥
जगत्कारणत्वात् व्यापित्वादिकसंन्यात् सिद्धम् । तदुपजीव्योत्तर पादइत्य-
प्रवर्त्तते इति हेतुहेतुमद्भाव सङ्गतिः । अथ पादभेद इत्याशङ्क्य पादाना-
मभेदभेदमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ आकाशादिशब्दानां अस्यष्टब्रह्मलिङ्गैर्व-

पुरुषो भवति, तथेत प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत । मनोमय-
 प्राणशरीर” इत्यादि । तत्र सशय । किमिह मनोमयत्वा-
 दिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् पर
 ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, शारीर इति कुतः । तस्य हि
 कार्यकरणाधिपते प्रसिद्धी मन आदिभिः सम्बन्धो, न तु
 परस्य ब्रह्मण, “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपास्य, कथ-
 म्मिह शारीर आत्मोपास्य इत्याशङ्कते । नैष दोषः । नैव वाक्यं
 ब्रह्मोपासनाविधिपरं । किं तर्हि । श्रमविधिपर । यत् कारण
 मर्षं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह । एत-
 दुक्त भवति । यस्मात् सर्वमिदं विकारजात ब्रह्मैव, तज्जत्वा-
 त्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भ-
 वन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति । न च श्रमविधिपरत्वे सत्य-
 ज्ञेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनन्तु सक्रतु

ह्लाणि समन्वयो दर्शित । अस्य ब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वय पादद्वये
 वक्ष्यत । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भाव ।
 कान्दोग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ तस्माज्जायत इति तज्ज, तस्मिन्
 लीयत इति तज्ज, तस्मिन्निति चेतत इति तदन तज्जञ्च तत्तल्लत्वात्त-
 टनञ्चेति, तज्जलान् कर्माधारयेऽग्निन् याक्रपार्थिवन्यायेन मध्यपदस्य
 तज्जदस्य लोप, तज्जलानमिति वाच्ये कान्दोऽवयवलोप, इतिशब्दो
 हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्तत्वादित्यर्थ । ब्रह्मणि सित्वामित्त्व-
 भेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधि । स क्रतुमुपासन
 कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह ॥ अथेति ॥
 क्रतुमय सङ्कल्पविकार इत्यर्थ । पुरुषस्य ध्यानविकारत्व स्फुटयति ॥

कुर्वीतेत्यनेन विधीयते । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य ध्यानस्य च विषयत्वेन श्रूयते “मनोमय प्राणशरीरः” इति जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । “सर्व-कर्मणां सर्वकाम” इत्याद्यपि श्रूयमाणं पञ्चायेण जीवविषयमुपपद्यते । “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रीहेर्वा यवाद्वा” इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्व चारायमात्रस्य जीवस्यावकल्पते, नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्माणः । ननु “ज्यायान् ष्थिय्या” इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति अत्र ब्रूमः, न तावदणीयस्त्व ज्यायस्त्वञ्चोभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्य, विरोधात् अन्यतराश्रयणे च अणीयस्त्वस्य प्रथमश्रुतत्वादणीयत्वं युक्तमाश्रयितुम् । ज्यायस्त्वन्तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसकीर्त्तनमेतद ब्रह्मेति, तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव ब्रह्मे ह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्य । कुतः । सर्वत्र प्रमिदोपदेशात् । यत्

अश्रति ॥ इह ब्रह्मायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्योरूपेण जायत इत्यर्थः ॥ क्रतुमय सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । क्रतोर्विषयमाह ॥ मन इति ॥ ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमय प्राणशरीर भावरूप सत्यसङ्कल्पमनर्हृदये श्रूयमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गैरब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणम् । तत्र शान्तियुष्मविधानार्थमन्यथासिद्धम् । अतो जीवलिङ्गं ब्रह्मीय इति प्रसुटाङ्करणेन पूर्वपक्षयति ॥ शरीर इत्यादिना ॥ श्रुतिमात्रसङ्ग्रान्यथासिद्ध्या परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ शमविधिपरत्वे हेतुमाह ॥ अतु कारणाभिनि ॥ यत एवमाह तस्माच्छमविधिपरमित्यन्यत्र । अत्रेदमब्दं प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थं, न तु जुगम् परामर्शार्थं, जगद्द्वेषेण प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजना

मर्षेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बन जगत्कारणमिह च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुत, तदेव मनोमयत्वादि-धर्मे विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवञ्च प्रकृतज्ञानाप्रकृत-प्रक्रिये न भविष्यत । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं, न स्वविवक्षया, इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । यद्यपि शम-विधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं, तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव सन्निहितं भवति । जीवस्तु न सन्निहितो, न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥

भावेऽपि यत्र प्रयोजनं तत्र भयत्येव जगद्दिशेषणं यथात्मेवेदं सर्वम् । अत्र बाधाया समानाधिकरणत्वात् विशेषणभावश्चक तद्वाक्यस्य श्रेयब्रह्म-विषयत्वात् । अत्र तृपासनाया बाधानावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्मण उपस्थितम् ॥ न च शमेति ॥ शमध्यानयोर्बोधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मात्वादिसम्भवमाह ॥ सर्वकर्मेति । सर्वाणि कर्माणि यस्य सर्वे कामा भोग्या यस्य सर्वगन्ध सर्वरस इत्यादि शब्दार्थः ॥ आराग्यभावस्येति ॥ नेत्रप्रोतशलाकाद्यपरिमाणस्येत्यर्थः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवालोपास्यत्वोपदेशात् जीव उपस्थित इति सूत्रार्थ-माह ॥ सर्वत्रेति ॥ यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिं फल-मिति मन्यन्ते । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मन प्रचुरमुपाध-रस्य प्राण शरीरमस्येति वृत्तार्थावबोधकं वाक्यान्तर्गतं सर्वनाम्न इत्यर्थः । समासान्तर्गतं सर्वनाम्न सन्निहितविशेष्याकाङ्क्षत्वाद् ब्रह्म सम्बन्धते । “सोऽनन्ते सदतनं करोमि” इति सस्कारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन् सीदेति साकाङ्क्षतच्छब्देन परममर्शदर्शनादित्याह ॥ अलोच्यत इति ॥ खोन पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपिलिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह ॥ जीवस्त्विति ॥ इदं लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीव न सन्निधापयति । इ खिन उपस्थितयोग्यत्वात् फलाभावाच्च, अतो विश्व-जिन्म्यायेन सर्वाभिखणितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियासुखवन्तीति भावः, किञ्च ब्रह्मपदस्युच्चा लिङ्गबाध इत्याह ॥ न चेति ॥ अन्यतराकः

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिता । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्ने-
च्छार्थं सम्भवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि
यच्छब्दाभिहितसुपादेय भवति, तद्विवक्षितमित्यच्यते, यदनु-
पादेय तद्विवक्षितमिति, तद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विव-
क्षितं भवतीतरद्विवक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये
तात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तद्विद्वेये विवक्षिता गुणा
उपासनायामुपादेयत्वेनोप दृष्टा सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः, ते पर-
स्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्व हि सृष्टिस्थितिसंहारे-
ष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्, परमात्मनोऽवकल्पते । परमात्मगुणात्वेन
च 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यत्र "सत्यकाम सत्यसङ्कल्प" इति
श्रुतम्, "आकाशात्मा" इत्यादिनाऽऽकाशवदात्मस्येत्यर्थः ।
सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः सम्भवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । 'ज्वा-
यान् पृथिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदप्याकाश
आत्माऽस्य इति व्याख्यायते, तदपि सम्भवति, सर्वजगत्कारणस्य
सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम्, तएव सर्वकर्मेत्यादि । एवमि-
होपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तत्र "मनो

ज्ञानुत्कृष्ट फलवत् प्रकरण विफलविज्ञाद्विधीय इति संसृदायार्थं ।
वस्तुनो विवक्षाया फलसुपादान स्वीकार स च प्रकृतेशु गुणेष्वस्तीति
विवक्षोपचार इत्याह ॥ तथाप्युपादानेनेति ॥ नन्विदं यादृशमिदं व्याज्य
मितिधीर्विवक्षाधीना वेदे कृतं स्थादित्यत आह । उपादानानुपादाने
भवति ॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्व शब्दार्थः । उपक्रम-

मय प्राणशरीरः” इति जीवलिङ्गं, न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूम । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवत, “त्व स्वी त्वं पुमानसि त्वं कुमार उतवा कुमारी त्व जीर्णा दण्डेन वक्षसि त्व जातो भवसि विश्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽस्मि शिरोमुख । सर्वतः श्रुतिमल्लुके सर्वमाप्त्यतिष्ठति” इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इत्यन्तु श्रुति मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेष । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोहीपास्यत्वे-
नोर्पादृष्टमिति गम्यते ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षिताना गुणानामुपपत्तिरुक्ता अनेन शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्देऽवधारणार्थं । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुण, न तु शरीरी जीमो

दिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थं ॥ तदिहेति ॥ तत् तस्मात् तान् पर्यवत्त्वादित्यर्थं । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ जाण स्वविरो यो दण्डेन वक्षति गच्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो ब ल स त्वमेव सर्वत सर्वास्तु दिक्षु श्रुतय ओत्प्राण्यस्येति सर्वत श्रुतिमत् सर्वे जन्तूनां प्रसिद्धा पाण्ड्याटयस्तस्येति सर्वात्मत्वोक्ति । ननु जीवधर्मां श्रेयस्त्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि त्रह्मधर्मा एव जीवे विभिति न योज्यन्ते । त-
त्वाह ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्र व्यावधे ॥ पूर्वेष्वेति ॥ सर्वात्मत्वाट-
व्यक्तन्याय । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बन्ध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्मा कल्पित इति भाव, अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्माभावात् । वागेव वाक. सोऽस्यासीति वाको । नवाको अवाको अग्निन्द्रिय इत्यर्थं ।

मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं सत्यसवाल्य आकाशात्माऽवा-
 क्शानादरो ज्यायान् पृथिव्या इति चैवञ्जातीयका गुणा न
 शरीरे आञ्जस्येभोपपद्यन्ते । शरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ।
 नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यं शरीरे भवति, न तु
 शरीर एव भवति । ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचादाका
 शवत् सर्वगतश्च नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु
 शरीर एव भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र ह्यन्य
 भावात् ।

कर्मकर्तव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्मकर्त-
 व्यपदेशो भवति “एतमिति प्रेत्याभिमन्त्रविताऽस्मि” इति ।
 एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन
 प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिमन्त्रवितास्मीति शरीरमुपासकं
 कर्तव्यत्वेन प्रापकत्वेन । अभिमन्त्रवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः ।
 न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तव्यपदेशो युक्तः, तथोपास्यो
 यासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव तस्मादपि न शरीरो मनो-
 मयत्वादिविशिष्टः ।

कुलाध्यादर कामोऽस्य नास्तीत्यनारद नित्यहम इत्यर्थः । ज्यायस्वाद्य-
 नुपपन्नौ शरीर इति परिच्छेदे हेतु सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव
 नेश्वरस्येत्याह ॥ सत्यामत्वादिना ॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः ।
 कर्मकर्तव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह ॥ तथोपास्येति ॥ एकार्थत्व प्रकर-
 णस्य समानत्वम् । अन्तरात्मन्निति विभक्तिभोपन्धान्दस शब्दयोर्विशेषो
 विभक्तिभेदः । तस्मात्सदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः । सूत्रौ हृदिस्यस्य
 जीवाङ्गेदोक्तत्वापि हृदिस्यो मनोमय ईश्वर इत्याह ॥ सूत्रेचेति ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादि गुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति, समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे “यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हि रक्षयः” इति शारीरस्यात्मनोऽन्य. शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति। तस्माद्विगिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते।

स्मृतश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” इत्याद्या। अत्राह। कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यं प्रतिषिद्धते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना। श्रुतिस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” इत्येवञ्जातीयिका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति। तथा स्मृतिरपि “क्षेत्रज्ञश्चापि मां विश्वं सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्येवञ्जातीयिकेति। अत्रोच्यते। सत्यमेवैतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत्। तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुद्धते, माक् ‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्।

भूतानि जीवान् यत्र शरीरम्। अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिराशापेक्षेत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यसुद्भाव्य निरस्यति। अत्राहैत्यादिना ॥ तदुक्तरीत्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितं, सूत्रे-

गृहीतं त्वात्मैकत्वबन्धमोक्षादिसर्व-व्यवहार-परिसमाप्तिरेव
स्यात् ॥

अभेकौकस्वान्तद्वयपदेशाच्च नीत चेन्न निचा-
य्यत्वादेव व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीड, एष मे आत्मान्तर्हृदयमिति परि-
च्छिन्नायतनत्वात् । स्वशब्देन चाणीयान् द्रीहेर्वा यवाहंत्य-
णीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते
न सर्वगत परमात्मेति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यं, अत्रोच्यते ।
नायं दोषः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेश
कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छिन्नदेशत्वव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया सम्भवति, यथा मम
स्त्वसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते ।
कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयाश्च व्यप-
दिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीयस्त्वा-
दिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य
उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् ।

ध्वन्यत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौका तस्य
भावस्तत्र तस्मादार्थिकमल्पतम् अणीयानित्यल्पं वाचकशब्देनापि नुत-
मित्याह ॥ स्वशब्देनेति ॥ नायं दोष इत्युक्तं विटर्षोति ॥ न ताव-
दिति ॥ कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छेदत्यागं विना
ब्रह्मत्वासम्भवात् तस्यामेव ब्रह्मस्य एवोपास्यत्वमायातीति भावः । विभो
परिच्छेदोक्तौ इटान्तमाह ॥ यथा समस्तोति ॥ सर्वेश्वरस्यायोध्यायां
स्थित्वपेक्षापरिच्छेदोक्तिवदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः । ननु
किमिति हृदयमव प्रायेषोच्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ हृदये परमात्मनो

सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतद्
द्रष्टव्यं । यथा सर्वगतमपि सद्व्योमं सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-
कोकोणीयञ्च व्यपदिश्यते एवं ब्रह्मापि । तदेव निचाय्यत्वा-
पेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौतुखमणीयस्त्वञ्च न पारमार्थिकं । तत्र यदा
शङ्कते, हृदयायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाञ्च प्रतिशरीर
भिन्नत्वाद्, भिन्नायतनानाञ्च शुक्रादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽ-
नित्यत्वादिदोषदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि तद्वत् प्रमङ्ग इति, तदपि
परिहृतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिदुप-
तया च शारीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसम्भोगोऽप्यवि-
शिष्टं प्रसूयते । एवञ्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्य कश्चि-
दात्मा समारी विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । तस्मात् परस्यैव ससारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न ।
वैशेष्यात् । न तावत् सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छारीरवद् ब्रह्मणः

बुद्धिर्लक्षणात्प्राप्तिर्वा भवति । अत रश्चराभिव्यक्तिस्थानत्वान्तर्दुर्लक्षरि-
त्यर्थं । व्योमदृष्टानामिना शङ्कालम्बोऽपि कारित्त्वं क्लेशत्वञ्च ॥ तत्र
यदाशङ्कते रत्नादिना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योमं सत्यभेदाद्यभावा-
दिति भावः । ब्रह्मणो हृदयेऽनित्यसम्भोगापत्तेर्जीव एव हृदं उपास्य
इति शङ्का व्यपदिश्यते ॥ व्योमवदिति ॥ ब्रह्मभोक्तृत्वात् हृदये सति
चेतनत्वाज्जोवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति ॥ न वैशेष्यादिति ॥
सम्भोगस्यैवैवमुपाधिरित्यर्थः । अथमेव विशेषो वैशेष्य स्वर्थे यत्प्रत्ययः

सभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वर-
 योरेक कर्त्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिभाञ्च, एक-
 स्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादे-
 कस्य भोगो, नेतरस्य । यदि च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्ति-
 मनाश्रित्य कार्यमन्वन्तोऽभ्यपगम्येत, आकाशादीनामपि दाहा-
 दिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकान्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरि-
 हारौ । यद्येकत्वात् ब्रह्मण आत्मान्तराभावत् शारीरस्य
 भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अत्र वदाम इदं तावद्देवाना
 प्रिय प्रष्टव्यः, कथमय त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति ।
 “तत्त्वमस्यह ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य
 इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तदा-
 र्हजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रञ्च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिवि-
 शेषेण ब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनोपदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभो-
 कृत्व वारयति । कुत, तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ।
 अथागृहीत शारीरस्य ब्रह्मणैकत्व, तदा मिथ्याज्ञाननिमित्त-
 शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मण, सत्पर्य, । न
 हि बालैस्त्रलमलिनतादिभिर्योऽपि विकल्पमाने तलमलिनता-
 विशेषस्यातिशयार्थो वा धम्नादे स्वाश्रये फलहेतुत्वमतिशय, तस्मादिति
 सूत्रार्थः । किञ्च विभवो ब्रह्म व्यात्मान इतिवादिनामेकस्मिन् देहे
 सर्वात्मना भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्त्ताञ्जित एव देहे भोग इति परिहारश्च
 तस्य इति न वय पर्युयोष्या इत्याह ॥ सर्वगतेति ॥ वस्तुतस्तेषामेव
 भोगसाहचर्यमित्यथे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्व श्रुत्या निश्चित्य तेन
 भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधनाह ॥ यथाशास्त्रमिति ॥ अहं सुख-
 नात् जरत्वा दृष्ट्वाया कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्हजरतीयमन्याय स
 च न न युक्तः । न ह्यभेदमङ्गीकृत्याभोक्तृत्व त्वक्त युक्त श्रुत्यैवाभेद-

दिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह “न वैशेष्यात्” इति । नैकत्वेऽपि शास्त्रीरस्योपभोगेन ब्रह्मण्य उपभोगप्रसङ्गे वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयो । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोग, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्ट वस्तु संस्पृश्यते, तस्मान्नोपभोगगन्धाऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितु । १।२।।अ० ।
अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

कठवल्लीपु पठ्यते “यस्य ब्रह्म च क्षत्रज्ञोभे भवत ओदन सृष्ट्यर्थस्योपसेचन, क इत्या वेद यत् स” इति । अत्र कश्चि-
 दोदनोपसेचनसूचितेऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवीऽथवा परमात्मेति मशयः, विशेषानवधारणात्, तत्राणाञ्चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ।

सिद्ध्यर्थे भाक्तृत्ववारणादित्याह ॥ शास्त्रेति ॥ नन्वेकत्व मया श्रुत्या न गृहीत येनोपजाव्यवाध स्यात् । किन्तु तदुक्त्या गृहीतमित्याशङ्क्य विन्वप्रतिविन्वयो कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभाक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह ॥ अथ गृहीतमित्यादिना ॥ कल्पितासङ्घितमधिष्ठानस्य बशेयमित्यस्मिन्नेऽपि सूत्र पातयति ॥ तदाहेति ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बन्धकाभावाच्छाखिलस्यविद्यावाक्य ब्रह्माद्यपास्त्रे समन्वितनिर्मित सिद्धम् । अत्ता चराचरग्रहणात् । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो सृष्ट्य सर्व-
 प्राणिभारकोऽपि यस्योपसेचनोदनसंस्कारकहेतुप्राय सोऽत्ता यत् शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वसन्ते तच्छुद्ध ब्रह्म इत्या इत्यम् ईश्वरस्याधि-
 हानभूत को वेद, चित्तशुद्धाद्युपाय विना कोऽपि न जानातीत्यर्थ ॥ सैशयवीजमाह ॥ विशेषेति ॥ स त्वमग्नि प्रब्रूहीत्यग्ने, येय प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य, अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मण्य पञ्च । लोकादिमग्नि तसुवाचेत्यग्ने, इह त इद प्रवक्ष्यामीतीतरयो प्रतिवचनसुपलभ्यत

किन्नावत् प्राप्त, अग्निरन्तेति । कुतः । “अग्निरन्नादः” इति
 श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां । जीवो वाऽत्ता स्यात् “तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
 दन्ति” इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनन्नन्नन्योऽभिचाक-
 शीति” इति दर्शनादित्येव प्राप्ते ब्रूम, अन्तात् परमात्मा भवितु-
 मर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । चराचर हि स्थावरजङ्गमं
 ऋत्पूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमा-
 त्मनोऽन्य कात्स्त्रेणात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं
 महरन् सर्वमन्तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपल-
 भ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष
 दोषः । ऋत्पूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमान-
 त्वाद् ब्रह्मत्वतयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यत्त पर-
 मात्मनोऽपि नात्तत्वं सम्भवति “अनन्नन्नन्योऽभिचाकशीति”
 इतिदर्शनादिति, अत्रोच्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेत-
 द्दर्शनं तस्य सन्निहितत्वात्, न विकारसंहारस्य प्रतिषेधक,
 वेदान्तेषु हृष्टिस्थितिसंहारकारणात् न ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्,
 सर्वतस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ।

इत्यर्थः । पूर्वत्वं ब्रह्मणो भोक्तृत्व नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्वपक्षवति ॥
 किं तावदिति ॥ अग्निप्रकरश्चनतीतमित्यरुचेराह ॥ जीवो वेति ॥
 पूर्वपक्षे जीवोपासितं सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः ।
 व्योदनशब्दो भोग्यतावेति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मण्येवयदैपरहस्यापित
 कार्यभावे गौण व्योदनशब्दः । गुणशालं ऋत्पूपसेचनपदेन सन्निधापित
 प्रसिद्धौदनगतं विनाश्यात्वं ऋत्पूपसेचनस्य सन्निहितगुणपाङ्गत्वात् ।
 तथा च सर्वस्य विनाश्यात्वेन भानास्त्रिङ्गादीन्वरोऽस्तेत्याह ॥ नैष दोष

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारण प्रकरण-
मिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि ।
प्रकृतग्रहणाच्च न्याय्यम् । “क इत्या वेद यत्र सः” इति च
बुद्धिज्ञानत्वं परमात्मसिद्धम् ।

गुह्यं प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दृशनात् ॥११॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते

“ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ परके परार्द्धे ।
ऋयातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः” ॥

इति । ‘तत्र संग्रहः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत
जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्म्यकरणमद्वाताद् विलक्षणां जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपीह प्रतिपादयितव्यम् । ‘येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये-
ऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्वयाह वरः

इति ॥ तस्य सच्चिद्विद्यत्वादिति पिप्पल स्वाहतीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वा-
दित्यर्थः । अनृवाक्यानन्तरवाक्यत्वापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गुह्य-
मिति ॥ सतमवशश्चापि कर्मफलं पिवन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके
कार्म्यं देहे परस्य ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं श्रेष्ठं
तस्मिन् यां गुह्यं नभोऽस्या बुद्धिः वा तां प्रदिश्यं स्थितौ कथातपवत्
मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदो कर्मणो वदन्ति । त्रिणाचिकेतोऽग्नि-
चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाग्यानामन्त्या-
ध्ययनं तदर्थज्ञानं तदनुष्ठानमिति मित्थं बोध्यम् । ब्रह्मविदोऽप्यजीवस्य
परमात्मनश्च प्रकृतत्वान्मं सप्रवसाह ॥ तत्रेति । पूर्वोत्तरपद्ययोः फल-
स्यमेवाह ॥ शरीरादिना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिबैलक्षण्यमपीत्यर्थः ।
मनुष्ये प्रेते ऋते इति वेद्यं विचिकित्सा संशयः परलोकभोगाऽस्तीत्येके

रामेण वरस्रुतीयः” इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवाद्द्विसंख्यः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्रभूताञ्च भव्याञ्च यत्तत्पश्यसि तद्दद” इति पृष्टत्वात् । अत्राह आचेष्टा उभावप्येतौ पक्षौ न सम्भवतः । कस्मात् । अतपान कर्मफलोपभोग, सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात् । तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिवन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिचेतज्ञपक्षस्यावन्न न सम्भवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्म-पक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मानि अतपनासम्भवात् “अनन्यन्नन्योऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैष दोष । अत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि अत्रिणा यज्ञ-ना अत्रित्वोपचारदर्शनात् एवमेकेनापि पिवता द्वौ पिवन्ता-बुध्येयाताम् । यद्वा जीवस्तावन्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति, पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते । पाचयितव्येऽपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्श-नात् । बुद्धिचेतज्ञपरिग्रहोऽपि सम्भवति, कारणे कर्तृत्वोपचा-

नस्तीत्यन्वे, अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतद् अतत्त्व जानीयामित्यर्थ । तद-पीति परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन सशयर्माक्षपति ॥ अत्राहेति ॥ अत्रिपदेन गन्तार इव पिवत्यदेनाजहृत्तद्वया प्रविष्टा-बु-ध्यते इत्याह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानासुखी वा अस्मावित्याह ॥ यद्देति ॥ निवसतपूर्वभाविप्रतिबन्धरूपमसुखकत्व कहे-कारयित्वा साधारणं च कारयति च करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र प्रकृतिर्बुद्ध्यार्था प्रत्यये कक्ष्याभिन्नाऽस्तु अति प्रत्ययार्थो ह्यस्व ।

प्रत्या त्वजहृत्तद्वयासापायनं अस्मिन्निष्ठाह । पूर्वपक्षे पिवन्ताविति प्र-
र्तृवाचिशब्दप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं अस्मिन्निष्ठाह ।

रात्, एधांसि पचन्तीति प्रबोधदर्शनात् । न चाध्यात्माधिका-
रेऽन्वौ कौचिद्वायतं पिवन्ती सम्भवतः, तस्माद्बुद्धिजीवी स्याता
जीवपरमात्मानौ वेति सशयः । किं तावत्प्राप्तं बुद्धिचेतना-
विति । कुतः । गुहा प्रविष्टाविति विशेषणात् । यदि शरीरं
गुहा यदि वा हृदयसुभयथापि बुद्धिचेतनौ गुहां प्रविष्टावुप-
पद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्व
युक्त कल्पयितुम् । 'सुष्ठतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानति-
क्रम दर्शयति । परमात्मा तु न सुष्ठतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे
वर्तते । "न कर्मणा बर्हते नो कनीयान्" इति श्रुतः । छाया-
तपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते छायातपवत्
परस्परस्य विलक्षणत्वान् । तस्माद्बुद्धिचेतनाविद्योष्येयाता-
मित्येव प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविद्योष्येयाताम् ।
कस्मात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ,
सङ्ख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य

बुद्धीति ॥ एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्व लक्ष्य प्रकृतस्तु
सुख्येवेति भावः । सुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ पाश्चात्पिबन्त आह ॥
न चेति ॥ ब्रह्मण्यतपदस्य सञ्चिहितवृत्त्युपदादनित्यवस्तुपरत्वविद्वेषापि
पिवत्यदस्य सञ्चिहितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति इष्टान्नेन पूर्वपक्ष-
यति ॥ किं तावदिति ॥ गोचर फलम् । एकस्मिन् जातिवति लूप्ते
सजातीयमेव द्वितीयं पाश्चान् । व्यक्तिमात्रपक्षे लाघवात् न विजा-
तीयं जातिवत्त्वमयवत्त्वनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन सजातीया
बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वा-
दन्तरङ्गत्वान् । तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाच्छी-
वस्य द्वितीयचेतन एवेति सूत्रार्थमाह ॥ सङ्ख्याश्रवणे चेति ॥ गुहाया

गोर्हितीयोऽन्वेष्टव्य इति श्रुक्ते गौरैश्च द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्व
 पुरुषो वा, तदिह चतुर्पानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि
 द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतन परमात्मैव प्रतीयते ।
 ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनात् न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । अत्र
 वदामः । गुहाहितत्वन्तु श्रुतिस्मृतिष्वसन्नत् परमात्मैव एव ह
 स्यते । “गुहाहित गच्छरेष्ठ पुराणं”, “यो वेद निहित गुहाया
 परमे व्योमन्”, “आत्मानमन्विच्छ गुहा प्रविष्टम्” इत्याद्यासु ।
 सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्धार्थो देशविशेषोपदेशो न विरु-
 द्धात् इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वन्तु छत्रित्ववदेक
 स्थित्वपि वर्धमानसुभयोरविरुद्धम् । छायातपावित्कथ्यविरुद्धम् ।
 छायातपवत् प्रस्वरविलक्षणात्वात् ससारित्वासंसारित्वयो ।
 अविद्याकृतत्वात् ससारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य,
 तन्मादिज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहा प्रविष्टौ गृह्येते । कुतश्च
 विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणाच्च विज्ञानात्मपरमात्मानोरेव सम्भवति “आत्मान
 रथिन विद्धि शरीर रथमेव च” इत्यादिना परेण ग्रन्थेन

बुद्धौ स्थित गच्छरे कान्तेकानर्षश्चुक्ते देहे स्थित पुराणमनादिपुरुष वि-
 दित्वा इर्षयोको अजाति परमश्रेष्ठे व्योमन्, हाहाकाये वा गुहा बुद्धि
 गत्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्रुते सर्वान् कामानित्यन्वय, अन्विच्छ-
 विचारनेत्वर्थ । विशेषणं गजगजव्यत्वादिक चिह्नमाह । विशेषणा-
 ज्ञेति ॥ स जीवोऽध्वने सवारमार्गस्य परमं पार किं तत्, विष्णो-
 र्भाषनधीनस्य परमात्मन पदं स्वरूपमाशोतीत्यर्थ । इदं च दुष्टान

रथिरयादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्ष-
योगन्तार कल्पयति । “सोऽध्वनः पारमाप्नोति” “तद्विष्णोः
परमं पदम्” इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति । तथा “त
बुद्देशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्म-
योगाधिगमेन देव मत्वा धीरोऽर्षयोऽकौ जहाति” इति
पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ । प्रकरण-
श्लेषे परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं
परमात्मपरिश्रष्टे घटने, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येया-
ताम् । एष एव न्यायो “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येव-
मादिष्वपि । तत्रापि स्यात्प्राधात्मिकाधिकारान् न प्राक्ततौ सुपर्णाव-
च्येते, “तयोरन्यः पिप्पलु स्वाह्वति” इति अदनलिङ्गादिज्ञान-
नात्मा भवति । ‘अनञ्जन्योऽभिचाकशीति’ इत्यनेशनचेतन-
त्वाभ्या परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन
विशिनष्टि “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
सुहृत्मान । जष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीत-

तत्र हेतुर्गूढमायावृक्ष मायातुप्रविष्ट पश्चाद् गुहानिहित गुहाद्वारा
गह्वरेवेषम्, एव वक्षिरागतमात्मानमध्यात्मयोग स्थूलसूक्ष्मकारणदेह-
कयक्रमेण प्रत्यमात्मनि चित्तसमाधानेनाधिगमो महावाक्यजा इति
तथा विदित्वेत्यर्थः । अतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो-
न्नय मतिपाद्यत इति उपसङ्हरति ॥ तस्मादिहेति । अज्ञानावर्तित-
दिशति ॥ एष इति । हा ह्यौ कान्दसौ द्विवचनसाकार । सुपर्णाविव
वक्ष्यैव युज्येते नियम्य नियामकभावेनेति । सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन
तुल्यसखाभावौ । समानमेकं दृश्यच्छेदनमोक्ष शरीरमाश्रित्य स्थितानि-

शोकः” इति । अपर आह । हा सुपर्येति नैयच्छगस्याधिकर-
णस्य सिद्धान्तं भजते, पैङ्गिरहस्य ब्राह्मणेनान्यथाख्यातत्वात्,
‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वादन्तीति सत्त्वम् । अनन्नन्नन्योऽभिचाक-
शीतीत्यनन्नन्नन्योऽभिपश्यति अस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति”
सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्येत, तन्न ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव
च व्याख्यातत्वात्, “तदेतत् सत्त्व येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽय
शारीर उपद्रष्टा च क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इति । नाप्य-
स्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष भजते । न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञ-
कर्तृत्वभोक्तृत्वादिंसंसारधर्म्मोपेतो विवक्ष्यते, कथं तर्हि, सर्व-
संसारधर्म्मापेतो ब्रह्मस्वभावचैतन्यमात्रस्वरूपः, “अनन्नन्नन्यो-

न्यर्थः । सुहा प्रविष्टाविति यावत् । एतावात्मानौ । तद्विकृद्दर्शनादि-
त्याह ॥ तयोरन्य इति ॥ विशेषणाच्चेत्याह ॥ अनन्तरे चेति ॥ अनी-
शया स्वच्छेत्तरत्नाप्रतीत्या देहनिमग्न पुरुषो जीव शोचति । नि-
मग्नपदार्थमाह ॥ सुहृमान इति ॥ नवोऽऽमिति भ्रान्त इत्यर्थः । ज्प-
ध्यानादिना शिवित यदा ध्यानपरिपाकटशायाभीशमन्य विशृष्टरूपा-
ङ्गिन्न शोधितचित्तमात्र प्रत्येकत्वेन पश्यति तदाऽस्य महिमान स्वरूप-
मेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः । हा सुपर्येतिवाक्य जीवे-
श्वरमिति क्त्वा विन्नितम् । अधुना क्ता चिन्तासुहाटयति ॥ अपर
इति ॥ अन्वया बुद्धिबिषयत्वात् प्रदक्ष्णपरत्वं नेत्यर्थः ॥ क्वच बुद्धिरिति
यद्वेत्ते ॥ सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वपक्षार्थं स्यादित्यत
आह ॥ नापीति । पूर्वपक्षार्थस्तदा स्माद् यद्यत्र बुद्धिभिन्न रुशारी
प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र रुशारी विवक्ष्यते । किन्तु शोधितस्वमर्षो ब्रह्मे-
त्यर्थः । सुतिच्छ्रुतिभ्या चाद्यमर्थो ब्रह्म इति शेषः । तावता मन्त्र
व्याख्यासालेषु । एदमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धि-

ऽभिपश्यति चः” इति वचनात् । “तत्त्वमसि”, “क्षेत्रज्ञश्चापि
 मा विधि” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसं-
 हारदर्शनमेवमेवावकाशपते, “तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ”, “न ह वा
 एवविदि किञ्चन रस आर्धंसते” इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्
 पक्षे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति सत्त्वम्, इत्यचेतने
 सत्त्वे भोक्तृत्वप्रचनमिति । उच्यते । नेय श्रुतिरचेतनस्य
 सत्त्वस्य भोक्तृत्व वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं ह्यर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञ-
 स्याभोक्तृत्व ब्रह्मस्वभावता वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिवि-
 क्रियावत् सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति ॥ इदं हि कर्तृत्वं
 भोक्तृत्व सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृत कल्पयते, पर-
 मार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतन्त्वात् सत्त्वस्य, अवि-
 क्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित स्वभावत्वाच्च
 सत्त्वस्य सुतरा न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “यत्र वान्यद्विव
 स्यात्, तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टस्यादिव्यव-
 हारवद्विद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहार दर्शयति । “यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येत्” इत्यादिना च विवे-
 किनः कर्तृत्वादिव्यवहार वारयति ।

भिन्न इति विवेकमालेशोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्दे-
 कस्याच्चेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्वसते न
 सम्पादयति, ज्ञानाग्निना सस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नाग-
 च्छतोति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते ॥
 कथमिति ॥ बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यात् । नाम युक्तिषिन्त्या मनः सेद-
 नोयमित्याह । उच्यते इति । तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वस्युपाधि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽस्मिणि पुरुषो हृद्यते, एष आत्मेति होवाचैतद-
 मृतमभयमेतद्ब्रह्म” इति, “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्बोदक वा
 सिञ्चति, वर्त्मनी एव गच्छति” इत्यादि श्रूयते । तत्र सशय ।
 किमयं प्रतिविष्वात्माऽस्यधिऋणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञा-
 नात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽयवेश्वर इति । कि
 तावत्प्राप्त, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य हृद्य
 मानत्वप्रसिद्धेः “य एषोऽस्मिणि पुरुषो हृद्यते” इति च प्रसिद्ध
 वदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देय इति युक्तम् ।
 स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो भवति, आत्म
 मन्तव्ये निष्पततीत्यर्थः । वस्तुतो जीवसाभोक्तुले भोक्तृत्वधी कथ-
 मित्यत आह । इदं होति ॥ चित्ताटात्म्येन कल्पिता बुद्धि सुखादि-
 दःपेष परिणमते बुद्ध्याविवेकास्त्रिदात्मन सुखादिरूपमद्वैतव्यक्तचैतन्य-
 वन्व भोक्तृत्वभातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यक न वस्तुत इत्यत्र मान माह ।
 तथा चेति ॥ यत्नाविद्याकाले चैतन्य भिन्नमिव भवति तदा द्रष्टृत्वादि
 न वस्तुनि प्रायत इत्यर्थः । तस्मादत पिवन्नाविति वाक्यमेव गुहाधि-
 करणविषय इति स्थितम् । अन्तर उपपत्तेः । उपकोशविद्यावाक्य-
 सुदाहरति । य इति ॥ तदस्मिन्स्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनु रूप यतो
 ऽस्मिन् चित्तं वर्त्मनी पश्यन्ती एव गच्छतीत्यर्थः । “दर्शनस्य लौकिकत्व-
 यास्त्रीवत्वात्मा संशयमाह । तत्वेति ॥ पूर्वं पिवन्नाविति प्रथममृत-
 चेतनत्वात्सारेण चरममृता सुष्वाप्रवेशदयो नीता, तद्विद्वानपि इत्यत
 इति चाक्षुषत्वात्सारेणान्तत्वाद्भौ ध्यामार्थं कल्पितत्वेनानया इति
 दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ आयात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिविम्बोपास्त
 विद्वान्ने ब्रह्मोपास्तारिति फलम् । प्रसिद्धवदिति ॥ चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः ।
 अन्धावनामालेष पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादिना ॥ मनो
 ब्रह्मेतिवत्, एतद्ब्रह्मेति इति वाक्यत्वेति पद्विपरिवृत्त्यात्न सार्धपर-

शब्दश्चास्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चतुषो-
ऽनुपाङ्गः प्रतीयते “रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति
श्रुतेः । अष्टतत्वादीनाञ्च देवतात्मन्वपि कथाञ्चित् सम्भवात्,
नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येव प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर
एवाक्षय्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । उपपत्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आ-
त्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”,
“तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । अष्टतत्वाभयत्वे च तस्मिन्सकृत् श्रू-
येते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमे-
श्वर सर्वद्वीपैरलिप्तोऽपहतपाङ्गादिश्रवणात्, तथाक्षिस्थानं
सर्वत्रेपरहितमुपदिष्ट “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्वीर्यं वा सिञ्चति
वर्त्मनी एव गच्छति” इति श्रुतेः । सयहामात्वादिगुणोपदेशश्च
तस्मिन्भवकल्पत “एतं सयहाम इत्याचक्षते एत हि सर्वाणि
वामान्यभिसयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि
वामानि नयन्ति । एष उ एष भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु
भाति” इति च । अत उपपत्तेरन्तरं परमेश्वरः ॥

त्वमिति पूर्वपक्ष । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इति पदस्य प्रत्ययपर-
त्वात् । इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थपर-
त्वाद्द्वैपत्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमेश्वर एवेति ॥ बहुप्रमाणसवाद्
स्तात्यर्थानुपाङ्गक इति श्वायानुसङ्घोताध्यामात्मब्रह्मवृत्तिभ्या इत्यत्य-
धिकं वाध्यमित्यह ॥ सयहामिति ॥ वामानि कर्षणकाम्येननेतमक्षि-
पुरुषमभिलक्ष्य सयन्ति उत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकाना
फलदाताभ्ययमेवेत्याह ॥ भामनीरिति ॥ नयन्ति फलानि लोकान् प्रापय
तीत्यर्थः । भामानि भामानि नयत्ययमित्याह ॥ भामनीरिति ॥ सर्वार्थ

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽख्यल्पस्थानसुपपद्यते इति । अतोच्यते । भवेद्देशाऽनवकृप्तिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि “य पृथिव्या तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिप्रहणेनैतद्दर्शयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमध्य-नामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, “तस्योदिति नाम हिरण्यमक्षुरित्यादि । निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणसुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्धार्थं स्थानविशेषो न विद्वद्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितञ्च, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रकृष्टं “प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म खं ब्रह्म” इति, तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय-

मकारक इत्यर्थः । एष मकाररूपाणां ध्यानार्थं नृत्तन्तरेऽप्युपदेशः । तस्मिन् स्थानलोकिरस्य न दोष इति सूत्रयोजना । अत्रवकृप्ति अकृतप्रकल्पना तदा भवेद्यत्नैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्वयः । मन्वनुचितवाक्यलोकिरसनाधानमित्याशङ्क्य युक्तिमाह ॥ निर्गुण्येति ॥ प्रकरणादपि ब्रह्मप्राप्त्यभित्ताह ॥ सुखविशिष्टेति ॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य

त्वात् “आचार्यस्य ते गतं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधान-
प्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाच्योपक्रमे सुखविशिष्ट ब्रह्म विज्ञा-
यत इति । उच्यते । “प्राणो ब्रह्म, क ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतद-
ग्नीना वचनं श्रुत्वोपकोशल उवाच । “विजानाम्यह यत्प्राणो
ब्रह्म, कश्च खश्च तु न विजानामि” इति । तत्रेदं प्रतिवचनम् ।
“यद्वाव कं, तदेव खं, यदेव खं तदेव कं” इति । तत्र ख शब्दो
भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः
सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो
नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् ।
तथा कशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्ध-
त्वात्, यदि तस्य खशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिक
सुख ब्रह्मेति प्रती त स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखशब्दौ

ब्रह्मण प्रकृतस्य च एष इति सर्वनाम्नाभिधानादनन्तर परमात्मा स्थापित
सूत्रार्थ । ननु प्रकरणात् प्रवलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापित आद्यात्मा
उच्यते इत्यत आह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ उपकोशलो नाम कश्चित्
ब्रह्मचारी जाव लस्यापत्यस्त्वग्नीन् द्वादश बह्वरान् परिचचार ।
तमनुपदिश्य देयान्तरगते जावावे गार्हपत्याद्याग्निभिर्दयया प्राणो
ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तम् ॥ आचार्यस्त्विति ॥ तवात्मविद्याकाला-
वाप्रथे मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थ । पश्चादाचार्येषामस्य य
एषोऽस्त्वित्युक्तार्चिरादिकं गतिरुक्ता । तथा आग्निभिर्दृष्टात्मविद्या-
वाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या; सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मपक्षे
निर्वहृतीत्येकवाक्यताजिज्ञासुकं प्रकरय वाक्यभेदकाङ्क्षिण इत्यवदिति भाव ।
श्रुति व्याकृष्टे ॥ उच्यत इति ॥ प्राणश्च सूत्रात्मा उच्यते इत्येति यत्
तज्जानामि क विषयसुखं खश्च भूताकाशे ब्रह्मत्वेन ज्ञातं न शक्नोमी-
त्यर्थ । ख कथम्भूत यत् कं तदेव खिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-
त्वनिरासः । तथा क कथम्भूत यत् ख तदेव किति विभुत्वेन विशेषि-

सुखात्मक ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने
 न ख ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्
 सुखस्य गुणस्वाध्यायेत्यव स्यात्, तन्नाभूदित्युभयोः कष्यशब्दयोः
 ब्रह्मशब्दगिरस्य क ब्रह्म खं ब्रजोति । इष्ट हि सुखस्यापि
 गुणस्य गुणिवद्योयत्वम् । तदेव वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं
 ब्रजोपदिष्टम् । प्रत्येकञ्च गार्हपत्यादयोऽग्नयः खं ख महिमा-
 नमुपदिष्ट “एषा सोम्य ते अस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” इत्युप-
 सहरन्त, पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु
 ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तर-
 विवक्षां वारयति । ‘यथा पुष्करपलाशे आपो न क्षिप्यन्ते,
 एवमेव विद्दि पाप कर्म न क्षिप्यते” इति चाक्षिप्तान्तरं पुरुष

तस्य कश्चिदन्वयनिरास इति व्यतिरेकसूत्रेनाह ॥ तत्र अमित्यादिना ॥
 आत्मविद्यतिशुक्तिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिर्दिष्टमिति भाव । आ-
 मव इति । आमयो दोष । साधनपारतन्त्र्यानिवृत्त्यादि तत्सहित
 इत्यर्थः । प्रत्येकपक्षे दोषसङ्गा द्वयोपक्षे फलितमाह ॥ इतरैरेति ॥
 विशेषितार्थकारित्वर्थः । नन्वेक ब्रह्मैवात्र ध्येय चेद् ब्रह्मपदान्तर कि-
 मर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेषणत्वेन सुख भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-
 त्यर्थः । ब्रह्मशब्द विरोधयोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोष-
 सात्माह ॥ इष्ट इति ॥ मार्गेत्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भाव ।
 आत्मविद्यापदैर्नोपसंहारानपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह । प्रत्येकश्चेति । पृथ-
 व्यग्निरक्षमादित्य इति मम अतस्त्वस्यैवो विभूतिगति गार्हपत्य उपदि-
 देह । आपो दिव्यो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्यं वचनम् उवाच ।
 प्राय आकाशो द्यौर्विद्युदिति एकमहिमानमाहवनीयो जगदेति
 भाव । इत्यनन्ताकस्मिन् विद्या प्रत्येकसङ्गा आत्मविद्या तु पूर्व
 मस्याभिर्भिहित्वा प्रायो ब्रह्मेत्युक्त्यर्थः । उच्यतानग्निभिर्ब्रह्मावात्मा
 पुरुषोच्यतां वक्तृभेदादिति तत्राह ॥ आचार्यस्त्विति । एकवाक्येवा

विज्ञानतः प्रापेन्नानुपयात श्रुवच्छक्तिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्व
दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षस्थानतां संबन्धामत्वादि-
शुण्यताञ्च उक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विद्वा गतिं वक्ष्यामीति उप-
क्रमते “यं एषोऽक्षिण्य पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच”

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थान पुरुष परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्
कस्य श्रुतरक्षस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या
प्रसिद्धा श्रुतो, “अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अथया विद्यया-
ज्ञानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्द्वै प्राच्यानामायतनमेतद-
श्चतमभयमेतत्परायणमेतस्मान् पुनरावर्तन्ते” इति श्रुतौ ।
स्मृतावपि ।

निश्चयाद्वक्तृभेदेऽपि न लभद इत्यर्थः । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्द्रष्टव्य
सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या
अत्राभिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह ॥ इतश्चेति ॥ यस्माद् दृश्यते
तत्तस्यादिहेत्वत्वय । श्रुतिमाह ॥ अयेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः ।
सधर्मस्तप तपोब्रह्मचर्यब्रह्मविद्यारभि आत्मान ध्यात्वा तवा ध्यान-
विद्ययोत्तर देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगुण-
ब्रह्मस्थान गच्छन्ति एतद्दे ब्रह्म प्राच्याना व्यष्टिमष्टिरूपायामायतन
लिङ्ग त्वक च्छिरयज्ञगर्भरूप वस्तुतस्त्वेतदन्ततादिरूप निर्गुण सर्वाधि-
ष्ठान । अतः कार्यब्रह्म प्राप्तं तत् स्वरूप निर्गुणं ज्ञात्वा सुख्यन् इत्यर्थः ।
अग्निरेव ज्योतिर्देवता एवमहुराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ता ॥ अक्षिण्यु-
पसङ्गे स्मृते अति यदि पुत्रादयः प्रव्य यवशंस्तारादिक कुर्वन्ति यदि च
न कुर्वन्ति अभययाश्चु पाप्मिनिहिन्या अर्चिरादिदेवान् अभ्येष गच्छन्ति ।
अर्चिषमग्नि ततोऽहुरङ्ग गुह्यपच तत उत्तरायण तस्मात् सस्वस्वद् ततो
देवलोकां ततो वाक् शरीरादित्य ततश्चन्द्र चन्द्रादिद्युत तत्वा तत्र विद्यु-

“अग्निर्ध्वोतिरहः शुक्लः वपलासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ॥

इति । सैवैवाक्षिपु रषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । “अथ यद् वैवाक्षिन् शब्दं कुर्वन्ति यद्बुच नार्द्धिप्रमेवाभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रम्य “आदित्याञ्जन्मस चन्द्रमसो विद्युत तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्व निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नैतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं “छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वाँस्यादक्षिस्थान.” इति । अत्रोच्यते, न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कश्चात् । अनवस्थिते । न तावत् छायात्मनचक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित् पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन् दृश्यते, “य एषोऽक्षिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः सन्निधानात् स्वे चक्षुषि दृश्यमान पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनकाले स छायाकर्त् कश्चित्पुरुष चक्षुःसमीपे सन्निधाप्योपास इति युक्तं कल्पयितुम् । “अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति” इति

श्लोके स्मिताहपासकान् मानव पुंशो ब्रह्मश्लोकादागत्य कार्यब्रह्मश्लोके वापद्यति । एषोऽक्षिरादिभिर्देवैर्विशिष्टो देवपथो गम्यन्ते ब्रह्मणा योगदुर्ब्रह्मपथम् । एतेन वाक्ये ब्रह्मप्रतिपद्यमाना उपासका इव मानव मनो जगत् आवर्त्तं जगत्पर्याहरितुं नावर्त्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ।

श्रुतिच्छायात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मि-
 न्मृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञा-
 नात्मनोऽपि साधारणे क्षतस्त्रशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्ये-
 वावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्माण्डसु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट-
 उपलब्धार्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानच्च विज्ञानात्म-
 न्यप्यस्यतत्वादीनां गुणानामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा पर-
 मात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मार्त्यत्वमध्या-
 रोपितं भयञ्चेत्यस्यतत्वाभयत्वेनोपपद्येते । सयद्दामत्वादयश्चेत-
 स्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेषो-
 ऽस्मिन् प्रनिष्ठितः” इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्
 तथाप्यात्मत्व तावन्न सम्भवति, पराग्रूपत्वात् । अस्यतत्वादयोऽपि
 न सम्भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां
 चिरकालावस्थानापेक्षसु । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायक्तं न स्वा-
 भाविकं, “भीषास्माद्वातपवत, भीषोदेति सूर्य, भीषास्मा-
 दग्निश्चेन्द्रस्य हृत्युर्धावति पञ्चम” इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्
 चक्षुराधीदतीति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वमृदा न सिद्ध-
 तीति भावः । किञ्चाव्यवधानात् स्वार्क्षस्य उपास्यः । न च तस्य स्वच-
 क्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह ॥ य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेषु तद्व्यमान-
 स्योपाशिरिह्यत आह ॥ न चेति ॥ कल्पनामौरवादित्यर्थः । युक्तिविज्ञा-
 नवस्थितत्वे श्रुतिमाह ॥ अस्मेति ॥ कृपाकरस्य विन्वस्य नाशुमदर्शनमनु-
 खत्वेन छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीव निरस्यति ॥ तथेति ॥ जात्य-
 न्बन्धात्प्रकृतिविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्तमित्यर्थः ॥
 दृष्ट इति ॥ श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः सूर्योऽस्मिन् प्रनिष्ठितः सूर्योऽस्तमेति”
 इति वाक्यं असुरा देवा इति प्रसिद्धिवाधितमित्याशङ्क्याह ॥ अमरत्वम-
 पीति ॥ भीषा भवेताम् दीश्वराहायुच्यति । अग्निश्चेन्द्रस्य स्वकार्यं

परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः । अक्षिश्च पक्षे इत्यत
इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति
व्याख्येयम् ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु, तद्वर्त्मव्यपदेशात् ॥१८॥

“य इमञ्च लोकां परञ्च लोक सर्वाणि च भूतान्यन्तराय-
मयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्त-
रायं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीप्रन्तरा
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यश्चन “इत्यादि । अत्र अधिदैवत
मधिभूतमधिदेवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरव-
स्थितो यमयितान्तर्यामी इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभि-
मानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैस्त्वर्थ्यः कश्चिद्योगी,
किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात्

कुरुत । उक्तापेक्षया पञ्चमो ऋष्यः समाप्तायुषां निकटे धावतोऽर्थं ।
देवप्रपक्षे इत्यत इत्युक्तं तत्राह ॥ अक्षिश्चिति ॥ दर्शनमनुभव ।
तस्य शास्त्रे नृवस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधानात् । तथा च शास्त्र
करणकौ विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यथ उच्यते इत्यर्थः । तत्राहुपकोसह-
विद्यावाक्यसुपास्त्रे ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम्, अन्तर्याम्यधिदेवादिषु
तद्वर्त्मव्यपदेशात् । इहृदारण्यकवाक्यसदाहरति ॥ य इति ॥ अन्तर्यामि-
त्राङ्गणे प्रसीदमानार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ य पृथिव्यामित्यादिना देवता
पृथिव्याद्या अधिज्ञत्व वमयिता श्रूयते । तथा य सर्वेषु लोकैस्त्विति
अधिभूतः । यः सर्वेषु वेदैस्त्वमधिदेवः । य सर्वेषु यज्ञेस्त्विति अधि-
यज्ञः । य सर्वेषु भूतेस्त्वमधिभूतः । यः प्राथे तिष्ठन्निष्ठादि य
आत्मनीत्यनकध्यात्मज्ञेति विभान् । अशरीरस्य नियन्त्रणसम्भवात्सम्भ-
वाभ्यां सशय । पर्वलेष्वरस्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननि-
र्देशो इत्याह उक्तस्य इहान्तवाक्यस्यैव परत्वमत्राक्षिष्य समाधीयत

सशयः । किं तावन्नः प्रतिभाति, संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सन्न-
नाप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा
नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्ध्या-
मिशब्दान्तर्ध्यामणयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात्
पृथिव्याद्यभिमानौ कश्चिद्देवोऽन्तर्ध्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते
“पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोकौ मनो ज्योतिः” इत्यादि । स
च कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति युक्त
देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित् सिद्धस्य
सम्प्राप्तुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत,
अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । योऽन्तर्ध्यास्यधि-
दैवादिषु श्रूयते, स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुत । त-
द्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना
दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्त विकार-
जातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उप-
पद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । “एष त

इत्याक्षेपसङ्गति, अत पूर्व फलेनाह्यं फलवत्त्वं । अवान्तरफलस्य पूर्वपक्षे
अनीश्वरोपासि सिद्धान्ते प्रत्यग् ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यम् । स्वयमेवावधि
वदन् पञ्चान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ अनिश्चितार्थे फलाभावेनाफलस्य वेदाय
त्वायोगादिति भाव । तथा च श्रूयते यस्य देवस्य यतन शरीर लोकेत्ये-
नेनेति लोकस्य लुप्त्वीति सर्वार्थप्रकाशक मन इत्यर्थ । उपक्रमादिनाऽन्त-
र्ध्यास्यैकानिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यक्षेराह ॥ योगिनो वेति ॥
आगन्तुकसिद्धस्य न्यार्थमित्ये सिद्धसाधनकल्पनाकारवान्निश्चयसिद्ध एव
न्तर्ध्यामीति सिद्धान्तमिति ॥ एष प्राप्त इति ॥ देवतागिरासि हेत्वन्तरमाह ॥
अ पृथिवीति ॥ ईश्वरो न निश्चयना अशरीरत्वात् षडवदिभ्युक्त निरसति ॥

आत्मान्तर्भाव्यस्यतः” इति चात्मत्वात्कृते सुखे परमात्मन
 उपपद्यते । “यं पृथिवी न वेद्” इति च पृथिवीदेवताया
 अविज्ञेयमन्तर्भाव्यमिणं ब्रुवन् देवतात्मनोऽन्यत्तन्तर्भाव्यमिणं दर्श-
 यति, पृथिवीदेवता ह्यहमास्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् ।
 तथा “अदृष्टोऽस्युतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्
 परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो
 यमवित्त्वं नोपपद्यत इति, नैष दोषः, यान्नियच्छति तत्का-
 र्यंकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्ते-
 त्वनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनव-
 स्थादोपोपपत्तिः । तस्मात् परमात्मैवान्तर्भाव्यमी ॥
 न च आत्तमंतर्भाव्यमिणं तस्मात् ॥ १८ ॥

आदेतददृष्टत्वादयो धर्मा साङ्गान्मृतिकल्पितस्य प्रधान
 स्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिविहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रत-
 र्क्यमविज्ञेयं प्रमुक्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति । तस्यापि

नैष दोष इति ॥ नियन्त्यातिरिक्तशरीरान्मन्वन् वा हेतु शरीरासम्बन्धित
 वा । आद्ये अदेहिनियन्तरि जीव व्यभिचार द्वितीयस्त्वसिद्ध । ईश्वरस्य
 स्वाविद्योपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह ॥ याश्चिद्यश्चतीति ॥ शरीरो
 नियन्तेति लोकादिष्वसिद्धत्वेतदङ्गम् । वस्तुतस्तु चेतनसाक्षिभ्यात् तस्य
 व्यापारो नियमन तच्छक्तिरप्य नियन्तृत् । तच्चापि स्वसायाशक्तोचिदत्तन,
 शरीर विवैवोपपद्य । कार्यकरणसङ्गातात्मको देहो साङ्ग तेन किञ्च-
 देहस्य व्यावृत्तिः । ननु देहिनियन्तृजीवसाङ्गो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्व,
 चत आह ॥ इत्यनवस्थेति ॥ निरनुद्य सर्वमियन्तृत्वं ईश्वरस्य सत । तस्या-
 नियन्तृत्वात्तन्माने चतिसाध इति नामवस्थेत्यर्थ । यदा ईश्वराङ्गे-
 कल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः । सत्त्वभेदाभावात् नानवस्थेत्यर्थः ।

नियन्तृत्व सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्त-
 र्थामिश्रब्दं स्यात्, ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्
 प्रधानमिहाहृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्कते । तत उत्तर-
 सुख्ये । न च स्यात्तं प्रधानमन्तर्थामिश्रब्दं भवितुमर्हति । क-
 स्यात् । अतस्तुर्थाभिलापात् । यद्यप्यहृष्टत्वादिव्यपदेश प्रधा-
 नस्य सम्भवति, तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति, प्रधा-
 नस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । “अहृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता
 अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यशेष इह भ-
 वति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्यापपद्यते । यदि प्रधानमात्मत्व
 द्रष्टृत्वाद्यसम्भवात्प्रधानमन्तर्थाभ्युपगम्यते, शारीरसर्वाङ्गान्तर्थाभी
 भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च ।
 भवत्यात्मा च प्रत्यक्षात्, अस्तस्य धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः ।
 अहृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे सुप्रसिद्धा, दर्शनादिक्रियाया,
 कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । “न हृष्टेर्द्रष्टार पश्येत्” इत्यादि-
 श्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसङ्घातमन्तर्थमितु शील भोक्तृ-
 त्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्थाभीति अत उत्तर पठति ।

प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्त्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह ॥ अम-
 तर्क्यमिति ॥ हृष्टादिङ्गीनत्वादविर्ज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसृप्तमिव तिष्ठति
 अहृष्टत्वादित्यर्थः । अतत्, अप्रधान चेतनं तस्य धर्माणांभिधानादिति
 हेत्वर्थः । उत्तरसूत्रं निरस्त्याशङ्कात् ॥ यदि प्रधानमित्यादिना ॥
 अस्तस्येति ॥ विनाधिभो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा देव-
 दत्तकर्त्तृकमपनक्रियायाः याम कर्म न देवदत्तसत्तात्माकर्त्तृकदर्शनादि-
 क्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः कर्त्तृविषयत्वाभोगादित्याह ॥

शारीरञ्चोभयेऽपि हि भेदेनेनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, शारीरश्च नान्तर्ख्यामी स्यात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान् न स कात्स्न्येन पृथिव्यादिन्तष्वरवस्थातुं नियन्तुश्च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि शास्त्रिनः काष्ठा माध्यन्दिनाश्चान्तर्ख्यामिणो भेदेनेन शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति काष्ठाः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्यन्दिना । य आत्मनि तिष्ठन्वित्यस्मिन्नावत् पाठे भवत्यात्मशब्द शारीरस्य वाचकः । यो विज्ञाने तिष्ठन्वित्यस्मिन्नापि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्छारीरशब्दश्च ईश्वरोऽन्तर्ख्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारानुपपद्येते । यथायमीश्वरोऽन्तर्ख्यामी यथायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः । “नान्याऽतोऽस्त द्रष्टा”

कर्त्तरीति ॥ क्रियायां गुण कर्त्ता प्रधान कर्म तत्रैकस्या क्रियाय जेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधात् न कर्त्तुं कर्म्मत्वमित्यर्थ । दृष्टेर्द्रष्टारमात्मान तथा दृश्यया दृष्ट्या न विषयीकृत्या इत्यादिश्च तेनादृष्टत्वादिधर्मा शारीरश्चेत्याह ॥ नेति ॥ अपिशब्दस्त्वचित्हेतुसङ्गा वण्ठोक्त हेतुमाह ॥ अपि चोभयेऽपीति ॥ भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे आत्मनि निरसितुं शक्नते ॥ कथमिति ॥ नन्वत्वेनो भोक्तौ जीव ईश्वरस्त्वभोक्तेति न विरोध इति शक्नते ॥ का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः अतिविच्छेद इति पूर्ववाद्याह ॥ नान्य इति ॥ स एव अन्तर्धमाह ॥ अत्रेति श्रुतेरन्यन्तरमाशङ्क्य निषेधति ॥ नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥ न कोऽप्यप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण द्रष्टृन्तरनिषेधश्चुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधश्चेत्याह ॥ अविशेषेति ॥ तथात् सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्निति अतौ च द्रष्टभेदोक्तिरनुज्ञा । नान्य

इत्यादिश्रुतिवचन विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्ध्यामिणोऽन्य
द्रष्टार श्रोतार मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । निय-
न्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रस-
ङ्गात्, अविशेषव्यवसायम् । अत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापित-
कार्थ्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्ध्यामिणोर्भेदव्यप-
देशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ
प्रत्यगात्मनौ सम्भवतः । एवस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिः कृतः,
यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेद-
श्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि ससारानुभवो विधिप्रति-
षेधशास्त्रश्चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तद्य च श्रुतिः “यत्र हि
हैतमिव भवति, तदितर इतरं पश्यति” इत्यविद्याविषये
सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य सवमात्मैवाभूत्तत् केन कं
पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पित श्रुतिसूत्र-
भ्यामनुद्यत इति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यते इति ॥ भेद सत्यं किं न स्यादत
आह ॥ एको ह्येति ॥ गौरवेषु द्वयोरहधीगोचरत्वारुणवादेक एव
तद्गोचर तद्गोचरस्य घटवटनात्मत्व ज्ञातृभेद सत्यं इत्यर्थः ॥ ततश्चेति ॥
कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं दृश्यते इत्यर्थः । तत्र दन्तर्ध्यामि-
त्राङ्गण ज्ञेये ज्ञानिणो समन्वितमिति सिद्धम् । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मो-
क्तिः । सुखकवाक्यसदाहरति ॥ अथेति ॥ कर्मविद्यारूपापरविद्यो-
त्मानन्तरं यथा नियुक्तं ज्ञायते परा सोच्यते तामैव विषयोक्त्या निर्दि-
शति ॥ यत्तदिति ॥ अदृश्यं अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अप्राप्तं कर्मान्द्रियैः ।
गोत्रं वृथं । वर्षीं ब्राह्मणत्वं दि जाति । यद्यु श्रोत्रमूष्य अवस्तु श्रोत्र ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमपाह्यम-
 गोत्रमसर्वार्थमचक्षु ओत्रं तदपास्त्रिपादं नित्यं विभुं सर्वगत
 सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति अ-
 यते। तत्र सशय । किं प्रथमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
 स्यात्, उत शाहीरः, आक्षोस्त्रि परमेश्वर इति। तत्र प्रधान
 मचेतन भूतयोनिरिति युक्तम् अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वे-
 नोपादानात् “यद्योर्णनाभिं सृज्यते गृह्यते च, यथा पृथिव्या-
 मोषधयः सम्भवन्ति। यथा सत पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्ष-
 रात् सम्भवतीह विश्वम्” इति । ननूर्णनाभिः पुरुषचेतना-
 विह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य
 तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वञ्चास्ति । चेतनाधिष्ठित
 सचेतनमूर्णनाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरञ्च केश-
 लोम्नामिति प्रसिद्धम् । अपि च पूर्वत्वादृष्टत्वाद्यभिलाषसम्भवेऽपि
 दृष्टत्वाद्यभिलाषसम्भवान् न प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वहय-

पास्त्रिपादं चक्षुःश्रवणपास्त्रिपादं ज्ञानकर्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः । विभुः प्रभु
 सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयत्वात् नित्याव्ययपदाभ्यां नायापक्षययोर्निराशः । भूतानां
 योनिः प्रकृतिः यद् पश्यन्ति धीराः, परां सूत्रात्तदक्षरं तद्विद्यापरेत्वन्यः ॥
 अदृश्यत्वादिगुणाणां ब्रह्मप्रधानसंसारणत्वात् सशयः । पूर्ववद् दृष्टत्वा-
 टोना चेतनधर्मार्थानामुत्पत्तेः । अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्व-
 पक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपासिते सिद्धान्ते निर्गुणधीरिति
 फलः । अर्णनाभिर्ज्ञेयकोटः तन्मनुः अदेहात् सृजति उपसृजति
 चेत्पर्यः । अतो जीवतः । ननु पूर्व निरक्षरं प्रधानं कथं सृजति चेत्तदाह ॥

त्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुद्धानो धर्मः कश्चिदभिसम्बन्धते । ननु “यः सर्वज्ञ सर्ववित्” इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधान भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यम्” इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं आवयित्वा पुनः आवयिष्यति “अक्षरात्परतः परः” इति । तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः, न सर्वज्ञः, सर्वविज्ञः सम्भविष्यति, प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्ट भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपसर्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः, स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतदवगम्यते । धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्वविज्ञत्वं वा सम्भवति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनिः परस्यैवैतत् सर्वज्ञत्वं सर्वविज्ञत्वं न

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुद्धानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते ॥ ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्माक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रथमान्परशब्दोक्तस्य जगद्विनिर्देशरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति श्वायेन सिद्धान्त्यति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनिौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीक्षरत्वमित्यर्थः इत्यनुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ जगत्कर्तुं प्रकृतिरिति शब्दशेषे प्रकृतेरुपादानसम्भवात् प्रकृती क्षरणादक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतिवेनोक्ताक्षरस्य भूत-

भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अतोच्यते । नैव सम्भवति यत्कारण-
मक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्” इति प्रवृत्त, भूतयोनिमिह
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वे-
नैवं सर्वज्ञं निर्दिशति ।

‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रञ्च जायते” ॥ इति ॥

तस्मान्निर्देशसाध्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य
भूतयोनिः सर्वज्ञत्वं सर्वविषयञ्च धर्म उच्यते इति गम्यते । “अक्ष-
रात्परतः पर” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनिरेक्षरात् पर-
कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं,
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूत-
योनिरेहश्चत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं
तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यते इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ।

योनिर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते ।
अतोच्यते इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्मसूत्रात्मकं नामरूपं सूत्रं ततोऽत्र
ब्रीह्यादीन्सर्वं । यदुक्तं पञ्चस्येनाक्षरश्रुत्या भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञानादचे-
तनत्वमिति तस्मात् ॥ अक्षरत् पर इति ॥ नायमक्षरशब्दे भूतयोनि
पराश्रुतिपरविद्याभिगम्यत्वेनोक्तस्यैवाक्षरस्य भूतयोनिरेक्षरं पुरुषं वेदेना-
क्षरश्रुत्या वेदार्थात्कथं । पूर्वशेषे । अज्ञानेन परामर्शादित्याह ॥ वेनेति ।
येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिः सर्वज्ञं पुरुषं वेदं तां ब्रह्मविद्यां योग्यशिव्यास
प्रब्रूयादित्युक्तस्य प्राचोक्तमना । यदुक्तं अक्षरात् परतः पर इति अन्व-
यान् परो भूतयोनिरिति अस्मत् इत्यर्थः । तर्हि पञ्चस्येनाक्षरशब्दार्थ-
क इत्याद्यज्ञानमिति वक्ष्यते इत्याह ॥ अत्रमिति । परविद्येति समा-
धत्त्याऽपि तद्विषयस्य ब्रह्मत्वमित्याह ॥ अपि चेति । ननु प्रधानविद्या-

अपि चात्र “हे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा च” इति । तत्रापराद्यवेदादिलक्षणा विद्यामुक्त्वा ब्रवीति “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इत्यादि । तत्र परम्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुन परमेष्ठशब्ददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्पेत, नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्यथ विद्ययोरभ्युदयनिश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्या निश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्या प्रतिशारेण तत्पक्षेऽक्षराद् भूतयोने परम्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । हे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । “कश्चिद्गु भगवो विज्ञानं सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षया सर्वात्मके ब्रह्माणि विवक्ष्यमाणेष्वकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भो-

ऽपि कारणविषयत्वान् परेत्यत आह ॥ परापरविभागो ह्येति ॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्या निन्दित्या मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्या प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तेरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु य सर्वत्र इत्यप्ये परविद्याविषय उच्यते, अदृश्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह ॥ विस्मयेति ॥ इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अचेतनमात्रस्यैकायनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्याणामात्मना ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाने तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह ॥ अपि चेति ॥ स ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिभूति ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्ववेदानां विद्याफलानां चान्तर्भावोद्ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्यापरप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह ॥ अपरेति ॥ इत्यनेन मन्वन्तीति इवा विनाशिनः । अहदा नित्य-

करि । अपि च “स ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठामध्वर्याय ज्ये-
ष्ठाय पुत्राय प्राह” इति । ब्रह्मविद्या प्राधान्येनोपक्रमस्य परा-
परविभागेन परा विद्यामक्षराधिगमनीन्द्रशयसास्या ब्रह्मविद्यात्व
दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदाधिगम्यसाक्षरस्या-
ब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा ऋग्वेदादिष्वक्षणा कर्मविद्या
ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रसथायै, इवा ह्येते अदृढा
यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतन् श्रेयो येषांभिनन्दन्ति
मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिनिन्दावच-
नात् । निन्दित्वा चापरा विद्या ततो विरक्तस्य परविद्याधि-
कारं दर्शयति “परीक्ष्य लोकान् कर्माचितान् ब्राह्मणोऽपि
निर्वेदमायाम्नास्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
ससिर्ष्याणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्” इति । यत्तूक्तमचेतनाना
ष्टविद्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानदू दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव
भूतयोनिना भवितव्यमिति, तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टा-

फलसम्पादनाशक्ता षोडशत्विज पत्नी यजमानचेत्पटादश । यज्ञेन
नासनिमित्तेन निरूप्यन्त इति यज्ञरूपा । तथा हि ऋतुषु बाजवर्णि
यज्ञ कारयन्तीत्युत्विज, यजत इति यजमान, पत्न्युर्नो यज्ञसंयोग इति
श्रुत्येव पतिव्यवहृत् नकारान्नादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी, एव-
म्वत्विजादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनिष्ठफलक
कर्मां शुभ्युक्तम् एतदेव कर्मां श्रेयो नाश्वदात्तज्ञानमिति ये मूढास्तुष्यन्ति
ते पुनर्जन्मभरणेषु प्रयन्तीत्यर्थः । तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभि-
गच्छेदेवेति निवेद्य । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्व वारयति ॥

न्तिकयोरत्यन्तसाध्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः षष्ठिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते, तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥

विशेषणभेदेव्यपदेशाभ्याञ्च नंतरौ ॥२२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नंतरौ शारीरः प्रधान वा । कस्मात् । विशेषणभेदेव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनि शारीराद्विलक्षणत्वेन 'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुष स वाच्याभ्यन्तरो हि अजोऽप्राणो ह्यमना, शुभ्रः' इति । न ह्येतद्विद्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्माश्च स्वात्मनि कल्पयत शारीरस्योपपद्यते । तस्मात् साक्षादौपनिषद्, पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृत भूतयोनि भेदेन व्यपदिशति "अक्षरात्परत परः" इति ।

त्रोत्थियमिति ॥ कार्यसुपादानाभिन्नमित्यर्थे दृष्टान्तः । सर्वसाध्ये तवा-
प्यनिष्टापत्तेरित्येह ॥ अपि च स्थूला इति ॥ विशेषणाच्च जीवो भेदो-
क्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वय विभक्त्य व्याचष्टे ॥ विशिनष्टि हीत्वादिना ॥
दिव्यो द्योतनात्मक सत्य ज्योतिरमूर्त्तः पूर्ण पुरुष पुरिषश्च प्रत्यगात्मा
वाङ्मय स्थूलमाभ्यन्तर सकारण सूक्ष्म ताभ्या सङ्घाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति स
वाङ्मयाभ्यन्तर, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । अविद्याकृत नामरूपा-
त्मक शरीर तेन परिच्छेदोऽस्त्यत्यम् । तस्य शारीरस्य धर्मान् जाह्नमूर्त्त-
त्वादीनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावशब्दस्य प्रधानस्य प्रतिष्ठान्त
ब्राह्मेतः तत्राह । अक्षरमव्याख्यतमिति ॥ अत्रोति व्याप्नोति स्वविकार

अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूप भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रय
तस्यैवोपाधिभूतं, सर्वस्वाहकारात्परो योऽविकारः, तस्मात्
परत पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षित
दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य
तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प

जातमित्यक्षर । अव्याकृतमकृत अनादीति यावत् । नामरूपयोर्बीज
ईश्वर तस्य शक्तिरूप परतन्त्रत्वाद्पादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूताना
सूक्ष्मा सूक्ष्मा रा यत् तद्भूतसूक्ष्म । ईश्वरश्चिनात्र आश्रयो यस्य तत्तथा ।
तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूत यत् ईश्वर आश्रयो विषयो
यस्येति नामाजीववादिना व्याख्यान तद्भाष्ये वहिर्भूत । एतस्मिन् सूत्र
क्षरे व्याकाश ओतस्य प्रोतस्य त्वोतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वस्युते,
व्याश्रयपदलक्षणाया निमूलत्वात् । न हि मूलप्रकृतैर्भेदे विश्विनाम
नस्ति । न च “इन्द्रो मायाभि ” इति श्रुतिमान् । “अजामेका” इत्या-
द्यनेकश्रुतिबलेन काशवतर्कसहायेन तस्या श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदात्तु-
वादित्वात् । तदुक्त सुरेश्वराचार्यैः “स्वतस्त्वविद्याभेदेऽत्र मनागपि न
विद्यत” इति । साङ्ख्ययोगाचार्या पुराणेतिहासमन्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्य
वदन्ति । नन्वविद्यैक्ये बन्धशक्तियवस्था कथं । न च व्यवस्था नास्तीति
वाच्यं श्रवणे प्रवृत्त्यादिवाधापातादिति चेत् । उच्यते । ये ह्यविद्या-
नामात्मभिश्चिन्ति तैरपि परिणामित्वेन साशक्त्यविद्याया अङ्गीकार्यै,
तथा चानर्थात्मक स्त्रीवसङ्घातात्मना परिणता विद्याशोर्पङ्कितजीवभेदा-
द्यवस्था सिद्धति । यस्य ज्ञानमन्तरण जायते तस्मान्तरणपरिणाम्य-
ज्ञानाश्रयायो शक्तिरिति । एवञ्च ओद स्रष्टृपानन्दमात्रं श्रवणादौ
प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवशक्तिसाक्ष्येति सर्वमबाधितं भवति । न चैव
नामाजीवपक्षाद्विशेष- मूलप्रकृतिनामात्वाभावादित्यत्र परत्वे हेतुः ।
अविकार इति । ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्राधान्यं द्वेदव्यपदेश उक्तस्तत्र
कथमज्ञानाद्भेदोक्त्याख्यायने तत्राह । नास्ति । कार्यं त्वमा प्रधी-

मान श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दाच्च भूतसूत्रां परिकल्प्येत, कल्पयताम् । तस्माद्धेदव्यपदेश इति, परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते । कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः ।

“रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अक्षरात्परः परः” इत्यस्यानन्तरम् “एतस्माज्जायते प्राणः” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तन्वाना स्वर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनिः सर्वविकारात्मक रूपमुपन्यस्यमानं पश्याम । “अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्ब्रह्मताश्च वेदाः । वायु प्राणो हृदय विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा” इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वात्, न गारीरस्य तनुमहिम्नो, नापि प्रधानस्थाय रूपोपन्यास सम्भवति सर्वभूतान्तरात्मात्वासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनिरेव रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष” इति च प्रकृतानुकर्षणाद्, भूतयोनि इति प्रकृत्य “एतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादि वचन भूतयोनिविषयमेव भवति । यद्योपाध्यायं प्रकृत्य “एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारग” इति वचनम् उपाध्यायविषय भवति तद्वत् ।

यत् इति प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कत्वा निरस्यते । तद्विरासेनार्थात् शाङ्करप्रकृत्यस्य प्रधाननिरास इति मन्तव्यम् । इतिह्यन्येनादौ सूत्रेण व्यापके ॥ अपि चेत्यादिना ॥ “प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च च वायुर्ज्योति-

कथं पुनरद्रेष्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं सम्भवति ।
 सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते, न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः ।
 “अहमन्ममहमन्ममहमन्नादः” इत्यादिवत् । अन्ये पुनमेत्यन्ते,
 मायं भूतयोनेरूपोपन्यास जायमानत्वेनोपन्यासात् “एतस्मा
 ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । इदं वादुर्ज्योतिरापः पृ-
 थिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वतः प्राणादिपृथिव्यन्त
 तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च ‘तस्मा-
 दग्निः सभिधो यस्य सूर्यः’ इत्येवमादि, अतश्च “सर्वा औप-
 धयो रसाश्चेवमन्त जायमानत्वेनैव निर्देष्ट्यति । इहैव कथ
 मकस्मादन्तराले भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं
 परिसमाप्योपदेष्ट्यति ‘पुरुष एवेष्ट विश्वं कर्म’ इत्यादिना ।
 श्रुतिस्रुत्योश्च चैलोक्त्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मनिर्दिश्यमानमुप-
 लभामहे “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक
 आसीत्, स इधर पृथिवीं ह्यामुत्सृजा, कस्मै देवाय हविषा
 विधेम” इति समवर्त्ततेत्यजायत इत्यर्थः । तथा स वै शरीरी
 प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

राप पृथिवी” इति श्रुतिः । “अग्निर्द्युलोकः, असौ वाव लोको गीत-
 नाग्निः” इति श्रुतेः । विदुता वेदा वागित्यन्वयः । पञ्जरा पादावि-
 ल्लर्षः । यस्मैदे रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरालेत्यर्थः । नमुमहिन्न इति
 अत्यन्तमेति । यथा कश्चित् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमह-
 मन्ममिति शब्दं गायति न त्वत्त्वादिकमात्मनो विवक्षति । अफसत्वात्,
 तथेहापीत्याह ॥ अहमन्ममिति ॥ इति कश्चिदास्या दूषयति ॥ अन्ये
 पुनरिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा सृष्टात्मा एतस्माद्भूतयोनेर्जायत इति
 न्युत्पन्नत्वेन हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादिद्वयार्थः । निरदिक्ष-

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत” ॥ इति ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं भन्मवर्त्तत, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्मवस्थानात् । अस्मिन् पक्षे “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

दवोचदित्यर्थ । अस्मिन्नुक्तोको यस्य समिद्रूपं स्वर्यं सोऽपि द्युकोकाग्नि-
 स्तस्मादजायतेत्यर्थ । “तस्यादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो
 मध्येऽपि स्मृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमस्मिन्नुक्तं त्वत्वं भूत
 योनेः सर्वात्मत्व विवक्षितमिति तद्वेत्याह ॥ सर्वात्मत्वमपीति ॥ ननु
 द्विरप्यगर्भस्य जन्मान्यत्वात्तुक्तं कथमनं वक्तव्यं तत्राह ॥ श्रुतीति ॥ अथ
 समवर्त्तत ज त सन् भूतप्रामस्येक पतिरीश्वरप्रधादादभवत् स स्मृत्वात्मा
 द्यामिमा पृथिवीञ्च स्थलसवसधारयत कश्चिदस्य प्रजापति सत्त्वात्वे सर्व-
 नामत्वाभावेन आ इत्ययोगदेकारलोपेनैकस्य देवाय प्राणात्मने हविषा
 विधेस परिचरेमेति व्याख्येयम् । ‘कतम स एको देव इति प्राणः’ इति
 श्रुते । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्यो देवावेत्यर्थः । ‘एको देव
 सर्वभूतेषु गूढः’ इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथं ।
 तत्राह ॥ विकारेति ॥ पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनाकर्मसमुच्चयात्तुष्टानादिकिन्तु
 कल्पे सर्वप्राणिव्यतिर्लिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्यन्तर्गतं स नकर्म्मोन्मिद्यप्रा-
 णात्मकसमिष्टिब्रह्मशरीरं जायते तद्रूपस्य स्मृत्वात्मन सर्वभूतान्तरात्मत्वं
 युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे स्मृत्वाधेमाह ॥ अस्मिन् पक्षे इति ॥ कर्म सफलं
 सर्वश्रौतस्मार्त्तार्त्तिकादिर्कं तपस्य पुरुष एवेति सर्वात्मन्तरात्मरूपोपन्यासाच्च भूत-
 योनी श्रेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ वैश्वानरः ॥ आन्देभ्यस्तदाहरति ॥
 को न इति ॥ प्राणो नशाससत्यश्रेष्ठं द्युम्नजनकबुद्धिशा मित्रित्वा श्रीमा-
 • साञ्चकु को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मैव ब्रह्मेति प्रापनार्थं पद-

ध्येषितमेव नो ब्रूहीति” इति चीपकस्य द्युसूर्य्यवाद्याकाशवारि-
पृथिवीनां सुतेजस्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वा-
नर प्रत्येषा मूर्द्धादिभावसुपदिश्यान्नायने “यस्त्वेवमेव प्रादेश-
मात्मभिबिभानमात्मान वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमन्ति, तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्द्ध्वैव सुतेजाश्चतुर्विंशरूपं प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा

इय । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मु । सोऽपि सस्यक्त्न वेदेति
तेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपति कैकेय राजानभागत्वेच आत्मानमिति
अथ्येपि अरसि तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषा भान्निनिरासाय
तान् प्रत्येकमपृच्छत् । क त्वमात्म नमुपास्ते इति । ते च प्राचीनशाला-
दय क्रमेण त प्रत्येकमूचु । दिवमेवाह वैश्वानर वेद्मि । आदित्यमेवाह
वेद्मि । वायुमेव । आकाशमेव । अप एव पृथिवीमेवाह वेद्मि । ततो
राजा द्युसूर्यादीनां षष्ठा यथाक्रमेण सुतेजस्वविश्वरूपनापृथग्वर्त्मात्मत्व-
बहुत्वपरयित्प्रतिष्ठात्वगुणान् विधय भवन्तो यदि मामपृष्ट्वा द्युसूर्या-
दिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येक वैश्वानरत्वइदयो भवेयुस्तदा क्रमेषु
मूर्द्धपातान्त्वचप्राणोत्क्रमणदेहविशोर्धत्ववस्तिभेटपादशेषा भवता स्युरिति
प्रत्येकोपासन निन्दित्वा सुतेजस्वगुणको द्युलोकोऽऽत्मानो वैश्वानरस्य
मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणक सूर्य्यो यस्य चक्षुरित्येव द्युसूर्यादीना मूर्द्धादि
भावसुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते ॥ यस्त्वेतमिति ॥ आभि-
सुख्येनापरोक्षतया विश्व विभिमोते जानामीत्यभिबिभान । त सूर्य्यश्च
ह तदुपासक सर्वत्र भवेत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ । लोका भूरादयो भूतानि शरी-
रायथात्मानो जीवा इति भेद । सुतेज कान्तिर्यस्य द्युलोकाश्च स
सुतेजा विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्य्यस्य । “एष युङ्क्ते एष नीक्ष” इति
श्रुते । पृथक् नामाविध वर्त्तनमन आत्मा स्वभावो यस्य वायो स नामा-
गतित्वगुणकोऽस्य प्राण बहुत्वत्त व्यमित्त तद्गुण आकाशोऽस्य सन्देहो
देहभक्ष्यरयित्प्रथमतः तद्गुणा आपो यस्य इक्षिमूर्त्तस्थानं प्रतिष्ठात्वगुणा

सन्देहो ब्रह्मणो वसिरेव रयिः, पृथिव्येव पादावुर एव वेदि-
लोमानि बर्हिर्दृढं गार्हपत्यो मनोऽम्वाहार्यपचन, आस्यमा
हवनीय' इत्यादि । अत्र सशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठ-
रोऽग्निरुपदिश्यत, उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता,
अथ वा शारीर आहोस्वित् परमेश्वर इति । किं पुनरत्र
सशयकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवताना साधा-
रणशब्दप्रयोगादात्मिति च शारीरपरमेश्वरयो । तत्र कस्योपा
दानं न्याय्य, कस्य वा ज्ञानमिति भवति सशयः । किन्तावत्
प्राप्त जाठरोऽग्निरिति । कुत' । तत्र हि विशिष्टेण कचित्प्र-
योगो दृश्यते "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे, धेनेदमन्तं
पच्यते यदिदमद्यते" इत्यादौ । अग्निमात्र वा स्यात्, मामा-
न्येनापि प्रयोगदर्शनात् "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वान-
नर केतुमङ्गामहयवन्" इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता
स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम,

पृथिवी तस्य पादो तस्य होमाधारत्व सम्प दयति ॥ उर एवेत्यादिना ॥
पूर्वपञ्चमस्य दृश्यत्वादि साधारणधर्मस्य वाक्येषु पश्य सर्वज्ञतादिभिर्ज्ञेन
ब्रह्मणि इत्युक्तं, तद्वदत्वात्पञ्चमस्य साधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्येषु पश्य-
होमाधारत्वञ्च न जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपञ्चयति ॥ किं ताव
दित्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम् । यदद्यते तदद्य
वेन पच्यते सोऽयं पुरुषे शारीरोऽनरस्तीत्यर्थः । पञ्चानरमाह ॥ अग्निमात्र
वेति । विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गा केतु चिङ्गं सूर्यं देवा अह-
यवन् जतवन् । सूर्योऽद्ये दिनव्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वैश्वानर इत्यनु
षङ्गः । हि यस्मात् कं सुखपदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिषुखा
चारस्येत्वभिशीरीश्वर । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वयं स्याम तस्या-

राजा हि कं भुवनानामभिन्नीः" इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवता-
यामैश्वर्याद्युपेक्षायां सम्भवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात्
उपक्रमे च "को न आत्मा किं तद्ब्रह्म" इति केवलात्मशब्दप्र-
योगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्द परिशोय इत्युच्यते । तथापि
शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात्प्रादेश-
मात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् ।
तस्मादेश्वरो वैश्वानर इत्येव प्राप्त । तत इदमुच्यते वैश्वान-
रः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । साधारणशब्दविशे-
षात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेष । य-
द्यप्येतदुभयादप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानर-
शब्दस्तु तयाया साधारण, आत्मशब्दश्च द्वयो, तथापि विशेषो
दृश्यते येन परमेश्वरपरत्व' तयोरभ्युपगम्यते "तस्य ह वा
एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मङ्गैव सुतेजा' इत्यादि । अत्र हि

अहिषया शुभमतिर्भवित्वर्थ । पक्षत्रयेऽप्यरुचि वदन् वक्ष्यान्नरमाह ॥
अथेत्वादिना ॥ आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थ । केवलत वैश्वानरशब्द-
श्रुत्यत् । अत्र जाठरो विश्वानर इति मुख्य पूर्वपक्ष प्राणाग्निहोत्र-
होमाधारत्वञ्छिन्नात् । तस्य देहव्यापित्वादात्मत्व । श्रुत्या दुर्मूर्त्वादि-
कल्पनया उच्यन्वाङ्मूल्यमिति ध्येय । सिद्धान्तयति ॥ तत इदमिति ॥
साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्ययोर्विशेषात् प्रथमश्रुतसुख्यत्वेन कथरीरुचि-
ज्ञात् । सर्वोत्तमेश्वरपरत्व यत्त न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वान्ननेन
जाठरपरत्वमित्यर्थ । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह ॥ अत्र
ह्येति ॥ अथस्यान्तरगत त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थ । जाठरस्यापि
ध्यानार्थ विशेषकल्पनेति चेत् । न । असम्भवात्पक्षे । ईश्वरस्य तु
उपादानत्वाद्द्वेषेण सङ्घेय ध्यानार्थ उच्यतांमत्याह ॥ कारणत्वादिति ॥

परमेश्वर एष ह्यमूर्तेत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्म-
त्वेननोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते कारणात्वात् । कारणास्य
हि सर्वाभिः कार्यागताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् युक्तोक्ता-
द्यवयवत्वमुपपद्यते । “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम्ना
स्वप्नमन्ति” इति च सर्वलोकाद्याश्रय फलं श्रूयमाणं परम-
कारणपरिग्रहे सम्भवति । एव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते”
इति च तद्विदः सर्वपापप्रदाहश्रवणम् । “को न आत्मा कि
तद्ब्रह्म” इति चात्मब्रह्ममङ्गाभ्यामुपक्रमः इत्येवमन्तानि ब्रह्म-
लिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एष
वैश्वानरः ॥

स्वयंमानमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानर, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्नि-
रास्य ह्यमूर्तेतीदृश तैलोक्यात्मक रूपं स्वयंते, “यस्याग्नि-
रास्यं ह्यमूर्द्धा ख नाभियरणौ क्षिति । सूर्यश्चक्षुर्दृश्यः ओन्ने
तस्मै लोकात्मने नम” इति तत् स्वयंमाण रूपं मूलभूतां
श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमान
लिङ्ग गमकं स्यादित्यथे । इतिशब्दो हेत्वर्थो, यस्मादिदं ग-
मकं, तस्मादपि वैश्वानर परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं

विष्णुना रास्यहाह ॥ स सर्वेष्वपि यादिना ॥ यथाग्नी विश्वमभिधीकान्त्व
दक्षते एव हास्य विदुष इत्यर्थः । नन्वसदारोपेषापि स्तुतिसम्भवाच्च
मूलशब्दपेक्षेत्वाद्यस्मात् ॥ यद्यपि स्तुतिरिति ॥ तथापि तदपदमर्थत
पठति ॥ स्तुतित्वमपीति ॥ अमूर्तेत्वादिरूपेण स्तुतिर्नरमात्वेण कर्तु-

तद्यै लोकात्मने नम इति, स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेद-
वाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिश ओत्रे विद्धि पादौ क्षितिश्च
तोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता” ॥

इत्येव जातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्त्तव्या ॥
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चन्ने, तथा ।
दृश्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥२६॥

अत्राह न परमेशुरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुत ।
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् च । शब्दस्वावहैश्वानरशब्दो न
परमेशुरे सम्भवति, अथान्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्द-
“स एषोऽग्निवैश्वानरः” इति । आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्या-
द्यग्निवैश्वानरप्रकल्पनम् । तद्यद्भक्त प्रथममागच्छेत् यद्विधीय-
मित्यादिना च प्राणाञ्जत्यधिकरणतासङ्कीर्त्तनम् । एतेभ्यो
हेतुभ्यो जाठद्वौ वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथान्तःप्रतिष्ठान-
मपि श्रूयते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच्च जाठरे

मशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण स्तुतिसम्भवत्साधारणोप-
इति भावः । शब्दादीनां गतिं वक्तुं चिदान्तरात्सिद्धिं समाधत्ते ॥ शब्दा-
दिभ्य इति ॥ स एषोऽग्निवैश्वानर इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्याया
नृतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः । सत्यस्वादिशब्दार्थमाह ॥
आदिशब्दादिति ॥ भक्तमन्त्रं विधीय होमसाधनं तेन प्राणाग्निहोत-
कात्समित्यर्थः । याजसनेविनामग्निरहस्ये सप्रपञ्चा वैश्वानरविद्याः सङ्गा-
“स एषो वैश्वानरः वैश्वानरः पुरुषविधः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्व्वला-

सम्भवति । यदप्युक्तं “मूर्ध्नि व सुतेजाः” इत्यादेर्विशेषात् कार-
णात्परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतोऽन्वेषनिर्णयो यदुभय-
यापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्र-
यणीयो, न जाठरविषय इति । अथ वा भूताग्नेरन्तर्बहिष्ठाव-
र्तिष्ठमानस्यैव निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिस-
न्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते “यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा-
माततान रोदसीमन्तरीक्षम्” इत्यादौ । अथ वा तच्छरी-
राया देवताया ऐश्वर्य्यागाद् द्युलोकाद्यत्रयवत् सम्भवति ।
तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति । अतीच्यते । न तथा
दृश्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य
प्रत्याख्यान युक्तम् । कुत । तथा जाठरापरित्यागेन दृश्युपदे-
शात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते “मनो
ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यादिषत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः
परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते “मनोमयः प्राणशरीरो

सर्मात्” इत्युक्तं देहान्नरस्यत्व जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह । तथेति ॥
अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्न प्रतिष्ठानस्य नृहे सम्भवति प्रथमर्गत् । साधा-
रणलिङ्गत्वद्योतनार्थात् शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्चय ॥
यद्यपि द्युमूर्ध्नितादिविशेष ईश्वरपक्षपातो होमाधारत्वादिजाठरपक्षपा-
तीति प्र.तमानं अर्थं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति
बलवानित्यत्र आह ॥ अथ वेति ॥ एष द्युमूर्ध्नितादिनिर्देशरत्त्वर्थं ।
इमा पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ रोदसो तयोर्माध्यमन्तरिक्षञ्च
यो भूताग्निर्मातृहृषेयाततान व्याप्नव नु स ध्यातव्य इत्यर्थं । अहमात्मस्य
न ध्येयत्वमित्यत्र आह ॥ अथ वेति ॥ परमेश्वरदृष्ट्यापास्य जाठराग्नि-
प्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां द्युमूर्ध्नितादिमानेश्वरो उच्यते

भारूपः" इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव स्यात् । यथा तु देवता भूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यद्यपि केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात्, न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः 'स एपोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः, स यो हैतमेव मग्नि वैश्वानरं पुरुष पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात् पुरुषत्व पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वस्योभयमुपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयव पठन्ति तेषामेपोऽर्थः । केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात्, न तु पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः 'पुरुषविध पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । पुरुषविधत्वञ्च प्रकरणात् यदधिदैवतं द्युमूर्द्धत्वादिष्टयवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्द्धत्वादिचक्रप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत्परिगृह्यते ॥

अत एव न देवता भतञ्च ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णं द्युलोकादिसम्बन्धदर्श-

रत्नज्ञा कस्यानैरनाह ॥ अथ वा जाठर इति ॥ अस्मिन् पक्षे प्राधान्येनेदृशोपाकृता पूर्वतः शुण्तेति भेदः । उपाधिवाचिभ्यां पदाध्यासपङ्क्तिर्नो लक्षण इत्यर्थः । कस्यवागोक्तमसम्भव व्याचष्टे । यदि चेति । पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे । यदि च केवल इति ॥ ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वस्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदेति शेषः । यद्य पुरुष पूर्व,

नात् मूर्ध्वं सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पना तस्यैव भविष्यतीति
 तच्छरीराया देवताया वा ऐश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्तव्य-
 मतोच्यते । अत एवीक्ष्ये हेतुभ्यो न देवता वैश्वानर', तथा
 भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्णाप्रकाशमात्रा-
 व्यक्तस्य द्युमूर्ध्वत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरा-
 त्मत्वासम्भवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्ध्व-
 त्वादिकल्पना सम्भवति, अकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्य-
 त्वाच्च । आत्मशब्दासम्भवंसु सर्वेष्वपि पक्षेषु स्थित एव ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर
 उपास्य इत्युक्तमन्त प्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीन्तु विनैव

स एषोऽग्निवैश्वानरश्चित्जाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेदस्य
 सर्वत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः । पुरुषत्व पूर्णत्वमवेतनस्य जाठरस्य नेत्रज्ञा पाठा-
 न्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्व तस्य नेत्याह ॥ ये त्विति ॥ ननु जाठर-
 स्यापि देहव्यपित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह ॥ पुरुषविधत्वं प्रकर-
 णादिति ॥ न देहव्यपित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराड्देहाकारत्वमधि-
 दैव पुरुषविधत्वं मध्यात्मज्ञोपासकमूर्धादिचिबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमंशुरस्य
 पुरुषविधत्वनित्यर्थः । ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पन्नत्वमंशुरेति । एव जाठर निरस्य
 पशुव्यपि निरस्यति ॥ अत एवेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे । यत् पुनरित्यादिना ॥
 द्युमूर्ध्वत्वादि, सर्वलोक, फलमाह, सर्वपापप्रदाह, इति कात्मजज्ञानशब्दो-
 पक्रमोक्ता हेतवः । तानेव स्मारयति ॥ न हि भूताग्नेरित्यादिना ॥
 यो भानुनेति मन्त्रेष्वेश्वरत्वात् न हि मोक्ष इति भावः । पूर्वमग्निवैश्वानर-
 शब्दादौश्वरस्यकावित्कृतम्, अधुना प्रतिकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरु-
 षाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्धादिचिबुकाङ्गेषु सम्पत्त्यादीपासत्वा-
 ङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयोरेष्वरे योगदत्त्वात् सुखत्वादनन्त स्थ-

प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे
 न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठ-
 राग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचन शब्दादीनि च कारणानि
 विरुद्धीरन्निति । अत्रोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचन तावन्न विरु-
 द्धते । न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठरा-
 ग्न्यभिप्रायेणोदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसशब्दित्वाच्च । कथं तर्हि,
 यत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु विवृक्तान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्व
 कल्पितं तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं
 वेदेति, यथा वृक्षे शाखा प्रतिष्ठिता पश्यतीति तद्वत् । अथ वा
 यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममिदं देवतञ्च, पुरुषविधत्वोपाधे-
 तस्य यत् केवलं साक्षिरूप, तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुरुषविधं
 पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन
 परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्वागेन

त्वादीनाञ्च तत्र सम्भवादित्वाद् ॥ साक्षादपीति ॥ स सात्त्विकस्यार्थमाह ॥
 विनैवेति ॥ जाठराग्निशब्दात् विनेयुरसोपासनेऽपि शब्दाद्विरोध
 जैमिनिर्भवत्यत इत्यर्थः । इदमन्तस्त्वत्सुदरस्यरूपं नीच्यते किन्तु नसादि-
 शिखायावयवसुददासात्मकपुरुषशरीरे मूर्द्धादिष्विवृक्तान्ताङ्गानि वृक्षे
 शाखावत् प्रतिष्ठितानि तानि, तेषु सम्भयो वैश्वानर पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित
 इत्युच्यते । अत्रो यथा शाखासंज्ञकं पशुषो वृक्षान्तर्यामि तथा वैश्वानरस्य
 सुददान्तर्यामिन्त्वाद् ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादि-
 शब्दोत्तरवाचित्वात्जाठराग्नेरसंशब्दितत्वम् । अत्रेत्तरस्य पुरुषावयवेषु
 सम्भवात्तत् पुरुषविधत्वमन्तस्त्वत्सुदरस्येति ॥ पशुानरस्येति ॥ अथ वेति ॥

वर्तियते, विश्वेश्वरं नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा
 नरा अस्तेति विश्वानरः परमात्मन सत्त्वात्वात्, विश्वानर एव
 वैश्वानरः, तद्वितोऽनन्तार्थो, राक्षसवायसादिवत् । अग्निश-
 ब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भवियति ।
 गार्हपत्यादिकल्पन प्राणाङ्गत्यधिकरणत्वञ्च परमात्मनोऽपि
 सत्त्वात्वादुपपद्यते । कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्र-
 श्रुतिरूपपद्यते, इति ता व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २६ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्त
 स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर
 उपासकानां कृते । प्रादेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु
 विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरैऽपि प्रादेशमात्रश्रुति
 रभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्रयश्चाचार्यो मन्यते ॥

पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । अन्नं स्यत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । एवमन्नं स्य-
 त्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे ॥ निश्चिते चेति ॥ विश्वश्च य
 नरो जीवश्च सत्त्वात्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः कर्त्ता । विश्वे
 सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियस्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानर, रक्ष
 एव राक्षस इतिवत् स्वार्थं तद्वितप्रत्ययः । नरे सत्त्वायामिति पूर्वप्रदस्य
 दीर्घता । अग्निधत्तोर्यत्त्वर्थस्य निश्चित्यत्वात्स्य रूपमग्निरिति । अज्ययति
 नमयत्यम्बु कर्त्तव्यं फलं प्रापयतीति अग्निरप्यग्नीहोतः । अमितोऽग-
 तीति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिविभोजनात्, पूर्वं प्राणाग्निहोत
 विद्याङ्गत्वेन विद्धत, तदर्धभरितलेसादिकल्पत्वं प्रधानाविरोधेन नेतव्य-
 मित्येतादृक् ॥ गार्हपत्येति ॥ भाला परिष्कारवृत्तिकात्नोऽर्तनात्, तस्य

अनुस्यूतिर्वादिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रद्वयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसासुस्यूते ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्युच्यते, न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति, यद्बृहद्दयसम्बन्धाद्युच्येत, तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्यूतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादिरिराचार्यो मन्यते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥३१॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणे वाजसनेयिब्राह्मणे शुप्रश्नतीन् पृथिवीपर्ष-

विभोरित्त्वर्थं । उवाचवाना जनेऽनुयुहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते प्रादेशेषु वा भीयतेऽभिव्यज्यत इति प्रादेशमात्र । अतान्तरमाह ॥ अनुस्यूतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मित प्रादेशमात्ररत्नत्वे ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥ मनस्यं प्रादेशमात्रत्वं श्रुतिद्वारा कार्यकारणे कश्चित् श्रुतेरात्मन्वनिमित्तार्थं ॥ अत्रार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति ॥ इत्यस्ति श्रुत्यां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह ॥ सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमात्रमिति ॥ अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कश्चित् सम्पत्तिदत्तवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभिप्रत्यक्षेण सम्पत्त्याः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वकारणे ततो वो सुप्रश्न्य तथा शुप्रश्नतीन् उवाचान् वक्ष्यामि । यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिभाषणवतिप्रत्ये भूतार्थोक्त्यात्मात्मे तु वैशानरं कस्यादिविध्यामीति प्राचीनशाखा-

न्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्ध्वं प्रभृतिषु
 चिबुकपर्वन्तोषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेशमात्रसम्पत्ति
 परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेशमात्रमिव च वं देवाः सुविदिता
 अभिसम्पन्नाः, तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्र-
 मेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच, मूर्धानमुपदिशन्नुवाच,
 एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चक्षुशी उपदिशन्नुवाच,
 एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष
 वै पृथग्ज्ज्वाला वैश्वानरः, इति । मुख्याकाशमुपदिशन्नुवाच,
 एष वै बह्वलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच,
 एष वै रयिवैश्वानरः, इति । चिबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै
 प्रतिष्ठा वैश्वानरः” इति । चिबुकमित्यधरमुखफलकमुच्यते ।
 यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाख्यायते, आदि-
 त्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समा-

देनू प्रति राजा प्रतिश्राय स्त्रीकीयमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच ।
 एष वै मे मूर्धा भूरादीष्टोकानतीत्य उपरि तिष्ठन् त्वतिष्ठाऽधौ द्युकेको
 वैश्वानरः ॥ तस्य मूर्ध्वेति यावत् ॥ अध्यात्ममूर्धाभेदेनाधिदैवमूर्धा सम्पाद्य
 ध्येय इत्यर्थः । एवञ्चक्षुरादिदूहनीयः ॥ इकीयचक्षुषी दर्शयन् एष वै
 सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच । अतिक्रमपदेन तस्यैव प्रायो
 वक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्रायेऽधिदैवप्राणस्यैवाभेदोऽस्ति ॥ नासिके
 इति ॥ एतत् सर्वत्र वैश्वानरस्येऽसदङ्गपरः । सुखस्य सुख्यं तस्यैवधि-
 देव बह्वलकाशवदिति सुखस्यैवाकारूपारूपु रप्रिशब्दिततदीयवसिस्तो-
 दकवदिति, चिबुके प्रतिष्ठा प्रादक्ष्णा प्रविकी द्रष्टव्या । बहु सुखवैषम्ये न
 विद्योभेदादस्मिन्नुस्य सुखतुषारेण च न्देव्यस्य प्रादेशमात्रश्रुति कथ
 व्याख्येतेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ एतावतास्यवैषम्येन बह्वतर-

न्यायते, आदित्यश्च विद्युत्पत्त्वगुणः, तथापि नैतावता विशेषे-
षेण किञ्चिद्दीयते प्रादेशमात्रशुनेरविशेषात् सर्वशास्त्राप्रत्यय
वत्त्वाच्च । सम्पत्तिनिमित्ता प्रादेशमात्रशुतं युक्ततरा जैमि-
निराचारो मन्यते ॥

आमनेन्ति चेनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनेन्ति चेन परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुक्तात्तराले जा-
वालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त, आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित”
इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति “वरणाया न, प्रशास्य
मध्ये प्रतिष्ठित” इति कतमा वरणा कतमा नाशीति । तत्र
चेमामेव वरणां नासिकाश्चेति निरुच्य “सर्वाणीन्द्रियकृतानि
पापानि वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाश-
यति चेति सा नाशीति वरणा नाशीति” निरुच्य पुन-

मन्त्रभिन्नादिषु विद्योक्त्य न होयते य खाभेदेऽपि सर्वशास्त्रासु प्रतीयमान
वेदान्तराद्युपासन एकमिति ग्यायस्य वच्छमाशत्वाच्च । अतिहात्वगुण-
व्यान्दोष्य उपसङ्गत्तव्य । विद्युत्पत्त्वगुणश्च वाजिभिर्पांशु । तथा च
दृश्योऽपि सुनिश्चय्य स त्वविद्युत्पत्त्वगुणव्यवस्था । यद्वा यद्वा-
भेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु तद्वाभे- इति भाव । प्रादेशत्वस्य सम्पत्ति-
प्रयुक्तत्वे नृत्त्यन्तर सम्पादयति ॥ आमनेन्तीति ॥ य एषोऽनन्तोपरिच्छिन्न
अतोऽव्यक्तो दुर्विज्ञेयक कथं जानीयामित्यत्र । मन्त्रे यास्यवत्कप्रसोत्तर ।
य ईश्वरो अविमुक्तो कामादिभिर्विज्ञो जीवो भेदकत्वमया प्रतिष्ठित उपा-
स्य पुनरतिमन्त्र स इत्युत्तर वरणावागिति । एव मन्त्रोत्तरे अप्येऽपि
श्रेते । तत्र च अतो इमामेव अङ्कित्वा नासिका निरुच्येति भाष्यो-

रथामनन्ति । “कतमञ्चास्य स्थान भवतीति भ्रुवीर्घ्राणस्य च यः सन्धिः । स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्मश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्रायो । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतं वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमीयते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पुण्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

जना । सर्वानिन्द्रियकतान् दोषान् वारयतीति वरणा धू । सर्वान् दोषान् नाशयतीति नाशा नाशिकेति निर्व्वचन श्रुत । नासाभवोर्जीव-
हारेष्वरस्थानत्वध्यानात् पापवारकत्वमिति मन्यव्य । तयोर्मध्येऽपि वि-
शेष्य जीवस्य स्थान पृच्छति कतमदिति भ्रुवोरित्युत्तर । प्राणस्येति
पाठेऽपि प्राणस्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलो-
कस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह ॥ स एष इति ॥ व्याभिमुख्येनाह ब्रह्मेति
विमिमीयते ज्ञायते इत्यभिविमान प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमान
सर्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यात् मानसत्वं परिमाण । अभिविमीयतेति नि-
र्मिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितं विद्वम् ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्याया भाष्यरत्नप्रभाया प्रथमाध्यायस्य
द्वितीय पादः ।

१ नमः परमात्मने ।

दुष्पाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमीत मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ, आत्मनिमग्न्या वाचो विमुञ्चथा-
च्चतस्यैष सेतुः” इति । अत्र यदेतद् दुष्प्रभृतीनामीतत्ववचना-
दायतनं किञ्चिदवगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् । अच्चतस्यैष सेतुरिति श्रवणात् । पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवन्तं शब्द-

नमः परमात्मने ।

दुद्योतभूमपटमक्षरमोज्ज्वलीय
श्रीरामस्त्वहृदि भान्तमधीशितार ।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च वासितार
ज्योतिर्नभः पदमनिन्द्रमज भजेऽहम् ॥

एव हृदिब्रह्मपदवस्तुत्वना प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वि-
तीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदवस्तुत्वानां निर्विशेषप्रधानानां
वाक्यानां समन्वयं ब्रह्म तृतीयपादे आरभ्यते ॥ अतोऽत्राधिकरणानां
शुक्लस्य यपादसङ्गतयत्नत्वात् पूर्वसुप्रक्रमस्यसाधारण्यशब्दस्य वाक्येष्वस्य-
द्युर्बुद्ध्यादिना ब्रह्मपरत्वसङ्गात् । तद्वदत्राभ्युपक्रमस्यसाधारण्यव्ययत्वस्य
वाक्येष्वस्यसितशुक्ला वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति इत्यत्र
लक्षणाधिकारसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपासि । सिद्धेति निर्वि-
शेषप्रधानाधिकारित्वमिति । इत्यत्रैव वाक्यस्योदाहरति ॥ इदमिति । यस्मिन्
लोकेतत्वात्वा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्कक पकारादव्याकृत
कारणं अत्र कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रथममिदं जानथ

मभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति अवस्थात् । अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणो सृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य हि कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् “वायुर्वाव गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायश्च लोक परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृश्यानि भवन्ति” इति वायोरपि विधरणत्वव्यवस्थात् । शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृत्वाङ्गीकृत्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह, द्युभ्याद्यायतनमिति । द्यौश्च भूय द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्त तद्दिद द्युभ्यादि । यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्ष मनः प्राणा इत्येवमात्मक जगदीतत्वेन निर्दिष्टं सत्यायतन परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुत । स्वयन्वादात्मशब्दादित्यर्थ । “आत्मशब्दो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानम्” इति । आत्मशब्दश्च

अवस्थादिना अन्या अन्यात्मवाची विमुञ्चय विशेषेण नि शेष त्वजय एव वास्विकोक्तपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽसृष्टस्य मोक्षसाकारापारदुर्भारसंसार-वारिधे परपारस्य सेतुरिव सेतु प्रापक इति साहचर्यं श्रुतिर्मुञ्चन्तुप-दिशति । तन्नायतनत्वस्य सधारणधर्मस्य दशनात् शययमाह ॥ तत् किञ्चित् ॥ अस्मत्स्य ब्रह्मण्य सेतुरिति पश्चा ब्रह्मणोभिन्नत्वेन सेतो श्रुतत्वादेशशब्दपराहृष्ट द्युभ्याद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्वाह ॥ अस्मत्स्येति ॥ भेदव्यवस्थान् सेतुरिति अवस्थाज्ञेत्पर्यं । तत्र भेदव्यवस्थ व्याख्यात सेतुव्यवस्थां स्वयं विदुषीति ॥ ० पारवानिति । अनन्त कावत । अपारं देयत, जलविधारकस्य सेतोर्प ह्यथासम्भवात् गौशसेतुप्रदे कर्तव्ये तुल्यसेतुविनाभूतपारवन्वयुषवनेव कश्चिद् पाद्यम् । न तु सुख्यस्नानियतविधारणयुषव नीश्वर इति भाव । यथा लोके कश्चय स्वल्पेण यथिता एवं है गौतम समष्टिसिद्धात्मकवायुना सूक्ष्मानि सर्वाणि सन्दृश्यानि यथितानि भवन्तीति अत्यर्थं । आत्मशब्दत् पञ्चदशमप्ययुक्त-

परमात्मपरिग्रहे सख्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वग्रन्थेनैव ब्रह्मण्य आयतनत्वं श्रूयते “सम्भूताः सोऽस्येनाः सर्वाः प्रजाः सदावतनाः सत्प्रतिष्ठा” इति । स्वग्रन्थेनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च ब्रह्म सङ्कीर्णते “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म पराश्रतम्” इति, “ब्रह्मैवेदरुच्यते पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म दक्षिण्यतश्चोत्तरेण” इति च । तत्र त्वायतनायतनवशावश्रवणात् “सर्वं ब्रह्म” इति च सामानाधिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको षष्ठ्यं शाखास्कन्धो मूलध्वेत्येव नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति । ता निवर्त्तयितुं स्वावधारणमाह “तमेवैकं जानथ आत्मानम्” इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किं तर्हि । अविद्यालत कार्यप्रपञ्च “विद्यया प्रविलापयन्तस्त्वमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैक

मित्तवैवाह ॥ शारोरो वेति । सङ्घितोयत्वेन सेतुग्रन्थोपपत्तेरर्थः । नन्वात्मग्रन्थो जीवे सम्भवतीत्यत आह ॥ आत्मग्रन्थेति ॥ उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं सुखं नास्तीत्यथ । उपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य गोचरवेदत्वविभवात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः । स्वग्रन्थादित्यर्थान्तरमाह । क्वचिञ्चेति । प्रजानाहुत्यर्त्तौ सदेव मूल स्थितावाव्रतनम् इत्यप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्त्वादेन आन्धोम्ये ब्रह्मण्य आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तद्येत्त्वर्थः । नार्थान्तरमाह । स्वग्रन्थेनैवेति । यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिग्रन्थेन ब्रह्मसङ्कीर्णताकार्थेऽपि ब्रह्म व्याख्यामित्यर्थः । पुरुष इति पूर्ववगमय, ब्रह्मैवेत्युत्तरव कथं, सर्वान् दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेयोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाहङ्गा वाक्यं व्याचष्टे ॥ तमेवैवादिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति सम्भवः ।

रसम्” इति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तद्दानयेत्युक्तं चासन
 भवानयति न देवदत्तं तद्ददायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो वि-
 श्वेयत्वमुपदिश्यते विकारावृताभिसम्बन्धस्य चापवादं श्रूयते
 “स्योः स स्यात्प्रमात्रेति य इह नानेव पश्यति” इति । सर्वं
 ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यां प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसता-
 प्रतिपादनार्थं “स यथा सैश्वर्यधनोऽनन्तरोऽवाह्यः सत्सो रस-
 धन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽवाह्यः सत्सः प्रज्ञानधन
 एव” इत्येकरसताश्रयणात् । तस्माद्वाभ्याद्यायतनं परं ब्रह्म ।
 यत्तु सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थात्तरेण
 युष्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति, श्रुतोच्यते । विधरणत्वमात्र
 मात्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि सद्द्वारमयो
 लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि सद्द्वारमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतु

यस्मिन् सर्वभोतममेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्या निर्विशेषं श्रेयमित्युक्त्वा
 हेत्वन्तमाह ॥ विकारावृतेति ॥ विकारे अवृते कल्पिते अग्निसन्धोऽ-
 भिधानो यस्य तस्यानर्थभाक्तेन निन्द्याश्रुतेषु कूटस्थसत्त्व श्रेयमित्यर्थः । कथं
 तर्हि सामानाधिकरण्यात् तत्राह ॥ सर्वं ब्रह्मेति ॥ अथोर स स्यात्पुरिति-
 ददु श्रुत् सर्वं तत्र ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानं न बाधनात्, न तु
 अत्र ब्रह्म तत्त्वैवमिति, नानारसत्वार्थमित्यर्थः । तत्र निदानकमाह ॥ स
 यथेति ॥ स्वयमित्युक्तोऽन्तर्बहिः रसान्तरश्रुत्युक्तो स्वयंकरसो यथा,
 एवमरे भेदेति चिदेकरस आत्मैवत्यर्थः । यद्यपि पारवत्त्वसावयवतादिकं
 नृत्वं सेत्वमभिचारि तथापि सेतोर्लकादिबन्धनरूपं अविधारणं तदेव
 व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेश्यताश्रुत्येन पाश्चात् न तु पदार्थैकदेश्यता
 पारवत्त्वादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ इत्यत्रासदुपदेशात्प्रसङ्ग-
 माह ॥ न हीति ॥ अत्र श्रुतौ परेयेति शेषः । विधारणस्य शब्दा-

शब्दार्थोऽपि विधरणात्ममात्रमेव न पारवत्त्वादि विधो बन्धन-
कर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह तन्मिथैक जानथ आत्मा-
नमिति । अदेतत् सङ्कीर्णितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो
विमुञ्चयेति धाम्निमोचन तदनासृतत्वसाधनत्वाद्भूतस्यैष सेतु-
रिति सेतुशब्दा सङ्कीर्ण्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं
सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थात्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्ये-
तदसुष्ठम् ॥

सुक्तोपसृष्य व्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमिव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृष्यताऽस्य
व्यपदिश्यमाना दृश्यते । सुक्तोपसृष्य सुक्तोपसृष्यम् । देहादि-
ष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ राग-
स्तत्परिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमय-
मनन्तभेदोऽनर्थव्रात सन्तत सर्वेषां न प्रत्यक्ष, तद्विपर्ययेणा
विद्या रागद्वेषादिदोषसुक्तोपसृष्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्या-
यतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति । कथम् ।

वत्प श्चुरयति । विद्य इति । चिनोति ब्रह्म तीति सेतुपदार्थैकदेशो
विभारार्थमित्यर्थः । तथा चासृतपदस्य भावप्रधानत्वाद्भूतत्वस्य सेतुर्वि-
धारक ब्रह्मास्त्रैरासृतत्व मान्यस्येत्यर्थः । यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न
सेतुशब्दार्थं किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह ॥ अपर इति ॥ फलितमाह ॥
तत्र यदुक्तमिति ॥ ज्ञाने द्विती व्यहीते ततोत्थं । सुक्तोपसृष्य प्रत्यक्षेण
प्राप्य यद् ब्रह्म तस्मात्तीक्ष्णैरिति सूत्रार्थः । सुक्तिप्रतिबोधिर्न बन्ध दर्श-
यति ॥ देहादिष्विति ॥ तद्विपर्ययेति सुक्तोपसृष्येण तत्कर्मव्यनिष्ठत्वा
ऽऽकाना स्मितमित्यर्थः । तथा नद्यो गङ्गाद्या नामकस्ये विहाय सप्तद्रा-
वणा तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसार विहाय यदात् कारणादव-

“भियते हृदययन्त्रिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तच्छिन् दृष्टे परापरे” ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति “तथा विद्वान्नामरूपादिसुक्तः परात्परं पुरुष-
मुपैति दिव्यम्” इति ब्रह्मणश्च सुक्तीपस्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ॥

अथ मन्थोऽस्तु भवत्यत्र ब्रह्म नमश्नुते” ॥

इत्येवमादौ । प्रधानादीनान्तु न कश्चिन्सुक्तीपस्यत्वं
प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुञ्चथ” इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह युष्माद्यायतन-
स्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्ब्रह्मब्दान् वाचो विष्टवन हि तत्” ॥ इति ।

ज्ञात् परं पूर्णं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्षेण प्राप्य तिष्ठतीत्याह ॥ तथा
विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादे किं न स्मरति आह ॥ ब्रह्मणश्चेति ॥ अस्य
सुसुप्तो हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिरथ
तदाऽस्तु भवति मरणहेत्वभावात् केवलमनर्थनिवृत्तिं किन्त्वत्र देहे
तिष्ठन्नेवै ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । विद्वान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो
शिवेक्षी तमेवात्मानं विज्ञाय विद्युः । अक्षयपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञान
कुर्वीत् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्माकारणत्वादेवै सुसुप्तमाह ॥ ज्ञेति ॥
ब्रह्मनिष्कृता अज्ञानं वेदान्तप्रदानक्रीकरोति ।

“अहो स्यान्नामि वर्यानासुरः कष्टं धिरसुखा ।

जिह्वामूषकं दन्ताच्च नासिकोष्ठी च तालु च” ॥ इति ।

तस्मादपि द्युब्धाद्यायतनं पर ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुब्रह्मो नैवमर्या-
न्तरस्य वैशेषिको हेतु प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमान सा
ञ्छास्मृतिपरिकल्पित प्रधानमिह द्युब्ध्याद्यायतनत्वेन प्रतिप-
त्तव्यम् । कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रति-
पादक, शब्दस्यच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्द । न ह्येताचेतनस्य
प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति देनाचेतन प्रधान कार-
णत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रति-
पादकशब्दोऽस्तीति "यः सर्वज्ञ सर्ववित्" इत्यादि । अत एव
न वायुरपीह द्युब्धाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्व चेतनत्वञ्च सम्म-

एतानि वाग्निन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्तेषा शेषणमात्र-
मनात्मशब्दोच्चारणफल तज्ज्ञानान्तरको ग्लानिमात्रमित्यर्थ ॥ वैशेषिक
इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थ । अतच्छब्दादिस्वस्वार्थान्तर-
माह ॥ तद्विपरीतस्येति ॥ अतएवातच्छब्दादेव प्राणभृच्चेति सूत्रे
चकारः पूर्वसूत्रस्यमन्त्रोऽनुवक्तव्यं ॥ सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्म-
शब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तथादित्यर्थ । ननु नानुमानमप्राणभृताव-
तच्छब्दोऽस्ति कमेव सूत्रे किमर्थं न ज्ञत, उभयनिरासहेतोरैकत्वादित्यत
आह ॥ पृथगिति । योग सूत्रं, उत्तरसूत्रस्य हेतुना जीवमात्रनिरा-
सेमाश्लेषेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृच्चेति पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थ । तानेव
हेतुनाकाङ्क्षाहारा व्याचष्टे ॥ कुतश्चेतित्यादिना ॥ यद्यपि विद्युद् प्रकाश-

वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्य-
 आदेवातच्छब्दात्प्राणभदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
 न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभतो द्युभ्वाद्यायतनत्व-
 मपि सस्यक् सम्भवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । कुतश्च न
 प्राणभद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति "तमेवैक जानथ आत्मानम्" इति
 द्वैयज्ञातभावेन । तत्र प्राणभत् तावत् सुसुक्ष्मत्वाज्ज्ञाता परि-
 शेषादात्मशब्दाच्च ब्रह्म द्वैय द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते ।
 कुतश्च न प्राणभद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणश्चेह परमात्मन 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
 विज्ञात भवति" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमा-
 त्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केरले
 प्राणभति । कुतश्च न प्राणभद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

द्युभ्वाद्यायतनञ्च प्रकृत्य "हा सुपर्णा सद्युजा सखायौ "

नात्मेवात्र श्रेय तथापि जीवत्वाकारेण चादृशैर्द्वन्द्वेदाच्च श्रेयरूपत्वमि-
 त्यर्थः । एतच्च जीवत्वविशेषविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिवाक्यार्थत्व निरस्य
 तेन शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् । ननु स्थितेश्वरस्यादनाच्छीवस्य हा सुपर्णेत्य-
 लोकावपि ईश्वर आश्रयतवाक्येन किमप्यप्याह इत्यत्र आह । नहि

इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते, “तयोरन्यः पिप्पलु स्वाह्नि” इति कर्मप्रत्यासन्नम्, “अमन्त्रन्व्योऽभिषाकधीति” इत्यौदासीन्येनावस्थानं, ताभ्याश्च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चैश्वरो दुःश्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात् पृथग्वचनमवकास्पते, अन्यथा ह्यमज्ञातवचनमाकर्त्तव्यकामसम्बद्धं स्यात् । ननु तत्रापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात् पृथग्वचनमाकर्त्तव्यमेव प्रसज्येत न तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीर बुद्ध्यापाधिकसम्बन्धो लोकेत एव ससिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकेतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्षित इति न तस्याकर्त्तव्यवचन युक्तम् । “गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि” इत्यत्राप्येतद्दर्शितम् । हा सुपर्णेत्यस्यामृषीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदाऽपि पैशुपनिघटकृतेन व्याख्यानेनास्याश्चि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । कथं प्राणभृदिह घटादिच्छिद्र-

वेश्वर इति ॥ अत्र चेश्वर बुद्धिचिन्मात्रो यः स्यात् । न सर्वज्ञत्वादिविचिद्र तस्यात्माप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्य कस्यात्तुमध्ये वचनासम्भवात् । आद्यवाक्येन यद्गुण कार्यमित्यभिहितम् । तन्मत्तस्याऽऽशङ्कते ॥ ननु तत्रापीति ॥ अङ्गुलखण्डप्रतिपादनार्थमवस्थादप्रकृतस्यापि कोसप्रसिद्धस्य जीवज्ञानुवादसम्भव इति परिहरति ॥ वेति ॥ ननु हासुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोर्दृष्टौ तत्रमिदं अत्रमित्यत्र आह ॥ गुहाकिति ॥ स्थित्यदनाथ मोक्षरक्षेत्रज्ञयोस्तुवादेर्नकारं दर्शितम् इत्यर्थः । नन्वत्र जीवेषु नानुवादौ पैशुप्यास्ताविरोधादतः क्षेत्रज्ञासङ्गतपरिहृत आह । यदापीति ॥ तदापीति अत्रस्यासङ्गतविरोधात् । अदनाभ्यामेतद्बुद्धिचिन्मन्त्रं

वत् सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो दुग्ध्वाद्या-
यतन न भवतीति प्रतिषिद्धते । यद्वा सर्वशरीरेषु प्राधिभिर्वि-
नोपलक्ष्यते पर एव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटा-
दिभिर्दधाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति
तद्वन्मोक्षतः परस्मादन्वत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यति,
तस्मात् सत्त्वाद्याभिमानिन एव दुग्ध्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः तस्मा-
त्परमेव ब्रह्म दुग्ध्वाद्यायतनम् । तदेतत् “अदृश्यत्वादिगुणको
धर्मोक्तेः” इत्यनेनैव सिद्धं, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य
इदं पठित “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चात्तरिच्चम्” इति । प्रप
स्यार्थन्तु पुनरुपन्यस्तम् ।

भूमा सम्यसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा त्वेव जिज्ञासितव्यः” इति, ‘भू-
मानं भगवो जिज्ञासे’ इति, ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छ-

स्थितिवाक्येन बुद्ध्यादिविचक्षणयुक्तप्रत्यग्ब्रह्मणो ज्ञेयस्योक्तेर्दुग्ध्वादिवाक्ये
तदेव यावद् न बुद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह । कथमि-
त्यादिना । नान्यत्वानुपहितो जीव उक्तो न पर ब्रह्मेत्यत आह ॥
वदन्ति । पौनरुक्त्यं ब्रह्मते ॥ तदेतदिति । दुग्ध्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपर-
त्वमित्यर्थः । स न धत्ते ॥ प्रपञ्चार्थमिति । सैतद्यद्व्याख्यानेन भूतयोने
प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षमुदीकरणात्त्वर्थः । तस्मान्मुञ्चकोपनिषद्, ब्रह्मणि सन-
न्वितेति सिद्धम् ॥ भूमा ॥ आन्धोऽन्वसदाहरति ॥ इदमिति । नात्वे
सुखमस्ति भूमेव सुखं तस्माज्जिरति यवसुञ्चार्थिना भूमेव विचार्य
इति नारद इति सन्तुष्टकारेणोक्ते इति नारदो ब्रूते ॥ भूमान-
विति ॥ भूयो अथमवद्वितीयत्वमाह ॥ अनेति ॥ भूयस्यार्थं परि-

ण्योत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्” इत्यादि । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्याद्वाहोस्वित् परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद् बहुत्वमभिधीरते । ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ (पा०६।४।५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्तात्कारणात् । किमात्मकं पुनराहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां ‘प्राणो वा आयाया भूयान्’ इति सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा श्रुतं ‘स्येव मे भगवद्दशेभ्यस्तस्मिन् शोकमात्मवित्’ इति, ‘सोऽहं भगवः शोचामि त मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु’ इति प्रतरणोक्त्यानात्परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा ज्ञानमिति भवति संशयः । किन्तावत्प्राप्तं प्राणो भूमेति । कस्मात् । भूयः प्रत्यप्रतिवचन-

विशेषणयोस्ता स्फुटयति । अथेति ॥ अत्र सद्यस्वीजं प्रत्यपूर्वक-
नाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाज इति विपश्चे पृथ्वादिभ्य इम-
निजिति इमनिच्प्रत्यये कते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण बहो
परस्मैमनिच्प्रत्ययस्यादेर्कारस्य लोपः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च
स्यादित्युक्ते भूमिति शब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थमेवमनिच्प्रत्ययान्ता-
हुत्वत्वात् वाच्यम् । तत् किं धम्मिकमित्याकाङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्य
प्राणो धर्मो भाति । वाक्योपक्रमस्य स्वात्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो
धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्व-
मात्मशब्दः दुःश्रवाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तरति शोकमात्मवदित्वात् ब्रह्म-
स्यैव तदशब्दयोगादित्याशेषककस्या पूर्वप्रशयति । प्राणो भूमेति ।
धर्मधम्मिथोरभेदात् सामानाधिकरण्यात् सूत्रस्य । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणो-
पार्थ १, ब्रह्मसावह्वं फल क्रमेश मन्मथम् । कस्मात्प्राणे भूय प्रकोत्तर-
भेदादवभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रत्यप्रतिवचनविभक्तिकेन
प्राणादभिन्न इत्याह । कस्मादित्यादिना । प्राणाद् भूय इति न दृश्यते
इति पूर्वोक्तस्य अन्वयः । नन्वेव तु वा अतिवदतीति सूत्रस्येन प्राणप्रकरण-

परम्परादर्शनात् । यथा हि “अस्ति भगवो नाम्नी भूयः” इति,
 “वाग्वाव नाम्नी भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो
 भूयः” इति, “मनो वाव वाचो भूयः” इति च नामादिभ्यो
 ह्याप्राणान् भूयः प्रत्ययप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैव प्राणात्परं
 भूयः प्रत्ययप्रतिवचनं दृश्यते । “अस्ति भगवः प्राणाङ्गूयः” इति,
 “अदो वाव प्राणाङ्गूयः” इति, “प्राणमेव तु नामादिभ्य
 आशान्तेभ्यो भूयासं प्राणो वाव आशाया भूयान्” इत्यादिना
 सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शनश्चातिवादित्वम् “अतिवाद्यसि” इति,
 “अतिवाद्यस्तीति ब्रूयान्नापङ्गुवीत” इत्यभ्युच्चाय, “एष तु
 वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इति प्राणव्रतमतिवादि
 त्वममुक्त्वप्यपरित्यज्यैव प्राण सत्यादिपरम्परया भूमान समव
 तारयन्, “प्राणमेव भूमानं मन्यते” इति गम्यते । कथं पुनः
 प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने यत्र नान्यत्पश्यनीत्येतद् भूम्नो
 लक्षणपर वचनं व्याख्येयमिति । उच्यते । सुषुप्तवस्थायां प्राण
 ग्रन्थेषु, कारणेषु, दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात् सम्भवति

विच्छेदान् न प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ न.साक्षाशान्तातु-
 पाख्यानतोत्प्राण श्रेष्ठ वदतीत्यतिवादी प्राणवित् त प्रति अतिवाद्य-
 स्तीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्तीति ब्रूयत, नाहमतिवादीत्यपङ्गव न
 कुर्वीदित्युक्तम् प्राणवित् इति, एष इति परास्त्वस्य सत्यवचनध्यानमननश्चा-
 दिधर्मपरम्परां विधाय भूमीपदेशात् प्रकरणाविच्छेदः । तुयदो नाम.दुः-
 पासकस्यातिवादित्वनिरासार्थं इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनमुक्त्वन्वयत
 त्वच्च प्राणे प्रत्ययपूर्वकं लोअयति ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ प्राणग्रन्थेषु
 प्राणे लीनेषु न श्लथीति सुषुप्तपुदव इति शेषः । “गार्हपत्यो ह वा एषो
 ऽपानो व्यनोऽन्वाह्वार्यपचनः आह्ववनीत्य प्राणः” इति श्रुतेः, प्राणा

प्राणस्यापि यत्र नात्मत्वञ्चतीत्येतन्नक्षयम् । तथा च श्रुतिः
 “न श्रूयतीति न पश्यति” इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यक्ष-
 मयरूपां सुषुप्तप्रदस्यासुक्ता “प्राणग्नय एवैतस्मिन् पुरे जा-
 यति” इति तस्यामेवावस्थाया पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरण ब्रु-
 वती प्राणाधाना सुषुप्तप्रवस्था दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्व
 श्रुतं “यो वै भूमा तत् सुखम्” इति तदप्यविरुद्धम्, “अत्रैव
 देवः स्वप्नाच्च पश्यत्यथ यदेतस्मिच्छरीरे सुख भवति” इति
 सुषुप्तप्रवस्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च “यो वै भूमा तदद्वयतम्”
 इति, तदपि प्राणस्याविरुद्ध, “प्राणो वा अद्वयतम्” इति
 श्रुतेः । कथं पुनः प्राण भूमान मन्यमानस्य “तरति शोक-
 मात्मवित्” इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानम् उपपद्यते,
 प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ह
 पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वमा प्राण आचार्यः
 प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणनेव सर्वात्मान करोति । “यथा
 वा श्वरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्”
 इति च सर्वात्मन्वारनाभिनिदर्शनाभ्याश्च सम्भवति वैपुल्या-
 त्तिका भूमरूपता प्राणस्य । ‘तस्मात्प्राणो भूमित्येव प्राप्तम् ।
 तत इदमुच्यते । परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः ।

अग्नय इह पुरे शरीरे जायति, सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो
 जीवः, कथं तदा स्वप्नदर्शनकावे सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमि-
 त्यन्वयः । आत्मपदेनोपक्रमविरोध परिहरति ॥ प्राण एवेति ॥ प्राण-
 स्वात्मत्व मयमित्याशङ्क्य त्रुत्वादिन्वाह ॥ तथा हीति ॥ सर्वं समर्पित-
 मिति च सर्वाधिष्ठान प्राण स्वीकरोति श्रुतिरिच्छन्वयः । अत आत्मत्व
 प्राणेऽपि सुखमिति भावः । भूमरूपत्वं दर्शयति ॥ सर्वात्मत्वेति ॥

कस्मात् । सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुषुप्त स्थान-
मुच्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनान् । इहृदारण्यके च
स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्, तस्याश्च सम्प्रसादाव-
स्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्राणा-
दूर्द्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेद्भूमा स्यात्
स एव तस्माद्दूर्द्ध्वमुपदिश्येतेत्यदृष्टमेतत् स्यात् । न हि नामैव
नाम्नो भूय इति न, न ऊर्द्धमुपदिष्टम् । किं तर्हि । नाम्नो-
ऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्य वाग्वाव नाम्नो भूयसीति, तथा
वागादिभ्योऽप्याप्राणादर्थान्तरमेव तत्र ततोर्द्धमुपदिष्टं तद्वत्
प्राणादूर्द्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुम-
र्हति । नन्विह नास्ति प्रश्नः, अस्ति भगव प्राणाद् भूय इति ।
नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाददो वाव भूयोऽस्तीति । कथं
प्राणादधिभूमोपदिश्यते इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादि-
त्वमुत्तरत्वानुक्त्यभावात् पश्यामः । “एष तु वा आदिवदति यः

सम्प्रसादगन्धेन प्राणं लक्षयितुं सुखार्थं दर्शयति ॥ सम्प्रसाद इति ॥
य वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवतीति प्रयोगाच्च । तत्
पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह ॥ इहृदिति ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो लक्ष्य
इत्याह ॥ तस्याश्चेति ॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्भिन्न, अत्रा-
भ्यावे । तस्माद्दूर्द्ध्वमुपदिष्टत्वानुनामादेर्दूर्द्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः ।
विषयहेतुत्वेन वाचकमाह ॥ प्राण एव चेदिति ॥ स्वस्यैव स्याद्दूर्द्ध्वमु-
पदिष्टत्वमुक्तं नामादिषु कइत्युक्त्यर्थः । हेतुसिद्धिं शङ्कते । भवितुमिति ।
प्रकृतप्राणवित् परासर्गश्च एष शब्दो न भवति तस्य यच्छब्दपरतन्मत्वेन
सत्त्वादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणप्रकरणे विच्छिन्नमिति हेतुसिद्धि-

सत्येनातिवदति" इति, तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति ।
 अत्रोच्यते । न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षण-
 मिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाय सत्येनातिवदतीति । ननु
 विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् । यथैषो-
 ऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं,
 केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनन्वाग्निहोत्रियो विशेष
 उच्यते, तथैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते न
 सत्यवदनेनातिवादित्वं केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव,
 सत्यवदनन्तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति, नेति ब्रूमः,
 श्रुत्यर्थापरित्यागप्रसङ्गात्, श्रुत्या च्छेत् सत्यवदनेनातिवादित्वं
 प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति । नात्र प्राणवि-
 ज्ञानस्य सङ्कीर्त्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राणविज्ञानं सम्बन्धितम् ।
 तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्या-
 वृत्त्यर्थश्च तु शब्दो न सङ्गच्छेत । एष तु वा अतिवदतीति ।
 सत्यन्त्वेव विज्ञानासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-

रित्वाह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ सत्येनातिवादित्वं विदेषं तद्वृत्तौ य एव
 इत्युक्ते न पूर्वोक्तकथं इत्यर्थः । य एव प्राणविदतिवदति इत्यन्वय-
 च सत्यं वदेदिति विधानात् न प्राणप्रकरणविच्छेद इति इहान्तेन
 शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सत्यवदनेन श्रुत्याधिष्ठेत् इहो ब्रह्मवाचकः । तद-
 न्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवदनेन श्रुत्याधिष्ठेत्वात् श्रुत्याधिष्ठेत् इति
 नात्र सत्यवदनेन श्रुत्याधिष्ठेत्वात् ॥ नेति ब्रूम इति ॥ किञ्च सत्येन
 नृक्षणातिवदतीति त्रयीया श्रुत्या ब्रह्मं करणकर्मनिर्वादिता श्रुतः,
 ब्रह्म प्रकरणात् वाधो न युक्त इत्याह ॥ श्रुत्याहोत्रादिना ॥ नात्रेति
 सत्यवदनेन इत्यथ एव सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं वाधयित्वा

विवक्षा सूचयति । तस्याद्यैकवेदिप्रशसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यस्तुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगैतद् द्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति, प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशामन श्रुत्वा तुष्णी भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति । यत्प्राणपिच्छानेन विकारावृत्तविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यत परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय “सोऽहं भगव सत्येनातिवदामि” इत्येव प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्पराया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि-

श्रुत्येनापि बाधमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ता द्विव्यमित्याह ॥ सत्यन्तेवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह ॥ तस्यादिति ॥ श्रुतिब्रह्मवलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्रशंसितत्वं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नविनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्रश्न इति तत्र, तस्याप्रयोजकत्वादित्यादि ॥ न चेति ॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो भेदेत्या ब्रह्मण्युपपत्त्यात् प्रश्नविनोक्तत्वात्तुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्विब्रह्मत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतिसम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तलेत्यादिना ॥ सत्यप्रदेन प्राणोक्तिरित्यत आह ॥ तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञाननिदिध्यासनम्, ज्ञादिपदान्मनश्चन्द्रासाध्यश्रवणमनशुद्धिनिघातज्ञैस्तुक्तस्मार्गिण्युपपत्त्ये । इमान्यपि श्रवणादीनि श्रेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एव श्रुतिब्रह्मवाप्येवात्तन्प्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तब्रह्मत्वधर्मो-

सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञारं तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते । तस्या-
दस्ति प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति । एवञ्चेहात्मविविदिपया प्रकरणास्योत्थान-
मुपपन्न भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोप-
पद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया दृश्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र
परमात्मज्ञानाच्छोकविनिर्वात्तरस्ति, “नान्य पन्था विद्यतेऽय-
नाय” इति श्रुत्यन्तरात् । “त मा भगवान् शोकस्य पार तार-
यतु” इति श्लोकस्योपसहरति “तस्मै षडितकषायाय तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार ” इति । तम इति शोका-
दिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासनेन प्राणस्यान्याय-
स्ततोच्यते । आत्मत प्राण इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते च
परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण एवेति चेन्न । “स
भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति खे महिम्नि” इत्यादिना भूम्न
एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता
सर्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरासुपपद्यते ॥

त्याह ॥ तत्र वदीति ॥ किञ्च सन्निरुद्धतादपि व्यवहित साकाङ्क्ष व-
कीय इति न्यायेन सन्निरुद्धत निराकाङ्क्ष प्राण इहा वाक्योपक्रमस्य
आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा प्राण इत्याह ॥ एव-
ञ्चेति ॥ किञ्च शोकस्य पारमित्यपक्रस्य तमसः पारमित्युपसंहारात्
शोकस्य भूषच्छेद विना तरणायोगात् । शोकपदेन भूक्ततमो षड्द्यते
तद्विधर्त्तकज्ञानगम्यत्वविज्ञात्, आत्मा ब्रह्मेत्याह ॥ न चान्यत्वेति ॥
ब्राह्मणमात्मा यत्तत्र प्राणस्य वदीति सत्यम् । ननिद चरम ब्राह्मणं
ब्रह्मपरमस्तु तत् प्राणतो भूमा प्राण इति वदते ॥ प्रकरणात् इति ॥
तच्छब्देन भूमाननुकर्षात् वैषमिण्याह ॥ नेति ॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे विज्ञा-

धर्म्मोपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्म्मासौ परमात्मन्युपपद्यन्ते । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नाभ्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चात्र दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन क पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । योऽप्यमौ सुषुप्तवस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वाविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, न तन्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थाया सुखमुक्त तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वाविवक्षयोक्तम् । यत आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत् सुखं नास्त्ये सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव मुखं भूमानं दर्शयति “यो वै भूमा तदद्वैतमिति” । अद्वैतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणामद्वैतत्वस्य सापेक्षिकत्वात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं स्वर्माहमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सञ्चोक्तत्वमिति चैते

कारणाह । धर्म्मोति । सूत्रे यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखात्मनन्दतत्त्वञ्च प्रायेण योज्यमिति तदनुद्य विषटयति । योऽप्यसावित्योऽदिना । इति बुद्ध्याद्युपधावात्मनो दृष्टत्वादिसदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गतत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि न श्रूयति न पश्यतीति परमात्मन प्रकृत्योक्तम् । कृष्ण तदप्यात्मन सुखत्वमुक्तं न प्राचक्ष । यत श्रुत्यन्तर आत्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आसौ नाशादिदोष, तद्विहित धामवम् । आर्त्त

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्वेषोपपद्यन्ते माम्यत्र तस्मात् भूमा
परमात्मेति सिद्धम् ॥

अक्षरमस्वगान्तधृतेः ॥ १० ॥

कश्चिन्न खलाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तद
क्षर गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनखित्यादि श्रूयन् । तत्र
सशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति ।
तत्राक्षरसमाप्त्य इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णो प्रसिद्धत्वात् प्रसि-
द्धितिक्रमस्य चायुक्तत्वात्, उकार एवेद मर्धमित्यादौ च
श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण
एवाक्षरशब्द इति, एव प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः,
कस्मादक्षरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादे समस्तस्य विकारजातस्य काल
त्रयविभक्तस्याकाश एव तदीतश्च प्रोतश्चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्व
मुक्त्वा कश्चिन्न खलाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षर-

नक्षरम् । स एवाधस्तान् स उपरिष्टादिति स खगतत्वं, स एवेद सर्वमिति
सर्वात्मत्वञ्च श्रुतं, तस्माद्गमाध्यायो निर्मुखे समन्वित इति सिद्धम् ॥

अक्षरम् । दृष्टदारण्यक पठति । कश्चिन्निति । यद्गतं भवञ्च भवि-
ष्यञ्च तत्सर्वं कश्चिन्नोतमिति गार्गी पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाभ्या
कृताकाशं कार्युमीमात्रान्त्रय उक्तं । आकाशं कश्चिन्नोत इति द्वितीय
प्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरम् अस्थूलादि-
रूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् सशयः । यथा सत्यशब्दो
ब्रह्मणि ब्रह्म इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो वर्णो ब्रह्म इति दृष्टान्तेन
पूर्वपक्षः, ततोद्धारोपासि फलम् । सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मधीरिति
विवेकः । ननु न क्षरतीत्यसत्त्वानाशित्वयोगात् ब्रह्मण्यव्यक्षरशब्दो

भवतारितं, तथा चीपसंहृतमेतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
 श्रोतश्च श्रोतश्चेति । न चेयमक्षरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 यदप्योङ्कार एवेद सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्
 सुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न चरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वा-
 भ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म । स्यादेतत् कार्म्यस्य चेत् कारणाधीनत्व
 अक्षरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणादिनोऽपीयमुपपद्यते
 कथं अक्षरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत एतत् पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाक्षरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्यात् प्रशास-
 नात् । प्रशासन हीह श्रूयते एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि
 सूर्याचन्द्रमसौ विष्टतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रशासनञ्च पारमे-
 श्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासन सम्भवति । न ह्यचेतनाना
 घटादिकारणाना मृदादीना घटादिविषय प्रशासनमस्ति ॥

सुख इत्यत आह । पर्विद्विव्यतिक्रमस्येति । रुद्धिर्योगपमहरतीति
 न्यायादित्यर्थ । वर्षस्योङ्कारस्य सर्वान्वयत्व कथमित्याशङ्क्य ध्यानार्थ-
 मिदं यथा श्रुत्वन्तरे सर्वान्वयत्वमित्याह । 'ॐकार इति । प्रश्नप्रतिवच-
 नाभ्याम् आकाशान्जगदाधारत्वे तात्पर्यनिश्चयाच्च ध्यानार्थता, अत-
 र्वाङ्गिण्यद्वाङ्मूर्तिं बाधित्वा योगवृत्तिर्याह्येति सिद्धान्तयति एवमित्या-
 दिना । आकाशभूत इत्या मङ्गते । स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकमित्या-
 काश श्रुतेर्भवमित्याह ॥

सा चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे । सा चेति ॥ अक्षरस्य भूतत्व-
 निरासार्थं । भूताकाशस्य कार्म्यान्वयात् । अतस्त्वकार्म्यान्वयत्वायोगात्
 अन्वयान्वयप्रधानमेवाकाश प्रधानमस्ति इति तदाश्रयत्वान्वाक्षरं न
 प्रधानमित्यर्थः । विष्टतौ विष्टत्वेन पठतौ ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्य, तस्यै-
वाक्षरान्तवृत्तिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्यावृत्तिरन्यभाव
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्य-
मिहाशङ्कते तद्वावादिदमक्षरान्तविधरणमक्षर व्यावर्त्तयति
श्रुतिः, “तद्वा एतदक्षरं गान्धर्वं दृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुं अमतं मन्तुं
अविज्ञातं विज्ञातमिति” । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानमर्थ्यापि
सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्,
तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति
मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञातमित्याद्यभेदप्रतिषेधात् न शारीर-
स्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन
इत्युपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकं शारीरो नाम
भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥

इच्छतिकर्मव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदीक्षारस्तस्मादिहा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति । किमिदमिति । घटत्वात् व्यावृत्तिरिति
भ्रान्तिं निरस्यति । एतदिति । अक्षरान्तस्थाधारमक्षर श्रुतिरचेतन-
त्वाद्यावर्त्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति । तथेति ।
अन्यभावो भेदं तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोभितो जीव एवाक्षर
न पर इत्यत आह । न श्रुतिः । शोभिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तथा
द्वार्गि, ब्राह्मण्यं निर्गुणाच्चरे समन्वितमिति शिष्टम् ॥

इच्छतिकर्मव्यपदेशात् च, प्रश्नोपनिषदक्षरान्तरिति । एतदिति ।

नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते । यः पुनरेत
 त्रिमात्रेषोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीति । किम-
 स्मिन् वाच्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमित्ये-
 तेनैवायतनेन परमपरश्चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात् सशयः ।
 तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कक्षात् स तेजसि सूर्ये तावत्
 सम्पन्नः, स सामभिरुन्नीयत ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरि-
 च्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्न
 फलमश्रुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपर-
 ब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः,
 पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वापपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
 परमेव ब्रह्मोहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कक्षात् ईक्षतिकर्मव्यप-

पिप्पलादो गुह्यं सत्यकामेन पृथो ब्रूते, हे सत्यकाम । परं निर्गुणमपर-
 सगुणं ब्रह्मैतदेव योऽयमोद्धारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीक-
 स्तस्मात् प्रथमं ब्रह्मात्मनः विद्वानेतेनैवोद्धारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाध-
 नेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्र
 द्विमोद्धारयोर्ध्यानसङ्गा ब्रवीति । यः पुनरिति । इत्यन्तव ततोया
 ब्रह्मोद्धारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्वे एकस्या सात्वाया
 अकारस्य सृष्ट्यादिकं जायदादिविभूतिश्च जानाति तेन सव्यक् ज्ञाता
 एकमात्रा यज्ञोद्धारस्य स एकमात्रः । एव सात्वाद्यस्य सव्यक्त्वभूति-
 ज्ञाने द्विमात्रस्यथा त्रिमात्रः । तस्योद्धारः पुरुषं योऽभिधायीति स
 अकारविभूतित्वेन ध्याते सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमा-
 त्मानं पुरुषम् ईक्षत इत्यर्थः । सशयः तद्विदोऽहं । किमित्यादिना ।
 अस्मिन् त्रिमात्रप्राणस्य ईक्षतः । पूर्वत्र पूर्वपद्येनोक्ते अकारे बुद्धिभ्य-
 ध्यातव्यं निश्चीयत इति अक्षरसङ्गतिः । यद्वा पूर्वत्र वर्ये कृदस्याक्षर-
 वदस्य चिक्रात् ब्रह्मणि इति वक्ता तद्वत्त्वापि ब्रह्मलोकप्राप्तिविक्रात्

देहात् । ईक्षतिर्दर्शन दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वे-
नास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, स
एतस्याज्जीवघनात् परात्पर पुरुष पुरिशयम् ईक्षत इति ।
अत्राभिध्यायतेरथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पित-
स्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेषु तथाभूतमेव वस्तु
लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सस्यगुद्दर्शनविषयभूत
ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुष-
शब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नन्वाभिध्याने परपुरुष
उक्त ईक्षणे तु परात्पर कथमितर इतरत्वं प्रत्यभिज्ञायते
इति, अत्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । न
चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परपुरुषः परामृश्यते
येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्य स्यात् । कस्तर्हि
जीवघन इत्युच्यते घना मूर्त्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघन

परशब्दस्य हिरण्यगर्भे इतिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तत्रापर-
मिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपासिद्भयत्वं फलम् । स उपासक । सूर्ये
सम्पन्न प्रविष्ट । ननु वस्तुदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वस्ति
त्वत्समपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतिमित्यत आह । न हीति ॥ अन्यत्र
तथाप्येऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतीत्यपरविदोऽपरमार्गि-
रयुक्ता उपक्रमविरोधात् न चाल परमार्गिरेवोक्तेति वाच्य, परस्य
सर्वगतत्वात् । अत्रैव मार्गिसम्पन्नेन सूर्येद्वारा गतिवैध्यात् उपक्रमाहु-
न्महीतादपरमार्गिरुपासिद्भयत्वं पुरुषमिति परश्रुतिर्वाध्यत्वर्थः । पर-
श्रुतेर्गतिं पृच्छति । नन्विति । पितृस्य सूर्यो विराट् तदपेक्षया
सूर्यस्य परत्वमिति समाध्यर्थं सूर्ये सयन्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन
त व्याचष्टे । परमेवेति । स उपासक एतस्मार्गिरण्यगर्भान्तरं पुरुष

सैश्वर्यविलयवत् यः परमात्मनो जीवरूपं खिल्यभाव उपाधि-
 कृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह
 स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकैर्मिति, ज्ञातीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो
 यो ब्रह्मलोक परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते ।
 जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणामनिर्हरण-
 गर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोपपन्नेर्भवति ब्रह्मलोको जीव-
 घनः, तस्मान् परो यः परमात्मदृशकर्मभूतः स एवाभिध्या-
 नेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषण
 परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते । परो हि पुरुष परमात्मैव
 भवति यस्यान्पर किञ्चिदन्यन्नास्ति, पुरुषान् परं किञ्चित् वा
 काष्ठा सा परा गतिरिति च श्रुत्यन्तरात् । परञ्चापरञ्च ब्रह्म

ब्रह्माहमितीकृत इत्यर्थः ॥ नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु तत्राह । तत्र-
 मिध्यायतेरिति । नन्वीक्षणं प्रमात्याह्वयसत्यतामपेक्षत इति भवतु
 सत्यं पर ईक्षणाय ध्य तव्यस्वरूपत्वेऽपरं किं न स्यादित्यत आह । स
 एवेति । अतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रं सशब्दो व्या-
 ख्यातः । अत्रैव सूत्रयोजना, ऊँकारं यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्य-
 श्रेणे ईक्षणायत्वोक्तेः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति ।
 ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते । नन्विति । परात्पर इति शब्द-
 भेदम् अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामङ्गप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह । अत्रेति ।
 न चैतन्माजीवघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यानव्यपरासर्शादेः क्ष-
 णीय परात्मा ध्येयादस्य इत्यत आह । न चालेति । ध्यानस्य तत्-
 फलेक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाच्चोय एवेक्षण्येयः । एवञ्चोपक्रमोप-
 संहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । स स मभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक
 स एतन्माजीवघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परा

यदोङ्कार इति च विभक्त्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभि-
 ध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । यथा पादो-
 दरस्वचा विनिर्मुच्यते एव च वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते इति
 पाप्मविनिर्मुक्तिफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूच-
 यति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं
 फलं युज्यते इति, अत्रोच्यते । त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनं
 परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्-
 दर्शनोत्पत्तिरिति क्रमसुक्त्यभिप्रायमेतद्विध्यतीत्यदोषः ॥

ब्रह्मते इति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे । अस्तर्हीत्यादिना । सूक्तौ घन इति
 सूत्रादिति भावः । संश्ववस्थित्यो लवणपिण्डं खिल्यवदत्यो भावः
 परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
 ब्रह्मते इत्याह । अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणा दशे-
 यति । जीवानां हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिना जीवानां घनं
 सङ्गतो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्त्वामिकत्वात् पर-
 म्परासम्बन्धेन लोको लक्षणं इत्यर्थः । तस्यत्परं सर्वलोकातीतः शुद्ध-
 इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मानि सुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह ।
 परमिति । यस्यात्परः सापरमक्ति किञ्चित् स एव सुख्य परं न तु
 विशिष्टात्परं सूत्रात्तेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्म-
 वात्वात्कथमेव ध्यातव्यमित्याह । परश्चापरश्चेति । पापनिवृत्तिलिङ्गा-
 न्नेत्याह ॥ यथेति । पादोदरं सर्पं । ऊँकारे परब्रह्मोपासनया सुख-
 दारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मोक्तित्वात्तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोध-
 माह । अत्रोच्यते इति ॥ एवमेकवाक्यतासमर्पणकरणात्सुख्येतिपरपुरुष-
 च्छ्रुतिभ्यां परब्रह्मपत्यभिप्राया ब्रह्मलोकप्राप्तिविज्ञानं वाधित्वा च कथं प्रत्य-
 ध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति विद्मः ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेत्स्य दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्थस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्य, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् इत्यादि वाक्य समान्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञानात्माथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुर-शब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म-नामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे कृत्वाद्-भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया

दहर उत्तरेभ्यः । आन्दोग्यसुदाहरति । अर्षेति । भूषविद्यामन्तरं दहरविद्यापारम्पारार्थोऽयंशब्दः । ब्रह्मणोऽभिर्ध्वत्तस्यानन्तात् ब्रह्मपुर-शरीरम् अस्मिन् यत्प्रसिद्धं दहरमन्वेष्यत्तस्मिन् हृदये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्यं विचार्यं ज्ञेयमित्यर्थः । अन्तराकाशो विज्ञास्यस्तदन्वेष्यं वेति प्रथमं संशयं कल्पयति । तत्र यद्याकाशस्तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयसङ्ख्यां ब्रह्मपुरशब्दात् संशयान्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमिति । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुण्ड-रशब्दस्य ब्रह्मणि कृत्वात्वात् ब्रह्म भूषवित्युक्तम् । तदेवाकाशपदस्य भूताकाशे कृत्वाद्भूताकाशो भूष इति वृत्तान्तेन पूर्वपक्षवति । तत्राकाशेऽदिना । दहरवाक्यस्यामन्तरपञ्चापतिवाक्यस्य च संशये

दहरत्व, यावान् वा अयमाकाशस्त्रावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति च वाच्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्थीपमानोपमेयभावी द्यावा-
 पृथिव्यादि च तस्मिन् न्तःसमाहितमवकाशात्मनाकाशस्यैक-
 त्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्त ब्रह्मपुरशब्दात्, जी-
 वस्य हीद पुर सच्छरीर ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणो-
 पार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि
 परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभाव सम्बन्धोऽस्ति । तत्र
 पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थान इष्ट यथा राक्ष, मनउपाधि-
 कश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यै-
 वेद हृदयान्तरवस्थान स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोप-
 मितत्वाद्बल्लपते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया
 भविष्यति । न चात्र दहरस्यान्वेष्यत्व विजिज्ञामितव्यत्वञ्च
 अयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्ते अत्यादिसङ्गतय । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्ति
 सिद्धान्ते सयुषब्रह्मोपास्या निर्गुणधीरिति फलभेद । न चाकाश-
 सत्त्विकादिभ्यः पुनरुक्तता यद्गनीया । अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वे-
 ष्यमित्याकाशान्त स्थानान्वेष्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे
 सत्त्विकाभावात् । ननु भूताकाशस्यास्य च कथमेकस्योपमानत्वम् उपमेय-
 त्वञ्च कथम् उभे तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च
 वायुश्चेत्यादिना ननु तस्यैवयत्वञ्च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति ।
 तस्मैत्यादिना । हृदयामेष्ववा अत्यन्त ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्य,
 अत्र एकत्वात् सर्वान्वयत्वमित्यर्थः । नन्वेव आत्मैतत्त्वशब्दो भूते न
 युक्त इत्यश्वेराह । अथ वेति । भक्त्येति । ज्ञैतन्वयुच्ययोगेनेत्यर्थः ।
 सत्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह । न हीति । अस्य पुरस्वामी जीवो

उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न
 भूताकाशो जीवो वा । कस्यादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतिभ्यो हेतु
 भ्यः । तथा हि दृष्टञ्जतया विहितस्त्वं दहराकाशस्य तच्चेद्वृ-
 त्तरित्युपक्रमस्य किं तदत्र विद्यते यदग्वेष्ट्यं यद्वा विविधासि-
 तत्त्वम् इत्येवमाद्येपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्
 यावान् वा अयमाकाशश्चावानेधोन्तर्हृदय आकाश एभे अ-
 स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-
 रीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपस्येन
 दहरत्वं निवर्त्तयन् भूताकाशत्व दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति
 गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्यो-
 पमा नोपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्त्तिता भवति । न-
 ग्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-

हृदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह । तत्रेति । पुरस्तासिन् एव तदन्त-
 रत्वसम्भवात् नाभ्यामेष्टेत्यर्थं । व्यापिनोऽन्त स्वत्वं कथयित्वात् आह ।
 मन इति । आकाशपदेन दहरमनुलक्ष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया
 भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्या-
 शङ्क्यं तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन् स्य किञ्चिद्विद्येवमिति पश्चा-
 न्नरमाह । न चात्रेति । परमन्तस्य वस्तु, तद्विवेकत्वेनाधारत्वेन
 दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थं । यद्वा कर्मोपमादिक्रियात्
 दहरस्य निवृत्त्यादाकाशकल्पिक्रादित्यनेन मतार्थत्वमिति शङ्कान्न निरस-
 नीवाः कर्मोपमादौः परमिवेकत्वेन पश्यन्नात् दहरस्य ब्रह्मत्वे सिद्ध-
 नाशीत्यर्थः । अयदुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतिभ्यो हेतुभ्यो वाक्यशेषगतिभ्यो
 भ्येति विद्वान्भवति । परमेश्वर इत्यादिना । आकाशस्याद्येपपूर्वकमिति
 वचनम् । यत्राद्येति इति यदि ब्रह्म- हृदयमेव वादृष्टं तत्त्वतोकाशोऽ-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तम् । नैष सम्भवति । अगतिर्वा हीयं
 गतिर्यत् काल्पनिकभेदाशयम् । अपि च कल्पयित्वा भेद-
 मुपमानोपमेयभाव वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न
 वाङ्माकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । ननु परमेश्वरस्यापि व्याया-
 नाकाशादिति श्रुत्यन्तराक्षैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नैष
 दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वादाकाशस्य न ता-
 वत्प्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत ।
 न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथि-
 व्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते । एष आत्मापहतपाप्मा वि-
 जरो विभक्त्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यस-
 ङ्कल्प इति आत्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे
 सम्भवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कार-

स्तर किं तदत्रात्मे विद्यते यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो
 म्यादाकाशस्यात्मनिवृत्तिमित्यर्थ । वाक्यस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ।
 निवर्त्तयति आचार्य इति शेष । नन्वाकाशशब्देन ह्यस्या भूताकाशस्य
 भानात् कथं तद्विदित्तिरित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । ननु रामरावणयो-
 र्युद्धे रामरावणयोरिवेत्त्वभेदेऽप्युपमा इष्टेति चेत् न, अत्रभेदे चादृश्यसा-
 नन्वयेन युद्धस्य निरूपयत्वे तात्पर्यात् अनन्वयालङ्कार इति काव्यविद् ।
 पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति । नन्वित्यादिना । सीतास्निग्ध इवाभाति को-
 दखलप्रभया युत इत्यादौ प्रभायोगसीत, सौ पदपरिवेष्टनभेदाभेदान्दय-
 मेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्धार्थसमाप्ता कृतमित्यनुदाहरणम्
 दृश्य नैवसत्ताशयश्च युक्तम् वाक्यस्यात्मनिवृत्तिपरत्वेन भवतिवङ्गावात् ।
 किञ्च ह्यार्दाकाशस्यन्तरत्वात्माने अत्यन्तत्वेन व्यापकवाङ्माकाशसादृश्यम् न
 युक्तमित्याह । अपि चेति । आन्तरत्वज्ञाने तु अत्यन्ताभेदात् सादृश्य-

योभ्यो जीवाद्यद्भामि निवर्त्तिता भवति । न क्षुधाधिपरिच्छि-
 न्नस्यारायोपमितस्य पुण्डरीकवेदनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्त्त-
 नितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते इति
 चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः
 साक्षात् सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्म
 पुरमिति जीवेन परस्योपलक्षितत्वाद्वाच्यं इव जीवस्यैवेदं पुर-
 स्वामिनः पुरैकदेशवर्त्तित्वमस्तीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः
 पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मण्यस्य तस्मिन् मुख्य-
 त्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्याधिष्ठानत्वात् ।
 स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्ष्यते, स वा
 अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयं इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा
 जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्मं सन्निहितमुपलभ्यते । यथा सालग्रामे

मिति भावः । ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावन्ने च तात्पर्यं किं न
 स्यादित्यत आह । उभयेति । अतोऽल्पत्वनिवृत्तानेव तात्पर्यमिति भावः ॥
 एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तम् सर्वान्शयत्वादिलिङ्गे-
 भ्यश्च तथेत्याह । न चेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्धुर्मिच्छा यस्य
 सोऽयं विजिघत्सः बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मण्यन्तेन तत्सामे-
 क्षचरमश्रुतपणीविभक्त्यर्थं सम्बन्धो नेय न तु ब्रह्मण्य पुरमिति षष्ठ्यर्थः
 स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेषु तत्सामेक्ष बाध्यमिति न्यायादि-
 व्याहृ । अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिसंस्थानत्वरूपे स-
 म्बन्धे मानसाह । स इति । पूर्णं शरीरेण, पुरि हृदये शय इति पुरुष
 इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मण्यस्य जीवेऽप्यक्षादिना शरीरदृष्टिहेतौ संस्थत्वान्न
 पञ्चार्थं, तत्रास्ति चेत इत्यत आह । अथ वेति । हंश्रुयति देहमिति ब्रह्म
 जीवः, तत्कामिके हरे, हृदये ब्रह्मण्यस्य भवतु राजपुरे सैवसंज्ञवदित्यर्थः ।

विष्णुः सम्बन्धित इति तद्वत् । तद्यथेह कर्मचिंतो लोकः क्षी-
यते एवमेवासुत्रं पुण्यचिंतो लोकः क्षीयत इति च कर्मणा-
मन्तवत्फलत्वसुक्ताय च इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतां च सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदृ-
राकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूचयति ।
यद्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्व विजिज्ञासितव्यत्वञ्च
श्रुत परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूम । यद्याकाशी
नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अयमाकाशस्तावनेषो-
ऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ।
नन्वेतदप्यन्तर्हितवस्तुमद्भावाददर्शनायैव प्रदर्श्यते तच्चैव ब्रह्मः,
यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्त-
राकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्य-
मित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण व्यावा-
युथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवम् । एव चि

अनन्तफलविक्रान्दपि दहर परमात्मेत्याह । तद्यथेति । अथ कर्मफला-
हैराग्नानन्तरमिह जीवदशायामात्मानं दहरं तदाश्रितां च सत्यकाशादि-
युषान् आकार्योपदेशमद्विद्य ध्यानेनाहृभ्य परलोकं गच्छन्ति तेषां
सर्वलोकेष्वनन्तवैश्वर्यं लोकैश्च ससुखनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्त-
विक्रान्तव्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादियुक्तं आरविता इव
वति । यदपीत्यादिना । उक्तमत्वाकाशस्वरूपमतिपादमान्यवानुपपन्नं
पूर्वं तस्यान्वेष्टव्यादिकमित्यत्रान्वयोपपत्तिं शङ्कते । नन्विति । एतदा-
काशस्वरूपं आशेषवतीजमाकाशस्वरूपमप्यत्र निरस्तान्तःस्वरूपज्ञेः तद-
भास्यमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह । नैतदेवमिति ।
आशु की दीवस्त्याह । तत्रेति । सर्वनामर्था इहाराकाशमात्रमात्म-

सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्यं विजिज्ञा-
सितव्यञ्चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एव आत्मापहतपात्रा इति हि प्रकृतं तत् द्यावा-
पृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाह्वयाथ य इहात्मानमनु-
विद्य ब्रजन्वेताश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन च शब्दे-
नात्मानश्च कामाधारमाश्रिताश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो
दर्शयति । यस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदय-
पुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तस्यै समाहितैः पृथिव्यादिभिः
सत्यैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवी-
त्तरे हेतव इदानीं प्रपद्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो
ब्रह्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

त्वादिपुषाशुक्ला पुषौ सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध
इत्यर्थः । तस्मिन् यदन्तरिति तत्प्रदेन व्यवहितमपि हृदय योऽन्वेष्य
पाह्वानित्याह । तस्मादिति । यदा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्ये-
ष्यञ्चिति योजनं सूचयति । सहान्तस्यैरिति ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेतुत्वमाह । गतीति । प्रजा जीवा एत हृद-
यस्य दहर ब्रह्मस्यैव शोकमहरहः प्रत्यहं स्वामे गच्छन्वसदात्मना
स्थिता अन्वेष्यन्नात्मनेनोदतास्तं न जानन्ति अतः पुनरिति ब्रह्मत्वार्थः ।
नन्वेतत्पदपरत्वात्तददहरस्य स्वामे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायाव-

गमनं दृष्ट ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यादृष्टिपरिग्रहे
ल्लिङ्गम् । न ह्यहुरहुरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकस्य
गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेस्वर एवाय दहरः कथं दहरोऽस्मिन्-
न्तराकाश इति हि प्रकृत्याकाशौपस्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमा-
धानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चाल्पशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयो
गक्षोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरण निर्दिशत्यथ य आत्मा स
सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसन्धेदायेति । तत्र विधृतिरित्यात्म-
शब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्लिचः कर्त्तरि स्मर-
णात् । यद्योदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्प-
दामसन्धेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां

कर्त्तृधारणे लिङ्गज्ञातीति व्याचष्टे । एतदेवेति । सूत्रे चकार उक्त-
न्यायसमुच्चयार्थं ।

सर्वजगद्धारणैर्लिङ्गान् दहर पर इत्याह । धृतेरिति । नन्वशब्दा-
हुरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते । कथमिति ।
य आत्मेति प्रकृतापकर्मात् अथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधि प्रारम्भार्थ-
माह दहरोऽस्मिन्निष्ठादिना । श्रुतौ विधृतिशब्द कर्त्तृवाचित्वाद् क्लि-
जन्तः क्लिचः । सूत्रे तु महिम्नशब्दसामानाधिकरण्यात् धृतिशब्दः क्लिजन्तो
विधारण्य श्रुते, क्लिचं क्लिप्तिति भावे क्लिजो विधानादिति विभाग ।
सेतरदहरहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहेतुरित्यपौनरुक्तमाह । यद्योदकेति ।

वर्णाश्रमादीनाञ्च विधायिता सेतुरसम्भेदायासङ्करायेति ।
एवमिह प्रकृते दृष्टरे विधरणलक्षण महिमानं दर्शयति,
अथञ्च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते एतस्य वाच-
रस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टतौ तिष्ठत इत्यादेः ।
तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वेश्वर एष
भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषा लोकानाम
सम्भेदायेति । एव धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवाय दृष्टरः ॥

प्रसिद्धेच्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दृष्टरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते ।
यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै
नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वार्था ह वा इमानि भूतान्वा-
काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न
क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्या-
मयाकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न गृही-
तव्य इत्युक्तम् ॥

सर्वं बोधयति । एवमिहेति । धृतेषु दृष्टर पर एतस्य धृतिरूपस्य निय-
मस्य च महिम्नोऽस्मिन् परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलभ्येरिति सूत्रार्थः ।
धृतेषु इति चकारान्त् सेतुपदोक्तनिधानकत्वविषयं पाञ्चान् तत्र नियमने
श्रुत्यन्तरोपलब्धिभाह । इतश्चेति । धृतौ वाचाह । तथेति । आरभ-
न्नात् काशते दीभते इति एव उच्यतेति प्रकृत्याकाशशब्दस्य विभक्त्यु-
च्यते वा प्रसिद्धिः प्रयोगपाशुर्यम् ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥१८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दृष्टर इति परमेश्वरः परिच्छेद्योतास्ती-
तरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः। अथ य एष सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते एष आत्मेति होवाचेति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः
स्युत्यन्तरे सुषुप्तावस्थाया दृष्टत्वादवस्थावन्त जीवं शक्नोत्युप-
स्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपात्रयस्येव जीवस्य
शरीरात् समुत्थानं सम्भवति । यथाकाशव्यपात्रयाणां वाक्पा-
दीनामाकाशात् समुत्थानं तद्वत् यथा चादृष्टोऽपि लोके पर-
मेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहाराकाशो
वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युप-
गतः, एव जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात्
दृष्टरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्,

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दृष्टर परस्मिन् जी-
वोऽपीत्याद्यङ्ग निषेधति । इतरेति । जीवस्य वाक्यशेषमाह । अथेति ।
दृष्टरोऽस्मिन्नन्तर सुप्तोपस्थाय शुद्धं ज्ञोच्यते, अ एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात्
कार्यकारणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विचिष्य विविक्त आत्मानं
स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् पर ज्योतिरूपसम्प-
द्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा मुखं व्यादाय स्फपितीति वाक्यं सुप्तौ
मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते तद्वत् । ज्योतिर्योऽनात्मत्व निरस्सति । एव
इति । सम्प्रसादादेव जावरित्वेति स्युत्यन्तरम् । अवस्थाबहुत्वानमपि
जीवस्य विक्रमिताह । तथेति । तदान्वितस्य तस्मात् सुप्तत्वाने दृष्टान् ।
यथेति । ननु क्वाप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्यङ्गोऽस्मात्सोऽस्मान्निष्प-
द्यत्वात् कस्य इत्याह । यथा चेति । निदानकाभावाज्जीवो दृष्टर किं

नैतदेव स्यात्, कस्मादसम्भवात् । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि
परिच्छिन्नाभिमानो रन्नाकाशे नोपमीयते । न चोपाधिधर्मा-
नभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्मा सम्भवन्ति । प्रप-
ञ्चितञ्चैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का परिहाराय तु पुनर-
पन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठादन्यार्थस्य परामर्श इति [सू०१।
३।२०] ॥

‘उत्तराञ्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १६ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् नि-
राकृता । अथेदानीं मृतस्यैवावहतसेकात् पुन समुत्थान जी-
वाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्यात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि
य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्म वादिगुणकम् आत्मानमन्वेष्टव्यं

न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह । नैतदित्यादिना । दहरे श्रुतधर्माणा-
मसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थं तर्हि पुनरुक्तिस्तत्वाह । अतिरेकेति ।
उत्तराञ्चेत्यधिकशङ्कानिरास र्थमित्यर्थं । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गति-
स्तत्वाह । पठिष्यतीति । जीवस्य स्थापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परा-
मर्श इति वक्ष्यते ॥

असम्भवादिति हेतोरविद्विभाषणं परिहरति । उत्तराञ्चेत्यादि
सूत्रम् । निराकृताया जीवाशङ्काया प्रजातायाः प्रजापतिवाक्यवशात्
पुन समुत्थान क्रियते जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादित्यङ्गशेषेनासम्भवासिद्धे-
रित्यर्थं, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्वाह । तत्रेत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे जीव-
शब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानस्यपक्षेण तस्य जायदा-

विजिज्ञासितव्यञ्च प्रतिज्ञाय य एषोऽच्छिणि पुंरूपो हृद्यते एष
 आत्मेति ब्रुवन्नाच्छिस्व द्रष्टार जीवमात्मान निर्दिशति एतन्त्वेव
 ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः पराच्छ्व, य
 एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । तद्यत्वेतत् सुप्तः समस्तः
 सम्प्रतन्त्रः स्वप्न न विजानात्येष आत्मेति च जीवमेवावस्था-
 न्तरगत व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतद-
 द्यतमभयमेतत् ब्रह्मेति । नाह खल्वयमेव सम्प्रत्यात्मान जाना-
 त्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थाया
 दोषसुपलभ्य एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

द्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते शुष्णा सम्भव-
 नीति वसुदायार्थ । इन्द्र प्रजापतिर्ब्रूते । य एष इति । प्राधान्या-
 दक्षिपद्गण सर्वैरिन्द्र्यैर्विषयदर्शनरूपजापदवस्थापन्नमित्याह । द्रष्टार-
 मिति । महीयमान वसुनामयैर्विषये पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्य-
 त्वेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वय । यत्र काले
 तदेतत् स्वप्न यथा स्यात् तथा सुप्त सम्यक् अज्ञो निरस्तः करणपानो
 यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरणत्वात्तत्कृतकालघ्नोऽपि सम्प्रसन्नः,
 स्वप्न प्रपञ्चमज्ञानसात्वत्तेन विलापयति अतोऽज्ञानरूपत्वात् सुप्ताहितलक्षण
 प्राज्ञ एष अचैतन्येन क रणशरीरसाक्षी तस्य साध्यस्य सत्ता स्फूर्तिप्रद-
 त्वात्मेत्यर्थ । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्ते तस्यैवापहतपाप्मत्वादिशुष्णा इत्या-
 शङ्का तस्यापि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह । नाह्वेति । अह्वेति निपात
 खेदार्षे । शिवात्मनो हीन्द्र उवाच खलु सुप्तः प्रमानय हसति सुषुप्ता-
 वस्थायात्मनः देवदत्तोऽयमिच्छेवमात्मानं न जानाति । नो एव नैवेमानि
 भूतानि जानाति किन्तु विनाश एव प्राप्तो भवति । नाह्वमत्त भोग्य
 पश्यामि इति दोषसुपलभ्य पुनः प्रजापतिस्तपस्यशरः । तं दोषं श्रुत्वा प्रजा-

न्यत्रैतदस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकमेव सम्प्र-
सादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्
समुत्थितम् उत्तम पुरुषं दर्शयति । तस्मादस्मि सम्भवति जीवे
पारमेष्ठराणां धर्माणाम्, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति
जीव एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादाविर्भूत-
स्वरूपकिति । तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नीत्तरस्मादपि
वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्तत्रापि
आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्या-
विर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति ।
य एषोऽक्षिणीत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणे
नैन शरीरात्मताया व्युत्थाप्यैतं त्वेव त इति पुनः पुनस्त-
मेव व्याख्येयत्वेनाक्तव्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योति-

पतिराह । एतमिति । एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यत्वात् न व्याख्यासा-
नीत्युपक्रम्य षषवन्त्ये वा इदं शरीर इति निन्दापूर्वक जीवमेव दर्शय-
तीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् अत सम्भवासिद्धे । सिद्धान्तय-
ति । त प्रतीति । अथस्वात्मयाच्छोधनेनाविर्भूत शोधितत्वमर्थस्य वाक्यो-
त्पद्यमिद्व्यक्तमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्ति कथं ज्ञानेन
जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह । भूतपूर्वेति । ज्ञानात् पूर्वमविद्या
तत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूप जीवत्वमभूदिति ज्ञत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपो
ऽपि जीवनाच्छोष्यत इत्यर्थः । विवक्षतेजसप्राप्तशरीरपर्यायवस्तुदयात्मक-
प्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एतदिति । ज्ञानाद्यवस्थात् प्रति-
बिम्बवद्विन्ददेहो नात्मेति प्रापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनी प्रसु-
वाशोदशरावे आत्मानमवेष्टा ददात्मनी न विजानीवस्तन्मे ब्रूत-

रूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति यदस्य पारमार्थिकं
स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैर्न जीव आचष्टे न जैवेन रूपेण
यत्तत्परं ज्योतिरूपसम्पत्तयं श्रुतं तत्परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्म-
त्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसी-
त्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेवहि स्यात्तावि-
वपुरुषवृष्टिं हैतलक्षणाभिद्या न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्-
स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीव-
त्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्युत्पाद्य श्रुत्या प्रति-
बोध्यते । नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि त्वं ससारी
किं तर्हि सदृयन्तं सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वम-
सीति । तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्मच्छरी-

मित्यादि ब्रह्मणो नेत्याह । उदयरावेति । उदकपूर्णे शराने प्रतिवि-
म्बात्मानं देहं खडा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तं स्वत्वर्थं । व्युत्पाद्य
विचार्याभिनिष्पद्यते इत्यनेतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किञ्चकामित्यत
आह । यदस्वेति । जीवत्वरूपेण जीवः न आचष्टे शोकसिद्धतात् किन्तु
तन्मनोद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोध-
यति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति,
शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्ब्रह्मोक्तोरित्यर्थः । एवमवस्थोपग्यासस्य विवेकार्थ-
त्वाच्च जीवलिङ्गत्व एतदस्मत्तमेव तद्ब्रह्मेति लिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति
मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरोधश्चैवतो, कथमभेदसात्ताह । तदे-
वेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादेव विरोध इति
मत्वा इष्टान्तेनाप्यभाह । यावदिति । व्यतिरेकमाह । यदेति । अवि-
द्यायां सत्त्वां जीवत्व वाक्योत्पन्नबोधात्तद्विद्वत्तौ तद्विद्वत्तिरिक्त्वाविद्यक
तदित्यर्थः । ससारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धिं निगमयति । तदेव चास्मीति ।

राद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यहृक्स्वरूप आत्मा भवति, स यो ह वै तत्पर ब्रह्मा वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
श्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमाधिक स्वरूप, येन शरीरात् समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वप्न रूप स्वे-
नैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादी-
नान्तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामभिव्यक्तासाधारण-
विशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभि शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनि-
ष्पत्तिः स्यात्तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभा-
वकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तथा
चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभव सम्भवत्यससर्गि-
न्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जी-
वसा स्वरूप, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा

समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुति व्याख्यातु आक्षिपति ।
कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वय । मन सङ्गिनो
हि क्रियया महनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह । सुवर्णेति ।
द्रव्यान्तर पर्यायो मत्र । अभिभूतेत्यस्य व्याख्यानमभिव्यक्तिः । असा-
धारणभास्वरत्वादि अभिभावक सौराक्षोक्त । जीवस्वरूपस्याभिभव-
बाधकभाह । इतीति । विज्ञानघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रसावदात्मा
तच्चेतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्त दृष्ट्यादिपदवाच्य सत् व्यवहारात् जीव-
रूप भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्यते चेत्यभावाद्ब्रह्मद्वारो
न स्यादित्यर्थः । अङ्गस्यापि स्वरूप दृष्टिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहार-
दर्शनादित्याह । तच्चेति । अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति । तच्चेदिति । स्वरूप-
श्चेत् ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोऽर्थात्तरित्यर्थः । अतः ।

निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन्मन्वानो
 विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात्
 समुत्पत्तस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विक-
 र्थेत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च
 स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः
 शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य
 दृष्ट्यादि ज्योतिस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य
 स्वाच्छ्यं शौक्लाच्च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्गुणनीलाद्युपाधि-
 भिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात् उत्तर-
 काभवत्तीं पराचीनस्फटिकः स्वाच्छेन शौक्लेन च स्वेन रूपे-
 णाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव स्यात्तथा देहाद्युपाध्य-
 विविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृत विवेकज्ञानं शरीरात् समु-

सदेव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदावृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन-
 काविद्यकदेहाद्याविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थाना-
 दिश्रुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदेना हर्षशोकादि । अविविक्त-
 मिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वसङ्गम् । अत्र कल्पितसङ्गे दृष्टान्तो
 'यथेति । श्रुतिकृतमिति । त्वपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयं प्राणोऽधि-
 त्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिस्तु शुद्धत्वपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसं-
 ज्ञात्कार फलमित्याह । केवलेति । शरीरत्वस्य सत्यत्वात् समुत्थानसु-
 खान्तरितिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह । तथा विवेकेति । उक्तश्रु-
 त्वनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुते अविवेकमात्रक-
 ल्पितं शरीरत्वं अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । ननु स्वकर्माजिते
 शरीरे भोगसापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपविभावं इत्यत

त्वानं विवेकविज्ञानफल स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरू-
पावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सश-
रीरत्वञ्च मन्त्रवर्णात्, अशरीरं शरीरेष्विति, शरीरस्योऽपि
कौन्तेय । न करोति न लिप्यत इति च सशरीरत्वाशरीरत्ववि-
शेषाभावं स्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावाद्नाविर्भूतस्वरूप
सन 'विवेकज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावा-
विर्भावानाविर्भावो स्वरूपस्य सम्भवत' स्वरूपत्वादेव । एवं
मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृत व्योमव-
दमङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो य एषो-
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यपदिश्यैतदञ्च तमभयमेतत् ब्रह्मेत्यप-
दिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽञ्च-
ताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यथेत् स्यात् ततोऽञ्चनाभयब्रह्मसामा-
नाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायामाऽयमक्षिलक्षितो
निर्दिश्यते, प्रजापतेर्ब्रह्मावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि
पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथमपर्यायनि-

व्याह । शरीरस्योऽपीति । अशरीरवत् शरीरस्यस्यापि बन्धाभावस्य-
तेर्जावतो ह्यतिर्यक्तोत्यर्थ । अविद्वेदो ह्यत्यर्थे सूत्रयेवो युक्त इत्याह ।
तस्मादिति । अन्यादृशौ सत्यावित्त्वर्थ । ज्ञानाज्ञानकृताविर्भावतिरो-
भावाविति स्थिते भेदोऽप्यशादित्यक्ततो निरस्त इत्याह । एवमिति ।
अशादिन्यूनत्वमसङ्गतम् । आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिन्युच्य विभुत्वात् व्यो-
मवदित्वात्क्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थ । प्रजापतिवाक्याश्च भेदो मिथ्येत्या-
काङ्क्षामूर्ध्वकमाह । कुतश्चेत्यादिना । एतन्नेदस्य सत्यत्वमेव नासीति कुत
इत्यन्वयः । आयायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह ।
नापीति । अस्य ज्ञानात् कृतकत्वता सर्वज्ञानप्रतिपत्तिसामानानन्विच्छेद

दिष्टादक्षिणरूपात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः एतन्त्वेव ते भूयोऽनु-
व्याख्यास्यामीत्युपक्रमान् । किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्ष
नेदानौ त पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारन्तु
तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्ष स एवाहं जाग-
रितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पथ्याये नाह खल्वयमेव
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानीति
सुषुप्तावस्थाया विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातार
प्रतिषेधति । यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि
विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञात्विनाशाभिप्रायम् ।
नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशत्वादिति
श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पथ्याये एतन्त्वेव ते भूयोऽनु-
व्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य भवन्मर्त्यं वा
इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्या-
नेन सम्प्रसादशब्दोदित जीव स्वेन रूपेणाभिनियद्यत इति

इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्द्युनात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा
ऋषावदी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् द्वितीयादिपथ्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु
असुप्ततात्मा अङ्गत्वेनोक्त इत्याह । तथेति । अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूत ।
युक्तिमाह । किञ्चेति । सुषुप्तौ ज्ञातव्यादृष्टिसमाशङ्काह । तथा तृतीय
इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मज्ञोव्यत्य दृष्टद्वारस्यकस्तुतिमाह ।
न हीति । बुद्धे साक्षिणो नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । एवमव-
स्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव त्वरायेऽपि अङ्गत्वेनोक्त इत्याह । तथेति ।
श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां दूषयति । केचिन्वति । जीवपरयोर्भेदादिति भावः ।
श्रुतिवाधान्मैवमित्याह । तेषामिति । सन्नहि तो जीव एव सर्वनामार्थं

ब्रह्म स्वरूपापन्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽव्यक्ताभयस्वरूपा-
दन्य जीव दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् एतन्नेव ते
इति जीवाकर्षणसन्ध्याय मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचि-
तम अहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मान ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति
कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावलाम्बनी सर्वनामश्रुति-
विप्रकथ्येत, भूयः श्रुतिर्वापकृध्येन, पर्यायान्तराभिहितस्य
पर्यायान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्नेव ते इति च प्रति-
ज्ञाय प्राक् चतुर्थ्यात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः
प्रतारकत्व प्रसज्येत, तस्मात्प्रद्विद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिक
जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिद्वेषकलुषितमनकानर्थयोगि-
तद्विलयनेन तद्विपरीतम अहतपाप्मत्वादिगुणक पारमेश्वर
स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते । रूपाद्विलयनेनेव रज्ज्वादीन् ।
अपरे तु वादिन पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ।
अस्यदीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्ष

इत्यर्थ । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । भवत्प्रकान्तपरमात्मनश्च-
तुर्थ एवोक्तेस्तदुवाच इत्याह । भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्व
बोध्यत इति समतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्याख्यागान्तरानुभावा-
दित्यर्थ । विषयन शोधन विद्यया महानाक्येनेति यावत् । वे त् सञ्चार
सत्त्वमिच्छन्ति तेषामिद् शारीरकमेवीत्तरमित्याह । अपरे त्वित्यादिना ।
शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणैवोपदिशति । एक एवेति । अविद्याभाययोर्भेद
निरस्तु सामानाधिकरण्य व्यावरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिमिस-
भेदान् सङ्ग्रहयोग ब्रह्मैवाविद्यया संहरति न ततोऽन्यो जीव इति शा-
रीरकाय इत्यर्थ । तर्हि सूत्रकार किमिति भेद ब्रूते तत्याह । यत्स-

भूताना प्रतिषेधायेद शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वर
कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया भोगया मायाविवदनेकधा
विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विद परमेश्वरवाक्ये
जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः नासम्भवादित्यादिना (।।
३।१८।) तत्रायमभिप्राय नित्यशुद्धबुद्धमुक्त सत्यस्वभावे कूटस्थ-
नित्य एकस्मिन्मसङ्गेऽरूपे परमात्मनि तद्विपरीत जैव रूप
व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पित तदात्मैकत्वप्रतिपादनपर-
वाक्यैर्न्यायोपेतैर्हेतवाटप्रतिषेधैश्चापनेय्यामीति परमात्मनो
जीवादन्त्यत्व द्रष्टयति, जीवस्य तु न परस्मादन्त्यत्वं प्रतिपिपाद-
यिषति किन्त्यनुवदत्येवाऽद्याकल्पित लं.कप्रसिद्ध जैवभेदम् ।
एव हि स्वाभाविककर्तृत्वर्भाक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न
विरुध्यन्त इति मन्यते, प्रतिपाद्यन्त शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
यति शास्त्रदृष्ट्या रूपदेशो वामदेववदित्यादिना वर्णितश्चा-
स्माभिर्विद्वद्विद्वङ्गेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

ति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्धये जीवाद्भेद द्रष्टयति । तस्यासंसारि-
त्वनिश्चयभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः । अधि-
ष्ठानस्य कल्पिताङ्गे देऽपि कल्पितस्याधिष्ठानाच्च प्रथक्कामित्याह । जीवस्य
त्विति । कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह । एव हाति । सूत्रेष्वभेदो नोक्त
इति भ्रान्ति निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति । व्यात्तेति । रूपगच्छन्तीत्या-
दिसूत्रार्थे आदिपदार्थः । नन्वहैतस्य शास्त्रार्थत्वे हेतापेक्षार्थाविरोध-
कत्वाह । वर्णितश्चेति । अहैतमजानत, कल्पितहैताश्रया विषयो न
विदुष इति सर्वस्यपक्षमित्यर्थः ॥

अन्यायस्य परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष सम्प्रसाद इत्यादि स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनीपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्व प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यायः । अथ जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथं सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्तो भूत्वा तद्वासनानिर्मिताश्च स्वप्नान्वाडीचरोऽनुभूय ह्यन्त शरणं प्रेषुदभय रूपादपि शरीराभिमानात् मसुत्याय सुषुप्तावस्थाया पर ज्योतिराकाशशब्दितं पर ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवचं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पत्तव्य परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्श परमेश्वरवादिनाऽप्यपपद्यते ॥

अल्पश्रुतेरिति चत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्व श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराशोपमितस्याल्पत्व-

एव प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्ते जीवे तदसम्भव स जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह । अन्यायश्चेति । सूत्र व्याचष्टे । अथेत्यादिना । प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूप सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥

मवकल्पत इति तस्य परिहारी वक्तव्य । उक्तो ह्यस्य परि-
हार परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्भकौकक्षात्त
द्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवञ्चेत्यत्र स एव
परिहारीऽनुमन्वातव्य इति सूत्रयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्व
प्रत्युक्त प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान् वा अयमाकाश-
सावानेपीऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्नि तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भामा सर्व्वमिदं
विभातीति समामनन्ति । तत्र य भान्तमनुभाति सर्व्वं यस्य
च भामा सर्व्वमिदं विभाति स किं तेजोधातु कश्चिदुत प्राञ्च
आत्मेति विचिकित्साया तेजोधानुरिति तावत्प्राप्त, कुत तेजो-
धातूनामेव सूर्यादीना भानप्रतिषेधात् । तेज स्वभावकं हि

उपास्यत्वादल्पत्वसक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थात्तरभाङ् ।
श्रुत्यैव चेदमिति । एव दहरवाक्य प्रजापतिवाक्यञ्च सगुणे निर्गुणे च
समन्वितमिति सिद्धम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च । सुखकृवाक्यसुटादिरिति । न तत्रेति । तस्मिन्
ब्रह्मणि विषये न भाति त न भासयतीति यावत् । यदा चण्डभास्तरादि-
र्न भ सयति तदा अल्पदोषेऽग्ने का कथेत्याह । कुत इति । किञ्च सर्व्वस्य
सूर्यादेस्तद्भास्यत्वाच्च तद्भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अनुगमनवदनुभान
स्वगतमिति शब्दां निरस्यति । तस्येति । तत्रेति सप्तम्या सति विषये च
साधारण्यात् उच्यते । तत्रेति । पूर्व्वत्वात्श्रुत्यादिवत्तादाकाशशब्दस्य

चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन् भासते सोऽपि तेज स्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुमानमपि तेज स्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वतु-कारदर्शनान्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुमान तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । भारूपः सत्य-सङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित् सूर्यादयोऽनुभातीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातुना सूर्यादीना न तेजोधातुमन्य प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्यक्त समानस्वभाव-

हृदित्यामादीश्वरे वृत्तिराश्रिता तद्येहापि सति सप्रतीबलात् वर्त्तमानार्थ-त्यागेन यस्मिन् सति सूर्यादयो न भान्ति न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्शे वृत्तिराश्रयणीया न अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधान निर्गुणस्यदृष्टेतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे हिङ्गमाह । तेजोधातुनामिति । यत्तेजसोऽभिभावक तत्तेज इति व्याप्तिमाह । तेज-स्वभावकमिति । यस्मिन् सति यत्र भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह । अनुमानमिति । ततो निवृत्तभान विवक्षितमिति भावः मुख्य-सम्भवे विवक्षातुपपत्तेः मुख्यानुमानविज्ञात् सर्वभासक परमात्मा स्वभाव कोऽत्र व्याहृत इति सिद्धान्तमाह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्व भासकत्वार्थसङ्गम्, तत्र श्रुतिमाह । भारूप इति । ज्ञानाभावाच्च तेजो-

केष्वनुकारो दृश्यत इति नाथमेकान्तो नियमोऽस्ति भिन्नस्व-
 भावकेष्वपि स्यनुकारो दृश्यते, यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनु-
 क्तिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनु-
 वहतीति । अनुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थ-
 पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
 च तद्देतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राञ्चमात्मानं गमयति ।
 तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽन्तमिति हि प्राञ्चमा-
 त्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्य-
 प्रसिद्धं विरुद्धञ्च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् ।
 अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्देतुकं
 विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुते सर्वस्वैवास्य
 नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिः-
 सत्तानिमित्ता । यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूप-
 जातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । न तत्र सूर्यो भातीति च तत्र शब्द-

धातुर्न पाठ्य इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभानमनु-
 न भान्ति तेजस्वात् प्रदीपवदित्याह । समत्वाच्चेति । योऽयमनुकरोति
 स तच्छातीव इति नियमो नास्तीत्याह । नाथमेकान्त इति । पौनरुक्त्य-
 नाथश्लोकावुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । अनुकृतेरिति ।
 तमेव भानमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपं अनु-
 भानमनुकृतेरित्यनेनोक्तं । तस्य चेति । सर्वभासकत्वसूत्रम् इत्यपौन-
 रुक्त्यभिसर्घं । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धमेत्याह ।
 तद्देवा इति । सर्वशब्दं प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातं । सञ्जति

माहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति प्रकृतस्य ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी
 चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अनन्तरस्य, हिरण्यमे परे कोषे
 विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्र ज्योतिषा ज्योतिस्त्रयदात्म-
 विदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषा ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं
 न यत्र सूर्यो भातीति । यद्युक्त सूर्यादीना तेजसा भान-
 प्रतिषेधस्योद्योधातावेवान्यस्मिन्नावकल्पते सूर्य इवेतरेषां ज्यो-
 तिषाम् इति, तन्नानुभानं स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भव-
 तीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषा भानप्रतिषेधोऽवकल्पते,
 यतो यदुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु
 नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन

तस्यासङ्गवद्भूतिता मत्वाऽर्थान्तरमाह । अथ वति । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या
 प्रकृत ब्रह्म प्राह्यमित्याह । न तत्र सूर्य इति । किञ्च स्पष्टब्रह्मपरपूर्व-
 मन्वाकाङ्क्षापूरकत्वादय मन्वो ब्रह्मपर इत्याह । अनन्तरञ्चेति । हिर-
 ण्यमे उद्योतिर्भवे अज्ञमयाद्यपेक्षया परे कोषे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दित
 ब्रह्म विरज आगन्तुकमलशून्य निष्कल निरवयव शुभ्र नैसर्गिकमलशून्य
 सूर्यादिषाच्छिभूत ब्रह्मवितप्रसिद्धमित्यर्थ । सति सप्रमीपणमनुवदति ।
 यदपीति । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाण्ये तस्येह पक्षपक्षका
 स्यत् न तत्र प्रमाणावसीत्याह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थ
 कथमित्याद्यह्याह । ब्रह्मण्यपि चैषा इत्यपीति । सति सप्रमीपणे न भातीति अत
 वर्त्तमानत्वं तद्व्यापकत्वं सति न भास्यतीत्यत्र तमविषयत्वं कल्पनीय
 प्रत्यक्षविरोधनिर्गमाय, विषयसप्रमीपणे तु न भास्यतीत्यत्र तद्व्यापकत्वा-
 द्धारमात्रमवकल्प्य न अतु तत्त्वात् इति व्याख्येय, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादे-

सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म स्याद्यद् व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते, आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते अष्टस्यो नहि ष्टस्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेद रूप प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

“न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्दाम परम मम” ॥ इति ।

‘यदादित्यगतं तजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” ॥ इति च ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते, तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक ईशानो भूतभ-

भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनान्यभासत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासका स्युः तथा तु ब्रह्मान्येन नोप-
सृज्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रवयति ।
ब्रह्मेति । स्वप्रकाशत्वेऽन्य भासत्वे च श्रुतिद्वय सहसायोग्यत्वादगदह्य
इत्यर्थः ॥

विजयाच्चारपणे स्मृतियत्नमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । सूत्रव्याचष्टे ।
अपि चेति । अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वय द्रष्टव्यं तस्मादनुमान
सम्बो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥

शब्दादेव प्रमितः । कठकवाक्य पठति । अङ्गुष्ठेति । पुरुष पूर्णो-
ऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते तस्यैव
परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह । तथेति । अधूमकमिति पठनीयम् ।
योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमश्चोतिर्विघ्नस्यप्रकाशरूप इति
तत्सर्वं स शोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्याद्वितीयत्वमाह ।

व्यस्य स एवाय स उ ख एतद्वैतत् इति च । तत्र बोध्यम-
 हुष्ठमात्रः पुरुषः अयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
 संशय । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् । न
 ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽहुष्ठमात्रपरिमाणसुपदि-
 श्येत । विज्ञानात्मनसूपाधिमत्त्वात् सम्भवति कयाचित्कल्पन-
 नयाहुष्ठमात्रत्व, स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् ।

अहुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टुं शक्य, तेन तत्र स-
 साख्यहुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
 मात्मैवायमहुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्
 शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्य परमेश्वराद् भूत-
 भव्यस्य निरङ्क शमीशिता । एतद्वैतदिति च । प्रकृत पृष्टमिहा-

म एवेति । कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचिकेतसा दृष्टं ब्रह्म तदेत-
 दवत्त्वर्थ । परिमाणेशानशब्दाध्या सशयमाह । तत्रेति । यद्यानुभाना-
 दिनिज्ञात् स्थिजध्याहारेण स्वर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्त तथा प्रथममनुत-
 परिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीताधीशानोऽस्तीति ध्यावेदिति विध्यध्याहारेण
 ध्यानपर वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्म-
 न्ध्या जीवोपास्ति, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यं ।
 आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्वमिति भेद । कयाचिदिति । अहुष्ठमात्र-
 हृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनवेत्यर्थ । स्मृतिसवादादध-
 हुष्ठमात्रो जीव इत्याह । स्मृतेरेति । अथ नरत्नान्नर यमपाशैर्बद्ध
 कर्मवश प्राप्तमित्यर्थ । तत्रापीश्वर किं न स्यादित्यत आह । न हीति ।
 प्रभवति मयमने मनापि विष्णुरिति यमस्त्रैश्वरनिवस्यत्वस्वरत्नादिति

सुसन्धाति, एतद्वैतत् यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्टस्यैव ब्रह्म ।
 “अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च
 यत्तत्पश्यसि तद्दद” इति । शब्दादेवेति अभिधानश्चुतरेवेयान
 इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः । कथं पुनः सर्वगतस्य पर-
 मात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृद्येऽवस्थानमपेक्ष्याहृष्टमात्रत्व-
 मिदमुच्यते, आकाशस्येव वयमर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यस्त्र-
 सातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽहृष्टमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः
 परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु
 प्रतिप्राणभेद हृद्यानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यहृष्टमात्रत्वं

भावः । भूतभव्यस्येत्युपपदादुवाचकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरहृष्ट-
 मीशिता भातीति श्रुत्या लिङ्ग बाध्यमिति सिद्धान्तमिति । परमात्मेवेति ।
 प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यामत्याह । एतदिति । शब्दो वाक्य लिङ्गान
 दुर्बन्धमित्याशङ्क्याह । यन्दादिति ॥

कर सकनिष्ठ अरत्वे । सुख्याहृष्टमात्रो जीवो मृच्छता कि गौण-
 पक्ष्येनेत्यत आह । न चान्य इति । सति सन्धवे सुख्यग्रहोऽन्याथ अत्र
 तु अतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः । मनुष्यानेवेति त्रैवर्णिक-
 कानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवानाम्ब्रह्मीणाञ्चाधिकारो
 बाधितः । तत्र पश्चादीनां शास्त्र र्थज्ञानादिसामग्र्यभावात् कर्माशयशक्ति,
 इन्द्रादे सुदेवताके कर्माणि सोद्देशेन द्रव्यत्वागाद्योगादशक्ति, अर्थाऽन्वा-
 मार्थैववरणे मृच्छन्तराभावादशक्ति । अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां

मोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
 ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानिवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वाद्-
 पर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राञ्चेति । वर्णितमेतदधिकारल-
 क्षणे, मनुष्याणाञ्च नियतपरिमाणं काय, औचित्येन नियत-
 परिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्र हृदयम् । अतो मनुष्याधिकार-
 त्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं पर-
 मात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च सप्तार्थवायम-
 ङ्गुष्ठमात्र प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वममी-

ससञ्चूषा स्थावराणाञ्चाधिकारो वारितस्तत्र मुसञ्चूषा शुद्धार्थित्वे नि-
 त्वादिव्यधिकारो न काम्येषु शुद्धचित्ताना मोक्षार्थित्वे अत्रादिषु व्यञ्ज-
 केष्वधिकारो न कर्मस्विति मन्तव्यम् । शूद्रस्याधिकार निरस्यति ।
 अपर्युदस्तत्वादिति । शूद्रो यत्र नावक्तव्य इति पर्युदासात्, उपनयित
 तमध्यापयति इति शास्त्राञ्च न शूद्रस्य वेदिके कर्मण्यधिकार । तस्यैक-
 जातित्वस्यैव उपनयनप्रयत्नकहिजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापे-
 क्षितो न्याय वडाध्याये वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । स्वर्गकामो यजे-
 तेत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान् फलार्थिन प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिसा-
 त्वस्य सुखार्थित्वाञ्च फलार्थे कर्मणि पश्चादीनामधिकार इत्याशङ्कोक्त-
 रोत्या तेषा शक्तत्वाभावात् स्वर्गकामपद मनुष्यपरत-। सङ्कोच्य मनुष्या
 धिकारत्वस्यापि चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वसने ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत
 पीष्टे राजन्व शरदि वैश्व इति त्रयाणाभेवाग्निसम्बन्धव्यवधानात् तेषा-
 भेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थ । प्रस्तुते किमायात तत्वाह । मनुष्याणा-
 ञ्चेति । प्रायेण संप्रवितस्तिपरिचितो मनुष्यदेह इत्यर्थ । एवमङ्गुष्ठमन्त्र
 कृतपरिमाणवाचक तत्रस्य ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तं सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्र-
 लीवमनूयायमीशान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तु उक्तमनुवदति ।
 यदपीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवादाङ्गुष्ठमात्रत्व बाध्य तात्त्व-

त्यादिवत् ससारिण एव सतोऽद्भुष्टमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदि-
 श्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्याना प्रवृत्तिः, क्वचित्
 परमात्मस्वरूपनिरूपणपरं क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैक-
 त्वं, पदेषु परा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते
 नाद्भुष्टमात्रं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेषु स्पष्टीकरिष्यति ।
 अद्भुष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
 तं स्वाच्छरीरात् प्रवृत्तेः सुखदिवेधीका धैर्येण तं विद्या-
 च्छ क्रमस्यतमिति ॥

र्थार्थस्य बलवत्त्वादित्वग्रहः । तदिति । क्वचिदस्यूलमित्यादौ, क्वचित्त्व-
 मसीत्यादौ । ननु परमात्मनोऽद्भुष्टपरिमाणत्वं न सम्भवतीति सूत्रका-
 रेण हृदयापेक्षमद्भुष्टमात्रत्वसक्तम् द्विविधेत्यादिभाष्यात्, जीवसुद्दिश्य
 ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थासर्गित्वाद्भाष्यमनुपपन्नमिति
 चेत् न भाष्यतात्पर्यान्निमित्तमात् । कठवल्लीवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमेक
 महातात्पर्यञ्चैकं तत्रावान्तरतात्पर्यमुपास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्यञ्च ज्ञेये
 ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारेर्वाक्यद्वयोपन्यास इतः । अत एवोपासनाफल
 कठवल्यामेव शते चेका च हृदयस्य नाश इत्यादिना बोधितम् । अत एव
 चतुर्थाध्याये द्वितीयवरणे तदेकं इति सूत्रोऽर्द्धविद्या प्रकृत्य समामनन्ति
 इति भाष्यकारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति प्रकटीकृतम् ।
 इत्येवात्मत्वभाष्य महातात्पर्याभिप्रेयकमिति द्रष्टव्यम् । रामानुजभाष्य-
 कता तु पूर्वपक्षोऽस्माद्भाष्यतात्पर्यज्ञानेनैव कृत इत्यवधेयम् ॥ एकत्वार्थे
 वाक्यशेषमनुकूलयति । एतमिति । अतिर्यसो वा कर्ता द्रष्टव्य जीव
 प्रवृत्तेः पृथक् कृत्यात् धैर्येण बलवदिन्द्रियनिष्कादिना तं विविक्तमा-
 त्मानं शुद्धं स्वप्रकृतमस्यत कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात् कठ-
 वाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्भनुष्यहृदयपिचामनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्र
 स्रोत्युक्तं, तत्प्रसङ्गाद्दिदमुच्यते । वाचं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्र
 न तु मनुष्यानेवैतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणां
 सुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानर्थाधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण
 भाचार्यो मन्यते, कस्मात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्य
 र्थित्वाद्याधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोज्ज्विपथं देवादीनां
 नामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वानोचनादिनि-
 मित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थिवादेतिहास

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायासम्बन्धनधिकार इति
 दिव्यायज्ञात् । तदुपर्यपि सन्भवान् । मनु समन्वयाध्य वेऽधिकारोऽस्ति
 न सङ्गतेत्यत आह । अङ्गुष्ठमिति । अङ्गुष्ठोपेक्षामर्हत्वं प्रसङ्ग अत्र मनु
 ष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न
 वति सन्देहे भागवतज्ञानां वेदाभ्याद्यसम्भवाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।
 वादमिति । एवमधिकारविचारान्वयाधिकारणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गात् ।
 अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकारात् देवत्वप्राप्तद्वारा क्रमसृष्टि
 भास्य द्द्वरादुपासनासु क्रमसृष्ट्यर्थनां मनुष्याणां अपठति फल सिद्धान्त
 म् प्रवृत्ति । उपासनाभिर्देवता प्राप्तानां स्वर्गादिना ज्ञानाद्य क्रिसम्भ-
 वादिति सफलोऽयं विचार । मनसो ग सङ्गात् तेषां भोक्तार्थित्वाभावा-
 दाधिकार इत्यत आह । अथित्य तावदिति । विकारत्वनान्वयविषयस्य
 अत्र लभोदवादिदोषवद्व्या निरर्थाशयसुखभोक्तार्थित्वं रूपप्रकृतीनां
 देवानां सम्भवतीत्यर्थ । मन्त्रिन्द्राय स्वाहेत्यादी वृत्त्यन्तश्रुतिरिक्ता
 स्वप्नहवती देवता भासित शब्दस्य चासाधन्यासाधिकार इत्यत आह ।
 तद्यमि । अर्थित्वमदित्यर्थ । अपर्युदसत्त्वमाह । न च तेषामिति ।
 अदो मते न क, प्र दतिवत् देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः ।

पुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित्
 प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निब-
 र्णितः । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभात-
 वेदत्वात् । अपि चैषा विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति
 एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, भृगुर्वै
 वारुण्यैर्वरुणं पितरमुपससार अधीष्ट भगवो ब्रह्मेत्यादि ।
 यदपि कर्मस्वमधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभा-
 वात् न ऋषीणामप्येयान्तराभावादिति, न तद्विद्यास्त्विति । न
 हीन्द्रादीनां विद्यास्त्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्यद्देशेन क्विञ्चित्
 कृत्यमस्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसंगोत्वतया, तस्माद्देवा-

ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टस्य मर्त्यं सत्यमुपनयनाभावात् शास्त्रीयशास्त्रं
 भ्रान्तीत्यत आह । न चेति । जन्मान्तराध्ययनप्रलात स्वयमेव प्रतिभाता
 कृता वेदा येषां ते तथा तद्भावादित्यथ न । नार्गादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां
 भेदोद्घोषदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तराकरणमस्तीति कृतवेदान्ता-
 नामर्त्यविकारो युक्त इत्यर्थः ॥ देवानाञ्च ऋषीणाञ्च विद्याधिकारे पार-
 प्यमर्थत्वादिकसंज्ञा औत एतदुक्तवासादितिज्ञानाह ॥ अपि चेति ॥ ननु
 ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्ववदित्यत आह ॥
 यदपीति ॥ देवानां कर्त्तव्यं नाधिकार देवतान्तरायासुद्देश्यानामभावा-
 दिति प्रथमसूत्रार्थं, ऋषीणां नाधिकार ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते क-
 र्त्तव्यसूत्रेति द्वितीयसूत्रार्थः । अशामर्थ्यसुपाधिरिति परिहरति ।
 न तदिति । अशामर्थ्यरूपं कारण इत्यर्थः, न ज्ञप्तिर्येषामशामर्थ्यं सा

दीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवादधिकारे-
ऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात्॥२७॥

स्यादेतत् यदिद्विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्या-
स्वधिकारो वार्येत विग्रहवत्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि
स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येन, तदा च विरोध
कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो
दृश्यते, न च सम्भवति । वज्रपु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूप
सन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति विरोधः, कस्मादनेक-

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्धत स एव तदभवत्, तद्यधीणामिति
व क्यवाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमात्रश्रुति कथं
तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यासदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् । अतः श्रुतिषु तेषां
नाधिकार इत्यत आह । देवादधिकारोऽपीति ॥

ननु मन्वादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीनां-
अधिकार उक्तं स चायुक्तः अन्यपराया तेषां प्रत्यक्षादिविराधेन स्वार्थं
तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्यादिष्वस्त्वचतुष्टयेन परिहरति । विरोध
कर्मणीत्यादिना । वार्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूप विग्रहः, अनुपगमे
प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्येन अतो योग्यानुपलभ्या देवताया विग्र-
हवत्या अभावान् सम्यटानकारकाभावेन कर्मनिष्पत्तिन स्यादित्याह ।
तदा चेति । विग्रहस्याङ्गत्व अनुपलब्ध्वाधित युक्त्वा च न सम्भवती-
त्याह । न चेति । तस्यादर्थोपहितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न
विद्याधिकार इति शङ्कार्थं परिहरति । नायमिति । एतस्यापि देवस्य
योगसत्त्वादानेकदेहप्राप्ति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्मणि
विरोध इति व्यावष्टे । कस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे प्रसूमानदेवा

प्रतिपत्तेः । एकत्वापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च शता त्रयश्चैतौ च सहस्रेति निबन्ध कतमे ते इत्यस्यां पृच्छाया महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति सुवती स्मृतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपता दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपता देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपता दर्शयति । तथा स्मृतिरपि

‘आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
 कुर्याद् योगी वन प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीश्वरेत् ॥
 प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तपश्वरेत् ।
 सङ्घिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥’

कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तर टटौ । निविद्वाप्त शस्त्रान् देवसङ्घावाचक शब्द ॥ षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्घोक्तौ सङ्घेयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतश्च सर्वे देवाः, एषा त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्र प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तोऽपि षष्ठा अग्निपृथिवी-वायुन्नरिशादित्यदिवा महिमानस्तोऽपि षट्षु देवेषु कल्पन्तर्भवन्ति ॥ षट् देवास्त्रिंशत् लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्हो च एकस्मिन् प्राणो हिरण्य-गर्भे कल्पन्तर्भवत इति दर्शयतिमित्यर्थः ॥ त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः ॥ दर्शनं चैत व्याख्याय खान्तं व्याचष्टे ॥ तथा स्मृतिरिति ॥ बल योगसिद्धिः ॥

इत्येव जातीयिका प्राप्त्याणिमाद्यैः खर्व्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोग दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धाना देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्ति सम्भवाच्चैकैका देवता बद्धभी रूपैरात्मान प्रविभज्य बद्धेषु योगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिप्रतियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनान् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभाव न गच्छति यथा बद्धभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभाव गच्छति । यथा न बद्धभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमध्येकान्देवतामुद्दिश्य बहव स्वं स्व द्रव्य युगपत्परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवाना न किञ्चित्कर्माणि विक्रियते ॥

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरोशिता ॥

प्र कास्यञ्च वशितञ्च यत्न कामावसायिता ॥

इत्यष्टौ चर्व्याणि ॥ लघेन अर्मुहान् लघुर्गुरुश्च भवति योगो । अहुल्या चन्द्रस्पर्श प्राप्ति ॥ ईशिता सृष्टिशक्ति । प्रकास्य इच्छानभिघात ॥ वशित्व नियमनशक्ति । सङ्कल्पमात्रादिपलाभो यत्नकामावसायितेति भेद ॥ आजानसिद्धाना जन्मना सिद्धानामित्यर्थ । फलितमाह । अनेकेति ॥ अनेकेषु कल्पस्वोक्तस्य प्रतिपत्तिरङ्गभाव । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह । क्वचिदेक इति । प्रकृतोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । क्वचिच्चैति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि क्वचिद्विरोधः प्राप्तश्च शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथञ्चित्प्र-
त्तिक हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्य-
माना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेऽकर्मसम्बन्धीनि हवीषि
भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति
नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रलीयमाने यद्दैदिके
शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति
विरोधः कस्मात् अतः प्रभवात् । अनएव हि वैदिकाच्छब्दाद्दे-
वादि कञ्जगत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्व
जगनोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
शब्द इति चेदिति । मा प्रसञ्जि प्रसङ्गो माभूत्तमेत्यर्थः । औत्पत्तिक-
सूत्रे शब्दार्थयोरनाद्यो सम्बन्धस्यानादित्वाद्देदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन
प्रामाण्यसङ्गतं, इदानीं अनित्यविग्रहवत्त्वभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्यानित्य-
त्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्घेतेषु सा कर्तव्य इति माना-
न्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । कथमित्यादिना । किं
शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापद्यते उतार्थानामनित्यतया,
नाद्य इत्याह । नायमपीति । कर्मण्यविरोधवदित्यपेक्षेति । देवादि
व्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः । अत्र
पूर्वापरविरोधः शङ्कते । नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहस्रारि-
त्वात् विरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं वक्ष्यस्यत्यापयति । अपि चेति । अनित्यत्वं

नाम वैदिकाच्छब्दाश्च प्रभवोऽद्युपगतः कथमेतावता विरोधः
शब्दे परिहृतः यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा भरत
इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तद्वा-
चिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ।
प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यद्दत्त इति तस्य
नाम किञ्चित् इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादि-
शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्ति-
मत्त्वे तदाज्ञतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणा हि
व्यक्तव एवोत्पद्यन्ते नाज्ञतयः । आज्ञतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो
न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्य-
क्तिषूपपद्यमानास्वप्याज्ञतीना नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्वि-

द्यादित्य व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दाना सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं,
तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्ती-
नामनित्यत्वे घटत्वादिजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति
वाच्यं, उभयान्वितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टानासिद्धेरिति
भावः । यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्या तथा वस्तुत्वाद्याज्ञतयो वस्वा
दिशब्दार्था न व्यक्तव इति परिहरति । नेत्यादिना । शब्दना तदर्थाना
जातीनाञ्च नित्यत्वान्न सम्बन्धोऽपि निश्च इति प्रतिपादयति । न ह्यीत्या-
दिना । व्यक्तीनामानन्यादिति । न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शब्द
सुपपत्तेरिति वाच्यम्, आनास्यसाप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभवात् गोत्व
शक्यतावच्छेदकमिति पञ्चापेक्षया गोत्वं शक्यमिति साधवात् निरुद्धज-
हङ्गधरण्या व्यक्तेर्वाभिनेतृत्वस्यत्वाभावाच्चेति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु
शक्तिरत्न निरस्यतेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यापन्नजातिज्ञान-

रीधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृति
 नित्यत्वान्म कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति दृश्यम् । आ
 कृतिविशेषस्तु देवादीना मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यव
 गमादवगन्तव्यम् । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्वेन्द्रादिशब्दा
 शेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत्स्थानमधितिष्ठति स
 म इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेद शब्द
 प्रभवत्व ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि
 स्थितिवाचकालना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्दव्यव-
 हारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरत प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरव-
 गम्यत शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
 प्रत्यक्षं हि श्रुति प्रामाण्य प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं श्रुति-
 प्रामाण्य प्रतिपादितत्वात् । ते हि शब्दपूर्वा सृष्टि दर्शयत ।

विषयत्वन उभयसंस्कारावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन
 व्यक्तेरनातिवृत्तसम्बन्धेऽप्यनादि सत्कार्यवदात् अतएव वाग्यइत्तौ
 तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यागच्छत्वे खण्डा-
 यस्य वाच्यरूपात्वाभावात् । अत प्रभवादिर्ति सूत्रस्वारस्याच्च केवलव्य-
 क्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचना खलु डिख्यादिशब्दा अथा
 नन्तरभाषिण साङ्केतिका भव दिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव
 मन्तीति न व्यक्तिभाववचना साङ्केतिका, किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूत-
 व्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति भन्तव्यम् । न चेन्द्रादिब्रह्मेकत्वेन जात्य-
 भावादाकाशशब्दवत् इन्द्रादिशब्दा केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रत
 अतोतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यत्र प्रपञ्चेन, दृष्टान्तसुपसङ्ख्य
 टाष्टोन्निकसाह । व्यक्त्यधित्यादिना । आकृतिर्जाति । ननु का सा
 व्यक्ति यदनुगतेन्द्रादिजाति शब्दार्थ स्यादित्यत आह । आकृतिरि-

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्द्व
इति पितृस्त्रिःपवित्त्वमिति ग्रहानासव इति स्त्रोत्र विप्रखानीति
शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि म
मनसा वाच मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका
सृष्टि आव्यते । स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयन्मुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यत, सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्सर्गोऽप्यय वाच' सस्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्य अनादि-
निधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूताना कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे म महेश्वर ॥ इति ॥

शशक्त्विति । वज्रहस्त पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थ । इन्द्रादिशब्दाना
जाति इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह । स्था-
नेति । व्यक्तप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दाशेषसम्भवनित्यता इत्यत
आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्त पूर्वापरविरोध परिहरति ॥ न चेति ॥ शब्दो
निमित्तमित्यविरोध मत्वा सूत्रशेषमवतारयति । कथ पुनरिति । सूत्रा
स्वप्राप्ताख्याय मूलश्रुतिरनुमीयत इत्यनुमान सृष्टि । एतै अष्टमिन्द-
वस्त्रिःपवित्त्वमासव विश्वान्यभिसौ गेत्येतन्मन्त्रस्ये पद स्मृत्वा ब्रह्मा
देवादीनसृजत । तत्रैत इति पद सर्वनामत्वात् देवाना स्मारक, अष्ट-
यधिर तत्राधाने देहे रमन्त इति अष्टया मनुष्या । चन्द्रस्थाना पितृणा
इन्द्रशब्द स्मारक । पवित्त्व सोमस्थान तिरस्त्रुर्वता ग्रहार्णा तिर प-
वित्त्वशब्द । ऋचो सुवता स्त्रोत्राणा गीतिरूपाणामासुशब्द । ऋच्य-
धृद सामेति श्रुत । स्त्रोत्रानन्तर-प्रयोग विधता शस्त्राणा विश्व-
शब्द । सर्वत्र सौभाग्ययज्ञानामभिसौभगशब्द स्मारक इति इन्द्रो-

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् सस्थाञ्च निर्ममे ॥ इति च ॥

अपि च चिकीषितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचक शब्दं पूर्वं
स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषा नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा
प्रजापतेरपि स्रष्टुं सृष्टे पूर्वं वैदिका शब्दामनसि प्रादुर्बभूवः
पश्चात्तदनुगतानर्थान् समर्जेति गम्यते । तथा च श्रुतिः स
भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य
एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् प्रादुर्भूतान् सृष्टान्
दर्शयति । किमात्मक पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ।
स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुपपन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्य
शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीना प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्न-
प्रध्वंसिनश्च वर्णां प्रत्यञ्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमान-

गत्राङ्गणवाक्यार्थं । स प्रजापति मनसा वाचं त्रयीमिथनं समभवत् ।
मनो वायूपमिथनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशिता सृष्टिमलचित्त
वानित्यर्थः । रश्मिरित्येवादित्यमसृजतेत्यादि श्रुतिर्गादेश्चार्थः ।
सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनः । सस्था अवस्था ॥ प्रजापतिः सृष्टि-
शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रयत्नानुमानाभ्यामित्यस्या-
र्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपवक्तुमुक्त-
माक्षिपति । किमात्मकमिति । वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपञ्चेति
किञ्चिदर्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न जगद्धेतुत्व
इत्युक्तेः द्वितीयपक्षे वैयाकरणो गृह्णाति । स्फोटमिति । स्फुञ्चते
वर्णैर्व्यञ्ज्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यसा

त्वात् । तथा ह्यहृष्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणा-
 देव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीने यज्ञदत्तोऽयमधीने
 इति । नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधक-
 प्रत्ययाभावात् । न च वर्णोभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको
 वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात् । न च वर्णममुदायप्रत्ययो-
 ऽस्ति क्रमवत्त्वाद्दर्शानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-
 हितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यदुच्येत, तन्न, मन्त्र-
 ग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादि-
 वत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य
 प्रतीतिरस्त्वप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितै म-
 स्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न संस्कार
 कार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, म

मभिप्रेत्येति पूर्वेष्वन्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति । वर्णेति । सेऽयं गकार
 इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्पन्नेति ।
 तारन्वमन्त्रत्वाटिविरुद्धधर्मावस्तेन तारो गकारो मन्त्रो गकार इति
 यतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविक्रयेत्यर्थः । ननु
 विरुद्धधर्माज्ञान ध्वन्नुपाधिक भ्रम इत्यत आह । न चेति । तथा च
 वर्णानामनित्यत्वात् न जगद्भेदत्वमिति भावः । किञ्च तेषामथेबोधकता-
 योगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह । न च वर्णोभ्य इत्यादिना । व्यभिचा-
 रात् एकस्माद्दर्शानां प्रतीत्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि
 वर्णानां समुदायो बोधक इत्यशङ्क्य क्षणिकानां स नास्तित्याह ॥ न चेति ।
 वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारसञ्चयापूव्यद्वारा साहित्यमग्ने-
 यादिसागानामिवेति शङ्क्यते । न च । किमयं संस्कारो वर्णजनितो

चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजे, न्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्वेकप्रत्ययविषयतया भूटिति प्रत्यवभासते । न चाय-
मेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविष-
यत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणप्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं,
भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्तोटरूपात्
अभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभव-
तीति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । नन्त्पन्-
प्रध्वसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, तएवेति प्रत्यभिज्ञानात् । साह-
स्यात् प्रत्यभिज्ञानकेयादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणगवादि

पूर्वाख्य कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भवनाख्य । नाद्यो मानाभा-
वान् । क्रियायमन्नतो ज्ञातो वऽर्थधीहेतुनाद्य इत्याह । तन्निति ।
संस्कारसहितशब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुसम्बन्धप्रवृत्तमपेक्ष्य बोधकत्वात्
धृमादिवदत्यर्थः । हितार्थे किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गे न नाद्य
इत्याह । न चेति । तद्वितीयशङ्कते ॥ कार्येति ॥ कार्यमर्थधीस्तस्या
ज्ञातया संस्कारप्रत्ययतस्मिन् ज्ञाते सति परस्परान्ययेण दूषयति ।
नति ॥ पदाद्यस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहित-
तन्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञाननयुक्तमित्युक्तार्थः । अपिशब्दपरस्परा-
श्रयद्योतनाथ । एतेन भावनसंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः ॥ तस्य वर्णकृति-
भावहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् ॥ न चान्यवर्णसहित्यदर्शधीहेतुत्वं
नैवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यमर्थधीपूर्वकाले भावनया,
ज्ञानाभावानर्थधीहेतुत्वायोगात् ॥ न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्य-
वर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यम्, तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्या-

व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तय प्रतीयेरस्तत आकृतिनिमित्त
 प्रत्यभिज्ञान स्यात् । नत्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्यु-
 च्चारण प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रति
 पत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन
 भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव
 भेदप्रतीतिरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते
 प्रत्यभिज्ञाने मयोगविभागव्यङ्गत्वाद्दर्शानामभिव्यञ्जकवैचित्य
 निमित्तोऽय वर्णविषयो विचित्र प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः ।
 अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृ-
 तयः कल्पयितव्याः । तासु च परीपाधिको भेदप्रत्यय इत्य

धन्यवर्णानुभवानन्तरनावित्तेन तेनाननुमितभावनानामन्यवर्णसार्द्धत्वा
 भावादिति भावः ॥ वणानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलम च ॥ वस्त्रादिति ॥
 स्फोटोऽपि कि मानमित्वाशङ्कोक पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्वाह ॥ य
 चेति ॥ यथा रत्नतत्त्व बहुभिन्नाक्षुषप्रत्यये स्फट भासते तथा गवाह
 पदस्फोटो गकाराद्यैकैकवर्णकृतप्रत्ययै स्फोटविषयै आहिता सस्कारा
 बीज यस्मिन् चित्ते तस्मिन्नन्तवर्णकृतप्रत्ययेन जनिव परिपाकोऽन्य
 सस्कारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्यायिनि चित्ते एक गौरिति पदमिति प्रत्यय
 प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्ट अवभासत इत्यर्थः ॥ अनेन वर्णान्वयव्यतिरक्तयो
 स्फोटज्ञाने ऽन्यथासिद्धिः ॥ नचेकस्माद्दर्शात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्ति येन
 वणान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्भुक्तप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्ति
 रित्युक्तं भवति ॥ नन्येकपदमेक वाक्यमिति प्रत्यय पदवाक्यस्फोटयोर्न
 प्रमाण तस्य वर्णसम्हालनबन्धकृतित्वं दित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥
 स्फोटस्य जगद्भेदत्वार्थं नित्यत्वमाह ॥ तस्य चेति ॥ ननु तदेवेदं पदमिति
 प्रत्यभिज्ञानम उदात्तादिभेदप्रत्ययदित्यत आह । भेदेति ॥ आचार्य-

भ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः,
स्वरूपनिमित्तञ्च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवम् । एष एव
च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकं प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् ।
कथं तर्ह्येकास्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो
युगपदनेकरूपं स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुना-
सिकश्च निरनुनासिकश्च इति । अथवा ध्वतिकृतोऽयं प्रत्यय
भेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनिर्नाम यो
द्रादाकर्णयतीति वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति
प्रत्यासीदतश्च मन्तृत्वपटुत्वादिभेदवर्णेष्वामञ्जयति तन्निबन्ध-
नाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां

रूपदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति ॥ वर्णा एवेति ॥ वर्णातिरिक्तस्फोटा-
त्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः ॥ सादृश्यशेषादियं भ्रान्तिरिति श-
ङ्कते । स दृश्यादिति ॥ उपनानन्तरं त एवेति केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति
यत्तु भेदधीविरोधतः, स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमेव बाधकाभाव इति-
त्याह ॥ नेति । गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा मत्वादिविषयेति
शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञायाः जातिविषयत्व-
स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेद-
सिद्ध इति परिहरति । न व्यक्त्येति ॥ न त्वेतदिति ॥ व्यत्ययत्वज्ञान-
मित्यर्थः ॥ उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मात् व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुव-
र्तते ॥ नन्विति ॥ भेदप्रत्ययस्य कृन्तृपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेद-
विषयत्वादन्वयासिद्धे ॥ अनन्यथासिद्धव्यत्ययप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्व-
रूपान्मन्त्रया बाध इत्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ तात्त्वादिदेशे कीदृश्य-
वाद्युच्योगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यप्रधोरित्यर्थः ।

प्रत्युच्चारण प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवञ्च सति मालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् सयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरन् । सयोगविभागानाञ्चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते उदात्तादिप्रत्यया स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभेदेन जाति भिन्ना मन्यन्ते । वर्णभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनानर्थिका । न कल्पयास्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनप्रवगच्छामि । एकैकवर्णग्रहणाद्विहितसंस्कारायां बुद्धौ भ

कल्पनागोरवाञ्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह । अपि चेति । अनन्ता गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानाथ गत्वादिजातयस्तासु षोडशत्त्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं वर्णव्यक्तिभेदमालम्ब्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाञ्च कल्पनमयुक्तमित्यथ । ननु भेदस्य बधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह । एष इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्राह । कथं तर्हीति । उभयोरैकत्वविरुद्धात् भेद औपाधिक एवत्यर्थः । ननु वयस्ययोगदेरतोन्द्रियत्वात् न तद्वत्वेचित्वात्स्फोटत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षकारापसम्भवतीत्यरुचिर्वदिध्यन्स्मृतमाह । अथ वेति । ध्वनिधर्मा उदात्तत्वाद्यो ध्वन्यभेदध्वान्दृशेषु भान्तीत्यर्थः । अत्रपूर्वकध्वनिस्वरूपमाह । क इति अवतरति, स्वध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपगतस्य पसंस्कारत्वमन्वत्त्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एष एवारोपयतीत्याह ।

टिति प्रत्यवभामनादिति चेत, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णाविषयत्वात्, एकैक वर्णग्रहणोत्तरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते नतु दकारादयः । यदि ह्यस्य बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं रफोटो विषय स्यात् ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, नतु तथास्ति, तस्मादित्यमेकबुद्धेर्वर्णाविषयैव स्मृतिः । नन्वनेकव्यावर्त्ताना नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्यन्तां ता प्रति ब्रूम । सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम् । पङ्क्तिव्येन सेना दशशत सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽय शब्द इति बुद्धि सा वङ्गेष्वत्र वर्णा, एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनानिबुद्धिवदेव । अत्राह, यदि वर्णा एव सामस्येनैक

प्रत्यसीदतश्चेति । आदिपटोऽवष्टणोति । तदिति । नन्वव्यक्तार्थ एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्युच्चारण वर्णा अन्वयत्तने ध्वनिर्व्यावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्वया वाचिकेषु जप्यवेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धि स्यात् इन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वभावेण गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धी स्यादिति मन्वव्यम् । एव ध्वन्युप धिक्त्वे स्वमते गुण वदन् वायुपाधिकत्वे पूर्वोक्तमस्त्वि दर्शयति । एव चेत्यादिना । अस्तु को देवस्तत्वाह । सयोगेति । वायुसयोगादेरश्रावणत्वादिर्भ्यः । तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपीणाधिरितिभावः । एव विरुद्धधम्मकध्वनीना भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिन्नान् इति उक्तं, तदेव दृष्टान्तेन दृश्यति । अपि चेति । यथा खण्डसुखण्डदिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्न गोत्व तथा ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना एतेष्व । उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना प्रत्यभिज्ञावि

बद्धिविषयतामापद्यमाना, पद स्युः ततो जारा राजा कपि-
पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि
वर्णा इतरत्र चैतर एव प्रत्यवभामन्त इति । अत्र वदाम ।
सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपी-
लिका' पङ्क्तिबुद्धिमारोचन्त्येवं क्रमानुराधिन एव वर्णाः पद-
बुद्धिमारोच्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पद-
विशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । तद्बुद्ध्यवहारे वेमे वर्णाः क्रमा-
द्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धा' सन्त स्वव्यवहारेऽप्ये-
कैकवर्णग्रहणानन्तर मरुस्तप्रत्यवमर्शिन्या बुद्धौ तादृशा एव

रोधादित्यक्षरार्थ । यद्वा उट तत्त्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञ य
मानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्का दृष्टान्तेन निरस्यति । अपि चेति ।
वर्णानां स्थायित्व प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटो विघटयति ।
वर्णोभ्यचेति । कल्पनामसङ्गमान आशङ्कते । नेति । चक्षुषा दर्शनयुक्ताया
बुद्धौ सुखवन् श्रोत्रेण श्रवणयुक्ताया बुद्धौ विनैव हेत्वन्तर स्फोट प्रत्यन
इत्याह । भ्रष्टीतीति । यस्या सविद्धि योऽर्थो भ्रष्टते सा तत्र प्रमाणम्
एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोट प्रमाणमित्याह ।
नास्या अपीत्यादिना । न तु गोपदबुद्धे स्फोटो विषयो गकारादीनां
तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह । यदि हीति । व्यङ्गवद्बुद्धौ
व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदशनादित्यर्थ ॥ वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोट
कल्पनीय पदार्थान्तरकल्पनागौरवाटित्याह । तस्मादिति । अनेक-
स्याथौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भवतीति । ननु तल्लोकदेशादि
रूपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह । या त्विति । एकार्थे यत्त-
मेक पद प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेक वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेक-
त्वोपचार इत्यर्थ । न चैकपदत्वे ज्ञाने एकार्थज्ञानम्, अस्मिन् ज्ञाने
तदित्यन्वोन्याश्रय इति वाच्यम् । उत्तमबुद्धोक्ताना क्रमेणान्यवर्णश्रव-

प्रत्यवभासमानास्त तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति
वर्णावादिनो लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिर-
दृष्टकल्पना च । वर्णाश्चिमे क्रमेण गृह्यमाणा, स्फोटं व्यञ्ज-
यन्ति, स स्फोटोऽर्थ व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् ।
अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभि-
ज्ञानस्वनभावेन वर्णसामान्यानामवस्थाभ्युपगम्यत्वात् या वर्ण-
ध्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या,
ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिद्व्यक्तीना प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २६ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुः श्रमणादेव हि स्थितं वेदस्य नित्यत्वे
देवादिद्व्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभ-

गानन्तर बालस्येकस्य त्वाच्छ्रुदाना मध्यमदृष्टस्य प्रतिप्रवृत्त्यादितिद्वानुमि-
तैकार्यधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसास्येऽपि पद-
भेददृष्टेर्वर्णातिरिक्त पद स्फोटाख्यमद्वीकार्यमिति शङ्कते । अत्राहेति ।
क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टेरिति परिहरति । अत्रेति । ननु नित्य-
विभना वर्णानां कथं क्रमं कथं वा पदत्वज्ञानेनाथधीहेतुत्वं तत्राह ।
दृष्टेति । व्युत्पत्तिदशायासुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रमस्युपलभ्यमानवर्ण-
ध्वारोप्येते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थशक्ता इति गृह्येता सन्त
श्रोतुं प्रवृत्तकाले तथैव सृष्ट्याच्छ्रुता स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायि
त्वाद्गणसुपसञ्चरति । दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टं स्फोटः ।
सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गीकृत्य प्रोटिवादेन स्फोटं घटयति । अथा-
पीति । स्थिराणि गत्वादिस्वामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृह्येतासङ्गति-

वादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्व स्थितं द्रढयति, अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देवशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथा च मन्त्रवर्णा, यज्ञेन वाच, पदवीयमायस्तामन्वविन्दन्वृषिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचमनुविन्ना दर्शयति । वेदव्यास-
श्चैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा प्रवमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ॥ इति ।

समीननामरूपत्वाच्चाष्टत्वावध्यविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् यदि पञ्चादिव्यक्तिः तु देवादिव्यक्तयोर्ऽपि मन्त्रत्वैवोत्पद्येरन् निरुद्धेरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधात्व्य-
वहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिहृत्येत । यदा तु खलु सकल त्रैलोक्य परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रली-
यत प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

कान्यर्थबोधकानीति क्लृप्तेषु स एान्येषु प्रक्रियासञ्चारयितव्या न त्वक्लृप्त-
स्फोट कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयो सिद्धौ फलित-
माह । ततश्चेति ।

पूर्वतन्मन्त्रत्तानुवादपूर्वकं सख व्याचष्टे । कर्तुरित्यादिना । [पूर्व-
तन्व्यासिद्धमेव वेदस्य नित्यत्व देवादिव्यक्तिश्चैतौ तद्वचकशब्दस्यापि सृष्टे-
रसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तियन्मोक्ष्या साङ्केतिकत्व-
निरस्य वेदोऽवाप्तरप्रलयावस्थाया जगद्धेतत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढ-
यतोत्यर्थः । यन्न न पूर्वसृजतेन, वाचो वेदस्य, लाभयोग्यता प्राप्ता
सन्तो यात्तिकास्तामृषिषु स्थिता लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः । अनुविन्ना-
सुपलब्धाम् । पूर्वमवान्तरकल्पादौ ॥

कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादि-
ति । तदापि संसारस्थानादित् तत्रवदभ्युपगन्तव्यम् । प्रति-
पादयिष्यति चाचार्यः 'समारस्थानादित्वमुपपद्यते चाप्युपन-
भ्यते चेति । अनादौ च समारे यथा स्वापप्रबोधयो प्रलय
प्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चि-
द्विरोध । एव कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्य । स्वाप
प्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयन्ते । "यदा सुप्तः स्वप्न न कञ्चन
पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैतं वाक् सर्वैर्नामभि-
सहाय्येति, चक्षु मर्वै रूपै सहाय्येति, श्रोत्र सर्वै शब्दै
सहाय्येति, मन सर्वैर्ध्यानै सहाय्येति, स यदा प्रतिबुध्यते
यथाग्नेर्ज्वलत सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैत-
द्भादात्मन, सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा
देवेभ्यो लोका " (ऊ० ब्रा० उ० अ०३ । ख०३) इति । स्यादेतत्
स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुप्तप्रबुद्धस्य
पूर्वप्रबोधव्यवहारानुमद्गानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु

ननु महाप्रलये जातेरप्यरुत्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वम् इत्याश-
ङ्काह । समानेति । स्वरु निरस्याशङ्कामाह । अथापीति । व्यक्ति-
सन्तत्य, जातीनाम् अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धतिष्ठति व्यवहाराविच्छे-
दात्, ज्ञायेत चेति वेदस्थानपेक्षत्वेन प्रसारणेन कश्चिद्विरोध स्यात् ।
निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुन स्मृतौ केनचित् प्रसा सहैत कत्तव्य
इति पुरुषबुद्धिरुपापेक्षत्वेन वेदस्थाप्रामाण्यम् अध्यापकस्याश्रयस्य नाशा-
दाश्रितस्थानित्यत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थ । महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयेऽपि
सत्कार्यवादात् । तथा च सत्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धना सतमेव

सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहार-
स्यानुसन्धातुमशक्यत्वात् वैषम्यं इति । नैष दोषः, सत्यापि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां
हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः । यद्य-
पि प्राकृता प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्धाना
दृश्यन्ते इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा
हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तस्वपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्या
दिप्रतिबन्ध परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यन्ते, तथा मनुष्या-
दिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण
परेण भूयसी भवतीत्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पा-
दौ प्रादुर्भवात् पारमैश्वर्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं ।

एनं सृष्टावभिव्यक्तेर्मानित्यम् । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूप-
समानत्वात् न सङ्केतं केनचित् कार्यं, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न
तत्सृष्टाविति परिहरति । तत्रेदमित्यादिना । नन्वादिसृष्टौ सङ्केत
न य इत्यत आह । तदप्येति । महासगप्रलयप्रवृत्तवर्षीत्यर्थः ।
नयस्त्वनादिससारे सम्बन्धस्यानादित्वात् तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्म-
रणे कथं वेदार्थव्यवहारकत्वाह । अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः,
गद्गाथसम्बन्धकारणादेरिति शेषः । स्वापप्रबोधयोर्नयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य
श्रुतिमाह । स्वापेति । अथ तदा सुषुप्तौ प्राणो परमात्मनि जीव
न कोभवति एनं प्राणं न जीवन्तदेतीति शेषः । एतस्मात् प्रणात्मन
व्यायतनं गोलकम् । आनन्तर्यं पञ्चमी प्राणेषु इत्यादौ दृष्टव्या । स्वप्न-
वत् कल्पितस्वाप्नातसत्त्वभावात् दर्शनं सृष्टिं अदर्शनं लय इति दृष्टि-
सृष्टिपक्षं श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । इष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य परिहरति ।

ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृतज्ञानकर्त्तव्यामीश्वराणां हिरण्य-
गर्भादीनां वर्त्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवता परमेश्वरानुगृही-
ताना सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः ।
तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विद्मधाति पूर्व यो वै वेदाश्च
प्रहिणोति तस्मै त ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं
प्रपद्ये’ इति । स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्द प्रभृतिभि
र्ऋषिभिर्दागतव्यां दृष्टा इति । प्रतिवेदेष्वैवमेव काण्डव्यादय
स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठान दर्शयति
“यो ह वा अविदिताप्येच्छन्दीदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज
यति वाध्यापयति वा स्याणु चच्छति गर्त्तं वा प्रपद्यत इत्यु-

स्थादित्यादिना । अविद्वन्नुसन्धानादिकमिति शेषः । हिरण्यगर्भा-
दय पूर्वकल्पानुसन्धानशून्या ससारित्वादस्यदादिदित्याशङ्क्याह । यद्य-
पीति । इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्नि-
कर्षवदुत्कर्षोऽध्यङ्गीकार्यं बाधाभवादिनि न्यायानुगृह्येति श्रुत्यादिभि
स मान्यतो दृष्टानुमान बाध्यमित्यह । यथा हीत्वादिना । ननु तथापि
पूर्वकल्पे चराणां सुकृत्वादिभ्यन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । तत-
श्चेति । ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः । सुकृतेभ्योऽन्येऽनुसन्धातार परमेश्वरानु-
गृहीताना ज्ञानातिशये पूर्वीकृत्स्नितिसृतिवादानाह । तथा चेति ।
पूर्व कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदा-
नाविर्भावयति यस्त देव स्वात्माकार महावक्योत्पबुद्धौ प्रकाशमान शरण
परममभयम्यान नित्रेयसद्व्यपमह प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव
ज्ञानातिशय किन्तु बहूनां शाखादृष्ट्यामिति विश्वासाद्येमाह । स्मर-
न्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलावयवान् तत्र भवा ऋचो दाशतथ्य । वेदा-
न्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां दृष्टारो बोधायनादिभि सृता इत्याह ।
प्रतीति । किञ्च मन्त्राणाम् ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिमन्त्र-
दृष्टवीणा ज्ञानातिशय दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति । अपर्येय ऋषि-

पक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिनाञ्च सुखप्राप्तये धर्म्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्म्मः प्रतिषि-
ध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागहेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्म्माधर्म्मफलभूतोत्तरात्तरादृष्टिर्नि-
ष्यमाना पूर्वदृष्टिमदृश्येव निष्यद्यते । स्मृतिश्च भवति,

“तेषां ये यानि कर्म्मणि प्राक्दृष्ट्या प्रतिषेदरे ।

तान्येव ते प्रपद्यन्ते दृज्यमानाः पुन पुन ॥

हिंसाहिंसे ददुकूरे धर्म्माधर्म्मादृतावृते ।

तद्भाविता प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तथ रोचते ॥ इति ॥

योग, बन्दो गायत्र्यादि, दैवतमन्त्र्यादि, प्राङ्गणवर्णियोग, यतान्य विदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थ । स्थाणु स्थावर, गर्त्त नरक, तथा च ज्ञानाधिकौ कल्प लरित वेद स्मृत्या व्यवहारस्य प्रयत्नितत्वात् वदस्य-
नादित्वमनपेक्षत्वञ्चाविरुद्धमिति भाव । अधुना समाननमरूपत्व प्र-
कृत्यति । प्राणिना चेति । तत किं तत्राह । दृष्टेति । ऐहिका
सृष्टिकविषयसुखरागकृतधर्म्मस्य फल पञ्चादिक दृष्टपञ्चादिसदृशमिति युक्त
विसदृशे कामाभावेन हेतुभावात् । तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्म्मफल दृष्ट
सदृशदुःखमेव न सुख कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थ । तर्कितेऽर्थे न न
माह । स्मृतिश्चेति । उत्तरदृष्टि पूर्वदृष्टिसजातीयका कर्मफलत्वात्
पूर्वदृष्टिवदनुमानञ्च शब्दर्थ । तेषां प्राणिना मध्ये तान्येव तज्ज-
तीयान्येव । तानि दशयन् तत्राप्राप्तौ हेतुमाह । हिंसेति । कर्म्मणि
विहितानपिङ्गत्वाकारेण पूर्वं क्रियात्वेन सस्कारञ्च जनयन्ति । तत्रापू-
र्व्यात् फल भुङ्क्ते सस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थ ।
सस्कारे लिङ्गमाह । तस्मादिति । सस्कारवशादेव पुण्य पाप वा
रोचते । अतोऽनिरुचिलिङ्गान् पुण्यापुण्यसस्कारोऽनुमेय स एव

प्रतीयमानमपि चेद जगच्छक्तयशेषमेव प्रतीयते शक्ति
मूलमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेका-
कारा शक्तय शक्त्वाः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छि-
द्याप्युद्भवता भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्थ्यङ्गानुष्यलक्षणा-
नाञ्च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्माफलव्यवस्थानाञ्चा-
नादौ ससारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्ये-
तव्य । न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति सर्गमन्य-
थत्व षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितु । अतश्च सर्वकल्पा
ना तुल्यश्रवहारत्वात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चे
श्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषा प्रादुर्भवन्ति

स्वभाव प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एव कर्मणा वृष्टिसा-द्वयसुहा
ख्योपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तवत्त दपि सादृश्यमाह । प्रतीय-
मानमिति । इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचित्त्वप्रत्याकस्मिकत्वस्यापि
ननु जगद्वैचित्त्वकारिण्योऽन्या शक्तय कल्पान्ता तत्वाह । न चेति ।
अविद्याया लीनकार्यात्मसंस्कारादन्या शक्तयो न कल्पा कानाभावा-
द्गोवाञ्च, खोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधक्तिर्इति
अद्वैतत्व सोम्येति श्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्या शक्तयो न सन्ति
आत्माविद्येव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थ । निमित्तेष्वुपादानस्य-
कार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रह । उपादाने कार्यसंस्कार
सिद्धे फलमाह । ततश्चेति । यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वबन्धुजातीयमेव
चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिक, भूर्लोक भोगा-
श्रया प्राणिनिकाय भोगहेतुकर्माणि संस्कारवत्त्वात् पूर्वलोकादित्तल्या-
न्येति नियम इत्यर्थ । निकाया समूहा । इष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह ।
न हीति । यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसंभारव्यवहारे नास्ति सुखादे

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महारुर्गमहाप्रलयलक्षणगाथा ज
गतोऽभ्युपगम्यमानाया न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविगोष ।
समाननामरूपताञ्च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्व ” ॥ इति ॥

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रम प्रभृति जगत क्लृप्तं
तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थ । तथा अग्निर्वा
अकामयत अन्नादो देवाना स्यामिति, स एवमग्नये कृत्स्न
काभ्य प्र्रीडागमथाकपाल निरवपश्चिति, नक्षत्रेष्टिर्वा
योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्ने निरवपत् तयो समाननामरू
पता दर्शयतीत्येव जातीयका श्रुतिविहीनार्त्तव्या । श्रुति
रपि,

‘ ऋषीणा नामप्रेयानि याश्च वेदेषु दृष्टय ।

शर्वर्थ्यन्ते प्रसूताना तान्येवैभ्यः ददात्यज ॥

काञ्चिद्वेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथ त्वमसादित्यर्थ । पञ्चमिन्द्रिय त द्व
पयश्च सन्निति वार्थ । उक्तार्थ गृह्यपति । अतश्चेति । व्यवह रसा-
भ्यात् सम्भवाच्च व्यवहित्यमाना व्यक्तय समाना एवेत्यथ । सृत्रे योज-
यति । समानेत्यादिना । भाविञ्छ्या यजमानोऽग्नि, अन्नादोऽग्निरु
स्यामिति कामयित्वा कृत्स्नकानक्षत्राभिमानीदेवायःग्नये अटसु कपालेषु
पचनीय इविनिरूपवानित्यथ । नक्षत्रव्यक्तिप्रकृत्याङ्गवचनम् । ननु
यजमानोऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूप वत्स न्तरे भवतीत्येव
रुद्रो वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यत्रापि तथा वक्तव्य, तदयुक्तम् ।
न ह्यग्नेरिव विष्णुर्द्रयोरधिकारिपुरुषत्व तयोर्जगत्कारणत्वश्रवणान
एक एव रुद्रो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति ।

यथन्तावत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्थ्ये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
 यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्तै साम्प्रतैरिह ।
 देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥

इत्येव जातीयका द्रष्टव्या ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामख्यधिकार इति यत्प्र-
 तिज्ञानं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकार जैमिनिगचा-
 र्थो मन्यते । कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिका-
 राभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वयधिकारोऽ-
 भ्युपगम्येत । न चैव सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव
 मध्वित्यत्र मनुष्या आदित्य मध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु
 ह्यपापकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्य कथमन्यमादित्यमुपा-

स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसम्पत्तौ, शर्वर्थ्यन्ते प्रवृत्तान्ते । ऋतुना वसन्त-
 दीना, लिङ्गानि नवपञ्चवादीनि । पर्थ्यये षटीयन्त्ववदाहत्तौ, भावा
 पदार्था, तस्या इति शेष ॥

तस्माज्जन्मानाशयद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभा-
 वात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाज्ञापति । मध्वादिष्विति ।
 ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थ ।
 दृष्टान् विद्वेषीति । ऋथमित्यादिना । द्रुलोकाख्यवशदण्डे अन्नरिक्त
 रूपे मध्वपदे स्थित आदित्यो देवाना मोदनान्मध्वित्यारोष ध्यान

सीत । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यस्यतान्यनु-
पक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणा-
क्रमेण तत्तदस्मत्सुपजीवन्तीत्यपदिश्य स य एतदेवमस्यतं वेद
वसून.मेवैको भूत्वाग्निनैव सुखेनैतदेवास्यत इष्ट्वा तृप्यतीत्या-
दिना वस्वाद्युपजीव्यान्यस्यतानि विजानता वस्वादिमहिम
प्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु, कानन्यान् वस्वादीन् अस्यतोप-
जीविनो विजानीयुः, कं चान्य वस्वादिमहिमान प्रेषेयुः ।
तथाग्नि पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायु-
र्वाव सम्बर्गः आदित्यो ब्रह्मित्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपा-
सनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति । तथेवामेव
गीतमभरद्वाजावयमेव गीतमोऽय भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसम्ब-

कार्यम् । तत्रादित्यस्य अधिकारो न यत्तु ध्यातव्येयभेदाभावात् इत्याह ।
देवादिष्विति । अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि
च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातव्यमित्याह । पुनश्चेति चतुर्विंशोक्त
वर्णाणि प्रथमवर्षेति पञ्च कुक्षुमानि तेभ्य सोम.ज्वादिद्रव्याणि ज्ञतानि
लोहितशुक्लकृष्णपरकृष्णगोपास्त्रानि पञ्चास्यतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्र गा-
द्युध्वांन्पञ्चदिग्वास्थिताभिरादित्यरश्मिभिराग्निभिर्भ्रम्यपूपिच्छद्रूपभि-
रान्तिमन्त्रकृष्णानीतानि यथस्तेजइन्द्रियवीर्यान्मन्त्राणां परिणतानि
पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायता वस्वादिप्राप्तरुक्ते-
त्यर्थः । स्रत्वस्य दिपदार्थमाह । तथाग्निरिति । आकाशमन्त्राण्यन्वार-
पाटा द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके एका वागिति सप्तस्त्रिन्द्रियेषु
शिरस्रममतीयस्येषु सप्तप्रिध्यानं कार्यमित्याह । तथेवावेवेति । अथ
दक्षिणं कर्णं गेतमो वासो भारद्वाज एव दक्षिणनेत्रनासिके विश्वा-
भिव यशशौ वामे त्मदग्निः कृष्णपै वागतिरित्यर्थः ॥

न्धेऽप्युपामनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः कश्चन । कुत
अन देवादीनामधिकारः ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिषिर्गण्डन इत्यनमर्हताद्या बभ्रमज्जगद
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावच । शब्दा प्रदुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धे च । न च ज्योतिषिर्गण्डनस्य हृद
यादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादित्या वा योगोऽवगन्तु
शक्यते, सृष्टादिवदचेतनत्वावगमात् । एतान्ग्यादयो व्याख्या
ता । स्यादेतत्, मन्वार्थवादेतिहासपुराणनामैभ्यो द्वादी
ना विग्रहयत्वाद्यवगमादयमर्हा इति चेत् नेत्युच्यते न ताव
ल्लोकानामधिकारः स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव
ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्र

अत्र सर्षीणा ध्यो यत्नादाधिकारः । किञ्च विग्रहाभावात् देवादीना
न क्वाथधिकार इत्याह । ज्योतिषि भावाच्च इति । आदित्य सूर्यश्चन्द्र
शुक्रः ऽङ्गारक इत्यदिशब्दानां ज्योतिषिण्येषु प्रयोगस्य भावात् कश्चन
विग्रहयान् देव कश्चिदस्त त्वर्थः । आदित्य परस्त ददेता पश्चादस्त-
मेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योति
षिण्येनामधिकारोऽस्तु तत्राह । न चेति । अग्न्यादीनामधिकार
भावाच्चाह । एतेनेति । अग्निवायुर्भूमि इत्यादिशब्दानाम् अचेतन-
वाचित्त्वेत्यर्थः । सिद्धान्ती शक्यतः । स्यादेतदित्यादिना । वज्रहस्त
परन्दर इत्यादयो मन्वा । सोऽरोदीदित्यदयोऽथेवादा ।

‘दृष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता ।

ते तन्नास्तर्पयन्त्येन सर्वकामफलैः शुभे” ॥

सिद्ध इत्युच्यते, न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकताक्यत्वात् स्तुत्यर्था सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विश्वमदिसङ्घावे कारणभाव प्रतिपद्यन्ते ! मन्वा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ता प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भावंतु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्द पूर्वपक्षं व्यावर्त्तेयति । वादरायणस्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिशास्वसम्भवीऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यम दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्र वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो न स्तीत्यर्थः ।

“विग्रहो हविषा भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति । नेत्यादिना । न चात्रेति, विग्रहादावित्यर्थः । अथवादा मन्वा वा मूलमित्याशङ्क्याह । अर्थवादा इत्यादिना । त्रीह्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्वा प्रयोगसम्भवा-
र्थमिधानार्था नाज्ञातविग्रहादिपरा इति भीमासका आदक्षत इत्यर्थः ।
तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥

सूत्राभ्यां प्रपञ्चपूर्वपक्षं निरस्यति । तुशब्द इत्यादिना । ब्रह्म-
विद्या देवादीनाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति । उक्त-
हेतुरप्रयोजक इत्याह । यद्यपीति । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकारोति
कम्भवात् राजसूत्यादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतीराह । न

या ब्रह्मविद्यायाः सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वाद्धि-
कारस्य । न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्रापि
धिकारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽ-
त्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मैव भवति लिङ्गदर्शनं श्रौत-
देवाद्यधिकारस्य सूत्रक, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाप्नोति स-
र्वाश्च कामानिति, इन्द्रो ह वै देवानामभिः प्रवव्राज विरोच-
नोऽसुराणामित्यादि च । श्रान्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यमं-
वादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूम, ज्योति-
रादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाच्चेतना-
वन्तमैश्वर्याद्युपेत तं देवत्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादेऽपि

चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारोति न्यासस्तुल्य
इत्यर्थः । यत्र सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येत्य-
न्वयः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यङ्गोनाबुध्यत स तत् ब्रह्मा-
भवदित्यर्थः । ते ह देवा जसुरन्योऽन्ये, तत इन्द्रविरोचनौ सुरा-
सुरराजौ प्रजापति ब्रह्मविद्याप्रद जन्मवुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।

किञ्चित् ब्रह्मावृत्तमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति सोऽथर्वेषु
श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह । श्रान्तमिति । यथा बालानां
गल्लक्षेण चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञेर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीकृ-
यन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूत्र्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विप्रह्वयदेवता स्वी-

तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवताना ज्योतिरा-
 यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं ।
 तथा हि श्रूयते । सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथेर्भेषेति, मेधातिथिं
 ह काण्वायन इन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति । स्मर्यते च, आ-
 दित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति । सृदादिष्वपि चे-
 तनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते सृदब्रवीदापोऽनुर्वान्नत्यादिदृशे-
 नान् । ज्योतिरादेस्तु, भूतधातोरदित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्य-
 उपगम्यते, चेतनास्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु
 व्यवहारादित्युक्तं । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देव-
 ताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूम । प्रत्ययाप्र-
 त्ययो हि मङ्गावासङ्गावयो कारणान्यान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ।
 तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि

कार्या इत्याह । ज्योतिरादिति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः ।
 एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वकथतत्वाह । अस्ति हीति । तथा हि विष-
 ह्वत्तया देवव्यवहार श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्गातृगणस्य सृद्विक् तत्-
 सम्बन्धो योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादि तत्र मेधातिथेर्भेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं
 तद्वाच्ये । भेषेति । मुनि मेषो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं भेषेतीन्द्र-
 सम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो सृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र
 जडाजडाशब्दयस्त्वदित्याह । सृदिति । आदित्यादौ को जडभाग
 कचेतनाश् इति तत्राह । ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या
 भासमानविषयादौ स्वार्थे न प्रमाणं अन्यपरत्वत्, विषय भुञ्जेति
 वाक्यवत् इत्याह । यदपीति । अन्यपरत्वादपि वाक्यात् बाधाभास-
 स्वार्थो ग्राह्य इत्याह । अत्र ब्रूम इति । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्यय-
 भावेणास्ति तदुदाहरति । तथा हीति । तृणादौ प्रत्ययोऽक्तं विषय

अस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृण-
पर्णादिविषय प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते ।
अत्र पुनर्विध्यद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थोऽर्थवादेन पार्थगर्थेन
वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितु । न हि महावाक्ये
प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न सुरा
पिबेदिति नञ्ब्रूयति वाक्ये पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध
एवैकोऽर्थो गम्यते न पुन सुरा पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात्
सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यास, युक्तं
यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्र-
हणम्, विध्यद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वय
वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यान्तर कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वम्
प्रतिपद्यन्ते । यथा हि 'वायव्यं श्वेतमालभते भूतिकाम'
इत्यत्र विध्यद्देशवर्तिना वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः,

हादौ स नास्तीति वेषम्यं शङ्कते । अत्राहिति । विध्यद्देशो वाक्य
तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादिषु प्रत्यय । वृत्तान्तौ भूतार्थौ,
विषयहाद तद्विषय प्रत्ययो नास्तीत्यर्थ । नन्वान्तरवाक्येन विषय-
हादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह । न हीति । सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादिति
भाव । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववेषस्यान्वैवमित्याह । अत्रोच्यते
इति । नञ्पदमेक यदा सुरा पिबेदिति पदाभ्यामन्येति तदा पदैक-
वाक्यम् एकमवार्थानुभव करोति न तु पदद्वयं पृथक् सुरापान बोध-
यति तस्य विधौ निषेधानुपपत्ते वाक्यार्थानुभव प्रत्यहारत्वात्, अर्थवादस्तु
भूताद्येससर्गस्तुतिहार बोधयन् विधिना वाक्यैकवाक्यता भजत इत्यस्ति
विपहाद्यनुभव इत्यर्थ । नन्वर्थवादस्यपदानामवान्तरससर्गबोधकत्व विना

नैव वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
 एवैनं भूति गमयति इत्येषामर्थवादगताना पदाना न हि
 भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि
 वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एव विशिष्ट-
 दैवत्यमिदं कर्मेति विधि स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थ
 प्रमाणान्तरगोचरी भवति तत्र तदनुवादेनार्थवाद प्रवर्तते ।
 यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति
 तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-
 न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थ-
 वाद् आश्रयणीयो न गुणानुवाद । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः ।
 अपि च, विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवीषि चोदयद्भिरपे-
 न्मितमिन्द्रादीना स्वरूप, न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेत-

साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह । यथा ह्येति । साक्षादन्वयायोग दर्श
 यति । न ह्येति । अर्थवादात् सर्वत्र यदृश्यमाशङ्कार्थवादान् विभ-
 जते । तदुयत्वेति । तत्रार्थवादेश यत्राग्निर्हिंसस्य भेषजमित्यादावि-
 त्यथ । आदित्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्त्वगुणवाद , यत्र
 वज्रहस्त परन्दर इत्यादौ मानान्तरसम्बादविसम्बादौ न स्त तत्र भूतार्थ-
 वाद इत्यर्थ , इति विन्द्येत्यध्याहार । विमर्हार्थवाद स्वार्थेऽपि
 तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्य-
 यत् इति व्याय मन्त्रेष्वितिदिशति । एतेनेति । वेदः। नानुवादगुण-
 वादाना निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे व क्यभेदोऽवान्तरार्थस्य
 सङ्घावाक्यार्थत्वादिति भाव । विध्यन्नुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविष्यहो-
 ऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति । ननु क्षेत्रे तन्ने कर्माणि विधि,फल

स्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देव-
तायै हविं प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै
हविर्गृहीतं स्यात्ता ध्यायेद्वषट्करिष्यन्विति । न च शब्दमात्र-
मर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवा-
दयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन
प्रत्याख्यातुं युक्तं । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण
सम्भवनमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्च-
यितुं । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्ष-
मपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः
प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानां
मिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स

विना अनुपपन्न इति भवतु यत्तु इ खेन सन्निवृत्तिमन्वर्थवदसिद्धं स्वर्गो
विधिप्रमाणकं विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह । न हीति ।
उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्यं इत्यत्र श्रुतिमप्याह ।
यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रहो द्रष्टव्यः । किञ्च कर्मप्रकरण-
पाठात् विग्रहप्रसक्तिं प्रयाजवत् कर्माङ्गीत्वेनाङ्गीकार्यता, विना कर्मा-
पूर्वासिद्धे । किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवता त्वक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति
भक्तिरयुक्तेत्याह । न च शब्देति । न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं
विग्रहेत्येति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्ययोगात्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षाया
मन्त्रादिप्रसिद्धविग्रहोऽङ्गीकार्यं इत्याह । तत्रेति । एव मन्त्रार्थवाद-
मूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह । इतिहासेति । प्रमाण-
त्वेन सम्भवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमधीतज्ञा-
सादेर्भूलमित्याह । प्रत्यक्षेति । व्यासादयो वेदादिप्रत्यक्षमनुत्वात् प्रमाण-
त्वाद्वाहदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति । यस्मिन्वादिना । सर्वं षटा-

जगद्वैचित्र्य प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च मान्यदापि सार्वभौम-
 क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचोदना उपबन्धात् ।
 इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यवस्थितप्रायान् वर्षात्रमधर्मान्
 प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधादिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् ।
 तस्माद्भूमौत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्ष व्यवजह्नुर्गिति
 श्लिष्यते । अपि च स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इ-
 त्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैस्त्वर्थ्यप्राप्तिफलक, स्वार्थ्यमानो न
 शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुं । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं
 प्रत्याख्यापयति ॥

“पृथ्व्यग्नेजोऽनिलखे समुत्थिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु

प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीरं” इति ॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिना सामर्थ्यं नास्त्वर्द्धयिन

भिन्न वस्तुतात् घटवदिति जगद्वैचित्र्य नास्त्यपि च ब्रूतुं । तथा
 क्षत्रियाभाव वर्षात्रनाभाव वर्षात्रनाद्यव्यवस्थाञ्च ब्रूयात् निरङ्कुशवद्वि-
 त्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य
 बाध इत्यर्थं । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह । अपि
 चेति । मन्त्रजपात् देवसान्निध्यं तत्प्रत्यापण चेति सूत्रार्थं । योगमाहा-
 त्म्यस्य श्रुतिस्मृतिविद्वत्त्वात् योगिनामपि देवादिप्रत्यक्षमित्याह । योग
 इति । पाटतलादाजानोर्जानोरानाभेर्नाभेरापीव पीषायाश्चाकेशप्ररोह
 नतश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाग्नि-
 मादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्त तेजोमय शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रो-
 गादिस्वार्थं इत्यर्थं । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विप्रहे मानमित्याह ।
 कोक्तेति । अधिकरणार्थमुपसङ्गरति । तस्मादिति । चिन्ताया फलमाह ।

सामर्थ्येनोपमातु युक्तम्, तस्मात् समूलमितिहासपुराणम् ।
लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता,
तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीना विग्रहवत्त्वाद्यवगम ।
ततश्चाथेत्वादिस्मभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया
मधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यथैवमेवोपपद्यन्ते ॥

शुभस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते
हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
स्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्या
प्यधिकार, स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितु इदमधिकरण-
मागम्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकार, स्यादिति तावत् प्राप्तं,
अर्थत्वसामर्थ्ययो सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्तृत्वं इति-
क्रमेति । एतमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्त्वेव देवत्वप्राप्तिद्वारा
सुक्लफलान्युपासनादि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रम
सम्बन्धिनोपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्वायात् प्रवृत्ति
सिद्धिरिति भावः ॥

शुभस्य सूच्यते हि । पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह । अथेति । पूर्वत्व
देवादीनाम् अधिकारसिद्धयर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थं विग्रहादौ समन्व-
योक्त्या वेदानानामपि भूतार्थं ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृत, अत्रापि शूद्र-
शब्दस्य श्रौतस्य चतिये समन्वयोक्त्या स दृढीकृत इत्यधिकरणद्वयस्य प्रास-
ङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् । पूर्वपक्षे शूद्र-
स्याऽपि द्विजवहेदानान्श्रवणे प्रवृत्ति, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम्,
अत्र वेदान्तविचारो विषय, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति सम्भवा-
सम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना । तस्मा-
दनन्तित्वादनवक्तृत्वोऽसमर्थ । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगास्त्रिजादपि

वत् शूद्रो विद्यायामनवल्लभ इति निषेधाश्रवणात् । यज्ञ कर्म
स्वनाधिकारकारणं शूद्रस्यानगित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्थाप-
वादकं । न ह्यावहनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोहलकं, सर्व्वगविद्यायाश्च
जानश्रुति पौत्रायण्यं शूद्रेषु शूद्रशब्देन परामृशति 'अह
हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति । विदूरप्रभृतयश्च
शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्ना स्मर्यन्ते, तस्मा
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येव प्राप्ते ह्यसौ । न शूद्रस्याधि-
कारी वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदः

शूद्रस्याधिकार इत्याह । भवति चेति । जानश्रुति किंन षट् शतं नि-
गदा रयञ्च रैङ्गाय गुरवे निवेद्य सा शिष्यबेल्लुवाच, ततो रेङ्गो विपुल-
कल्याणीं सन् इदमुवाच । अह्नेति निपात खेटार्थः । हारेण निष्केन
युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभि सह हे शूद्र । तवैवास्तुं नि-
त्येनामेन सम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भव अथित्वादिसम्भवे अथ
साधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेतान्निङ्गादित्याह ।
तस्मादिति । सूत्रादहारेव सिद्धान्तयति । न शूद्रस्याधिकार इत्या-
दित्वा । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना
संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वदार्थविचारेषु शास्त्रीय सामर्थ्यं तद-
भावान् शूद्रस्यार्थित्वादिसम्भवन्याय सिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार-
इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य
वेदार्थेषु विधिवधिकारो नाम्यस्य अधीतवेदस्यापि, वेदायानुष्ठानाधि-
कारेऽध्ययनविधिवेयर्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु
श्रवणादिविधिषु शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवत्स्वरूप-
स्याध्ययनविधिविषयस्य सामर्थ्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यन्नपद-

र्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वक-
त्वाद्देवाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णात्यविषयत्वात् । यच्च
र्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्य-
मपि न लौकिक केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽथे
शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्या
व्ययननिर्वाकरणेन निर्वाक्यतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनव-
क्तृ म इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्द्विद्यायामप्यनवक्तृ मत्व द्योतयति
न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुन सवर्गविद्याया शूद्रशब्द
श्रवणं निङ्ग मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायैकतेर्हि
निङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति । कामञ्चाय

वशाधोपलक्षणार्थमाह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्ये
तच्छब्दपरामर्शेन्यायस्य यत्रब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थ । पूर्वोक्तं निङ्ग
दधयति । यदिदं । असामर्थ्यन्यायेनार्थत्वादिसम्भवान्यायस्य निरस्त
त्वादित्यर्थ । ननु निषाद स्थपति याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषाद
शब्दात् निषादस्तेषाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्व-
त्ताशङ्क्य सवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । तादात्म्येति । तादृश्य
त्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थ । वस्तुतस्तु* विधिवाक्यस्यत्वात्त्रिषादशब्दो-
पधिकारिसमर्पक, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिका
रिण्य बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनाप्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वा-
सम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति । अर्थवादेति । तर्हि शूद्रशब्द
स्यात् श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह । शक्यते चेत्यादिना ।
जानश्रुतिर्नाम राजा निषादसमये राज्ञौ प्रासादतले सुष्याप, तदा तदो-
दान्नदानादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हृसा भूत्वा मनोरूपेण
तस्योपरि आजगमु, तेषु पाञ्चात्यो हंसोऽप्येसर हंसम् उवाच, भो भी
मद्राक्ष । किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेज स्वर्गं व्याप्तं स्थितं तत् त्वा

शूद्रशब्दः सर्वगर्वविद्यायामेवैकस्या शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कचिदप्यय शूद्रमधिकर्तुं सुत्सङ्गते । शक्यं चाय शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितु । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सन्त सयुग्वा नमिव रैङ्गमात्येत्यस्माद् सवाक्यादात्मनोऽनादर श्रुतवती जानश्रुते पौत्रायणस्य शुगुत्पदे ताच्छ्री रैङ्ग शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्भवात्मनः परोक्षज्ञानस्य स्थापनायेति गम्यते, जाति शूद्रस्थानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रावे शुचा वा रैङ्गमभिदुद्राविति शूद्रावयवार्थमम्भवात् कृत्कार्यस्य चानम्भवात् । इत्यने चायमर्थोऽस्यामात्यायिकायाम् ॥

धृष्यति न गच्छति, तमयेसर उवाच, कमप्येन वरः न विद्याज्ञान सन्तम् अरे सयुग्वा न युग्वा गन्त्री एकटी तथा सङ्ग स्थित रैङ्गमिवतद्वचन मात्य । रैङ्गस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रम नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थ । अस्मद्वचनात् खलो राजा शकटलिङ्गेन रैङ्ग ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति ह्मनामभिप्राय । क उ अरे इति पदच्छेद । उशब्दोऽप्यर्थ । तेषा ह्मनामनादरवाक्यमवस्थात् अस्मत् राज्ञ शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैङ्गेन सूच्यते, हीति सूत्रान्वय । श्रुतयौगिकाथलाभे सति अन्वितनरूढधर्माच्छब्द इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्द । तदाद्रवणात्तया गवा आद्रवणात् । शूद्र शोक प्राप्त्वान् । शुचा दा कर्त्तव्यं राजा अभिद्व प्राप् । शुचा व करणेन रैङ्ग गतवानित्यर्थ ॥

क्षत्रियत्वगतेऽप्युत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रौ जातश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणानिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उत्तरत्र हि भवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । अथ च शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणाश्च काक्षसेनिं सूदेन परिविश्यमानौ ब्रह्मचारी विभिन्न इति । चैत्ररथित्व चाभिप्रतारिणा कापेययोगाद्भवगन्तव्यम्, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः । एतेन नै चैत्ररथं कापेया अथाजयन्ति । समानान्वययाजिनाश्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथिनर्मैक क्षत्रपतिराजायत इति च क्षत्रजातित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे जिज्ञासाह । क्षत्रियेति । भवर्गविद्याविध्यनन्तरमघार्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापत्य कापेगेत्वं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च काक्षसेनरूपस्य सूदेन परिविश्यमानौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ वटुर्भिक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतामित्यत आह । चैत्ररथित्वञ्चेति । एतेन द्विरात्रेषेति छान्दोग्यश्रुत्येव पूर्वचित्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथवशत्वं निश्चीयते । राजवश्यानां हि प्रायेण पुरोहितदृश्यां याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्यभिप्रतारिणं चैत्ररथित्वं तावता कथं क्षत्रियत्वं त-

नाया विद्याया सङ्कीर्तनं जानञ्चुर्नरपि क्षत्रियत्व सूचयति ।
समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानञ्चुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्र-
स्याधिकारः ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारी यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संस्काराः परास्त्वन्ते, त होपनिष्ये अधीष्टि भगव इति हो-
पमसाद् ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा पर ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्प्राणयो भगवन्त पिप्पलादमुप-

त्वाह । तस्मादिति । चित्तरथादित्यर्थः । अन्ता सूत तस्य रेङ्गान्वेषणाय
प्रेषणम्, अक्षगोदानादिकञ्च जानञ्चुते क्षत्रियत्वे लिङ्गम् । अत्र शूद्र-
शब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥

तत्र लिङ्ग नरमाह । संस्कारति । उपनयन वदग्रहणाद् शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वसूक्तम् इह विद्यापहृषाङ्गस्थोपनयनसंस्कारस्य सवत् परा
मर्शात् शूद्रस्य तदभावश्च विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये अदिपदे-
नाध्ययनगुरुशुश्रूष दयो गृह्यन्ते । त शिष्यमाचार्य्य उपनीतवानित्यर्थः ।
नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रसुच्चारयन् मनस्कुमारमुपगत इत्याह । अ-
धीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगा, सगुणब्रह्मनिष्ठा
पर निर्गुण ब्रह्मान्वेषमाणा, एष पिप्पलाद तस्मिन्नासित सव वक्ष्य-
तीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः । ननु
ब्रह्मनरविद्यायाम् ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति अन्तेरनुप-
नीतस्याभ्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहेति । ते ह समि-
त्प्राणयः पृथ्व्याङ्गे प्रतिचक्रन्ति इति पृथ्व्याङ्गे ब्रह्मणा उपनयनार्थमा

सन्ना इति च ताम् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
भवति । शूद्रस्य च सस्काराभावोऽभिलष्यते, शूद्रश्चतुर्थो वर्णो
एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च
सस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्धारिते जाबाल गौतम उपनेतुमनुशामितुश्च प्रवृत्ते, नैत-
दब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोऽस्याहरोप त्वा नैथ्ये न
सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

मता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनतर्थेनोत्तमवर्णां
अनुपनयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एकजातिं अनुप-
नीतम् । पातकम् अभिष्यभक्ष्यकृतम् । सत्यकामः किल मृतपितृको जा-
बाला मातरमपृच्छत् किगोत्रोऽस्मीति, तं मातोवाच भर्तृसेवाव्यप-
नयाहमपि तव पितृगोत्रं न जानामि जाबाला त्वं नामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमस्मीति एतावच्छ्रुत्वास्मीति, ततः स जाबालो गौतममागत्य
तेन किगोत्रोऽस्मीति पृष्ट उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वसति
परन्तु मे माता कथितम् उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जा-
बालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धा-
रितः । अत्राह्मण्य एतत्सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति निर्धार्यं, हे
सौम्य । सत्यात् त्वन्माता सत्यं न त्वक्तवानसि, अतस्त्वाशुपनेथ्ये तदर्थं
समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेः लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तद-
भावेति ॥ १

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतञ्च ॥ ३८ ॥

इतञ्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः अवणाध्ययनार्थं प्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेध तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावदथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्या श्रोत्रप्रतिपूरणमिति, पद्यु इ वा एतत् प्रकृतानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येत्यमिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथं श्रुतिमधीयीत । भवति चोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय मति दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च । येषां पुन पूर्वकृतस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानात्मन्तिक्षेपा न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुः, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । आवयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे

स्मृत्वा अवणादिनिषेधाच्च, नाधिकार इत्याह । अवयेति । अस्य शूद्रस्य द्विजैः पद्यमान वेद प्रमादाच्छ्रवत सीसलाजाभ्या तप्राभ्या श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तं सञ्चारिण्यु रूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मति वदार्थज्ञानम् । दानं निष्पन्नं निषिध्यते शूद्रस्य नमत्तिकन्तु दानमस्यैव । यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति वत्साह । येषामिति । सिद्धानां सिद्धे-

चातुर्वर्ण्यविचारश्चरन्नात् । वेदपूर्वकस्तु नाख्यधिकारः श्रु-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३६ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतमेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणा वर्तयिष्यामः । यदिह किञ्च जगत् सर्वं
प्राण एजति निःसृत महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते-
भवन्तीति । एतद्वाक्यं एज कम्पन इति धात्वर्थानुगमात्
नक्षित । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्यन्दते ।
महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दित उद्यत, तद्विज्ञानाच्चाद्यत-
त्वप्राप्तिरिति श्रूयत । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारं क्रियमाणे प्राप्त तावत् प्रसिद्धे पञ्च-
दन्तिर्वास्तु प्राण इति, प्रसिद्धे रेव चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं
माहात्म्यं सङ्गीर्यते । वायु सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ वायौ

इति पञ्चवृत्तस्य साधने श्रुते कथं ज्ञान नव्यव्यक्तित्वत आह । आ-
शयेदिति ॥

कम्पनात्, अस्मापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्यारह । अवसित इति ।
अभास इत्यर्थ । काठक पठति । यदिदमिति । सर्वं जगत् प्राणात्
निःसृत उत्पद्य प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च
प्राणाख्य कारणं महद्भयं विभेद्यस्यादिति भयम् । तस्मिन् भयहेतुत्वे
एतन्माह । वज्रमिति । यथोद्यत वज्रं भय तथेत्यर्थ । यत्र तत्रा-
याख्यं वज्रं निविशेत् विदुको उक्ता भवन्तीत्याह ॥ य इति । नन्वस्मिन्
शब्दे कथमिदं वाक्यस्य दृष्टमित्यत आह । एतदिति । एतत्पर्यस्य
स्मृतितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थ । प्रासङ्गिकाधि-
कारविचाराख्यं सङ्गतिर्नापेक्षितेति शब्दादेरप्रसित इत्यनेनोच्यते ।
वलाङ्गुषवाक्ये जीवास्तुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थं इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-

प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं
वज्रमुत्पद्यते । वायौ हि पर्यन्त्यभावेन विवर्त्तमाने विद्युत्स-
नयित्नुष्टुष्ट्यशनयो निवर्त्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव
चेदमष्टतत्वम् । तथा हि श्रुत्यन्तरम् वायुरेव व्यष्टिर्वायुः सम-
ष्टिरप्युनष्टेत्युञ्जयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह प्रति-
पत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूम । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्य, कुतः
पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि त्रय्यभागयोर्ब्रह्मैव निर्दि-
श्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराले वायु निर्दि-
श्यमान प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्म तदैवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोका श्रिता, सर्वे तद् नात्येति कश्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्ट तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एज-
तीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राण
शब्दोऽप्यय परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति, दर्शनात्,

नुवाट ऐक्यज्ञानार्थं सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्,
अतः प्राणोपास्तिपरं व क्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । प्रसिद्धे
पञ्चवृत्तिरिति । नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गान् प्राणश्रुति-
नीता, अत्रापि सर्वचेष्टामयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षा-
वसरो गताद्येत्वादिन्यत आह । वायोचेति । प्रतिष्ठाय स्थिति लब्धा
प्राणे वायौ निमित्ते जगत्सृजतीति प्रसिद्धं, अतः स्यष्ट ब्रह्मलिङ्ग
नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह । वाय्विति । व्यष्टिर्विशेष
समष्टि सामान्यम् । सूत्राद्वाहुरेव सिद्धान्त प्रतिजानीते । ब्रह्मैवेति ।
पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतातुष्टहीत सर्वाश्रयत्वं लिङ्ग वाक्यभेदकप्राण-

एज्यित्वत्वमपीद परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथा-
चोक्तम्,

“न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन ।

इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरत्रापि,

“भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्द्देच्यते न वायुः, मवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा
भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भय वज्रमुद्यतमिति
च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्द्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽ-
प्ययभयहेतुत्वमामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव
शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन
जनो नियमेन राजादशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायु-
सूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्माणो विभ्यन्त्रियमेन स्वव्यापारे
प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषय
श्रुत्यन्तरम्,

“भीषास्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

सुतेर्बाधकमित्याह । पूर्वत्वत्त्वादिना । *शुक्र स्वप्रकाशम् । तदु नात्येति
ब्रह्मानाश्रित कोऽपि लोको नास्ति वेत्तु कारार्थः । सौत्वलिङ्ग व्याचष्टे ।
एज्यित्वत्वमिति । मवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्चरणादपि प्राण परात्मै-
वेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्द कथमित्याशङ्क्य गौणमित्याह । वज्रशब्द
इति । इहदारण्यके वायुरेव व्यष्टिरित्यत्रापुनर्दत्तुमिति अपमृत्यु-
जयरूपभाषेति कथममृतत्वमुच्यते न सुखाश्चतस्रम् । तत्रैव वायुपास्ति

किं तावत् प्राप्तम्, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कृत
 तत्र ज्योतिःशब्दस्य कृत्वत्वात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र
 हि प्रकरणान् ज्योति शब्द स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ।
 न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा
 च नाडीखण्डे, अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव
 रश्मिभिरुर्द्धमाक्रमत इति मुसुचोरादित्यप्राप्तिरभिहिता,
 तस्मात् प्रसिद्धमेव तेजो ज्योति शब्दवाच्यमिति, एव प्राप्ते ब्रूम ।
 परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह प्रक-
 रणं वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । य आत्मापहतपाप्मेत्यपहत-
 पाप्मत्वादिगुणकत्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञा

व क्रो प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसाभानाधिकरणत्वात् स्वार्थत्याग कृत-
 स्तयात्र स्वापत्यागे रेत्यदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थ । ज्योति श्रुतेरनुयाह-
 कत्वेनाचिरादिमागस्थत्वं लक्ष्ममाह । तथा चेति । ता वा एता हृदयस्य
 नाद्य कण्ठकपालादीनां रश्मानाञ्च मिथ सन्नेषसक्ता अथ कक्षा-
 नापानन्तर यत्र काले एतन्मरणं यथा स्नात्तथोत्क्रामति अथ तदा एते
 नाडीमन्त्रेण रश्मिभिरुर्द्धं सन्न परि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोक
 द्वारभूत गच्छति इत्यभिहितं, तद्यथापि शरीरात् समुत्थाय कृत्वापर
 ज्योतिरादित्याख्यसुपसम्पद्य तद्द्वारं ब्रह्मलोक गत्वा स्वस्वरूपेणाभि-
 निष्पद्यत इति वक्तव्यम् । समुत्थायोपसम्पद्येति ज्ञानश्रुतिभ्यां ज्योति-
 योऽचिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थं । अतो मार्गस्थसूर्योपास्तया क्रम-
 सक्तिपर वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । एवमिति । व्येष्टव्यत्वेनोप-
 क्रान्त्यात्मेव न ज्योति शब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वोक्तोनेक-
 वाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुसृष्टीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदेक-

सितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानादेतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुसन्धानात्, अशरीर वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्मृशत इति च अशरीरतायै ज्योति सम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योति, स उत्तम पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तु सुसुक्ष्मोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिरसम्बन्धात् । न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्याम ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तम् ब्रह्म तददृशत स आत्मेति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्द पर ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः ।

ज्योति अतिर्वाधेति भाव । अशरीरत्व फलानुद्गात ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह । अशरीरमिति । न च सूर्यप्राप्ता क्रमेणाशरीरत्वस्यादिति वाच्य, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तलिङ्ग दूषयति । यत्निति । नास्तीत्युक्ते दक्षरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स नामाक्षर इति युक्ता सूर्योक्ति अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यावामर्चिरादिमतिस्त्वसूर्यस्थानत्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यत्यासिन स्वरूपसाक्षात्कृत्य पर ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यते इति व्याख्येयमिति भाव ॥

आकाशोऽप्यपदेशात् । ह न्दीग्यसुदाहरति । आकाश इति । यद्योपक्रमश्रुत्यात् ज्योति श्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । भूतेति । भूतेर्गुणैराकाशोपासिर्निर्गुण-

आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावका-
शदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् । स्रष्टृत्वादेश्च स्रष्टृस्य
ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते । परमेव
ब्रह्मोहाकाशशब्द भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यप-
देशात्, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूत-
माकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यत्रामरूपाभ्यामर्था-
न्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृ-
तत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र
सम्भवति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णीति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्ष नाम-
रूपविषयनिर्वोदत्वमस्ति । वाढमस्ति अभेदस्त्वत्तं विवक्षितं ।
नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभि-

ब्रह्मज्ञानचेत्युभयत्र फलम् । अत्र काशस्तद्विज्ञातित्वेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
नददत्त स्रष्टृलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति । स्रष्टृत्वादेश्चेति । वै
नामेति प्रसिद्धलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यां
मनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो यत्नः । यत्र ब्रह्मप्रमाणसवादस्तत्र वाक्यस्य
तात्पर्यमिति निर्णयार्थादिति सिद्धान्तयति । परमेवेत्यादिना । नामरूपे
शब्दार्थौ, तदन्तर्पातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । नामादि-
कर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विन्द्रिये । अनेन जीव-
नेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति
वाढमिति । ब्रह्मोक्तं स्रष्टृलिङ्गं नास्तीति तत्राह । नामेति । नन्वि-
दुनश्चित्तस्तादाह । आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं विकारः । अत्रा-

हितं भवति । तत् ब्रह्म तदस्त्वं स आत्मेति च ब्रह्मवाद्स्य
लिङ्गानि । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यस्याय प्रपञ्च ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, वृहदारण्यके पष्ठे प्रपाठके कतम
आत्मेति योऽयं विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यु
पक्रमस्य भूयानात्मविषय प्रपञ्च कृतः । तत् किं संसारिस्वरू-
पमीवान्वाख्यानपरं वाक्यमुताससारिस्वरूपप्रतिपादनपर-
मिति विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति ।
कृतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमय
प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मार्थं ऽपि
बुद्धान्तादवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येव प्राप्ते ब्रूमः ।
परमेस्वरगोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरं,

काशब्दस्य ब्रह्मणि एति सिद्धवत्त्वत् तत्र सशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति
न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । अहधीगर्भेषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने
याश्च वल्कराह । योऽयमिति । विज्ञान बुद्धिस्तत्रयस्तत्प्रायः,
अप्रमी अतिरकार्थी प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदः,
नाह । अन्तर्ज्योतिः १९ । पुरुष पूरण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दृश-
नान्त् सशयः नाह । तत् भिन्निति । पूर्वत्व नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकार्थो
ब्रह्मेत्युक्ते तदयुक्तं, प्राप्तेना नासम्परिवृत्त इति अभिज्ञे ऽपि जीवा-
त्त्वेन भेदोक्तिवदौपचारिभेदोक्तिसम्भवादित्याद्येपसङ्गतिः । पूर्व-

कस्मात्, सुषुप्तावत्क्रान्तौ च शारीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्य-
पदेशात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषं प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो
न वाच्य किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं
व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् वा
ज्ञाभ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञ पर-
मेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रजया नित्यमवियोगात् तथोक्ता-
न्तावप्ययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याती
ति जीवाङ्गेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर व्यपदिशति, तत्रापि
शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्त, स एव पर-
मेश्वरः, तस्मात् सुषुप्तक्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर
एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीर-
लिङ्गात् तत्परत्वस्य वाक्यस्येति, अत्र लूमः । उपक्रमे तावत्
योऽयं विज्ञानमय प्राणेष्विति न भस्मरिस्वरूप विवक्षितम्,

पक्षे कर्मकृत् जीवस्तुति मिह न्ने जीवानुवादेन तत्र कल्पितभेदमिदं
प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैश्वर्यमिति रिति फल, बुद्धान्तो जायदवस्था ।
आदिमध्यावसानेषु जीवोक्ते जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान-
न्वयति । परमेश्वरेत्यादिना । वाक्यस्य जीवस्तावकं ज.वाङ्गेदेन प्राज्ञ-
स्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो भात ज्ञातस्यैव ज्ञातानुवादे-
नाज्ञात मतिपादनीयं अपूर्वे वाक्यतात्पर्यमिति न्याय-दिति सिद्धान्त-
तात्पर्यम् । पुरुष शरीर प्राज्ञो जीव इति भ्रान्ति वरयति । तत्र
पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसङ्गे निर्दिधायोगात् पुरुषो जीव एव
प्रसक्त इत्यपर एवेत्यर्थः । अन्यादुदेऽभिहित उत्सर्जनं शरीरान

किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति,
 यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येषमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारि
 धर्मनिराकरणपरा लभ्यते । तद्योपसंहारेऽपि यद्योपक्रममेवो-
 पसहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
 प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स
 वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित
 इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्व-
 रूपविवक्षा मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापित प्रतीचीमपि
 दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वम्
 संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वञ्च
 विवक्षति । कथमेतदवगम्यते । यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रू-
 षीति पदे पदे पृच्छति, यच्चानन्वागतस्ते न भवति असङ्गो
 ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति । अनन्वागतं पुर्येनान-
 न्वागतं प्रापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भव-

शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्या ध्यायतीव चकन्त्या चलतीव । वस्तुत
 सर्वविक्रियान्मन्य इत्युक्तेर्भ संसारिणि तात्पर्यमित्याह । यत इति ।
 उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽर्थैक्यं विवक्षितमित्याह तथेति । व्याचष्टे ।
 योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिहारैक्यपरत्वात् न जीव-
 सिद्धत्वमित्याह ; यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत
 इत्याह ; यदत ऊर्ध्वमिति । कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः । भव-
 तीति । चेति, यद्यस्माद्वक्ति तस्मात्तदवगम्यत इति योजना । तेना-
 वस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वात् । सुषुप्तावस्थात्मकत्व

तीति च, तस्मादससारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यव
गन्तव्यम् ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ।
यद्वाक्ये वाक्ये पत्यादिशब्दा अस्मिन्सारिस्वरूपप्रतिपादनाः सं
सारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । स सर्वस्य वगी सर्वस्ये-
शान्, सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका अससारिस्वभावप्रति
पादनपरा । सन् साधुना कर्मणा भूयान्ना एवमाधुना कनी
यानित्येवजातीयका ससारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसं
सारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीय, पाद ॥

पुण्यपापाभ्यामस्य, च भवति । इह यस्मात् आत्मा सुषुप्तो सर्वशोकातीत
तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति शब्दार्थः ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेतुर्निरमाह । पत्यादीति । सूत्र
व्याचष्टे । इतश्चेति । वशो स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत्तु । रेशानो
निवसनशक्तिमान् । शक्ते कार्यमाधिपत्याक्ति भेद । तस्माच्छोधित-
त्वमर्थको षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्याख्याया भाष्यरत्नप्रभाया प्रथम-
ध्याये तृतीय पाद सप्त म् ॥

ॐ नमः परमात्मने

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीर-
रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिप्रायु ब्रह्मणो लक्षणासुक्त "जन्माद्यस्य
यतः" इति, तल्लक्षणे प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्द-
त्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यञ्च वेदान्त-
वाक्यानां ब्रह्मकारणवाद प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवाद प्र-
तीति प्रपञ्चित गतेन ग्रन्थेन । इदन्विदानीमवशिष्टमाश-
ङ्कते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्व तदसिद्धम्, कासुचिच्छाखासु
प्रधानमप्रपञ्चाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्व वेदसिद्धमेव मङ्गलि. परमर्षिभिः कपिल-

श्रीं ब्रह्मणे नम ।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधार च कारणम् ।

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

अस्मिन् पादेऽधिकरणत्वस्योक्त्याधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं उक्तमनु-
वदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दश्रुत्यन्वयेनेत्यथ ।
रेणत्वधिकरणे गतिसामान्यशब्दत्वञ्च प्रतिज्ञात, तत्र ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अथुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य
निरूप्यत इत्युक्तौपसङ्गतिः । तैमाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां
समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिमध्यधिकरणत्वस्य चेत्वा ।
अत्रुच्यक्तपदं विषय । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति कृति-
प्रकरणार्थां सयवे पर्वनप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा यथाध्यायस्य दर्शितं

प्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रमज्जते । तद्यावत्तेषां शब्दानां
 मन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारण-
 मिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्श-
 यितुं परमन्दर्भं प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमाननिरू-
 पितमपि प्रधानमेतेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके-
 हि पठ्यते, “महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर” इति ।
 तत्र य एव यन्नामानो यत्कर्मकाश्च महदव्यक्तपुरुषा स्मृतिप्र-
 मिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धे
 शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति-
 प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दत्वादशब्दत्वमनुपपन्नं,
 तदेव च जगतः कारणं, श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्
 नैतदेव । न च्छत्रं यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं
 प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्र-

तद्वदव्यक्तपदमस्मिन् प्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति ।
 अपिपशब्दत ब्रह्माप्तीकारेण यमशब्दोक्तैप इति सूत्रयति । तथा च
 प्रमद्व्यप्रधानयाविकल्पेन कारणं तात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति
 नियमसिद्धिं फल सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवक । पदविचारत्वा-
 दधिकरणानामतत्यादसङ्गतिर्वीध्या, स्मार्त्तकर्मरूढिभ्याम् अव्यक्तशब्-
 दप्रधानपर । शब्दस्यशादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह । शब्दाऽऽति ।
 प्रधानस्य वेदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह । नदेवेति । अज-
 सकामित्याद्या श्रुति, हेतु प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृति परत्यं
 तज्जडप्रकृतिकमितिन्याय, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरितिभ ५ ।
 सूत्रे नञ्प्रथ वदन् सिद्धान्तयति । नेतर्दिति । प्रधानं वादः - त्वं

त्यभिज्ञायते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्य
स्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ।
या तु प्रधानवादिना रूढि, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती
न वेदार्थनिरूपणे कारणभाव प्रतिपद्यते । न च क्रममात्र-
मामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने ।
न ह्यखस्थाने गा पश्यन्मखोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरण
निरूपणायां चात्र न परपरिकल्पित प्रधानं प्रतीयते शरीर
रूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीर ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्त-
गच्छेन परिगृह्यते । कुतः, प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा

नात्यथोभाव हेतुमाह । न हीति । ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्दे-
दिकत्वमित्यत आह । न ह्येति । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभि-
ज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह ।
न चेति । रूढ्या तद्गीरित्याशङ्क्य रूढि किलौक्तिकी स्मार्ता वा, नाद्य
रूपम् । न चेति । द्वितीय प्रत्याह । या त्विति । पुरुषसङ्केतो नाना
पदवदार्थनिरूपयहेतु, पुमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थ । यस्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभि-
ज्ञया क्रमिकार्थ स्मार्त एवेति तत्राह । न च क्रमेति । स्थानात्तद्रूपप्रत्य-
भिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयाच्चजो व्यत्यासेनात्तद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य
प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थ । पूर्वपक्षरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति
तस्य धीनास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानम्
इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह । प्रकरणेति । शरीरमेव
रूपकणु रथसादृश्येन विन्यस्त शरीररूपकविन्यस्त, तस्य पूर्ववाक्ये स्मार्त
पुद्गलेन व्यस्थानपतितस्यात्वापि मध्यस्थेनाव्यक्तगच्छेन पश्यणाच्च प्रधानस्य
रूढिप्रतिपत्तिरिति सूत्रार्थ । स्मार्तक्रम क्रिमिति त्यक्तव्य इत्याशङ्क्य श्रौत-

ज्ञानन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीना रथिरथादिरूपककल्पितं
दर्शयति,

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीर रथमेव तु ।

बुद्धि तु सारथि विद्धि मन प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयास्तेषु गोचरान् ।

आभेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याङ्गर्भनीषिण ” ॥ इति ।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसयतै, ससारमधिगच्छति । संयतैस्त्व-
ध्वन पार तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, कि
तदध्वनः पार विष्णोः परम पदमित्यस्यामाकाङ्क्षाया तेभ्य एव
प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पार तत
विष्णोः परमं पद दर्शयति ।

“इन्द्रियेभ्य परा क्षर्या अर्थेभ्यश्च परं मन ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धे रात्मा महान् पर ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ।

क्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह । कुत इत्यादिना । तदुभय
विदृष्यति । तथा हीति । रूपककल्पितं सादृश्यकल्पना । प्रग्रहोऽत्र
रसना । यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी इति तदा मनसेन्द्रियहयान् विषय-
विषयमार्गादाकर्षति । विद्युर्विवेकी तदा मनोरसनावज्ञास्तान् प्रवर्त्तय
ति । मनस प्रग्रहत्व युक्तम् । तेषु हयेषु, गोचरान् मार्गान् । नन
स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् कि रथादिनेत्यत आह । आत्मेति । आत्मः
देह, देहादिषड्गकल्पनया भोक्तृत्व न स्वतोऽसङ्गत्वादित्यर्थ । अध्वन

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्या रथरूपककल्पनायामश्वा
दिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्यन्ते, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रि
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समान-
शब्दा एव अर्थास्त, ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वे न
निर्दिष्टास्ते षा चेन्द्रियेभ्यः परत्वं, इन्द्रियाणां च ग्रहत्व विष-
याणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धे, विषयेभ्यश्च मनस परत्व
मनोमूलत्वादिष्येन्द्रियव्यवहारस्य मनसस्त, परा बुद्धिः, बुद्धि
क्षारुह्य भोग्यजातं भोक्तारसुपमर्षति, बुद्धेरात्मा महान् पर
य स आत्मान रथिन विद्मीति रथित्वेनोपनिषत्, कुत, आत्म
शब्दात् भोक्तृश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्व चास्य
स्वामिन्वादुपपन्नम् । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्णबुद्धि र्व्यातिरीश्वर ।

प्रज्ञा संविच्चित्तश्चैव स्मृतिश्च परिपद्यते” ॥ इति स्मृतेः ।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकसुत्तरवाक्यमादत्ते । तेष्वेत्यादिना ।
शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधान गृह्यतामित्यत आह । तत्र ए
एवेति । एव प्रकरण शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति । तत्र
इन्द्रियेत्यादिना । अथाना पूर्वमनुक्तिशङ्का वाग्यन् परत्वमुपपादयति ।
अर्था इति । गृह्णन्ति पुरुषपशु बध्नन्तीति यद्वा इन्द्रियाणि । तेषा
ग्रहत्व विषयाधीनम् । असति विषये तेषां भक्तिश्चकारत्वात्, ततो य
हेभ्य श्रेष्ठा अतिग्रहण विषया इति वृद्धटारण्यके श्रवणात् । परत्व
श्रेष्ठ्याभिप्राय, न त्वान्तरत्वेनेति भाव । सविकल्पक ज्ञान मन, निवि
कल्पक निश्चयात्मिका बुद्धि, आत्मशब्दात् स एव बुद्धे पर, प्रत्यभि-
ज्ञायत इति शेष । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धि
महानित्याह । अथवेति । मननशक्तिर्व्यापिनो भाविनिश्चय ब्रह्म-

“यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं

यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासा बुद्धीना परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धियज्ञ-
योगेनैव गृहीता सती हि रुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अग्र-
दीशाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिन्नु पक्षे परमात्म-
विषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहण द्रष्टव्यम्
परमार्थतस्त परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेव शरी-
रमेवैक परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव
परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन् परिशिष्यमाणेनेहानेना-
व्यक्तशब्देन परिशिष्यमाण प्रकृत शरीरं दर्शयतीति गम्यते ।
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तु
शरीरादीना रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूप-
णेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

आत्मा भोग्यवर्गाश्च तात्कालिकनिश्चय कोर्त्तिशक्ति नियमनशक्ति
लैकालनिश्चय सविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थमाहिणी समष्टि
बुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येय बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह । य इति ।
नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराहमित्यत आह ।
सा चेति । हि रुक् पृथक् । पूर्व व्यष्टिर्बुद्धिभेदेनोक्तात् ततो भेदेन
परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्याता नेत्याह ।

वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमाय योगं दर्शयति ।

“यच्छेद्वाङ्मनसी प्रज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि” ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाच मनसि सयच्छेत् । वागादिवाचोन्द्रियव्यापारमुच्य मनोमाते णावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुख्यविकल्पदीपदर्शनेन ज्ञानशब्देदिताया बुद्ध्यावध्यवसायस्वभावाया धारयेत् । तामपि बुद्धि महत्यात्मनि भोक्तुर्यग्राया वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्य काठाय प्रतिष्ठापयेदिति । तदेव पूर्वापरालोचनाया नास्त्वय परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाश ॥

सृक्ष्मन्तु तदहत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्या शरीरव्यक्तशब्द न द्रव्य

एतस्मिन्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह । तदवगमिति । तत्पृर्वोक्तेषु पदपदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह । इतर णाति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागे व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्म-तत्त्वकल्परे अन्ये भेदवादिना प्रधानस्यावकाशो नास्तात्याह । शरीरेत्यादिना । भोगो वेदना काठकपन्थस्येक्यतात्यर्थे गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानज्ञेययोगविषयः । निङ्गानि भन्तीत्यह । तथा चैप इत्यादिना । अस्याममाधिपरिपाकजा । वागित्यत्व द्वितीयालोपश्चान्दस, मनसोऽतिदैर्घ्यञ्च ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्र व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना । काव्यकारण-

नमिति, इदमिदानीमाशङ्कते कथमव्यक्तशब्दाह्वं शरीरस्य यावता स्थलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहं अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मनिवह कारणात्मना शरीरं विवर्तते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाह्वत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भवात् सूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, एकतिशब्दश्च विकारं दृष्टवया गोभिः शीघ्रं मत्सर इति । तथा श्रुतिश्च तद्देहं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभक्तं जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपदीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगददमनभिव्यक्तनामरूपं वीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दाह्वमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दाह्वं प्रतिज्ञापितं । स एव तर्हि प्रधानकारणत्वात् एवं

योरभेदान्मूलप्रकृतिराचकाव्यक्तशब्देन प्रकारेण कथ्यते इत्यर्थः । माभिर्गोविकारपयोभिर्मत्सरसोमश्रीणात् मिश्रितकथ्यादिनिर्वायवत् । अत्रुक्त इति धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्यक्तात्मना कथस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह । श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रागवस्थायामिदं जगदव्यक्तमासीत् इति कथित्यर्थः । वीजरूपा शक्तिः सस्कारस्तदवस्था ॥

अपिसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । अत्राह्येत्यादनात् । तर्हि तदा, एव सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । इन्द्रा कल्पिता

मत्यापद्येत, अस्यैव जगतः प्रागवस्थाया प्रधानत्वेनाभ्युपगमा
दिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रा काञ्चित् प्रागवस्था
जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारण
वाद, परमेश्वराधीना त्वयमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युप
गम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि
सा । न हि तथा विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्ति-
रहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः,
विद्यया तस्या वीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा वी-
जशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासु-
षुम्निर्यस्या स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते समारिणो जीवा ।
तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन् खल्वक्षरे गा
र्याकाशं श्रोतश्च प्रोतश्चेति श्रुते । क्वचिदक्षरशब्देदित, अक्ष
रात् परत पर इति श्रुते । क्वचिन्मायेति सूचितं माया तु
प्रकृति विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता

तद्विशेष्येत्वङ्गीकाराद्वापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यत इत्यादिना । कू-
टस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थम् अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धुशक्तिव्यवस्थार्थ-
मपि सा स्वीकार्येत्याह । सुक्तानामिति । यद्वाशब्दशक्ति सा स्वीकार्या
ता विनैव स्रष्टौ सुक्ताना पुनर्ब्रह्मापत्तिर्निन्द्य । तस्या परकल्पितसत्त्व-
स्वतन्त्रप्रधानाद्देहव्ययमाह । अविद्यादिना । मायामयी प्रसिद्धमायोप-
मिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रत्वर्थ । जीवभेदोपाधित्वेनापि
सा स्वीकार्येत्याह । महासुषुम्निरिति । बुध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति
वक्ष्यति । अविद्याया श्रुतिमप्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादा-
काश । ज्ञान विना अन्ताभावादक्षरम् । विचितकारित्वान्मायेति भेद

हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणव्याश्रयत्वात् । नदिद महतः
 परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतं यदा हैरण्यगर्भी ब्र-
 ह्मिर्महान्, यदा तु जीवो महाभादाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभा-
 वस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या स्याव्यक्तं अविद्या-
 वच्चे च जीवस्य सर्वं संश्लेषव्यवहारं सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्तं
 गतं महतः परत्वमभेदापचारात् तादृकारे शरीरे परिजल्प्य-
 त । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात् ।
 परिगृह्यत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, 'द्विविधं हि शरीर-
 स्थानं सूक्ष्मञ्च यद्विदसूपलभ्यत । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते तद-
 न्तरप्रतिपत्तौ रक्षति सम्परिष्वक्तं' प्रश्नानिरूपणाभ्यामिति ।
 तच्चेभ्यमपि शरीरमभिधेयात् पूर्वं रथत्वेन सङ्कीर्तितं, इह
 तु सूक्ष्ममव्यक्तगण्डेन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तगण्डात्त्वात्

इदानीमपिप्रायाः ब्रह्माभेदान्त्वत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेन व्यक्तशब्दार्थत्वमहं ।
 अयमेति । तस्य महत्परत्व कथमित्यत आह । तद्विदमिति । यदा
 ब्रह्मिर्महान् यदा तद्वेत्तात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपर-
 तन्त्रत्वादुपाधे प्रतिबिम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । हेतुस्फटयति ।
 अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किञ्च न तदहं । तद्वेति ।
 नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वपरत्वञ्च किमिति नोच्यते तत्राह ।
 सत्यमेति । सूक्ष्मव्यक्तस्य उत्तिक्रियाख्यानसुत्यापयति । अन्ये त्विति,
 पञ्चोक्तभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति
 जावन्निद्रास्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन दत्तो
 गच्छति परलोकमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात्परत्वम् इत्याशङ्क-

तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वं यथा
 अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति ।
 तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्व रथत्वेन सङ्कीर्ति-
 तत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः, कथं सूक्ष्ममेव शरी-
 रमिह शृङ्खलते न पुनः स्थूलमधीति । आपन्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं
 प्रभवामो नान्नात पर्यनुयोक्तुं, आन्नातश्चाव्यक्तपद सूक्ष्ममेव
 प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्यत्तत्वात् तस्येति चेत् न, एक-
 वाक्यतामनीपद्यं कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्र-
 क्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति,
 तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्ष
 सखन्त्रेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुत

द्वितीयसूत्रे व्याचष्टे । तदधीनत्वाच्च इति । अर्थवदिति । सूत्रस्थदृष्टान्त-
 माह । दधेति । तद्व्याख्यानं दूषयति । तैरिति । अव्यक्तपदवशात्
 प्रकृतमपि स्थूलत्वव्यत इति शङ्कते । आन्नातस्येति । एकार्थबोधकानां
 शब्दानां मिथ आकाङ्क्षायां एकस्यां बुद्ध्यावाहकत्वमेकवाक्यता, तव मते
 तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते । नेति । तां विनापि
 अर्थधी किं न स्यादित्यत आह । न हीति । शरीरशब्देन दृष्ट्या स्थूल
 प्रकृत तस्य ज्ञानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्माव्यक्तपदेन पश्यममव्याय स्यादि-
 त्यर्थः । अस्त्वैकवाक्यतेत्यत आह । न चेति । तत किं तदाह ।
 तत्रेति । आकाङ्क्षायां वाक्येकवाक्यत्वे चति प्रकृत शरीरद्वयमव्यक्तपदेन
 दाह्यम् आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादिति भावः । अनात्मनिश्चयं युद्धि तदथ

आन्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं, दुःशोधत्वात्
सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टवीभत्सतया सुशो-
धत्वादुग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधन कस्यचिद्विवक्ष्यते, न
ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति, अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्,
किं तद्विष्णोः परमं पदमिति, इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि
इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्त्वा पुरुषाच्च पर किञ्चि-
दित्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा ना-
मास, न न, किञ्चिच्छिद्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च । ४ ।

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्
कैवल्यमिति वदद्भि न हि गुणस्यरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं पाह्यम् । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य इ शो-
धत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् अनात्मत्वधीवैराम्बयो
सुलभत्वादिति शङ्कते । न चेति । दृष्टा वीभत्सा दृष्ट्या यस्मिन् तस्य
भावस्तयेत्यर्थ । दूषयति । यत इति । वैराम्बाय शुद्धिरत्र न विवक्षिता
विध्यभावात् किन्तु वैष्णव परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं
स्थूलमेवाव्यक्तपदेन पाह्यमिति भावः । किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान् पा-
तितं इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणाच्च पृथक् अव्यक्तशरीरपदाभ्यां यद् ।
अभ्युपेत्याह । सर्वयेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा यद्देऽपीत्यर्थः । तथा
नायेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥

अत्राव्यक्तं प्रधानं जेत्यत्र हेतुनरार्थं सूत्रम् । ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादि
गुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्य नर भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्य-
मिति च वदद्भि प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवल

स्यान्तर शक्य ज्ञातुमिति । क्वचित् च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधान ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनीच्यते, पदमात्र स्यात्तत्रशब्दो, नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्य चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्ट पदार्थज्ञान पुरुषार्थमिति शक्य प्रतिपत्तु, तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रथ रूपककलू मशरीराद्यनुसरणेण विष्णोरेव परमं पद दर्शयितु- मयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ।

वदतां च न्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

अत्राह साङ्गो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धम् । कथं श्रूयते द्युत्तरत्ताव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

‘अशब्दमस्यार्थमरूपमव्ययं

तथाऽरम नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महतः पर ध्रुव

निचाव्य तं सृत्यमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्व तेरिष्ट किन्तु तस्योपासनयाऽङ्गि- मादिप्राप्तयेऽपीत्याह । क्वचिच्च तिति । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्य- ज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह । न चानुपदिष्टमिति । उपदिष्ट हि ज्ञान फलवदिति ज्ञ त शक्य निष्कलस्योपदेशायोगादव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थ । फलितमाह । तस्मा दिति । साङ्गोऽसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थ । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्ते कथमिह पक्षेण तत्राह । अस्माकन्विति । अस्माकन्ते विष्णुस्य पदस्थेऽस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थ ॥

साधारणशब्दमात्रेण प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा कार्त्तविक्रमसाधुक्त्वा नि-

अत्र हि यादृश शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाव्यत्वेन निर्दिष्टम्, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाव्यत्वेन निर्दिष्टम्, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाव्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणविततम् वर्तते,

“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।

इत्यादि निर्देशात् ।

“एव सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षात् । “यच्छेद्वाङ्मनसो प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् चेत्यसुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाव्य चेत्यसुखात् प्रमुच्यत इति साङ्गैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाच्च चेत्यसुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रज्ञश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्व ज्ञेयत्व वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठव-

यानकाभावादिति तात्पर्यं विज्ञोक्तिनाशङ्कानिषेधति । वदतीति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, अदमन्यत् ।

किञ्चात्र कठवस्तुं प्रधानस्य प्रज्ञोत्तरबोरुत्पत्त्यात् पश्यमित्याह । त्रयाणामिति । अस्मिन्ना नचिन्नेतदस्मिन् त्नीन् वरान् दृषीष्वेत्युक्ते.

स्त्रीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत्

“स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि ऋत्विो प्रब्रूहि तं अद्धानाय मर्त्यां” इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्वामनुशिष्टस्तयाह वराणामेष वरस्तृतीयः” ॥ इति जीवविषयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च यत् तत्पश्यसि तद्दृ” ॥

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा” इत्यग्निविषयम् ।

“इन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातन ।

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

तत्र णामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृत उपन्यासश्च ऋत्विना कृतो नान्यस्ये-
त्यर्थः । प्रश्नत्रय क्रमेण पठति । तत्र तावदिति । हे ऋत्विो ! स मद्वा-
त्तवरत्न स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते ऋते देहादन्योऽस्ति न वेति सश-
योऽस्ति अत एतद् कृतमप्य सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रय-
माह । प्रतिवचनमपीति । लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वः लोकादिचितो-
ऽग्निस्त ऋत्विरुवाच । नचिकेतसे या स्वरूपतो यावती सद्भ्रातो यथावा
क्रमेण अग्निस्वीयते तत्सर्व्वसुवाचेत्यर्थः । इन्देदानो ब्रह्म वक्ष्यामीति जीव-
प्रश्नः ह्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्य जीवविषयसुतर-
योग्यवदित्यर्थः । वाक्ये ष्य आत्ममरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्या-
मीति प्रतिज्ञातमाह । योर्नमिति । चरावरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह ।
यथेति । श्रुतसुपासनम् । सूत्रे आद्यासकारो यत इत्यर्थः । एतच्च तया-

योनिमन्वे प्रपद्यन्ते शरीरत्वार्थं देहिनः ।

स्थायुमन्वेऽनुसयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ इति ।

व्यवहित जीवविषयम् । “न जायते म्रियते वा विपश्चि-
दित्यादि बद्धप्रपद्य परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्र-
श्नोऽस्ति अपृष्टत्वाद्दनुपन्यसनीयत्व तस्येति । अत्राह, योऽयमा-
त्मविषयः प्रश्नो येय प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवाय
मन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकथ्यते, किं वा ततोऽन्यो-
ऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यते इति । किञ्चातः, स एवाय प्रश्न पुन-
रनुकथ्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरमात्मविषययोः प्रश्नयोरेक-
तापत्तेरम्बिविषय आत्मविषयश्च ह्यावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्य
त्वयाणा प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्व प्रश्नः उत्थाप्यत
इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया
मदोषः, एव प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायाम-
दोषः स्यादिति, अत्रोच्यते । नैव वयमिह वरप्रदानव्यतिरे-
केण प्रश्नं कश्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्र-

शामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यत अतो न प्रधानम् अव्यक्तमिति योजना ।
उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति । अत्राहिति । एक प्रश्न द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये
फलितं पृच्छति । किञ्चात इति । सप्रस्यर्थे तसि । अत्र च पक्षद्वयेऽपि
किमित्यर्थः । प्रश्नोक्ते सूत्रासङ्गति, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति
पूर्ववाद्याह । स एवेत्यादिना । प्रश्नैक्यपक्षमादय सिद्धान्त्याह । अत्रो-
च्यते इति । येन प्रधानसिद्धि स्यादिति शेषः । अर्थप्रश्नकल्पने वरत्रि-
शोपक्रमविरोध स्यादिति विदुषीति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुप-
क्रमोक्तोयस्या वा प्रकृत्याय यमकोक मति प्रेषिताय इत पुन मत्यलोक

दानोपक्रमा हि ऋत्युनचिकेतःसवादरूपा वाच्यप्रवृत्तिरास-
 माप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । ऋत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहि-
 ताय त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
 पितुः सौमनस्यं वद्रे, द्वितीयेनाग्निविद्या, तृतीयेनात्मविद्या,
 येन प्रेत इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गात् । तत्र
 यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्येत ततो वरप्रदा-
 नव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाच्यं बाध्येत । “ननु प्रष्टव्यभे-
 दादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वं हि प्रश्नो जीवविषय,
 येन प्रेते विचिकित्सां अनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभि-
 धानात्, जीवञ्च धर्मादिगोचरत्वान्मान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्ह-
 ति, प्राञ्जसु, धर्माद्यतीतत्वादित्यत्र धर्मादिति प्रश्नमहतीति,
 प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वा
 दुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञाना-
 भावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्वानुकर्षणमिति चेत् न,
 जीवप्राञ्जसोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो

प्राञ्जसु च मे पिता वधा पूर्व सुमना स्थादिति प्रथमं वद्रे । ननु द्वि-
 तोऽवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्थादित्यत
 आह । येनिति । प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिरिति प्रश्नभेदः किं न स्थादित्यत
 तृतीयो वर इत्यर्थः । एव वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह ।
 तत्रेति । मरणधर्माद्यस्य र्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्न-
 भेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते । नन्वित्यादिना । गोचरत्वादाश्रय-
 त्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्या-
 भावादपीत्याह । प्रश्नच्छायेति । प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति ।
 नेत्यादिना । किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यम-

यद्यन्यो जीव प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादि-
श्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचन “न
जायते म्रियते वा विपश्चिदिति” जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रति-
पाद्यमान शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे
प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरस्य-
शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्त जागरितान्तश्च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्त विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशी जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य
मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्श-
यति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।
तथा,

‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्यो स मृत्युमग्नोति य इह नानेव पश्यति” ॥ इति

स्तयोरेक्य सूचयतीत्याह । इह चान्यत्रेति । तन्निषेधवाक्ये जीवो क्लर-
सिद्धेत्यत्र आह । सतीति । भागो युक्त , तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्न-
जन्मादिनिषेधेन स्वरूपसुक्तमित्यर्थ । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्न मोक्ष-
हेतुज्ञानविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याह । तथा स्वप्नेति । अनोऽवस्था यत्र
साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्ध । हेतोरप्रयोजकत्व-
माशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह । प्राप्तेति । किञ्चाभेद-
सङ्गा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह । तथेति । इह देहे
यज्ञैतन्य तदेवाशुल सूत्र्यादौ, एवमिहाखण्डेकरसि ब्रह्मणि यो नानेव
मिथ्या भेद पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरण प्राप्नोति भयाच्च मुच्यत
इत्यर्थ । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं त इदर्शमिति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युक्त-
रेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टुप्रश्नयो प्रशसयापि लिङ्गेन पृष्टस्य

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्व
नास्तित्वप्रश्नस्यानन्तर अन्धं वर नचिकेतो हृणीष्वेत्यारभ्य
श्रुत्युना तैस्तैः कामैः प्रलीभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न
चचाल तदैव श्रुत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्यावि-
द्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीष्टिन नचिकेतस “मन्ये न त्वा
कामा बहवोऽलोलुपन्तेति’ प्रशस्य प्रश्नमपि तदीय प्रशसन्
यदुवाच,

“तं दुर्दशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ ।

इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति ग-
म्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशमा महतीं श्रुत्यो प्रत्यपद्यत न-
चिकेता यदि तं विहाय प्रशसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत्
अस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येय प्रेते

दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह । अन्य वरमित्यादिना । पुत्रा-
दिक हृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयास्तुच्छीलित्यात्मज्ञानात् न चचाल नान्यत्तस्मा-
च्चिकेता हृणीत इति श्रवणात् । तदा सन्तप्तो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदु-
तेत प्रेय इति भोगापवर्गभार्गवोर्वैकल्यप्रतिज्ञोपरमे ते विपरीते वि-
पूचो अविद्या या च विद्येति दर्शितवानित्थं । प्रेय प्रियतमं स्वर्ग-
दिक विपूची विरुद्धफले, अविद्या कर्म, विद्या तत्त्वधी, विद्याभीष्टिन
विद्यार्थिन त्वाहं मन्ये यत त्वा त्वां बहवोऽपि कामा पुत्रादयो मया
दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त कोभवन्त न कृतवन्त इति प्रहार
स्तुत्या प्रश्नमपि त्वाद्भूतो भूयान्नचिकेत, प्रष्टेति स्तुवन्नित्यणरार्थं । इय
प्रशसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुति
कथनान् त प्रश्न इहाय यद्यन्वमेवोत्थापयेत् तद्गानवसरे स्तुति कृता

इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्न-
 च्छायावैलक्षण्यमुक्तं तद्द्रव्याणां, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः
 पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्व
 पृष्ट उत्तरत्र तु तस्यैवाससारित्वं पृच्छ्यत इति । यावद्वाविद्या
 न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य, जीवत्वं च न निव-
 र्तते । तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्या-
 ख्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषो-
 ऽस्ति । यथा कश्चित् सन्तमसे पतिता काश्चिद्द्रुज्जुमहि मन्य-
 मानो भीतो वेपमानः पलायते, तच्चापरो ब्रूयान् माभैषी-
 नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्या हि क्रतु भयमुत्सृजे
 ह्येषुं पलायनञ्च, न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुतः,
 कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च “न जायते
 म्रियते” वेत्येवमाद्यपि भवति अस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं,
 सूत्रन्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एक-
 त्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य, प्रायणावस्थाया व्यतिरिक्तास्तित्व-
 त्वमात्रविचिन्तनानां कहेत्वादिसमाख्यभावानपोहनाच्च प-

हादित्यर्थः । तस्मादिति प्रष्टव्यभेदं भाषादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यत्यो-
 सादृश्यभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्तं । यत्त्वत्त्वादिना । धर्माद्या-
 नयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह । याकदिति । अविद्यानाश-
 न्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यञ्च स्यादित्यत आह । न चाविद्यावत्त्वं
 इति । जीवस्य ब्रह्मत्वे स्थाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्न-
 स्यापि भवतीति कामं दर्शयति, ततश्च न जायते इति जीवब्रह्मैक्ये

र्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्य-
त्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च युक्ताऽग्निजीवपर-
मात्मकल्पना । प्रधानकल्पनाया तु न वरप्रदानं न प्रश्ना न
प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो
न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते 'बुद्धेर्गत्ता मच्चान् पर'
"महान्तं विभुमात्मानं" "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" इत्येवमादौ
आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नाख्यानुमानिकस्य
स्मार्त्तस्य शब्दवचनं ॥

त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह । सूत्रन्त्विति । कल्पितभेदात् प्रश्न-
भेदकल्पनेत्याह । ततश्चेति । परमात्मन सकाशात्प्रथमस्य वैषम्यमनात्म-
त्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥

अत्रैतोऽव्यक्तशब्दो न स ज्ञासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वात्-
हच्छब्दवदित्यह । महद्वच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । तथेत्यादिना । न
चाकाशदिशब्दे व्यभिचारः । आकाशशब्देऽर्तान्तरसाधारणत्वेन साङ्ख्यासाधा-
रणत्वासिद्धे साध्यस्यापि रुत्वादिति मन्यव्यम् । रुत्वाभावेण रुत्व-
प्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः । आत्मा महा
निन्त्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्यादिना
शोकात्प्रयतसः परत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः साङ्गतत्वेनाभिधत्ते इति स-
म्बन्धः । अधिकरणार्थसुपसंहरति । अतश्चेति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्व प्रधानस्यासिद्धमित्याह,
कक्षात् मन्त्रवर्णात्,

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा

बह्वीः प्रजा रजमानां स्वरूपाः ।

अजो ह्येको जषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भक्तभोगामजोऽन्य” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दैरजसत्त्वतमांस्थिभिधी-
यन्ते । लोहित रजः रज्जनाम्रकृत्वात्, शुक्ल सत्त्व प्रका-
शात्मकत्वात्, कृष्ण तम आवरणात्मकत्वात् । तेषां साभ्याव
स्यावयवधर्मैश्चैपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णोति । न जायत इति
चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । नन्वजा-
शब्द क्खागायां रूढः । वाढं, सा तु रूढिरिह नात्रयितुं
शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्याम्विता
जनयति, ता प्रकृति अजो ह्येकः पुरुषः जषमाणः प्रीयमाणः

चमसवदविशेषात् । अत्राजापद विषय, तत् किं प्रधानपर साया-
पर वेति रूढार्थासम्भवात् सद्यमे पूर्वताभ्यङ्गशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभि-
ज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्यटा-
हरणेन पूर्वप यति । पुनरपीति । फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि ह्यमन्त्या-
सिद्धि, सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति पूर्वबहुदृष्टव्यम् । रागद्वेषादिगुण-
योगात् लोहितादिशब्दैरज आदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभस्त्याह ।
तेषांसाव्येति । अथयथा प्रधानस्य रजसाद्यस्तेषां धर्मा रज्जकत्वादय

सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्याया आत्मत्वेनोपगम्य सुखी
दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः
उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एना प्रकृति भुक्तभोगा
कृतभोगापवर्गा परित्यजति सुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिम्-
लैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येव प्राप्ते ब्रह्म । नानेन
मन्त्रेण श्रुतिमूलत्व साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्यय
मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वाद समर्थयितुमुत्सहते । सर्व-
त्रापि यथा कयाचित् कल्पनयाऽजात्वाद्दिसम्पादनोपपत्तेः सा-
ख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
सवत् । यथा हि, अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्द्धवुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रे
स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसाऽभिप्रेत इति न शक्यते नियन्तु
सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्विलत्वादि कल्पनोपपत्तेः । एवमि-
हाप्यविशेषोऽजादेकामित्यस्य मन्त्रस्य, नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमे-

तैस्त्रिंशत्सैर्लोहितैरुदितैश्च प्रधानमुच्यत इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधान-
ज्ञात इति भावः । तत्राजाशब्द योजयति । नेति । हृदियोगमपहर
तीति न्यायेन शङ्कते । नञिति । हृदयसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह ।
वाटमिति । अजाशब्दितप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभि-
ज्ञेत्याह । सा चेत्त्वादिना । प्रजायन्त इति प्रजा मङ्गदादयः । तैर्गुण्य
सुखदुःखमोहा । अनुशयन विदुषीति । तामेवाविद्येति । अवि-
वेकेनेत्यर्थः । विषयधीर्भोग गुणभिन्नात्मस्वातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति ।
एव प्राप्त इति । न यादावपि साधारणान्तर्यामिण्येवार्थपक्षो न युक्त
विशेषपक्षहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतु व्याख्या य इदानीं व्यावृत्ते ।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तु । तत्र त्विदं तच्छिर एष
ह्यर्वाग्विलक्ष्यमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिप-
त्तिर्भवति. इह पन केयमजा प्रतिपत्तव्येति अत्र ब्रमः ॥

ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ६ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽवन्मलक्षणा चतु-
र्विधभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुयद्दोऽव-
धारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विष्टेया न गुणत्रयलक्षणा ।
कस्मान् । तथा ह्येके शास्त्रिनस्तेजोऽवन्माना परमेश्वरादुत्प-
त्तिमात्म्याय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति 'यदग्नेरोहित
रूप तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपा यत्कृष्णं तदन्वस्य' इति । ता-
न्येवेह तेजोऽवन्मानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामा-

चमसवदिति । सर्वत्रगिरिगुहादावपि । उत्तररत्न व्यावर्त्याग्रह्णाणाह ।
तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्य जरायुजांशुजस्रदेजोद्भिज्जदपसेत्सर्ष । अस्त्युक्ता
कृतो न याह्येति शङ्कते । कस्मादिति । श्रुते श्रुत्यन्तरादर्शयहो युक्त ।
साजात्यान् लानमेकत्वाच्चेत्याह । तथा हीति । शास्त्रिनश्चान्दोगा ।
किञ्च लोहितादिशब्दरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्यवधानात् न तु रङ्ग-
नोयत्वादिगुणव्यवहृता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह । लोहित दीना-
श्चेति । ननु शास्त्रान्तरेण य स्त्रान्तरस्यमन्त्रस्य निर्णय कथमित्यत्र आह ।
असन्दिग्धेनेति । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायादिति भाव । यथा शास्त्रान्तर-
वाक्याद् प्रधानग्रहस्येकापि चेताश्चतरोपनिषदि भाव प्रकरणात् तद्-
ग्रह इत्याह । तथेति । सृष्ट्यादौ कि सृष्टाय अह्येति विवक्ष्यते, ब्रह्म-
वादिनो ध्यानास्त्रयोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टा सन् तत्रैव देवस्यात्म-
भूतानैकोनाध्यक्षां परतन्वा माया सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मण्य सृष्टायमप-

न्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दाना रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भा-
 क्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमन
 न्याच्च मन्यन्ते, तद्येहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मे-
 त्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्ति स्वगुणैर्नि-
 गूढामिति, पारमेस्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्यो-
 पक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं’ । इति ।

“यो योनिं योनिमधितिष्ठत्यक” इति च तस्मा एवावग-
 मान्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधान नामाजामन्त्रेषा-
 न्मायत इति शक्ये वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्या-
 क्ततनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेषाम्नायत
 इत्युच्यते । तस्माच्च स्वविकारविषयेण त्रैक्येण त्रैक्यमुक्तं ।
 कथं पुनस्तेजोऽवस्थाना त्रैक्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपन्नं शक्यते ।

यद्विद्वन्वच । जायाया एकलेऽपि तदधाना जीवीपाधीनां भक्तत्वहृत-
 योनोनाम् अविद्यास्थानां भेदाहोषा, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे
 यस्यां सा । अनेन तद्देदं तर्ह्यव्याकृतम.सीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरक्ता ।
 तस्यां यज्ञै व्यक्ताव्यक्तकार्यार्थिभिर्ज्ञानानुमानं सूचयति । नासिति । ना-
 य या रोहिदादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषय
 आन्त्रय, एव प्रकरयवस्थान्मायैव अजेति भाष्यकृतम् । ज्ञान्दोग्य-
 न्तुत्वा तेजोऽवसन्नस्यचाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृततेनोत्तरसूत्रमव्या-
 वत्त्वं वदते । कथमिति । किं तेजोऽवसन्नोऽजाशब्दो ह्येव न जायत
 इति बौगिकी वा नाद्यजीवजालज्जातेरवस्थादित्याह । यावतेति । यत

पिपादयिषा क्रियते नन्वमोक्षमवस्थाप्रतिपत्त्यादयिषैवैषा ।
 यत्किञ्चित् सौम्यं सौम्यं नन्वमोक्षमवस्थाप्रतिपत्त्यात्, भेदस्तु
 उपाधिनिसिद्धौ मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः ।

“एकौ देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूताम्तरात्मा”
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्यादिवत् यथादित्यस्यासधुनो मधुत्वं
 वाक्साधेनोर्भेदुत्वं सुलोकादीना चानग्नीनामग्नित्वं इत्येव
 जातीयत्वं कल्पयते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्पयत इत्यर्थः,
 तथाद्विरोधश्चेजोऽवज्ञेय्यजाशब्दप्रयोगस्तु ॥

न संख्योपसंख्यहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एव परिहृतेऽप्यजामन्ने पुनरप्यन्यस्यान्मन्नात् साङ्ख्ये प्रत्य-
 वतिष्ठते, यच्चान् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य
 आत्मान विद्वान् ब्रह्माचतोऽमृतमति, अस्मिन्मन्ने पञ्चपञ्चजना
 इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते, पञ्चशब्दद्वयदर्श-

स्वादुगुणवृत्तौ हि हृदि रान्धिता भवति । तथा च रोहितादिशब्द-
 वसभिव्याहारात्तुल्यहीतया हृद्यान्धितया गुणवृत्त्या प्रधाने योग बाधि
 त्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन प्राङ्गा यथा मध्यादिशब्दैः प्रसिद्धमध्या-
 द्यान्धितगुणवृत्तया आदित्यादौ ऋद्धान्ने तद्वत्, तथादशब्द प्रधान-
 मिति सिद्धम् ।

न ब्रह्मोपसंख्यम् । ब्रह्मजनशब्द संख्यमन्वपरोऽन्वपरो नेति
 योगहृद्योरनिश्चयान् संशये यथा सत्यविद्याभिक्षुद्वे आत्मादां तात्पर्या-
 धावादजापदे हृदिस्वागसाया पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन
 हृदि तज्ज्ञा तस्यानि पाङ्गाचीति उदात्तप्रकृति सूत्रयन् नन्वसु

नाह त एते पञ्च पञ्चमाः" पञ्चविंशतिः सम्प्रधानी । तथा च पञ्चविंशतिर्लक्षणां चार्थनाः सङ्गीता "आकाङ्क्षयन्ते तैरवन्ते व न तत्त्वानि साङ्गीतैः सङ्घायन्ते ।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिमङ्गला तेषां श्रुतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्राप्त तावत् श्रुतिमन्व-मेव प्रधानादीनां, ततो हूम । "न सङ्घोपसङ्गहाद्"प" प्रधा-

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फल पूर्ववत्, प्राथम्यं श्रोत्र-मनादि वाक्यशेषस्या पञ्चजना पञ्च, तत्र चत्वार हृतम् अत्र विराट् तयो कारणमव्याकृतमाकाशश्च यस्मिन् अध्यस्तमेवात्मनमसृजत ब्रह्म-मण्ये तन्मात्मननात् विद्वानहमसृजोऽस्मीति मन्वदृशो वचनम् । मन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वायात् पञ्चविंशतिरव्याप्रतीति-ज्ञावता कथं संख्यवत्त्वपञ्च इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षाया तत्त्वानि पञ्चाह्याणीत्याह । तवेति । जनतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मक प्रधान-मनादित्वादविकृति कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थ । महदहङ्कारपञ्च-तन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृति-रहङ्कारश्च प्रकृति अहङ्कार तामस पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीना प्रकृति सात्त्विक एकादशेन्द्रियाण्य, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चाना ह्यूलभूता-नामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च ह्यूलभूतं न्येकादशेन्द्रियाणि चेति षो-डशसङ्घातो मणो विकर एव न प्रकृतिः, तन्मात्रोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तदासीन इति साङ्गकारिकार्थ । सङ्घया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते विश्वान्वयति । नेति । नामात्वविरहितत्वात् आह । वैशामिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारणक्षेत्रपद्मकाद्याहृतस्य धर्मस्याभावो नानात्व विवक्षितमित्यर्थ । यद्यपि ज्ञानकर्त्तृश्रेणुषु दशसु ज्ञानकर्त्

नादीनां श्रुतिमन्त्रप्रतिप्राशा कर्तव्या, कक्षात्, नानाभावात् ।
 नाना श्रुतानि पञ्चविंशतिसप्तमि, नैषां पञ्चमः पञ्चमः
 साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च
 सङ्ख्या निविशन्ते, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानामूर्तेषु द्वित्वा-
 दिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैर्देयमव-
 वदहादेशोपलक्ष्यते । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षशतक्रतुः” । इति ।

द्वादशवार्षिकीमनादृष्टि कथयन्ति तद्वदिति, तदपि
 जीपयन्ते । अथमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया
 स्यात् । परञ्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति,
 अथैकेण स्वदेशैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां

एतत्कर्तव्यत्वात् पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रात्, पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वत्वात्,
 तथापि वक्ष्यन्ति नित्यत्वेन साक्षात्स्य च पृथगुक्ते सत्त्वरजस्तमोवहदह-
 हाराः पञ्च कर्तव्याः मनसुत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये
 निधेऽनुष्ठेतरपञ्चकव्याः पञ्चधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । नास्ति तत्र साह ।
 वेनेति, धर्मो वेत्तव्यः । तदेव स्फुटयति । न हीति । महासङ्ख्यायामवा-
 नरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वादश्विंशौ सप्त सप्तवर्षोऽष्टौ वसवश्चेति प्रजा-
 पतिः सप्तवर्षेऽस्मिन् सप्तवर्षादिक्रमात्पञ्चदश द्विंशदयः प्रविशन्ति नाव्यवेत्तव्यं ।
 पञ्चशब्दद्वयेन कः पञ्चस्य च्यूनसङ्ख्यादारेण तदाऽप्याऽनङ्कसङ्ख्यैव कस्य त
 इति सदृशान् शङ्कते । अनेति । सप्तवार्षिक्यः पञ्चममथत्वात् सप्तवार्षिक्यं न
 मुक्तेति परिहरति । तदपि नेतिः पञ्चजनशब्दकोरसप्तसप्तकीकस्य
 पञ्चविंशतिसङ्ख्यापत्तीति निर्दिष्टः सप्तमि, सप्तमि सप्तमि तत्रतीति-
 दिक्ताः परश्चेति । सप्तमि सप्तमिः । अथैकेषोतिः । अथमर्थः ।
 अस्मिन्मन्त्रे प्रथम पञ्चशब्द काशुदासः । द्वितीय शब्दांशुदास । अथ-

त्वापञ्चजनानामित्येकपञ्चकस्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, सम-
स्तत्वाच्च न वीक्षा पञ्च पञ्चेति । तेन न पञ्चकद्वयपञ्चस्य पञ्च-
पञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्यायाः परया विशेष-
पणा पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विशेषणोपासंयोगात् ।
जन्वापञ्चपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्याया विशेष्यमाया
पञ्चविंशति प्रत्येभ्यन्ते । यथा पञ्चपञ्चपुत्र्य इति पञ्चविंशतिः

अन्वयान्नोदत्त । तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयो समास विभक्त्या-
कारणोदात्तत्व पूर्वेषामनुदात्तत्वञ्च षट्ते । “समासश्च” [पा०६।।१२२६]
इति सूत्रेण समासस्यान्नोदत्तवधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्कम्”
[पा०६।।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्त स्वरितौ वा वक्ष्य
वर्णस्य विधीयते तमेक वर्कमित्वावशिष्टं तत्पदम् अनुदात्तं भवतीति वि-
धानादेव मान्त्रिकान्नोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकास्त्ये तु शत-
पञ्चसङ्ख्यास्वरविधायकपण्ये “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण धी
जन्वदशमम् अनुदात्त स्वरितो वा च ब्राह्मणदशमायाऽनुदात्तो भवतीति
अपवाद आश्रित, तथा चान्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्व
ब्राह्मणान्वयाया प्राप्तम्, “उदात्तमनुदात्तमन्यम्” इति सूत्रेण जन्व-
दशायाम् उदात्तस्यान्यस्य परब्रह्मतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्व विहित,
तथा चात्व प्रकारादुपरितम आकार आकाशस्येत्वेन लिटस्तथा पञ्च-
मान्नोऽनुदात्तो भवति, अथ जन्वाऽनुदात्तस्वर भाषिकत्वेन ब्राह्मणस्वरे-
णैकपरत्वनिश्चीकत इति । प्रकटार्थकारैस्तु षाठ्कप्रसिद्धान्नोदात्तस्वरो-
भाषिक इति व्याख्यातं, तद्यथास्थानं कल्पतदकारैर्दूषितम् । जन्वाऽनुदात्तं
च समासोपाहारः पञ्चजनशब्दमधीयते इति पाठप्रसिद्धिरिति ।
तथा पञ्चपञ्चजन इति मान्त्रिकान्नोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना
इत्यनुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विवक्षितः, अथवापि ऐकपण्यात्
समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयसमीपादश्लोकपदत्वमित्याह । प्रयोगान्ते

पूजा प्रतीयेन्ते तद्वत्, निति ब्रूमः, बुद्धं व्यत्ययपूर्वोऽप्यस्य म-
 नाकाराभिप्रायत्वात् कर्तौति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपदे-
 पूत्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदो-
 पादानात् कर्तौति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना
 इति विशेषणं भवेत्, भवद्दीर्घं विशेषणं पञ्चसङ्ख्यायां एव
 भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तथात् पञ्च पञ्चजना इति न पञ्च-
 विंशतितत्त्वभिप्रायं अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वभिप्राय,
 अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्या पञ्चविंशतिसङ्ख्याया । आत्मा

चेति । आत्मा त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्माय
 धर्माय षडङ्गाभि इत्यञ्जपकथनान्वयेष । देवत ना कर्मणि यन्मवटव-
 त्कित शरीरं तदेव धर्मम् इहासत्त्वधोमाधारस्तथै, तस्यावैकल्यार्थमिति
 यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्तत किमस्तत आह । समासत्वाच्चेति ।
 आहृतिर्वीणा तदभावे पञ्चकदवापकृष्णात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतिरधि-
 द्वैत भाव । जनपञ्चकमेक पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयतत्त्व
 प्रकृत्येति पदार्थं नेत्वचरार्थ । किञ्चासमस्तपद्येऽपि कि पञ्चयत्नद्वयो-
 क्तयो पञ्चत्वयो परस्परान्वय कि वा तयो युद्धजनैरन्वय अथवा पञ्च-
 त्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वय । नाद्य इत्याह । न च पञ्चसङ्ख्याया
 इति विशेषणमन्वय । अमन्वये हेतुमाह । उपसर्जनमहेति । अम-
 धातानां सर्वेषां प्रभावेन विशेष्यैवात्वयो वाच्य, युद्धानां परस्परान-
 वये प्राक्प्रभेदापादादित्यर्थः । द्वितीयेऽप्यस्यप्रतीतिः त्वात् न पञ्च-
 विंशतिसङ्ख्याप्रतीतिः । अतीत्यसत्त्वापत्तिः । नन्विति । पञ्चत्वविशिष्टेषु
 पञ्चत्वान्तरान्वये विशेष्यैवात्तपञ्चत्वैऽपि अङ्गत्वान्तरात् पञ्चविंशतितत्त्व-
 प्रतीतिरित्यर्थः । इहात्मवैकल्येण परिहरति । चेति ब्रूम इति । पञ्चानां
 पञ्चाभिं समाहार इत्याह संख्यापूर्वो द्विगुणित समासो विशिष्ट ।
 ततो भवितो [पा०४ ॥२१] इति अन्वये किंनो विधानस्तु समाहार-

तावद्विह प्रतिष्ठां न्यायकारत्वेक निर्दिष्टः, अस्मिन्निति सप्तमी-
 सूचितस्य "तमेवमन्वे आत्मानं" इत्यात्मत्वेनाहुकर्षणम् ।
 आत्मा च चेतनः सुखः, स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न
 तस्यैवाधारत्वमाधेयत्व च सुख्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा-तन्व-
 सङ्घातिरेकः सिद्धान्तविग्रहः प्रसज्येत । तथा "आकाशश्च
 प्रतिष्ठितः" इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पञ्चसुपा-
 दान न्याय्य, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्त दूषणं । कथञ्च सङ्घा-
 मात्रश्रवणे सत्यश्रुताना पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसग्रहः प्रतीयेत,
 जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसग्रहेऽपि सङ्घोप-
 पत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, दिक्सङ्घे

प्रतीतौ समाहारा कर्तव्याकाङ्क्षायां सत्त्वां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः,
 पञ्चजना इत्यत्र तु जीवन्त्याभावेन समाहारस्याप्रतीते जनवाचाद्दिन
 एव पञ्चलोपादानात् सत्त्वाकाङ्क्षया अरूपापञ्चेतिपदान्तर नान्वेति
 आकाङ्क्षाधीनत्वादन्यथेत्यर्थः । भेदो विशेषणम् । क्व जनानां निर-
 काङ्क्षेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कर्तव्याकाङ्क्षाया पञ्चत्वान्तर विशेष-
 णम् भवन्त्याशङ्कते । भवदपीति । नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरस्यान्य
 किन्तु प्रधानेनेवेति नोपसर्जनन्यायविरोध उक्त इतिपरिहरति । तत्र
 चेति । एवं मानाभावाद्दिति व्याख्यातिरेकाच्चेति व्याचष्टे । अतिरेकाच्चे-
 त्वादिना । अतिरेक-आधिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मानान्भूती
 न वा भासु इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह । अर्थान्तरेति । तथाकाश-वि-
 वक्ष्ये दूषयति । तथेति । उक्ती दोष-सङ्घाधिक्यात् । पञ्चविंशतितत्त्व
 आकाङ्क्षायां चेति अतिविंशतिसङ्घात् आदिशब्दः । न च सत्त्वरजस्तमसं
 त्रयमात्मनवा सिद्धेति वाच्यम्, आकाशश्च पञ्चसुक्तिवैकल्यात् अस्मिन्निति
 आत्मनि तत्त्वानां प्रतिषेधोक्तिविरोधात्तत्र नते अतन्त्रप्रधानस्यैवाध्याधार-

संज्ञायामिति 'विशेषकारणात् संज्ञायामेव' पञ्चशब्दस्य जन-
शब्देन समासः, ततश्च कूटवाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना
नाम विवक्षन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाका-
ङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च
पञ्चेत्यर्थः सप्तम्यर्थः सप्तेति यथा । के पुनस्ते पञ्चजना
नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूप
निरूपणाय प्राणादय पञ्चनिर्दिष्टा 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षु-

त्वाप्तेऽहं नामास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तत्र सत्यद्वयवदित्वात् । किञ्च
पञ्चविधतिसङ्ख्याप्रतीतावपि न साख्यतत्त्वानां पञ्चयामित्याह । कथ-
ञ्चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वपञ्च उक्तसंख्येवेति कथयत्यर्थः । नाद्यं र-
त्याह । जनेति । न द्वितीय इत्याह । अर्थात्तरेति । किन्तु स्थानर-
वदर्धकामिदं वाक्यमिति पृच्छति । कथमिति । पञ्च च ते जनाश्चेति कम-
धारयादिसमासान्तरात् रुद्रासमासस्य प्रोक्त्वा नमवप्य तावदहं ।
उच्यते इति । दिव्याचिन सस्य वाचिनश्च शब्दा सप्तार्या गम्यमान या
सुवन्नेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा टाक्षिणाग्नि सप्तम्यर्थ इत्यादि । अथस्य
समासकाम्युच्यते । पञ्चजनशब्दस्य रुद्रात्वसङ्गात् सप्तिकवनाय खल-
मृच्छति । के पुनस्ते इति ॥

श्रुती उक्तशब्दोऽप्यर्थः । के प्राणादिप्रेरकं तत्त्वानिषत्तात्मानं विदुस्ते
ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा उच्यते प्रकीर्णं इति
शङ्कते । केके पुनरेति । अथा तत्र तन्नेव जनशब्दस्य सप्तम्यर्थः प्रकीर्ण-
लोका येन प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य रुद्रात्वमेवाह । तत्रास्ति । तर्हि
इत्यतिसमासान्तरात्तत्त्वान्मेव' याङ्गात्कीर्णत आह । समाने स्थिति ।
सप्तिकवनातीत्य नयेत्युक्तिस्या एवैः प्रोक्ताः न तु अर्थविभक्ति-
जा-

पञ्चदशत श्रीत्वस्य श्रीत्वमन्वन्त्यान् मनसो ये मनो विदुः” इति
 तेषां वाक्यशेषमताः कन्विधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं
 पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तन्नेषु वा कथं जनशब्दप्रयो-
 गः समाने तु प्रसिद्धातिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव
 ग्रहीतव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दम जी
 भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह पिता प्राणो ह माता”
 इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमवि-
 दम् । कथं पुनरनति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्यान्वयितुं शक्य
 उल्लिखदादिवदित्वाह । प्रसिद्धार्थमन्विधानेन स्युपनिवार्यं शब्दः

तीयशामेषाच्छ्रुतित्वा इत्यर्थः । लक्षणाधीनसम्बन्धमाह । अनेति । जन
 पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमित्यादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादि-
 लक्षकत्व युक्तमित्यहम् । जनवचनश्चेति । ननु जायन्त इति जना
 मङ्गदादयः जनकत्वाज्जन प्रधानमिति । योगसम्बन्धे किमिति रूढि-
 नाशित्वा लक्ष्यप्रवास इत्यत आह । समासेति । यथा अन्वकर्षणशब्दस्य
 वर्षसप्तद वक्ष्ये इत्येव रूढिरेव पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्येव तत्रको
 योग इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावाच्च रूढिरित्याक्षिपति । कथ-
 मिति । स्य पुनांस पञ्चजना इत्यनरकोषादौ प्रयोगोऽप्येव, तद्भाव-
 मङ्गीकृत्याप्याह । अथेति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्च-
 जनशब्दस्य रूढिनाशित्वा प्राणादिषु लक्षणयोक्ता इह तु प्रौढवादेन
 प्राणादिषु रूढिरित्याह इति मन्वव्यम् । संस्कृतेतं विद्वेषीति । प्रसि
 द्हेत्यादिना । उल्लिखदा अनेत पशुकाण इत्यन्वोद्भूत्यद् विधेःसमुच्चार्य
 कर्तृनामधेय चेति लक्षणे अन्विताडाहुर्भूत्यदस्य प्रसिद्धेर्वाङ्मनामते
 प्रसिद्धिविरोधात् उल्लेखितेने शुष्कार्थिर्धिति प्राप्ते राह्याम् । अने

प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते' यथोद्दिष्टा
यजेत, यूपं ह्वित्वा, वेदिं करोतीति, तथाऽथमपि पञ्चजन-
शब्दः समासात्प्रोक्त्यानादवगतसंज्ञाभाव संज्ञाकाङ्क्षी वाक्य-
शेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तय्यते । कैश्चित् देवाः
पितरौ' शुक्रवर्षा असुरा रक्षांसि च पञ्च जना व्याख्याता' ।
अन्वैश्वर्यासी वर्णा निनादपञ्चमा' परिगृहीता' । क्वचिच्च
यत् पाञ्चजन्यया विशति प्रजापर' प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य
दृश्यते, तत्परिग्रहेऽपीच्च न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न
पञ्चविंशतेश्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवपरतया प्राणादयो
वाक्यशेषादिति जगाद । भवेद्युक्तावत् प्राणादयः पञ्च जना

यागेनेह भावयेदित्यर्थः । ततश्चोद्भिदेत्प्रसिद्धस्य तृतीय नस्य यागेनेत्य-
नेन प्रसिद्धार्थकेन समावाधिकरणत्वेन तन्नामत्व निश्चीयते, उद्भिन्मक्ति
पञ्चानु साधयतीति प्रसिद्धेर्विरोधात्प्रकृतच्छोतिष्टोमे शुष्कविध्ययोगात्
तद्विधौ शुष्कता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चैति कर्मानाम-
वोद्भिन्मदम् । तथा छिनत्तीदं प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभि-
व्याहाराद्वाहविषयो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्दे-
शब्दार्थः सख्य रक्षोन्वस्वच्छिन्नविषेव इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थक-
प्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्द प्रत्यावर्धक इति निश्चीयत
इत्यर्थः । एकदेशिनां सम्प्रतिहयमाह । 'कैश्चिद्व्यादिना । ऋद्धां
ब्राह्मणान् तौ निनादः । शुक्रा पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह । क्वचि-
चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतितीति विदुः तथा विशा बुद्धमरुधकेन्द्र-
स्वप्नानार्थं शोभाः खटा इति अतद्युक्त शोभातिरेकियेन्द्र क्षानाद्यो-
गादिति शुक्लशुभारेण प्रजाभानपक्षेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्र-
विरोधमाशङ्क्याह । आचार्यश्चित्ति । अथ सांख्यतत्वातिरत्नयत्

माध्यन्दिनाना खेऽन्व प्राणादिष्वामनन्ति, काण्वाभ्यान्तु कथं प्राणाद्यः पञ्चजना भवेत्तुः खेऽन्व प्राणादिषु नामनन्तीति अत उत्तरं पठति ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वाभ्याम् ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्यां पूर्णते । तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मात्रे ब्रह्मस्य रूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः” इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवद्दिद ज्योतिः पद्यमान समानमन्त्रगनया पञ्चसङ्ख्याया केपाश्चिदृच्छते केषाश्चिन्वेति, अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यन्दिनाना हि समानमन्त्रपठित-प्राणादिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मात्रान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति तदलाभात्तु काण्वाभ्यां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च

किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भाव । ब्रह्मोत्तरत्वेन सूत्रं ऋच्छति । भवेयुरिति ॥

ज्योतिषा सूर्यादीना ज्योतिस्तत्र ब्रह्म देवा उपासव रत्नसः । नन्दि पञ्चानज्योति पदोक्तं सूर्यादिकं ज्योति प्राणादिषुऽस्माकं तत्काश्चानां पञ्चलपूरणान् ऋच्छते नाम्येषामिति विकल्पो न युक्त इति वदते । कथं पुनरिति । आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह । सिद्धांती अपेक्षेति । यथा कृत्तरात्ने षोडशिन ऋच्छति न ऋच्छतीति वाक्य-भेदाद्विकल्पकसङ्ख्यासङ्ख्याभेदेनाह, न पाठापाठान्तरं ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थ । ननु क्तियावत् विकल्पो युक्त न वस्तुकीति चेत्, अत्रापि प्राणाभेदेन प्राणा ज्योति षड्विंशति वा पञ्च प्राणाद्यो उक्तं प्रतिष्ठिता-

समानेऽपि जन्मे ज्योतिषो यद्व्यापदयो, यत्रा समानेऽप्यति-
 रात्रे वचनमेकं चोडयिनो यद्व्यापदयो तदन्तः । तदेव न
 तावेत् श्रुतिप्रतिषेधः काचित् प्रधानविषयाद्, श्रुतिव्यास-
 प्रविष्टी तु परिहरिष्येते ॥

कारणत्वं न आकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तैः ॥१४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
 सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्याशब्दत्वम् ।
 तत्रेदमपरमाशङ्कते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं
 वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्
 विद्यानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं चान्यान्या दृष्टिरूपत्वस्यते क्रमा-
 दिवैचिन्नात्, तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः सम्भूतः इत्या-
 काशादिका दृष्टिरात्मायते, क्वचित्तेजसादिका तत्तेजोऽसृज

सात्मनसाऽसृष्टव्यमिति ध्यानक्रियाया विकल्पोपपत्तिरिदमवष्टम् । उक्तं
 प्रधानस्याशब्दत्वस्यैवदति । तदेवमिति । तथापि श्रुतिश्रुतिभ्यां
 प्रधानमेव जगत्कारणत्वमिति च्याह । श्रुतीति ॥

कारणत्वेन आकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तैः । पूर्ववत्प्रमाणेनाह
 श्रुतिं वेत्तुं इत्यस्यैवदति । प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्वमेव
 प्रधानसामान्यत्वोक्त्या जगत्कारणत्वस्यैव ब्रह्मण एव बुद्धिस्यता,
 तन्निश्चयं बुद्धिस्तु निर्दिष्टे ब्रह्मणि वेदान्तानां समर्थेन इति शोधित
 पूर्ववत्प्रमाणेन । तत्र अथयस्यमययोरितिद्वयेन श्रुतीनां विरोध-
 दशनादिनामैपहपात्तेनाह श्रुतिनाह । तत्रेति । न पाधिरो-

तेति, "कचित्प्रमाणद्विकारं च आद्यमवस्थाने मायात्वं प्रामाण्यमिति, क्वचित् सत्यमेव प्रतीकानामवस्थानेतिराज्यात्वंति "स इति प्रमाणिकामवस्थाने तन्मते श्रीशिवसंभारभाष्य" इति, तथा क्वचिदसत्यविवेकादिति पश्यते, "असहा इदमथ जानीत् ततो वै सद्दयायतेति," देवेदमथ जानीत् तत्सदासीत् तत्सत्यमभवदिति" च; क्वचित् सद्दहादनिराकरणेन सत्यविवेका प्रक्रिया प्रतिप्राप्यते "तद्वैक शास्त्ररचदेवेदमथ प्रामाणी" इत्यपकथ्य, "कुतस्तु सत्यं सोम्यैव स्वादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सोम्येदमथ जानीदिति," क्वचित् स्वयं कर्तृकैव व्याक्रिया जगती जिन-

धविन्नाया द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्तिदध्याये इति वाच्य, विद्वे सध-
नये सद्दहादिमानान्तरविरोधनिरासस्त द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्सद-
वाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीना मियो विरोधादाचार्यानिश्चयेन कश्चि
सधनयासिद्धौ प्राप्ताया तत्साधकाविरोधविन्नाया अतैव सङ्गतत्वात् ।
न चैव सद्दहादिश्रुतीनामप्यविरोधोऽतैव चिन्तनीय इति वाच्य, सङ्गवत्
कस्यित्कटौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तच्चिन्तन,
स्वयं बुद्धिसमाधानार्थ इति ब्रूम । इह तु सद्दहादया वाक्यार्थे सज-
नवज्ञानाव तत्सदास्यश्रुतिविरोध परिच्छिद्यते । यद्यपि त्व मदास्यश्रुति-
विरोधोऽत परिच्छिद्यं तथापि प्रथमसूत्रेण बन्धविन्नात्वसूत्रेणाद-
विरोध प्रसिद्ध, प्रथमसूत्रेण स्वयं बुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति भव्यते
सूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतको विवक्षता किं सद्दहास्यं मानं न
वेति प्रथमेऽस्यश्रुतिमोः सद्दहादिक्रियायां विवक्षेति कारणे इत्युक्त-
सङ्गः सहा सद्दहादिक्रियादिक्रियास्यसदाप्रामाण्यमिति, सद्दहादिक्रियेन
पूर्वप्रमाणसूत्रात्प्रोक्तं विद्वेति । प्रसिद्धेहान्तिसङ्गदिका । वेदाऽनातां
सत्यमवस्थानात्कृतं सद्दहादिक्रिया । सद्दहादिक्रियेणां सद्दहादिक्रिये सज-
नवज्ञानेऽसादिक्रियाः, पूर्वप्रथमे सधनयासिद्धिः कर्षं, विद्वान्ने तद्विदि-

वृत्ते, "तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्कामकृपाकामिवाकृतमिदं यत्प्रवृत्तयत इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः कस्युनि च विवाक्यस्वास्तुवपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता व्याख्या, कृतिव्या-
यप्रसिद्धिर्थां तु कारणान्तरपरिग्रही व्याख्य इति । एव प्राप्ते
शूनः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं दृश्यमाने व्याकाशादिषु क्रमादिद्वारके
विगाने न कश्चिद्विद्विगानमस्ति, कुतः यथाव्ययदिष्टोक्तेः ।
यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्पात्मकोऽदि-
तीयः कारणात्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि
व्यपदिश्यते, तद्वयया, "सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति" अत्र तावच्च
ज्ञानशब्देन परेषां च तद्विषयेषां कामचित्तवचनेन चेतनं ब्रह्म

इति विवेक । क्रमाक्रमाभां कृष्टिविरोध तावद्दर्शयति । तथा हि
कश्चिद्विद्यादिना । स परमात्मा लोकानकृतत अक्षयशरीरप्रचुरस्वर्ग-
लोकोऽस्य शब्दार्थ । सूर्यरश्मिष्व्याप्तोऽन्तरोक्षलोको मरीचयः । मरो
मर्त्यलोक । अण्डज्जला पाताललोका आप इति सत्यर्थ । कृष्टिवि-
रोधसङ्गा कारणाविरोधमाह । तथेति । असद्वनभिव्यक्तनामकृपात्मकं
कारणं, तत्र कारणात् सदभिव्यक्तम् । एतत्तुल्यार्थं कान्दोष्यवाक्य-
माह । असदेवेति । न्यूनमेव नेत्याह । तत्सदिति । अबाधित ब्रह्म-
वाचोदित्त्वर्थः । तत्रज्ञातना स्थित जगत् कृष्टिकाले बन्धनभिव्यक्तमध-
वत् । प्रसिद्धां कृष्टिः । तत्तत्र कारणेणैव वाक्योक्तेशां मतम् । कृष्टि-
रेव दूषणवति । ज्ञत इति । ज्ञतशब्दपदयोरर्थमाह । कश्चिद्वि । अनेत-
माह । सदिति । तद्वेदं जगत् किञ्च तर्हि प्राज्ञाविश्याकृत कारणा-
त्मकमासीत् । कृतीनां विदोषसंप्रसङ्गरति । एवमिति । तिस्रस्य अन्वय
सिद्धासङ्गा नामान्तरविश्वप्रधानकथयताव वेदान्तानां व्याख्येतिमाह ।
कृतीति । तत्र कृष्टी, विरोधसंप्रसङ्गां कृष्टि विरोधं यदिहृरति ।

न्यक्षपद्मपरमशोकाशेनेकरं कारकमवतीतः । तद्विषयेष्वैव
यरेषामशब्देनाशरीरादिकोशपरम्परया प्रत्यक्षमुपवेद्येन
सर्वेषां नः प्रत्यगाकारं निरधारयत् वक्तव्यां प्रजायेयेति
आत्मविषयेषु ब्रह्मभवनाशंसनेन दृश्यमानानां विकाराणां सृष्टि-
रभेदमभावत्, तथे' इ सर्वमद्वयत यदिदं किञ्चन" ति, समस्त-
जगत्सृष्टिमिदंशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीय सृष्टारमाचष्टे, तदत्र
यल्लक्ष्यं ब्रह्म कारणात्वेन विज्ञात तल्लक्षणमेवान्वयापि विज्ञा-
यते । "सदेव सोम्ये इमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तदैवत
वक्तव्यां प्रजायेयेति." "तत्तेजोऽसृजतेति," तथा "आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीन्वान्वत् किञ्चन मिषत् स एवत लोकासु
सृजा इति च, एव जातीयकस्य कारणास्वरूपनिरूपणपरस्य
वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयन्तु
विग्रानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजसादिके-

सम्परीत । आकाशादिषु ब्रह्मस्य कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रति-
पाद्यते चेदन्नाह । कृत इति । यथाभूतत्वमेवाह । सर्वज्ञ इति । कार-
णस्य सत्यसत्तादिक प्रतिवेदान्त दृश्यत इत्याह । तदुच्यतेति । तद्वि-
प्रवेशे ब्रह्मविषयेषु, चेत्तत्र सर्वज्ञ, तदात्मानं ज्ञयन्तुवतीति सृष्टेरपर
प्रसङ्गत्वम् । तस्माद्वा यतस्मादात्मानं इति प्रत्यागाकारं स्वस्य वक्त-
व्यप्रत्यागात्मनः क्षितिजावेऽप्यद्वितीयत्वम् । यथा तैत्तिरियके, सर्वज्ञ-
त्वादिक् कारणस्य तथा ज्ञान्दोष्य दायमि दृश्यते इत्याह । तदत्र यल्ल-
क्षणमिति, निषत्त्व्यापारम् कश्चिन्मोक्षार्थत्वाद्विषयार्थकत्वात् कारणे
कारिणः निषत्त्व्यापारमि, तथापि कार्ये त्रिदोषात्कारणस्यैपि विरोध
त्वादिना यल्ल विषे इति । कार्यविषयत्वित्यादिना । सत्त्वृष्टीना प्रत्याह

त्येवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगनेन कारणमपि
ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगोतमधिगम्यमानमविवक्षित भवितुमर्ह-
तीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाकार्यः
कार्यविषय विगानं 'न वियदस्युर्न'रित्यारभ्य । भवेदपि का-
र्यस्य पिगीतव्यं अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न स्यं सृष्ट्यादिप्रपञ्च-
प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत् प्रतिबद्ध कश्चित् पुनर्घातो
दृश्यते न्यते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसृष्टा-
राभ्या तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साक्रमेकवाक्यताया गम्यमा-
नत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थता,
"अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमलमन्विच्छाद्भि सोम्य शुङ्गेन तेजो
मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेति । सदा-

मन्वयात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने दृश्येपि नानात्व प्रसज्येते-
त्याह अतिप्रसङ्गादिति । सृष्टिविराधमङ्गोक्तस्य सृष्टिर न विरोध इत्यु-
क्तम्, अधुनाङ्गीकार त्यजति समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि न्यतय
सृष्टिमन्वयान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्यर्थज्ञापनावेत्याह । भवे-
दित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषावेत्यतात्पर्यं साधयति । न
हीति । फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टेव क्वाभासार्थवत्त्वसम्भवात् सार्थे
पृथक् फल कस्य वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पयितुमिति । न्यादा-
देकव कथं सिद्धं सृष्टिरपि दर्शयन्तीत्याह । दर्शयति चेति । शुङ्गेन
कार्येण सिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिस्तु त वासङ्गा कारणस्याह-
यत्वज्ञानं फलान्तरमाह । सृष्टादीति । एव निष्कलाशमन्यासांसां
सृष्टौ तात्पर्याभावादिरोधो न दोष इत्यत्र इह इहत्वमितिमाह । तथा चेति ।

दिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः
 आव्यक्त इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“ब्रह्मोहविष्णुलिङ्गाद्यै हृष्टिर्था बोदिताऽन्यथा ।

उपाय सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिमन्त्रं तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”
 “तरति शोकमात्मवित्” “तमेव विदित्वा अतिष्ठत्युभेति”
 इति च प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्या-
 त्मत्वप्रतिपत्तौ सत्या संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः । यत् पुनः कारण-
 विषय विगानं दर्शितं “असहा इदमग्र आसीत्” इत्यादि
 तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असहा इदमग्र आसीदिति नात्वासन्निगात्मकं कारणत्वेन
 आव्यक्ते । यतोऽसन्नेव स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेदं चेदस्ति ब्र-
 ह्मेति चेद्देह मन्तमेन ततो विदुरित्यनहादापवादेनास्तित्वान-

अन्यथान्यथेति बोध्या दृष्टव्या । अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, यतस्त-
 दन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदं ज्ञेयेन विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य
 हृष्टिर्षोषितकृत्स्नसिद्धिर्वाहाय तस्य फलमाह । ब्रह्मेति । अत्युभये-
 तीत्यन्वयः । एव हृष्टिद्वारक विरोधश्चतून् समाधाय कारणस्य सद-
 रुषादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते । यत् पुनरिति ।
 यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्यं तस्मिन्नेव श्लोकसदाहरति यतोऽस-
 त्त्वे निरात्मकमसत्त्वं आव्यक्त इति योजना । तत् तत्र सदात्मनि श्लोको
 भन्त्वो भवति ॥

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियाद्येकाद्यत्पदेन ब्रह्मं लक्ष्यत इत्याह ।

क्षण ब्रह्मान्नप्रयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मान निर्धार्य 'सोऽ-
कामयतेति' तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चा दृष्टि तस्मात्
आवयित्वा "तत् सत्यमित्याचक्षत" इति शीपसहस्य 'तदप्येष
श्लोको भवति" इति तस्मिन्नेव प्रकृतोऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्य
"सदा इदमग्र आसीदिति।" यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लो-
कोऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणोऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्य-
मापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषय, प्रायेण सच्छब्द
प्रसिद्ध इति तद्वाकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मा
सदिवासीदित्युपचर्यते । एवैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि
योजना, "तत् सदासीदिति" समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावा-
भ्युपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृष्येत । "तद्वैक आङ्ग-
रसदेवेदमग्र आसी"दित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकी
यमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ।
तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्यक्षदाब्ध्यायैवार्थं मन्दमतिपरिकल्पि-
तस्यासत्यक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । "तद्वेद तर्ह्य-

तस्मादिति । न च प्रधानमेव लक्ष्यमिति वाच्यम् । चेतनार्थकब्रह्मा
दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तिस्रिरिष्टतौ सूत्र-
योजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति । एषवेति । सदेकार्थकतत्पदेन
पर्योक्तासत समाकर्षाच्च शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्यदलक्षणा न ब्रह्मा
श्रुतिभेदे च स्वमतभेदेनोदिताशुदितशोमवाहकत्वस्य दर्शिकत्वादित्यत
आह । तद्वैक इति । एके शब्दिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु क्वनादि-
संसारचक्रस्था नेदवाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदादखै-
वेदत्वान्तासां विरोधस्तुर्त्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः । यदुक्त-
कचिदकदेका २ ५ कथितेति तद्वैक्याह । तद्वेदमिति । अथ्यथ

व्याकृतमासी"दित्यत्रापि न निरध्यक्ष्य जगतो व्याकरण
 कथ्यते । "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रिभ्य" इत्यध्यक्ष्य व्याकृत-
 तकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृषात्, निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे
 ज्ञानन्तरेण प्रकृताबलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्या-
 नुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनु-
 प्रवेश अयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, "पश्यच्च शृ-
 शृण्वन् श्रोत्र मन्वानो मनः" इति । अपि च यादृशमिद-
 मद्यत्वे नामरूपाभ्या व्याक्रियमाण जगत् साध्यक्षं व्याक्रियते,
 एवमादिमर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टवपरीतकल्पनानुपपत्तेः ।
 श्रुत्यन्तरमप्य"नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
 णीति" साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रिया दर्शयति । व्याक्रियत
 इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि सौकर्य-
 मपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लुयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्ण-
 के लवितरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्त कर्त्तन्त-
 रमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति ॥

कर्त्ता । ननु कर्त्तृभाव एव परान्दश्यते इत्यत आह । चेतनस्य चाय-
 मिति । अक्षुद्रेष्टा श्रोत्र श्रोतो मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः । अद्यकार्य
 सकर्त्तक कार्यत्वात् षट्पदित्याह । अपि चेति । अद्यत्वे इदानीम् ।
 ननु कर्मकारकादध्यक्ष्य कर्त्तु रूपे कर्मण एव कर्त्तृवाचिलकारो विरुद्ध
 इत्यत आह । व्याक्रियते इति । अनाद्यसेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मण
 कर्त्तृत्वसुषुचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जनत् स्वयमेव निष्पन्नमिति व्या-
 ख्याय केनविद्याकृतमिति व्याचष्टे । यद्देति । अतः श्रुतौ न, सविरोधात्
 कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्षजातशत्रुसम्बादे श्रूयते, “यो वै बालाके एतेषा पुरुषाणा कर्ता, यस्य वै तत् कर्म, स वै वेदितव्यः” इति [कौ०ब्रा० अ०४। क०१६।] । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्य प्राण, उत परमात्मेति विषयः, किं तावत् प्राप्त प्राण इति कुत ‘यस्य वै तत् कर्मेति’ अवज्ञात्, परिसन्दलक्षणास्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्य शेषे चा“थास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति” प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बाला किना“ऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष” इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राण कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मना ‘कतम एका देव इति प्राण इति स

जगद्वाचित्वात् विषयमाह । कौषीतकीति । बालाकाया अपत्य बालाकिब्राह्मणस्त प्रति र जीवाच । यो वा इति । न केवलमादि-
त्यादीना कर्त्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह । यस्येति । एतज्जगदयस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थे । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्या सशयमाह । तत्रेति । पूर्वैकैकव क्यस्यसटादिशब्दवलाटसच्छब्दो नीत , इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रूवाणीति बालाकिव क्यस्यब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह । कि तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राण दुर्पास्तपरत्यब्रह्मणि समन्वयासिद्धि मिद्वान्ने ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम् । अथ सुषुप्तौ दृष्टेति शेष । अत पुरुषकर्त्तव्य प्राणस्य कथमित्यत आह । ये चैत इति । स्वप्नात्मकप्राणस्य विकारा स्वर्गादय इत्यत्र मानमाह । कतम इति । यस्य महिमान, सर्वं देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शित अत, सर्वदेवात्मकत्वात्

ब्रह्मेत्याचक्षते” इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धोः जीवो वा अथमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते आवयितुं यस्तु वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाङ्गोपकरणभूतानामेतेषा पुरुषाणा कर्तापपद्यते, वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारण, वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां वक्तृवेदनायोपेतं बालाकि प्रतिबुद्धार्थपरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रातबध्य यष्टिघातोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्त जीव भोक्तार प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते । तद्यथा “श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथावा स्वां श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्यवमेवैष प्रज्ञात्माते रात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति

स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्ष शास्त्रेकवेद्यात्वादित्यर्थ । पूर्वपक्षान्तरमाह । जीवो वेति । यत्कारणं यस्तु जीव बोधयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापन जीवलिङ्गमिति योजना । तौ ह पुरुष सुप्तमाजन्तु त राजाहृष्टहृत्पाण्डुरवास सोम राजद्वित्यामन्त्र्य सुम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वत् प्राणादेरेण त्वत्सुप्ता यच्छ्रावतेनोत्थाप्य जीव बोधितवान् इत्यर्थ । श्रेष्ठो प्रधान स्वैर्भुङ्क्तेतिभिरुपहृत भङ्गे स्वां ज्ञातयस्य तसुपजीवलि । एव जीवोऽपि आदित्वादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भङ्गे ते च हविर्पुष्पादिना जीवसुपजीवलीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम् । ननु प्राण एवैकधा भवतीति न्युत प्रणशब्दो जीवे कथमित्यत आह । प्राणभ्यत्वाच्चेति । सूक्ष्माहृष्टिरेव सिद्धान्तयति । एवमिति । स च वाक्काकिर्ब्रह्मत्वमन्त्रा व्यष्टिलिङ्गहृत्पान् पुरुषाहृत्वा राज्ञा निरस्तस्पर्णी स्थित, तदुक्तं ब्रह्मं ब्रह्मेत्युक्ता राज्ञोऽप्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्त्रा राज्ञोऽपि श्रुत्वावादित्वप्रसङ्गादित्याह । यदि सोऽपीति । वेदितव्यो-

[कौ० ब्रा० अ०४ । क०२० ।] प्राणभन्वाच्च जीवस्थोपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गातवगमादिति एवं प्राप्तो ब्रूमः । परमेश्वर एवाधमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि बालाकिराजतशत्रुणा सह ब्रह्म ते प्रब्रवाणि इति मन्वदितुमुपक्रमे, स च कतिचिदादित्याद्याधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज्-क्त्वा दूष्णीं बभूव, तमजातशत्रुर्द्धवा वै खलु मा मन्वदिष्टा, ब्रह्म ते प्रब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मवादितयापीय तत्कर्तारमन्य वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो नाध्येत, तस्मात् परमेश्वर एवाय भवितुमर्हति । कर्तृवञ्चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । यस्य वै तत् कर्मेत्यपिनाय परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधमेलक्षणस्य वा कर्मणी निर्देश, तयो

ऽपीत्यर्थः । मुख्यपुरुषकर्तृत्वब्रह्मण एव लिङ्गप्राणजीवयोस्तद्व्यवस्थेनास्वतन्त्र्यादित्याह । कर्तृत्वञ्चेति । यदुक्तं चलनादयोर्वाचकं कर्मशब्दप्राणजीवयोर्दृष्ट्यापक इति तच्चेत्याह । यच्चेति । अनेकैर्धर्माच्छब्दादन्वतराथस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यम् । अत्र प्रकरणेपपदयोर्दृष्ट्यात् कस्य ग्रहणमिति अथये पुरुषकर्तृपदसाक्षिभ्यात् श्रियत इति योगाज्जगदुपग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात्पुरुषापार्थीना कर्मशब्देन निर्दिष्टत्वात्मित्यत आह । नापीति । पौनरुक्त्यात्प्राणात् पुरुषाथं नपु सकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चैत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तृत्वोपाहारकरोत्त्वर्थं उत्पादनस्य फलं पुरुषजन्यं तदन्यतरवाचीकर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह । नापीति । कर्तृशब्देनेति क्रिया-

रन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणा
 अय निर्देशः, एतेषा पुरुषाणा कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात्,
 लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य कर्तोत्यर्थस्य क्रि-
 याफलस्य वाच्य निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोर्रूपात्तत्वात्, परि-
 शेषात् प्रत्यक्षसन्निहित जगत् सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते,
 क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंश-
 द्दितञ्च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेना-
 र्थेन, सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्याय निर्देश इति गम्यते
 न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभावात् । पूर्वत्र च
 जगदेकदेशभूताना पुरुषाणा विशेषोपादानादविशेषितं जग-
 देवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति, य एतेषा
 पुरुषाणा जगदेकदेशभूताना कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य
 वा कृत्स्नमेव जगदविशेषितम् कर्मेति । वाशब्द एकदेशा-
 वच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमतता

कलाभ्या विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्दृष्टमित्यर्थः । जग-
 तोऽपि प्रकरणोपपदे स इत्युक्तमस्तीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणा
 दिक् हि स्वयनाच्च, सद्बोचक तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्य सर्वमेव
 गृह्यते, अत्र च सद्बोचकावत्त्वात् सार्थिकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्यस्य
 कार्यमात्रस्य कस्यचिद्बो वाचक इत्याह । तथापीति किञ्च जगदेकदे-
 शोऽपि जगत्प्रकृतमित्याह । पूर्वमेति । जगदुपपद्ये पुरुषाणासपि
 यद्वात् पृथगुक्तिर्व्यवेक्षित आह । एतदुक्तमिति । स वेदितव्य इति स-
 त्वम् । पुरुषमात्रमिच्छित कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो व शब्दः ।
 ब्राह्मणा भोजयितव्या परित्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परि-

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मात्मख्यापनाय विशेषोपादानं, एव
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यासेनमामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वे-
दितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्ते-
ष्ववधारितः ॥

जीवसुखप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्याख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् सुखप्राणलि-
ङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति
तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते, परिहृतं तन्नोपासात्त्रैविध्यादा-
श्रितत्वाद्विह तद्योगादित्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं मति
प्रसज्येत, जीवोपासनं सुखप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ।
न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वा-
क्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं ।
उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते
“सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमा-

ब्राह्मणान्यविषयं तथाच कर्माशब्दं पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह । एव-
मिति । अस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यं परमेश्वरस्य किमवातमित्यत आह ।
परमेश्वरेति ॥

विद्वान्ब्रह्मा पूर्वंपक्षपीजसमं द्यं दूषयति । जीवसुखप्राण-
लिङ्गाच्चेति चेत्तद्याख्यातमिति । उक्तमेव आरयति । त्रिविधमिति ।
त्रेण्यं पुरुषाधिक्यम्, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति
भेदं सूचयति । एतन्वाक्यत्वे वाक्यभेदो हि वेद्यत इत्युक्तं चेत्

धिपत्यं पर्येति च एवं वेद्” इति । मन्वेव सति प्रतर्हन्वा-
 क्यनिर्णयेनैवेद्मपि वाक्यं निर्णयिते, न निर्णयिते “यस्य वैतत्
 कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्तानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीव-
 सुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि
 ब्रह्मविषयो दृष्टः “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इत्यत्र, जीव-
 लिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वाद्भेदाभिप्रायेण योज-
 यितव्यम् ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रञ्जव्याख्यानाभ्यामपि
 चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधान वा इद् वाक्य
 स्यात् ब्रह्मप्रधान वेति, यतोऽन्यार्थं (जीवपरामर्शं) ब्रह्मप्रति-
 पत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये जैमिनिगाचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रञ्ज-
 व्याख्यानाभ्या, प्रञ्जस्तावत् सुष्ठुपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यति-
 रिक्ते जीवे प्रतिबाधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “कैष
 एतदूवालाके पुरुषोऽशयिष्ठ, क्व वा एतदभत्, कुत एतदागा-
 दिति । [कौ० ब्रा० अ० ४ । क० ११] प्रतिवचनमपि “यदा सुप्तः

पुनरुक्तिं स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । कर्मशब्दस्य ह्यस्या पूर्व-
 पक्षप्राप्तौ तद्विरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह । नन्यादिना । प्राणशब्द
 जीवलिङ्गयोर्गतिमाह । प्राणशब्दोऽपि ॥

मनो जीव जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम्, इदानीं तद्विज्ञेन
 जीवोक्तद्वारा ब्रह्म व्याख्यामित्याह । अन्यार्थमिति । जीवपरामर्शस्य
 जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रञ्जनाह । कैष इति । हे वालाके ।
 एत रुच्येन विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तत्रैव पुरुषं क्वाशयिष्ठ कश्चि-
 त्तधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थं । एकीभावात्प्रज्ञानार्थं वृच्छति ।

स्वप्न न कश्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति” इत्यादि,
एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेष्वेवा देवा
देवेष्वेवा लोका इति च [कौ० ब्रा० अ०४ क०१२ । ३०] सुषुप्ति-
काले च परेण ब्रह्मणा जीव एकता गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः
प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्नास्य
जीवस्य निःसम्बोध-स्वच्छतारूप स्वाप, उपाधिजनितविशे-
षविज्ञानरहित स्वरूप यतस्तद्गुणरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा
वेदितव्यतया आवित इति गम्यते । अपि चैवमेके शाखिनो
वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसम्वादे स्पष्टं विज्ञान-
मयशब्देन जीवमात्राय तद्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य
एष विज्ञानमयः पुरुष. क्व वै तदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने

क्व वा इति । एतद्गुणमैक्यभावरूप यथा स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत्-
सुप्न. केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति । कुत
इति । एतदागमनमैक्यशब्दरूप यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः ।
प्रश्नसङ्गा व्याख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । शयनभवनयोराधार
उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दित ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरे प्राणोक्ते प्रश्नोऽपि
प्राणविषय इत्यत आह । सुषुप्तिकाले चेति । जगद्देतत्त्वजीवैक्याभ्या
प्राणोऽत्र ब्रह्मैवेत्यर्थः । जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसहरति । तस्मादिति ।
निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, स्वच्छता, विशेषमलशून्यता । भेद-
भ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह । उपाधीति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मवि-
षयत्रैशाखान्तरसवादमाह । अपि चैकमेके शाखिन इति । ननु तत्ता-
दाश सुषुप्तिस्थानसुक्तं न ब्रह्मैवेत्यत आह । आकाशेति । उपाधिद्वारा
प्रमात्रात्मजम्हेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मैवेत्याह । सर्वं इति । एव जीवनिरा-
सार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे । प्राणेति ।

प्रतिवचनेऽपि “अ एषोऽन्तर्हृदय आकाशश्चास्मिन् श्वेत” इति, आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रसक्तो दृशरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति अत्र सर्व एत आत्मानो व्यञ्जरन्तीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्यञ्जरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणात्वेनामनन्तीति मन्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्यञ्जयः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १६ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः कामाय” इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु, कामाय सर्वं प्रिय भवति, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित” इति । तत्रैतद्विचिकित्स्वते किं विज्ञानात्मैवाय द्रष्टव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आहोस्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा,

अस्मिन् वाक्ये प्राणोपदेश ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनि, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अपि चैके शास्त्रिन एवमेव प्राणातिरिक्त जीवात्मानमासनन्त प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजीवोपदेश प्राणनिराकरणस्याभ्यञ्जयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थं, तस्यादिद् वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥

वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह । बृहदिति । पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मेव सर्वश्रेणी प्रियतम, अतोऽन्यस्परित्यज्य तमेव द्रष्टव्य, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थं । प्रियसहस्रचित्तेनेति पतिजायादिभिः

प्रियसंस्मृचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रति-
भाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश
इति । किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति कस्मान्, उप-
क्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूत सर्वं
जगदात्मार्थतया प्रिय भवतीति प्रियसंस्मृचित भोक्त्रात्मा-
नमुपक्रमान्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमान कस्यान्य-
स्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीद महद्गतमनन्तमपार विज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य
सञ्जासीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समु-
त्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेद द्रष्टव्यत्वं दर्श-
यति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इति कर्तृ-
वचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्ट दर्शयति,
तस्यादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रार्थत्वात् भोग्यजात-
स्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूम । परमात्मोपदेश
एवाय, कस्मान् वाक्यान्वयात् । वाक्य हीद पौर्वापर्येणावेक्ष्य-

प्रियेभ्योर्ग्वैकीर्तयतातुभितेनेत्यर्थ । यथा ब्रह्म ते ब्रवाणोत्सुपक्रमबला-
द्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति
उच्यतेन पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्ति
परत्वं सिद्धान्ते शब्दे प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलम् । इदं प्रत्यक्
महदपरिच्छिन्नं भूत सत्त्वमनन्त निरन्तमपारं सर्ववर्तित्वदेकरसम् एतेभ्य
कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतो-ाधिक
जन्मानुभूय तान्येव भूताति नीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपौधिक-

माया परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते, कथमिति, तदुपपा-
द्यते, “असृष्टत्वस्य तु नाशास्ति विज्ञेन” इति याज्ञवल्क्यादुप-
श्रुत्य “येनाह नाशता स्थां किमहन्तेन कुर्यां, यदेव भगवान्
वेद् तदेव मे ब्रूहि” इति असृष्टत्वमाशसनायै मैत्रेयै याज्ञ-
वल्क्या आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानाद्-
सृष्टत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा आत्मविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्य-
मवकल्पते, न चैतदौपचारिकमाश्रयितुम् शक्यम्, यत्कारण-
मात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवो-
पपादयति “ब्रह्म तं परादाद्याऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्या-
दिना, यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वात्मक्येण
लब्धसङ्घावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रा-
दिकं जगत् पराकरोति इति भेददृष्टिमपोद्येद सर्वं यदयमात्मे-
ति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति । इन्दुभ्या-
दिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । “अस्य महतो भूतस्य

मरणान्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भो-
क्तारं ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । भोक्तृसाधनज्ञानगम्यत्वादित्थि-
र्वाक्यस्थान्मया ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमन्तु ब्रह्मप्रसापकत्वमिति सिद्धान्त-
यति । एवमिति । विज्ञेन तन्माद्येन कर्माद्येत्सर्वं । भेदनिन्दापूर्वक-
मभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्त-
मित्याह । न चैतदौपचारिकमित्यादिना । पराकरोति ज्ञेवोभागाद्
अशयति । यथा इन्दुभिश्चक्षुषीणाशब्दात्मान्मपहणेनैव नृह्यमापासद-
वान्तरविशेषाः शक्तिपहणप्राङ्गणतवत् साक्षात्मे कक्षितासतो न भि-

नि. खसितमैतद्व्यवेदः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूप-
कमेप्रपञ्चकारणता व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैव गमयति ।
तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्त.कर
णस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमवाच्यां छत्सु प्रज्ञानघन व्याच-
क्षाणः परमात्मानमेवैव गमयति, तस्मात् परमात्मन एवाय
दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरुक्त प्रियसंस्मृचनोपक्रमा-
द्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्यैव प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात भव-
तीद सर्वं यद्यमात्मा” इति च तस्या प्रतिज्ञायाः सिद्धि
सूचयत्येतद्विज्ञं यत्प्रियसंस्मृचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिमङ्गीर्त-
नम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, ततः पर-
मात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्भीयेत, तस्मान् प्रतिज्ञासिद्धयर्थं विज्ञा-
नात्मपरमात्मनोरभेदाशेनोपक्रमणमित्याश्रय आचार्यो म-
न्यते ॥

दाने, एवमात्मभागास्य सर्वमात्मभावमिति निश्चितमित्याह । इन्दु-
श्यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चय ।
सर्वसदृशलिङ्गादपोत्याह । अस्य पङ्क्त इति । ऋग्वेदादिक नाम, इष्ट
उत्तमिति कल्प, अथश्च लोक परश्च लोक इति रूपम् । किञ्च स यथा
सर्वासावर्षां ससद्वा एकायनमिति कण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यसयाधार-
त्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह । तथैवैकायनेति ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वाद्भेदाशेनेद जीवोपक्रमण प्रतिज्ञासा-
धकमित्याश्रयमन्यते ॥

उत्कमिव्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसक्तस्य देहादिसङ्घातादुत्कमिव्यत परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञायते,

“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्यान्नामरूपाद्विसुक्त

परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम्” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूप विहाय समुद्रमुप-
यन्ति एव जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूप विहाय पर पुरुष-
मुपैति इति हि तत्रार्थं प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्य
तायै ॥

सत्त्वसंसारदशाया भेद एव सत्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिसतम् । तत्र
मानमाह । श्रुतिश्चेति । सत्त्वानसृजन्ति । ननु संसारस्योपाधिक-
त्वात् सर्वदेवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह ।
क्वचिच्चेति । यथा नद्यः स्यन्दन् ना समुद्रेऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहा-
येयि नदीनिदर्शन व्याचष्टे । अथान्योक्त इति ॥

अवस्थितेरिति कायकृत्स्नः ॥ ३२ ॥

एतौ परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुप-
पन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति कायकृत्स्न आत्मार्यो गम्यते ।
तथा च ब्राह्मणं “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य तामरूपे व्या-
करवाग्नीत्वेवंजातीयकम् परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं
दर्शयति । मन्त्रवर्ण्यं “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामा-
नि कृत्वामिवदन् यदास्त” इत्येवंजातीयकः । न च तजः-
प्रकृतीनां दृष्टौ जीवस्य पृथक् दृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनो
ऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । कायकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः
पर एवेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आशङ्करथस्य तु
यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेत तथापि प्रतिज्ञासिद्धि-
रिति स्थापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानयमभिप्रेत
इति गम्यते । श्रीडुलोमिपत्रे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ
भेदाभेदौ गम्येते । तत्र कायकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति
गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्यानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुति-
भ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानादसृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे

सिद्धान्तमाह । अवस्थितेरिति । अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवस्युप-
क्रमस्य दृष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथित-
त्वाच्चापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्तुग्वान्धोरित्यत्र मत-
त्वात्, अतो व्यर्थासिद्धधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदब्रह्माप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिक
स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थम् अस्यारम्भात् ज्ञायते चात्र लिङ्गम्
आत्मवदेनोपक्रमणस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यवरस्य यदृष्यं वि-

हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रस-
ङ्गान्न तज्ज्ञानादष्टत्वमवकल्पेत अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूप-
स्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूप जीवे उपसर्चते, अत एवो-
त्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुल्लिङ्गीदाहरणोऽप्याश्रयमा-
णोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदणुक्तं प्रकृतस्यैकमहतो भू-
तस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्
विज्ञानात्मन एवेद् द्रष्टव्यत्व दर्शयतीति, तत्रापीयमेव विस्फु-
ली योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः' । इदमत्र
प्रतिज्ञातम् "आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं
यदयमात्मा" इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्च-
स्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारण-
योरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सू-
चयत्येतस्मिन् यन्नाह गो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्म-
भावेन कथितमित्याश्रयः आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्ये
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'उत्क्रमि-
ष्यत एवम्भावादित्यं ह्युलोमि' । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नेव ब्रह्मधर्मकथन भेदाभेदे धर्माद्वयग्रहं स्यादिति मन्यन्तम् । धीर
सर्वज्ञः । सर्वार्थिणं रूपाणि कार्याणि विचिन्त्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च
कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्य भिन्ननादिकं कूर्जनं यो वर्त्तते तं विद्वानि-
हैवावृत्तो भवतीति मन्यते । अपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह । अन्वेति ।
जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाच्चैक्यमित्यत आह । न च तेज इति । अतस्त्वय
विभक्त्यं दर्शयति । वाशेत्यादिना । विद्यामपीति । अभेदेवक्रेतो-
ऽपीत्यर्थः । तत्रान्यस्य अतस्त्वोपादेयत्वमाह । तत्र कथेति । ऋषेय

ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेशात्मनैक्यसम्प्रवादि-
 दमभेदाभिधानमित्यौद्धृतीमिराचार्यो मन्यते । 'अवस्थित-
 रिति काशक्तत्त्वः' । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञाना-
 त्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशक्तत्त्व
 आचार्यो मन्वते । ननूच्छेदाभिधानमेतत् 'एतंभ्यो भूतेभ्य'
 समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति कथमेत-
 दभेदाभिधान । नैष दोषः विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमे-
 तद्विनाशाभिधान नात्तोच्छेदाभिप्राय, अत्रैव मा भगवान्
 मूसुहृन् प्रेत्य सञ्जास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य
 दर्शितत्वात् "न वा अरेऽह मोहं ब्रवीस्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्मानुच्छिन्तिधर्मा मात्राससर्गस्त्वस्य भवति" इति । एतदुक्त
 भवति कूटस्थनित्य एवाय विज्ञानघन आत्मा, नास्योच्छेदप्र-
 सङ्गोऽस्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभि-
 रससर्गो विद्यया भवति, ससर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषवि-
 ज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य सञ्जास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तं "विज्ञा-

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्य परापरयोरत्वन्नाभेद प्रतिपादयित्त-
 मिष्टोऽर्थ, तदनुसारित्वादित्यर्थ । ज्ञानानुसृक्तिस्तत्त्वान्यथातुपपत्त्याप्यय-
 मेव पक्ष आदेय इत्याह । एवञ्चेति । अत्वन्नाभेदे सतीत्यर्थ । कस्मि-
 तस्य भेदस्य ज्ञानानुसृष्टि सञ्भवति न सत्वस्येत्वापि द्रष्टव्यम् । यदुक्त
 नदीदृष्टान्तात् ससार स्थाभाविक इति तच्चेत्याह । अतश्चेति । अनाम-
 कूपत्रङ्गताज्जीवस्तेत्यर्थ । उत्पत्तिस्तत्त्वा जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदा-
 वित्तत आह । अत एवेति । उत्पत्ते स्थाभाविकत्वे सुखयोगादेवेत्यर्थ ।
 अत्र पूर्वपक्षे बीजत्वसङ्गत्तं जीवेनोपक्रम परस्यैव सत्त्वानुसृष्ट्या जीवा-
 भेदाभिधान विज्ञातव्यश्चेति । तत्राद्यं बीज तिसृष्वपि निरस्त, सम्प्रति

तारमरे केन विजानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनीपसं-
 हाराद्विज्ञानात्मन एवेद द्रष्टव्यत्वमिति, तदपि काशकृत्स्नीये-
 नैव दर्शनेन परिहरणीयम् । अपि च “यत्र हि द्वैतमिव
 भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्याख्याविद्याविषये तस्यैव
 दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा
 भूत्, तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनाविद्याविषये तस्यैव दर्श-
 नादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च
 विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य “विज्ञातारमरे
 केन विजानीयात्” इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावीप-
 पादनपरत्वाद्वाक्यस्य, विज्ञानधातुरेव केवलं सन् भूतपूर्व-
 गत्या कर्तृवचनेन तच्चा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितस्तु
 पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

द्वितीयमनूद्य तथैव निराचष्टे । यदप्युक्तमित्यादिना । आत्मज्ञानात्
 सव्यञ्जान यत्प्रतिज्ञात तत्र हेतुरिदं सर्वं यदयमात्मैतद्व्यतिरेक उक्तस्य
 प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातस्यपादितमिति ध्येयज्ञाना । एकस्मात्प्रसवो यस्य
 एकस्मिन् प्रलयो यस्य तद्भावादित्यथे । समुत्थानमभेदाभिधानमिति या-
 वत् । जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति । ननु इत्यादिना ।
 मृतस्य सज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव भा मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो
 ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह । न वा अरे इति ।
 मोहं मोहंकर वाक्यम्, अविनाशो नाशहेतुमूढ, अत उच्छ्वसिधर्मा
 नाशवान्न भवतीति अमुच्छ्वसिधर्मैत्यर्थ । तृतीयं बीजं तृतीयेन मते-
 नैव निरसनीयमित्याह । यदपीत्यादिना । आद्यमतस्यैव सत्यभेदाङ्गो-
 कारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्सत्त्वाभेदाद्विज्ञानस्य
 कारकाभावात् स युक्त इति सुखसुखारित्वात्सम्भवे नन कल्पित विज्ञातत्वं

त्परमात्मनोऽविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरचितदेहाद्युपाधि-
निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्बेदान्तवादि-
भिरभ्युपगन्तव्यः, “सदेव सोम्येदमथ आसीत्, ‘एकमेवाद्वितीय’
आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं” “इदम् सर्वं यदयमात्मा, नान्योऽतो-
ऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ” इत्येव रूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृति-
भ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिदम्” “क्षेत्रज्ञश्चापि मां विष्टु सर्वक्षे-
त्रेषु भारत । । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्त परमेश्वरम्” ।
इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति न स वेद सत्योः स सत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’
इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-

सक्तो ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगतोक्तमिति परिहरणीवमित्यर्थः । किञ्च
पूर्वापरपर्यायोचनया वाक्यस्य सक्तात्मपरत्वावगमात् विज्ञाहत्व कल्पित
मेवानुद्यते इति न तद्विज्ञेन जीवपरत्वमित्याह । अपि चेति । आर्षेषु
पक्षेण काशकतस्त्वपक्षस्यैवादेयत्वे किं वीजं तदाह । दर्शितमिति ।
व्यतस्य, श्रुतिमन्त्रश्च । पुनरपि श्रुतिषट्श्रुतिमन्त्रमाह । सद्देवत्यादिना ।
हेतुर्मां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे
जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वस्यैवैधो न स्यादित्याह । स वा एष इति ।
भेदस्य सत्त्वे तत्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह ।
अन्वया चेति । अभेदस्यापि सत्त्वात्मन्येव यद्वा भेदाभेदवोर्विरोधात्
सञ्चयः [स्यादित्याह । सुनिश्चितेति । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह ।
निरपवादमिति । अहं ब्रह्मेत्येवाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्त्तकत्वमि-
त्यतः स्यादित्यर्थाह । स्थिते आत्मनिर्वाक्यत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न

ऽसृतोऽभयो ब्रह्मेति” चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च सुसुक्ष्मा निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितास्योपपत्तेश्च । निरपवाद हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषय इष्यते, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” इति च श्रुतेः, ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपपद्यतः’ इति च स्थितप्रज्ञसङ्गणश्रुतेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञ परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽय परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्वन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो

भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ सतो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् सत्त्वभावदित्यत आह । स्थिते चेति । कश्च तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेत्तरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह । एको हीति । किञ्च विद्यातत्त्ववृत्तिरूपायां गुहाया स्थितो जीवो भवति तस्यानेव ब्रह्मनिहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह न हीति । काश्चिदेवैकमिति जीवस्थानादव्यामित्यर्थः । नन्वेकस्या गुहाया द्वौ किं न स्थातामित्यत आह । न चेति । सद्युरेव प्रवेशेन जीवत्वाद् भेदः । नन्वन्वन्माभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादत स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यामयोर्भेद इति चेन्न दर्शने प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि विम्बस्यास्फुटत्ववत् कश्चित्भेदेन विद्वत्त्वार्थव्यवस्थोपपत्तेः । सत्यभेदे वेदाभास्यज्ञेया दोषनाह । वे त्विति । कोऽयमिति वस्तुत्वमधीत्यकारणव्यवस्थानाधिकरणत्वाद्भेदाभेदो वेदान्तार्थसङ्कोच एव निश्चयसमाधानं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानवर्त्मभ्यां क्वचन मोक्षकल्पयन्ति, तत्रानित्यत्व दोषः । अतु क्वचनपि नित्यमिति प्रश्नं यत्

वेद निहितं गुहाया”मिति काश्चिदेवैका गुहामधिकृत्यैतदुक्तं,
न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति “तत्सृष्टा तद्देवानुप्रा-
विशत्” इति सृष्टरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्बन्ध कुर्वन्ति
ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वार सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते
कृतधमनित्यश्च मोक्ष कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तालुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्यटयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निश्रेयसहे
तुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति
लक्षितम् । तत्र लक्षण घटरुक्कादीना मृतसुवर्णादिवत्
प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समान इत्यतो

क्रियासाध्य तदनित्यमिति न्यायबाधितम् । अस्माकन्वनर्थध्वंसस्य ज्ञान-
साध्यत्वान्नित्यसुक्तात्मत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्नैतेशी-
ब्रह्मण प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा । लक्षणसूत्रेणास्य सकृति वक्तुं उक्तं आरयति ।
यथेति । तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्यत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षण-
सुक्तं तेन बुद्धिस्ये ब्रह्मणि कृच्छ्रेदानसमन्वय प्रतिपाद्य तत्कारणत्व
किं कर्तृत्वमात्रसुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयद्वयमिति विशेषजिज्ञासाद्यामिद-
मारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्तेनास्य सम्पत्तिः ।
यद्यपि तदानन्तर्यमस्य बुक्तं तथापि निश्चिततात्यर्थं वेदान्तै कर्तृत्वात्ते चर-
न्तनिरास सुकर इति समन्वयान्ने इदं लिखितम् । लक्षणसूत्रस्या-
ध्यायादिसङ्गतत्वाटस्याप्यध्यायादिसङ्गतिः । पूर्व्वत्वं सर्व्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाया सुखत्वदात्मस्य जीवपरत्व निरसं तदयत्नं कर्तृत्वादानबोर्भेदेन

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते “स ईक्षाक्षक्रे,” “स प्राणमहजत” इत्यादि श्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकस्य कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलानादिषु दृष्टं, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तृण्यपि युक्तः सक्रामयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैभवादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तम् । कार्यञ्चेदं जगत्त्मावयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम् । कार्यकारणयोः साहचर्यदर्शनान्, ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रिं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं” इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं

प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति । तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैतादिसिद्धिं फलम् । ईक्षापूर्वकेति ईक्षणं श्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृति कर्तृत्वात्, यो यत्कर्त्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटककर्त्ता कुलाल इत्यर्थः । जगत् भिन्नकर्त्तृपादानक कार्यत्वात् घटवदित्याह । अनेकेति । ब्रह्म नोपादानमीश्वरात् राजादिर्वादित्याह । ईश्वरत्वेति । जगच्च ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्ये तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदित्याह । कार्यञ्चेति । निष्कलं निरवद्यं, निष्कलयमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवद्यं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुं निरञ्जनमिति । अञ्जनमत्यन्तं सूक्ष्ममित्यर्थः, तर्हि जगत् सदृशोपादानं

स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणात्त्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति, एव प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एव हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तमादेशमप्राची येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति, तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते, तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तद्वत् प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि “यथा मोक्षैकेन ऋत्पिण्डेन सर्वं ऋत्पिण्यं विज्ञातं स्याद्वाच्यारभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इत्युपादानकारणगोचर एवास्मायते, तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्पायसं

किमित्यत आह । पारिषेध्यादिनि । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिमन्यमानः सिद्धान्त्याति । प्रकृतिश्चेति । चकारादिक्रियत्त्वयह । एवमुभयकृपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह । एवमिति । कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह । निमित्तकारणादव्यतिरेकश्चेति । ऋद्रादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्वादीभिकस्य ब्रह्मणोऽपादानत्व वाच्यमित्याह । दृष्टान्तोऽपीति । वाकारम्यं नाममात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सर्वकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः ।

विज्ञातैः स्यादिति च । तथान्यत्रापि “कस्मिद् भगवो विहाते
 रुक्मिद विज्ञात भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा “पृथिव्यामोष-
 धः सन्धवन्ती”ति इष्टान्तः, तथा “आत्मनि खञ्जरे दृष्टे
 श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” इति प्रतिज्ञा, “स श्रुत्वा
 दुन्दुभेहन्यमानस्य न वाह्यान् शब्दान् शक्त्यात् ग्रहणाय
 दुन्दुभेस्त, ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत” इति
 इष्टान्तः । एव यथासम्भवं प्रतिवेदान्त प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृति-
 त्वसाधनौ प्रत्येतयो । ‘यतः’ इतीयमपि पञ्चमी “यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र जनिकतुः प्रकृतिरिति
 विशेषस्मरणान् प्रकृतिनक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमित्तत्व-
 न्नधिष्ठावन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथा हिलोके मृतसुव-
 र्णादिकमुपादानकारण कुजालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य

गतिसाम न्यार्थ सुखत्वेऽपि प्रतिज्ञादृष्ट तावाह । तथान्यत्रापि । दृष्टदा-
 रण्यत्वेऽपि तावाह । तथात्मनीति । षट् स्फुरनीत्यनुगतस्फुरण प्रकृतिस्त-
 दतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटं स्यात् तथा दृष्टान्त
 र्त्वं उच्यते । इत्यमानदुन्दुनिजान्याच्छब्दसामान्य इह्यान् विशेषशब्दान्
 सामान्यपक्ष्यातिरेकेण पृथक् पृथक् चोता न शक्त्यात्, स सामान्यस्य
 तदपक्षणेन दुन्दुभ्याघात शब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा पक्षणेन
 तदुद्वान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति, अतः शब्दसामान्यपक्षणयाह्या
 विशेषाः सामान्य कल्पिता तद्वदात्मभानमास्त्वटादय आत्मनि कल्पिता
 इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधेन प्रकृतित्वसङ्गा पञ्चमी-
 त्वत्वात्वाह । अत इति । यतो वा इमान् जतौ अत इति पञ्चमी प्रकृतौ

प्रवर्तते, नैव ब्रह्मण्य उपादानकारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठाता
 पिबोऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्, अधि-
 ष्ठातन्तराभावाऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदि-
 त्त्यः । अधिष्ठातरि च्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने
 पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टा-
 न्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठातन्तराभावादात्मन, कर्तृ-
 त्वस्युपादानानन्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् । कुतश्चात्मनः कर्तृत्व-
 प्रकृतित्वे ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिधोपदेशात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति “सोऽका-
 मयत बद्ध स्या प्रजायेय” इति “तदैक्षत बद्ध स्या प्रजायेय”
 इति च । तत्राभिधानपूर्विकाया स्वातन्त्र्यादृत्ते कर्तेति
 गम्यते । बद्ध स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बद्धभवनाभिध्या-
 नस्य, प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥

दृष्टमेतत्त्वम् । अनिकर्तुं न जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानस-
 षिका भवतीति सूत्रार्थः । सत्तायाः फलम् “सपादाने पञ्चमी” [पा०२।
 ३।२८] इति सूत्रात्मकतौ पञ्चमीलाभ । एव ब्रह्मण्य प्रकृतित्वप्रसाध्य
 कर्तृत्व साधयति । निमित्तत्वमिति । बद्ध स्वातिरिक्तकर्तृविषये प्रकृति-
 त्वानुबन्दादिकदिस्वाद्यानुमानानामागत्यवधारणात् । प्रागुत्पत्तेरिति । कम-
 कर्तृ ब्रह्मैवेत्यापि सूत्रं योजयति । अधिष्ठातन्तरिति ॥

एकस्योभयद्वयप्रकरणत्वमपि सूत्रमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति । कुत-
 शेत्यादिना । अभिध्या दृष्टिसूत्रम् ॥

साक्षाच्चोभयान्मानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चय, इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायीभो प्रलयप्रभवावाच्चायिते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति' इति । यद्धि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तगनुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति । प्रत्यक्षमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियाया "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति आत्मनः कर्मत्व कर्तृत्वं च दर्शयति, "आत्मानमिति कर्मत्व स्वयमकुरुति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वमिदमस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पा-

अभ्युच्चयो ह्येतन्नरम् । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानु-
पादानमङ्गुलं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृति आत्मकृति, सम्बन्धसात्मन कृति प्रति विषयत्वसाध्यत्वञ्च । ननु कतेराशय सिद्धो भवति विषयस्तु साध्य । एकस्योभय विद्वद्भिन्न्याशङ्कते । कथं पुनरिति । यथा सृष्ट साध्यपरि-
णामान्नेन कृतिविषयत्वं तदात्मान इत्याह । परिणामादिति । आत्मानमित्यविरोध इति शेष । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह । विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मण्य आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वस्यत्वाऽस्तु प्रकृतित्व कर्ता तन्व्योऽस्तिव्यत आह । स्वयमिति चेति ।

दद्यितुं, परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वमित्येव हि सञ्जात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणामयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेषेणः तु निमित्तात्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणब्रह्मण एव विकारात्मनाय परिणामः सामानाधिकरन्धेनाब्धायते “सञ्ज त्यञ्जाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्त च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पद्यते, वेदान्तेषु “कर्त्तारमीश पुरुषं ब्रह्मयोनि” इति “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोपधिवनस्यतीनामिति ।

ब्रह्मण कृतिकर्त्तृवोपपादनाथे परिणामादिति पद व्याख्येयान्यथापि । व्याचष्टे । पृथक् सूत्रमिति । मृद्वट इति तद्ब्रह्म सञ्ज त्यञ्चेति परिणामसामानाधिकरन्धेन्युते ब्रह्मण प्रकृतित्वमित्यर्थ । सत्प्रत्यक्ष भूतत्वयत्परिणाम भूतव्यय, निरुक्तं वक्तुं यद्य घटादि, अनिरुक्तं वक्तुं भगव्य कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थ ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्यकार्यात्मपरिणामपरः तदन्यत्वमिति विवर्त्तवाटस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाश्च प्रकृतित्वमित्याह । योनिश्चेति । कर्त्तार क्रियाशक्तिमन्तम्, ईश नियन्तार, पुरुष प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनि प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थ । नन्वुपादानेऽपि स्त्रीयोनी योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह । स्त्रीयोनेरिति । योनिश्चितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भ-

स्त्रीयोनिरप्यख्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् ।
 क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः, “योनिस्तो इन्द्र
 निषदे अकारि” इति । वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनता परि
 गृह्यते “यथोर्णनाभि सृजने गृह्यते च” इत्येवंजातीयकात् ।
 तदेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्त ईक्षापूर्वक
 कर्तृत्व निर्मातृकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्ट नोपादाने-
 ष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनु-
 मानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वान्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं,
 शब्दश्चेत्तुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवीचाम पुनश्चै
 तत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवच्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुन

वति सोऽव भूतयोन्वादिशब्दे न पाह्य, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्त-
 वाक्यशेष विरोधादित्याह । क्वचिदिति, हे इन्द्र । ते तव निषदे उप-
 वेशनाय योनि स्थान मया अकारि कृतमित्यर्थ । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि
 अन्त्यागमबाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य श्रुत्यपेक्षत्वाच्च
 तथा बाध इत्यत आह । न हीति । जगत्कर्ता पक्ष श्रुत्यैव सिद्ध्यति,
 या कृति सा शरीरजस्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमाना-
 सम्भवादत्त औतमीश्वर पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्येवोपजीव्यथा
 प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थ । यदुक्तं विलक्षणत्वान्ब्रह्मणो न जग-
 दुपादानत्वमिति तत्राह । पुनश्चेति । न विलक्षणत्वादिन्वारभ्येत्यर्थ ।
 अत उभयरूप कारणत्व ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता । अस्माधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं इत्तमनु-

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्थोपोडलकानि कानिचि-
 ल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभास्यति ।
 स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नी वेदान्तवादस्य
 देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकरैः स्वग्रन्थेष्वाम्यतः तेन तत्-
 प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृत्वा नास्त्वादिकारणवादप्रतिषेधे ।
 तेषां तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वान् प्रतिषेद्धव्या ते
 षामप्यपोडलकवैदिक किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रति-
 भायादिति, अतः प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति एतेन
 प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेष्वस्त्वादिकारणवादा
 अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्या । तेषामपि प्रधान-

वदति । ईकृतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुनाह ।
 तस्य हीत्यादिना । तर्ह्यर्णवादवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह ।
 तेषां त्विति । निर्भलास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह । तथासति ।
 तथा हि आन्दोष्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच । आसा
 वदधानाना मध्ये एका भिन्नेति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्र, पुनः पिता
 किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पिताऽणिमानं न
 पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनं शब्दाच्छब्दस्वभाववादी प्रतीयेते अ-
 शब्दात्प्रमाणवाद इति, एवमसदेवेदमप्र आसीदशोरणीयानित्यादि
 लिङ्ग द्रष्टव्यम् । अस्त्वादिकावादा औता न वेति मध्ये सत्यपट एवादि-
 शब्दवत्ताच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति । अस्त्वादिदेशत्वाच्च
 पृथक् सङ्गत्यादापेक्षा न किञ्चनासकब्धयो प्रत्यक्ष योग्यवस्तुपरत्वादणु-
 शब्दस्य स्वस्त्वाभिप्रायत्वादशब्दस्य, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्व,

वदशब्दत्वाच्छब्दविरोधत्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति
पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तं द्योतयति ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमङ्गोविन्दपूज्यपाद
शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पाद
समाप्तं ॥ ० ॥

इति प्रथमोऽध्याय समाप्तः ॥ ० ॥

ब्रह्मकारणश्रुतिवाचित्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारण, तस्मिन्नेव सर्वेषां
वदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ।

इति आसत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्
पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्याया भाष्यरत्नप्रभाया प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थं पादं ॥

॥ अध्यायस्य समाप्तं ॥

ओ परमात्मने नम ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं
सृत्स्व, वर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नि-
वन्तृत्वेन स्थितिकारण मायावीव मायायाः प्रसारितस्य
जगत पुन स्वात्मन्येवोपसहारकारणमवनिरिव चतुर्वि-
धस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्देवान्त
वाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्रधानादिदादाद्या
शब्दत्वेन निराकृता । इदानीं स्वपक्षे ऋतिन्यायविरोधपरि-
हरिहार प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपटङ्कितव प्रति-
वदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजा-
तस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथम-
तावन् स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञ
जगत कारणमिति तदधुक्तम् । कुत स्मृत्यनवकाशदोषप्र-

ओ ब्रह्मणे नम ।

साङ्ख्येयानिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो

निर्भ्रैर्विधामसैरविदिते व्योमादिजन्माप्यथ ।

उत्पत्त्यन्तविगर्जितश्चितवपुष्यर्षी च कर्ताशको

लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतलुक्त जानकीश भजे ॥

नामरूपे व्याकरवासीति श्रुतेर्नामतलुक्तदपि स ज्ञामूर्तिव्याकृताऽपि
लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अथ इति च प्रथित प्रसिद्धो वस्तु प्रत्यग-

सङ्गात्। स्मृतिश्च तन्वाख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता
 अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एव सत्यनवकाशाः प्रस-
 ज्येरन्, तासु ह्यधेतनं प्रधानं सतन्त्रं जगत कारणमुप-
 निबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रा
 दिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा
 भवन्ति, अस्य वर्णस्थास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयन-
 मोदृशश्चाचार इत्यं वेदाध्ययनमित्य समावर्तनमित्य
 सहधर्मचारिण्यौसयोग इति, तथा पुरुषार्थाश्चतुर्वर्णायमध-
 र्मान् मानाविधानं विदधति, नैव कापिलादिस्मृतीनाम-
 नुष्ठे ये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्श-
 नमधिकृत्य तां प्रणीताः, यदि तन्वाप्यनवकाशा स्यु-
 श्चानर्थक्यमेवासा प्रसज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता

भिन्न परमात्मान मूलप्रकृतिनियन्तार भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रसङ्गात्
 पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गति यत्कृत् इत्त कीर्तवति। प्रथमेऽध्याय
 इति । जन्मादिस्मृतभारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं जज्ञेति प्रतिपादिन
 शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिस्मृत्येषु, स एवाद्द्वितीयः सवात्तत्सुक्तं आनुमानिकमि-
 त्यादिना कारणान्तरस्यान्वयित्वं दर्शितमित्यर्थः । एव प्रथमाध्यायस्या-
 र्थजन्यं तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिण्यं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पा-
 दस्य सक्रियं कथयति । इदानीमिति । अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य वा-
 क्यप्रादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारं क्रियते, द्वितीयादे वाक्यप्राद्याग-
 नाना आन्निबलत्ववविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान् स्मृतिशु-
 चीनां जीशक्त्युतीनाञ्च ज्योतिर्दिग्भूतानां जगत्स्यक्रमादिकथनेनावि-
 रोधं प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गवरीरशुतीनां अविरोधः इत्यर्थः ।
 अर्थमेवार्थं सुखबोधार्थं श्लोकेन सङ्गृहीतः ।

व्याख्यातव्या । कथं पुनः ईक्षत्वादिभ्यो हेतुंभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितं शुचर्थं स्मृत्यनवका शब्दोपसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेद्यमनाद्येषु स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञासु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण शुच्यर्थमवधारयितुंमशक्तं, वक्तुं, प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेन तद्वलेन च शुच्यर्थं प्रतिपितुंशिरन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्यैर्बहुमानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनाञ्चापि ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति "ऋषिं प्रसूत कपिलं यस्तमभ्रैः ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानश्च पश्येत्"

“ द्वितीये स्मृतितर्काध्यायविरोधोऽन्वदृष्टता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्बिभर्तृश्रुतेरप्यविषयता ” ॥ इति ॥

तत्राज्ञाने विषये विरोधश्चासमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्वयमविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणतात्यर्थमाह । प्रथममिति । अत्रैते समन्वये विरोधनिराकार्यत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः स्वमतस्यापनात्प्रकृतात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गति । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयविधिः फलं सिद्धान्ते तस्मिंश्चिदिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स हि साङ्ख्यस्मृतयो विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्यप्रामाण्यार्था सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति । तन्मन्त्रान् व्युत्पद्यन्ते तन्मान्यमेवेति तन्त्रशास्त्रे कपिलोक्तमन्याश्च पञ्चशिक्षादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकत्वं रत्वर्थं । तावानपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह । तासु हीति । ननु साङ्ख्यस्मृतिप्रामाण्ये प्रधानवादपक्षे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मेषु साधकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह । मन्वादीति । तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मसात्म्येण प्रामाण्यमस्तु तत्र

इति । तस्माद्द्वेषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुं, तर्का-
वष्टम्भेन च तेषां प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिवलेन
वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृ-
त्थनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गे
नेश्वरकारणवाद आक्षिप्यै तैवमध्यम्या ईश्वरकारणवादित्य
स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः । “यत्
तत् सूक्ष्ममविज्ञेय” इति पर ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा
भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्त्वा “तस्मादव्यक्तमुत्पन्न
त्रिगुण द्विजसत्तम” इत्याह । तथान्यत्रापि “अव्यक्त पुरुषे
ब्रह्मन् निर्गणे सम्प्रलीयते” इत्याह ।

तत्र ब्रह्मैवेति विरोध इत्यत आह । नैवमिति । तत्रैव विकल्पनानुपपत्ते-
र्निर्वकाशस्मृतरूपकारेण श्रुतिव्याख्यानसुचिते सावकाशाच्चिरवकाशे बनीय
इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात्
पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते । कथमिति । ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं
शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्ख्यद्वेषु अज्ञानानुभूतौ भवेदिति
त्याह । भवेदिति । तेषामतोन्द्रियार्थं ज्ञानरत्नाच्च तत्र अज्ञा स्यादित्याह ।
कपिलप्रभृतीनाञ्चेति ।

“आदौ यो जायमानश्च कपिल जनयेदपि ।

प्रसूत विभ्रयात् ज्ञानैस्त पश्येत्परमेश्वरम्” ॥ इति—

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्याप्य इति त्वयोच्यते
तथा स्मृतरन्तरविरोधात् प्रधानघाटस्याप्य इति मयोच्यते इति सिद्धा-
नयति । तस्य समाधिरिति तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं मायाया लीनं
सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्यान्मुक्त्वा पुराणसम्प्रतिमाह ।
अतश्चेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जगत्सहेतुः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो
लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरीश्वरात् काया ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स

“अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं
नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
स हारकाले च तदन्ति भूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गोतासु च “अहं कृतस्त्रस्य जगतः प्रभव
प्रलयस्तथा” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति
“तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे” स मूलं शाश्वतिकं स
नित्यं” इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनो-
पादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य
स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदो-
षोपन्यासः । दर्शितन्तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति
तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यं कर्तव्येऽन्यतरपरि-

एव मूलमुपादानं किं परिष्णामि न शाश्वतिकं कूटस्य अतः स नित्यं
इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधं किमिति नोक्तं इत्यत आह । स्मृतिबलेनेति
स्मृतीनां सिद्धो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्वाह । दर्शितमिति । श्रुति-
भिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह । विप्र-
तिपत्तौ चेति । वस्तुतस्त्वे स्मृतीनां सिद्धो विरोधे यस्तु नि विकल्पायोगात्
कृप्रश्रुतिमूला स्मृतयः प्रमाथः, इतरास्तु कल्पश्रुतिमूला न प्रमाथमि-
त्यर्थः । कृप्रश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाथमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह ।
तदुक्तमिति । औदुम्बरीं स्मृद्दोदुगायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविद्वद्वा सा सर्वा
वेष्टयितव्येति स्मृतिमानं न वेति सन्देहे मूलश्रुतप्रनुमानान्मानमिति प्राप्ते
सिद्धान्तं कृप्रश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षं अपेक्षान्यत्र हेय-
मिति यावत् । हि यतो सति विरोधे श्रुतप्रनुमानं भवति
अत्र तु विरोधे श्रुतप्रनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्वत्रेष्टनस्मृतिरप्रम

ग्रहेऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमा-
णमनपेक्ष्या इतराः, तदुक्त प्रमाणलक्षणे “विरोधे त्वनपेक्षं
स्यादसति ह्यनुमान” इति । न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुति-
मन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमि-
त्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञान-
त्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठाना-
पेक्षा हि सिद्धि, स च धर्मश्लोदनालक्षणः, ततश्च पूर्वसि-
द्धायाश्लोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनाति-
शङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्,
सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न
श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत् निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रचस्यापि
नाकस्मात् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित्

बन्निर्णयः । अस्तु साङ्ख्यस्य प्रतिप्रचमूवेतत्त आह । न चेति । यो-
गिणा सिद्धिसिद्धिश्चाऽतीन्द्रियज्ञान सम्भावयितुं शक्यमिति शङ्कते । श-
क्यमिति । कपिलादिभिः सिद्धादौ वेदप्रामाण्य निश्चित्य तदर्थस्यानु-
ष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तथा सिद्ध्या प्रथीतस्मृत्यनुष्ठारेणानादिश्रुति-
षोढा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति । न सिद्धेरपीति । अति-
शङ्कितमिति, श्रुतीनां सुखार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं शङ्कितं न श-
क्यं इत्यर्थः । स्वतः सिद्धेरैते नोपजीव्य इति वेदान्तेश्वरस्य स्वतः
सिद्धौ मानाभावात् । अङ्गीकृत्याह । सिद्धेति । सिद्ध्या वचनमा-
श्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वाद्या-
ङ्गीभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपश्रय विना सिद्धोक्ती-
नाम् न तत्त्वनिर्णयकारणमित्युक्त्याह । ननु मन्वन्ते साङ्ख्यस्यैतौ
श्रद्धा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गं कथमानेवेत्यत आह । परतन्त्रेत्वा

क्वचित् पुरुषपाते सति पुरुषमतिवैश्वर्यं तत्त्वाव्यवस्था
नप्रसङ्गात्, तस्मान्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रु-
त्यनुसारानुसार विवेचनेन च सन्नार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया ।
या तु श्रुति- कपिलस्य ज्ञानातिशय प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता
न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कापिल मत अद्यात् शक्यं,
कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य
सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्न. स्मरणात्, अन्यार्थदर्शनस्य
च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहा-
त्य्य प्रख्यापयन्ती श्रुतिः 'यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषज'
इति । मनुना च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

सम पश्यन्नात्मयाजौ स्वाराज्यमधिगच्छति” ॥ इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति
गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्म
भेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मनु-
दिना । ननु श्रुतया कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते अज्ञा दुर्गारा इत्यत
आह । या त्विति । कपिलशब्दभावेण साङ्ख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्ति-
रयुक्ता, तस्य द्वैतवादिन सर्वज्ञत्वाद्योगादत्वं च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुत
कपिलो वासुदेवाय एव, स हि सर्वात्मत्वज्ञान वैदिक साङ्ख्यस्युपदिशतीति
सर्वज्ञ इति भावः । प्रतप्तु प्रदाहकस्य । किञ्च य कपिल ज्ञानैर्बिभर्ति
तमोश्चर पश्येदिति विधीयते, तथा चान्येऽर्हस्य ईश्वरप्रतिपत्तियेषस्य
कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्य भानान्तरेण प्राप्तिन्मुन्यस्य स्वार्थ-
साधकत्वायोगान्नाहवाद्भावात् सर्वज्ञत्वबिभृरित्याह । अन्यार्थेति । द्वै
तवादिन कपिलस्य श्रौतत्व निरस्य ब्रह्मवादिनो मनो श्रौतत्वमाह ।
भवति चेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह ।

ताहो एक एव तु” इति विचार्य “बहवः पुरुषा राजन्
साह्वययोगविचारिणां” इति परपक्षमुपन्यस्य तद्गुदासेन-

‘बहूना पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुष विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य-

‘ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिता ।

सर्वेषा साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ॥

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिक ।

एकश्चरति भूतेषु स्रैरचारी यथासुखम्” ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति । पुरुषा आत्मान किं वस्तुतो भिन्ना उत सर्वद-
श्याना प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थे । बहूना पुरुषाकाराणां देहानां
यथैका योनिरुपादानं पृथी तथा तं पुरुषमात्मानं त्रिंश्व सर्वोपा-
दानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि त्रिंश्वे सर्वलोक-
प्रविज्ञादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्द्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्द्धान्, एकस्यैव
सर्वक्षेत्रेषु प्रतिविम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं ‘विश्वभुजत्वादि योजना । सर्व-
भूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । स्रैरचारी स्वतन्त्र, नास्य नि-
यन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथा सुखमिति पिशोकानन्दस्वरूप इति
यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलसृष्टिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्देविरोधमाह ।
श्रुतिश्चेति । यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविद् न
किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । सृष्टिविरोधे वेदस्यैवा,
प्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह । वेदस्य हीति वेदस्य प्रामाण्यं स्वत-

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानत” ।

तत्र को मोक्ष क. शोक एकत्वमनुपश्यत” ॥ इति

एवम्बिधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य त-
स्यन्व । वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वञ्च । न
केवल स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति सिद्ध, वेदस्य हि
निरपेक्ष स्वार्थे प्रामाण्य रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसानु-
मूलान्तरापेक्षम् । स्वार्थे प्रामाण्यं वक्तृस्मृतिव्यवहितञ्चेति
विप्रकर्ष, तस्माद्देदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न
दोष । कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वे न स्मृती क-
ल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते,
भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुम् ।

विद्वन्मपौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्याना स्वार्थ स्मृतितन्मूलानुभवयो कल्पनया
प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितम्, परत प्रामाण्यमिति विप्रकर्ष, स्मृति-
स्मृत्योर्विशेष इत्यचरार्थ । समयोर्विरोधे हि निरवकार्येण सावकाश
वा यमिह स्वत परत प्रामाण्यशेषस्यात् भटिति निश्चितप्रामाण्येन
चानुपसङ्घातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भाग ।
तस्मादिति विशेषादित्यर्थ, आत्मिभूतवसन्मत्वादिति भाव ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्वात्प्राण्यप्र-
विधानि स्मर्तुं न शक्यन् इत्याह । इतरेषाञ्चेति । ननु महत

अलोकवेदप्रसिद्धत्वात् महदादीना षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य
 न स्मृतिरवकाश्यते । यदपि क्वचित् तत्परमिव अवर्णमवभा-
 सते तदध्यतपरं व्याख्यातं 'शानुमानिकमर्थ्यैकेषा' इ-
 त्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्य यु-
 क्तमित्यभिप्रायः, तस्मादपि न स्मृत्यनवज्ञाशप्रसङ्गो दोषः ।
 तर्कावष्टम्भस्तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्येभ्यधिष्यति ॥

एते न योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्या-
 ख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तथापि श्रुतिविरोधेन प्रधान
 स्वतन्त्रमिव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्र-
 सिद्धानि कल्पन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्व-
 जैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते, अस्ति ज्ञानाभ्यधिका
 शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं श-
 रीरं" इत्यादिनां चासनादिकल्पनापुरसरं बहुप्रपञ्चं
 परमव्यक्तमित् श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत्र आह । यदपीति । सूत्रतात्पर्य
 आह । कर्तेति । सांख्यस्मृतेर्बहुदादिष्वेव प्रधानेऽपि प्राणाण्य नेति निश्चीयत
 रत्पर्यः । सांख्यस्मृतिवाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत्र आह । तर्केति ॥

अङ्गण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे
 पूर्वन्यायमितिदिशति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्ख्यादिक
 द्रष्टव्यः । पूर्वत्वानुक्तनिरासः पूर्वपक्षमाह । अस्ति ह्यत्रेति । निदिध्यासन
 योगः । त्रयोषि उरोपोषादिषु सङ्गतानि यस्मिन् शरीरे । तत्त्वप्रपञ्चतः त्रिरुन्नत-
 मिति पाठश्चेच्छान्दसः, यज्जीतेति शेषः । न केवलं योगे किञ्चिन् किन्तु योगस्य

योगविधानं खेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वै
 दिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, “ता योग-
 मिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणा” इति, “विद्यामेता
 योगविधिञ्च कृत्स्न” इति चैवमादीनि । यांगशास्त्रेऽपि
 “अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्यु-
 पायो योगः’ इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गी-
 क्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योग-
 स्मृतिरप्यनपवादनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्का-
 तितदेशेन निवर्त्यते अर्थैकदेशसम्प्रतिपन्नावप्यर्थैकदेशविप्र-
 तिपन्ने पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु
 ब्रह्मेषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्न-
 कृत साङ्ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्र-
 ख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतनोपलब्धितौ,
 तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपा-

त्रापकान्यर्थवाट्वाक्यान्यपि सन्तीत्याह । लिङ्गानि चेति । ता पूर्वोक्ता धारणा
 योगविदो योग परम तप इति मन्यन्ते । उक्तामेता ब्रह्मविद्या योगविधि
 ध्यानप्रकारश्च न्यत्प्रसादाच्चिकेता लवध्या ब्रह्म प्राप्त इति मन्वन्व । योग
 स्मृति प्रधानादितत्त्वाद्येऽपि प्रमाणात्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्न प्रामाण्यको
 ऽर्थैकदेशे योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थ । अष्टका कर्तव्या गुरुरनुगन्तव्य
 इत्यादिश्रुताना वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलंशुक्लतुमानेन प्रामाण्यसक्त
 प्रमाणात्त्वत्वे । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वाद्येऽपि प्रामाण्यमिति
 पूर्वप्रक्षमनद्वय सिद्धान्तवति । इयमिति । ननु वौह्यादिस्मृतयोऽत्र
 किमिति न निराकृता इत्यत आह । सतीष्वपीति । तासा
 प्रमाणात्त्वेन प्रसिद्धत्वादित्ये पशुप्रावेष्टं हीतत्वाद्देवाङ्गुत्वाज्ञात्वाद्ये

शैरिति । निराकरणन्तु न साङ्ख्यस्मृतिज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यत्रि श्रेयससाधनं वारयति “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य’ पन्था विद्यतेऽवनाय” इति । इतिनो हि ते साङ्ख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्त तत्कारण साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्येते प्रत्यासन्नैरित्यवगन्तव्यं, येन त्वशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्यो सावकाशत्व । तद्यथाऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यैवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्व निर्गुणपुरुषधिरूपेण साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते । तथा च योगैरपि “अथ परिब्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः ” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्व’ प्रब्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्या तत्त्वज्ञानाधीपकुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु नाम तत्त्व

चेति । तत्कारणमिति । तेषां प्रकृतानां कामानां कारण साख्ययोगाभ्या विवेकध्यानाभ्यामभिपन्न प्रत्यक्तया प्राप्त देव ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्भुञ्ज्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरास किमिति कृत इत्यत आह । निराकरणन्त्विति । इति हेतोः, कृतमिति शेषः । प्रत्यासन्नैरिति श्रुतिस्थसाख्ययोगशब्दयो रजातीयश्रुत्यर्थपाहित्वादिति यावत् । किं सर्वाशेषु स्मृत्यप्रामाण्य नेत्याह । येन त्वशेनेति । ब्रह्मवाक्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदिशति । एतेनेति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । उपकारकवाधो न युक्त इत्याशङ्क्योऽथ उपवारक स न

ज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावेदविन्मनुते त
दृहन्त त त्वोपनिषद पुरुषपृच्छामि” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥

न विलक्षणत्वादस्य नयात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तं कारणं प्रकृतियेत्यस्य पक्ष-
स्याक्षेपः स्मृतिनिमित्त परिहृत, तर्कनिमित्त इदानीमा-
क्षेप परिहृयते । कुत पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्क
निमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष
आगमी भवितुं मर्हति, भवेद्यमवष्टभो यदि प्रमाणान्तरा
नवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः,
परिनिष्पन्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्र-
माणान्तराणामस्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रु-
तीनां परस्परविरोधे सत्यं कवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमा-
णान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते । दृष्टसाधर्म्येण चा-
दृष्टमर्थं समर्पयन्तो युक्तिरनुभवस्य सन्निकष्यते, विप्रकष्यते

वाध्यं किन्तु तत्त्वाश इत्याह । तान्यपीति । तर्कोऽनुमान, तदनुमा-
हिका युक्तिरुपपत्तिः ॥

स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तवि-
नक्षणात्वात् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मास्येति । पूर्व-
पक्षमाश्लिषति । कुत पुनरिति । अनवकाशे हेतुमाह । ननु धर्म
इवेति । प्रमाणान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्या-
प्रवेशात्तेनाक्षेपस्यावकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्यर्थः ।

तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभववासानञ्च
 ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतये-
 ष्यते । श्रुतिरपि “श्रोतव्या मन्तव्य” इति श्रवणव्यतिरेकेण
 मनन विदधती तर्कमप्यत्रादत्तव्यं दर्शयति, अतस्तर्कनिमि-
 त्त पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वादस्येति । यदुक्तं
 चेतनं ब्रह्म जगत् प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते । कस्माद्द्विल-
 क्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्या । इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेना-
 भिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म
 च जगद्द्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च श्रूयते । न च विलक्षणत्वे
 प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्र-
 कृतिका भवन्ति, शराशादयो वा सुवर्णप्रकृतिका, मदैव तु
 मृदन्विताः विकारा प्रक्रियन्ते सुवर्णेन सुवर्णान्विताः,
 सिद्धस्य मानानरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते ।
 भवदयमिति । अवष्टम्भो दृष्टान्तः, नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिवि-
 रोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह । यथा चेति । प्रबलश्रुत्या दुर्ब-
 लश्रुतिबाधप्रतिरक्तशमानान्तरेण लक्षणान्त्या सावकाशश्रुतिनयनं युक्तं
 मित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्थानरङ्गं तत्र
 कस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानरटपरोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु
 परोक्षार्थं क्त्वाद्द्विहरङ्गमतस्तर्केण बाध्य इत्याह । दृष्टेति । एतैतिह्यमा-
 त्रेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति । अनुभववा-
 सानञ्चेति । नैषा तर्केण सतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधिवि-
 रोधान्मेवमित्याह । श्रुतिरपीति । एव पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मका-
 रणत्वादिदृष्टान्तसमन्वयः, त्रित्यादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घट-
 वदिति साख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न चेति सन्देहे सन्देहेतुनाभावात्
 इवन्तत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूल्येन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्यु

तथेदमपि जगदचेतन सुखदुःखमोहान्वित सदचेतनस्यैव
सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न वि-
लक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविनक्षणचञ्चाम्य जगतोऽशुद्धचेतन-
त्वदर्शनादवगन्तव्यम् । अशुद्धं हीद जगत् सुखदुःखमोहा-
त्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात् स्वर्गनरकाद्य-
ञ्चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतन चेद जगत् चेतन प्रति
कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि साम्ये सत्यु-
पकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदोषी परस्परस्योपकु-
रतः । ननु चेतनमपि कार्यकरण स्वामिभृत्यन्यायेन
भोक्तुरूपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनाशस्यैव
चेतन प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे व-
द्वादिरेतन्नैतनभाग स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु
स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्युपकरोति वा, निर-
तिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति साङ्ग्या मन्यन्ते, तस्मादचेतन
कार्यकरणम् । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चिद्व्यमा-
टाहरणेन पूर्वपक्षवति । न विलक्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वय-
सिद्धिं तद्विषयेति पूर्ववत् फल, जगन्न ब्रह्मप्रकृतिक तद्विलक्षणत्वात्
यद्यद्विलक्षणं तन्न तन्नकृतिक यथा ऋद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः ।
सुखदुःखमोहा सत्त्वरजस्तभासि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसा-
मान्यप्रकृतिक तदन्वितत्वात् यदित्य तर्तथा यथा ऋदन्विता घटादय इ-
त्याह । ऋदैवेति । विलक्षणत्व साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति । यथा
हि एक एव स्त्रीपिण्ड पतिवपत्र्युपपतीना प्रीतिपरितापविषादादीन्
करोति एवमन्येऽपि भावा इष्टव्या । तत्र प्रीति सुख, परिताप

णमस्ति , प्रसिद्धञ्चायं चेतनाचेतनविभागे लोके, तस्माद्-
 ब्रह्मविलक्षणत्वाद्देवं जगत् तत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिदा-
 चचीत इत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकता तद्बलेनैव समस्तं जग-
 त्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्
 अविभाजनन्तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति, यथा
 स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्व्यवस्थासु चैतन्यं न
 विभाव्यते, एव काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यति ।
 एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृतात् विशेषाद्-
 पादिभावाभावाभ्याञ्च कार्यकरणानामात्मनाञ्च चेतनत्वा-
 विशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोक्ष्यते । यथा च पार्थिव-
 त्वाविशेषेऽपि माससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्
 परस्परौपकारित्वं भवत्येव मिहापि भविष्यति, प्रविभागप्र-
 सिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यते इति । तेनापि, कथञ्चिच्चेतन-
 त्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्धप्रशुद्धित्व-

शोक , विषादो भ्रम , आदिपदात् रागादिपह । उभयोश्चेतनत्वेन
 सास्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तम् । स्वामिभ्योर्व्यभि-
 चारादिति शङ्कते । ननु चेतनमपीति । अत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपकार-
 कत्वात् व्यभिचार इत्याह । नेत्यादिना । उत्कर्षोपकर्षश्च्युत्यत्वाच्चेत-
 नाना मिथो नोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्मादुपकारक-
 त्वात् । श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशमतस्तथापयति ।
 योऽपीति । घटादेशे चेतनत्वमनुपलब्धिबाधित इत्यत आह । अविभावन-
 त्विति । अतः कारणाभ्यां परिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरि-
 त्यर्थः । अन्नं करणादन्यस्य दृश्यपरागदशयामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्ना-

लक्षणन्तु विलक्षणत्व नैव परिहृयते, न चैतरदपि विल-
क्षणत्वं परिहृयन् शक्यत इत्याह । तथात्वञ्च शब्दादिति ।
आवगम्यमानमेव हीद लोके समस्तस्य वस्तुनः चेतनत्व
चेतनप्रकृतिकत्वयवणाच्छेदशरणात्तया केवलयोगेक्षते, तच्च
तद्वेनेव विकृत्यति, यत शब्दादपि तथात्वमपगम्यते । तथा-
त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानञ्चा
विज्ञानं चेति कस्यचिद्भिभागस्याचेतनता आवयन् चेतना
प्रवृत्तौ विलक्षणचेतन जगच्छावयति । ननु चेतनत्व-
मपि क्वचिदचेतनत्वाभिमताना भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा,
“चृदन्नवीदापोऽब्रुवन्” इति, “तस्ते ज ऐक्षत ता आप ऐ
तन्त” इति वेदोक्त्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रिय
विप्रप्रापि “त हि मे प्राणा अहश्चेयमे विविद्माना ब्रह्म
जन्मु” इति “त न वाचमूबुस्वन्न उदाय” इति चैवप्राद्ये-
न्द्रियविप्रयेति । अत्र उत्तरं पठति ॥

यदे त मा । इत्यभावे चेतन्याभिव्यक्तौ दृष्टान्त । यथेति । आत्मा-
नाम्नोऽचेतनत्वे स्वस्वामिभारं कृत इत्यत आह । एतस्मादेवेति ।
साध्येति प्रातिस्विकस्वरूप वशेषाच्छेदशेषित्वे दृष्टान्त । यथा चेति ।
चेतनात्तनमेत कथमित्यत आह । प्रविभागेति । चेतन्याभिव्यक्तान
भि यक्तिभ्यामित्यर्थ । सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य भास्व परि
हरति । तेनापि कथाश्रुतिरिति । अङ्गीकार त्यक्तास्त्वशेषेण परिहरति ।
न चेत्प्रादिना । इतरच्चेतनाचेतनरूप वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थ । श्रुता
एवमिति शब्देन बाध्येति भाव । श्रुतिषाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरस्त्वय्या
त्यं शक्यते । नत्विति ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु, विशिषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदब्रवीदित्येव-
जातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीय य-
तोऽभिमानिव्यपदेश एष । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्य-
भिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसवदनादिषु चेतनोचि-
तेषु व्यवहारेषु व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मा-
द्विशिषानुगतिभ्याम् । विशिषो हि भोक्तृषां भूतेन्द्रियाणाञ्च
चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणं प्रागभिहितः, सर्वचेतनताया
चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसवादे
करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय दे-
वताशब्देन विशिषन्ति “(कौ०२।१४) एता ह वै देवता
अहंश्रेयसे विवदमाना” इति “(कौ०२।१४) ता वा एता
सर्वा देवता प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुग-
ताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहा-
सपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते “अग्निर्व्याग्भूत्वा मुखं प्रावि-
शत्” इत्येवमादिका च श्रुतिं करणेष्वनुग्राहिका देवता-
मनुगता दर्शयति, प्राणसवादवाक्यशेषे च “ते ह प्राणा

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चावि-
ज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति साख्य-
समाभक्तेः । अभिमानोति । सवदनं विवदं, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्र-
वा चेतनत्वेन व्यवदिश्यते । लोकोत्प्रेदप्रतिद्विविभागवाधायोगादित्यर्थः ।
विशेषपदस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय
प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनोचिदेवतादेन विशेषितत्वात्,
प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा

पूजापति पितरमेत्योसु” इति श्रुत्वनिर्झरणाद्य पूजा-
पतिगमनं तच्चनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्या
प्राणश्रैष्ठ्यपूतिपत्ति, “तस्मै वलिहरण” इति चैवजाती-
यकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यप-
देश द्रष्टयति । ‘तत्तेज एक्षत” इत्यपि परस्या एव देव-
ताया अधिष्ठात्रा स्वकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यप-
दिश्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्वि-
लक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥६॥

तुशब्द पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वा-
न्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि
लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणाना
केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमया-
दिभ्यो दृष्टिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिश-
रीराण्यचेतनाना . केशनखादीना कार्यानि

प्राणापीना जाता इत्यर्थः । अनुगति बद्धधा व्याचष्टे । अनुगताश्चेति ।
तस्मै प्राणाय, वलिहरण वागादिभि स्वीयत्रयिष्ठत्वादिगुणधर्मण्य कृतम् ।
तेजसादीनामीक्षण त्वयैवेकत्वधिकरणे चेतनमित्यया व्याख्यात दृष्टव्यमि-
त्यर्थः । यस्मादाक्षि जगतश्चेतनत्व तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहार ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतु बद्धवैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभिचा-
रमाह । नायमेकान्तो दृश्यते हीति । हेतोरनुत्वाच्च व्यभिचार इति
शङ्कते । नन्विति । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह । उच्यते
इति । शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूप वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः ।

अचेतनान्येव दृष्टिकादिशरीराण्यचेतनाना गोमयादीना
 कार्या गेतु च्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभा
 वस्यपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्तत्रैव वैलक्षण्यम् । महाश्याय पा
 र्णिणामिक स्वभावविप्रकर्षं पुरुषादीना केशनखादीनाञ्च
 रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीना दृष्टिकादीनाञ्च, अत्यन्त-
 मारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत अ-
 स्ति कश्चिदाश्रिवत्त्वादिस्वभाव पुरुषादीना केशनखादिष्व-
 नुवर्तमानो गोमयादीना च दृष्टिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि
 तर्हि सत्तालक्षण स्वभाव प्राजाशादिष्वनुवर्तमानो दृष्ट्या
 विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता
 किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्षणत्वमपि प्रियत
 उत एवम कस्यचित् सद्य चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमं
 विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । ननु सत्यनिगये
 प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चाणसिद्धत्व, दृष्ट्यन्त

द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह । रुहानिति । पारिणामिक केशादीना
 स्वगतपरिणामात्क इत्यर्थः । किञ्च ययो प्रकृतिविकारभावस्तयो सा-
 दृश्यं वदता वक्तव्यं किमन्यत्किं यत्किञ्चिद्वेति, आत्ये दोषमाह । अ-
 त्यन्तेति । द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वमि-
 ति रित्याह । अथेत्यादिना । विलक्षणत्व विकल्पप्रदूषणान्तरमाह ।
 विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरनुव-
 र्तमानाञ्च ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्गसाध्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्
 तदसङ्गतमित्याह । प्रथमे इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च
 जगत्त ब्रह्मप्रकृतिरुमचेतनत्वादिद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्य, अना-

हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इ-
त्युक्त । ततोऽपि च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्नेनानखितं
तदब्रह्मप्रकृतिक दृष्टमिति ब्रह्मकारणवादिन पृथुदाङ्घ्रिये,
समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आ-
गमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतन ब्रह्म जगत कारण प्रकृति-
चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्न-
त्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेयुरिति तदपि मनोर-
थमात्र, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थं प्रत्यक्षस्य गोचरः, लि-
ङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव
त्वयमर्थी धर्मवत् । तथा च श्रुति,

‘नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्ये नेव सुज्ञानाय प्रै३’
इति । “ऋग्वेदा वेद क इह प्रवोचत् इ५” विसृष्टि यत्
आबभूव”

दित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वं चै साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारा-
त्मकस्य भावत्वे ब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वापत्ते चानादिभा त्वस्योपाधि-
त्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारण्य दोषमाह । आगमेति, पूर्वोक्तमनूद्य
ब्रह्मण्य शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवात् तर्क्याक्षेप इत्याह । यत्तूक्तमित्या-
दिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानाम-
गोचर, ब्रह्म लक्षणया वेदैकवेदात्मित्थं । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण
स्वतन्त्रेण नापनेया न सम्पादनीया । यद्वा कृतर्केण न बाधनीया कृता-
र्कितादन्येनेव वेदविदार्येण प्रोक्ता मति सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति
चे प्रोष्ठ प्रियतमेति नसिक्केतसम्प्रति नृत्योर्वचन । इयं विविधा सृष्टिर्यत
आ समनाह्मभूव त को वा अद्वा साचाह्वेद, तिष्ठतु वेदन क इह लोके
त प्रवोचत्, प्रवोचच्छान्दसो दीर्घलोप, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थ । प्रभव

इति चैतौ जन्तौ सिद्धानामपौश्वराणां दुर्बोधता जगत्कार
णस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति

“अचिन्त्या खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेद् ।

प्रकृतिभ्यः पर यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” । इति च

“न मे विदुः सुरगणा प्रभव न महर्षयः” ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति

सैवंजातीयका । यदापि अथखव्यतिरेकेण मनन विद-

धच्छब्द एव तर्कमध्यादर्तव्यं दर्शरतीत्युक्तं नामेन मिषेण

शुष्कतर्कस्याचात्मलाभ सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र

तर्कोऽनुभवाङ्गत्वे नाश्रीयते, स्वप्रान्तबुद्ध्यात्तयोरुभयोरितरे-

तरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्व सम्प्रसादे च प्रपञ्चप-

रित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्व, प्रपञ्चस्य

च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्त्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक

इत्येवंजातीयक । तर्कप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य

जन्तु न विदुः सम सर्वादित्येन जन्ताभावात् । मिषेण मनविधिव्याजेन,

शुष्क श्रुत्यनपेक्ष । श्रुत्या तन्त्वे निश्चिते षतत्रु पश्चात् पुरुषदोषस्या-

व्यभावनादेर्निर्वासाय गृहीत श्रुत्यनुगृहीतस्तमाह । स्वप्रान्तेति । जी-

यस्यावस्थात्रतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवि ह्यैतस्यादिप्र-

भाषाविरोधप्रज्ञाणसाद्द्वितीयत्वमयुक्तमितेव श्रौतार्थासम्भावनायां तन्निरा-

साय सर्वास्वस्थास्वात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्व-

मस्यष्टत्व अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ह्यौष्ण्यवदात्मव्यभिचारायोगात्

सुषुप्तौ प्रपञ्चान्त्यभावे कता सोम्ये तत्रुक्ताभेददर्शनादिष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यस-

म्भारः, यथा षटादयो नृदन्निद्रास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्न तज्जत्वादिसर्क

विप्रलम्भकत्व दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबले ।
 नैव समस्तस्य जगत्स्य चेतनतामुखे चेत तस्यापि विज्ञानञ्चा-
 विज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभा-
 नाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव त्विद-
 मपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र
 समस्तजगदात्मना समवस्थानं शक्यते विज्ञानञ्चादिश्च
 नञ्चाभवदिति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते
 विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभासो नोपपद्यते
 प्रत्यक्षत्वात्, विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनकारण-
 ग्रहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमावत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धशब्दादिहोनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्या-

आश्रीयन् इत्यर्थः । इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानु-
 लताच्च तर्कणाद्ये पावकाश्च इति भावः । ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेश-
 सूत्रसम्मत इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रलम्भकत्वमप्रमाणकत्वम् ।
 यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगत्स्य चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दू-
 षणं साख्येन तत्र तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेस्तन्वाभिव्यक्तानभिव्य-
 क्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दृश्यं वज्रलेपायते प्रधा-
 नकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह ।
 योऽपीत्यादिना सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्यविभागात्प्रकृतौ प्रकृति-
 त्वमिदं च आह । प्रत्यक्षत्वादिति । अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्त-
 त्वादित्यर्थः ॥

कार्यं शुभ्रं प्रागभूत् स्यात् स्वाविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगादि

चेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिच्छेत,
 असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत्
 सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्,
 प्रतिषेधमात्र हीद नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः
 प्रागुत्पत्तेः सत्त्व कार्यस्य प्रतिषेद्ध शक्नोति, कथं, यथैव
 हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेर-
 पीति गम्यते । न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानम-
 न्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनः
 सर्व्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्व का-
 र्यस्य प्रागुत्पत्तेरिति शिष्टम् । ननु शब्दादिहीन ब्रह्म जगत
 कारण, वाच, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीन
 प्रागुत्पत्तेरिदानीञ्चास्तीति, तेन न शक्यते वक्तु प्रागुत्पत्ते-
 रसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे
 वक्ष्यामः ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह, यदि स्थौल्यसावयवत्वावेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाद्-

तत्रप्रसिद्धानापत्तिमाशङ्क्य मिय्यात्वात् कार्यस्य कालत्ववेऽपि कारणा-
 त्मना सत्त्वमविरुद्धमिति सम्भवति । अत्रादिति । चेदित्यादिना असत्
 स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्त्वाभावे कृत्तमाह ।
 सर्व्वन्मिति । मिय्यात्वमजानतः; शङ्कामनूद्य परिहरति । न न्यतप्रादि-
 मा । विस्तरेण चैतदिति मिय्यात्वमित्यर्थः ।

सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदद्युत्पादिप्रसङ्ग

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ६ ॥

नैवात्मदोषोद्देशे किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति यन्नावृत्ति-
 हितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मोयेन धर्मेण दूषये-
 दिति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टा-
 न्ताः यथा कारणमपिगच्छत् कार्यं कारणमात्मोयेन धर्मेण
 न दूषयति, तद्यथा शरावाद्यौ मृत्प्रकृतिका विकारा वि-
 भागावस्त्रायासुधावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि
 गच्छन्तो न तामात्मोयेन धर्मेण ससृजन्ति । रुचकादयश्च
 सुवर्णविकारा अपीतो न सुवर्णमात्मोयेन धर्मेण ससृजन्ति ।
 पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतो आ-
 त्मोयेन धर्मेण ससृजति । तत्पक्षस्य तु न कश्चिन् दृष्टान्तोऽ-
 स्ति, अपीतिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणं कार्यं स्वधर्मे
 शैवावतिष्ठेत्, अनन्यत्वे ऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कार-
 णीकत्वं न तु कारणस्य कारीकत्वं, शरश्चनशब्दादिभ्य इति
 वक्ष्यामः । अत्यल्पञ्चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मात्मोयेन धर्मेण

पटादिर्वादिति । सिद्धान्तकाले व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । अपिगच्छत वा
 वमाने, विभागावस्था स्थितिकाले, तत्पक्षश्चेति मधुरजलं तदप्यस्या
 कार्यमपिगच्छतान् । 'यदि दूषकाले कार्यात्वा स्थितिः व्याप्यवत्पदिश्यात् ।
 अपीतिरेवेति । अर्थात् कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगे न ससृजति धर्मे
 न च धर्मोपानयनसंज्ञादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे सर्वेऽपि कार्यस्य
 कारणभेदेन धर्मात् दूषकत्वं । शरादिशब्द, व्याचष्टे । अत्यल्पत्वे ऽपीति ।
 कश्चिन्त्याभिधाने दूषकत्वमसौदायं शेषिष्ठान्तस्य कश्चित्कार्यधर्मप्रकारेण तस्य
 सात्त्विके दूषकत्वं स्यादिति भावः । शरीरमपीताविति विशेषणं व्यर्थमिति

कारणं सञ्जज्ञेदिति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः
कार्यकारणयोरेकत्वत्वाभ्युपगमात् इदं सर्वं व्यवमान्ना
प्राक्तैवेह सर्वं ब्रह्मैवेदमद्यत्तं पुरस्तात् सर्वं स्वप्तिहं
ब्रह्मेत्वेवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण चिष्यपि कालेषु
कार्यस्य कारणादनन्व वं आश्र्यते । तत्र यः परिहारः कार-
यस्य तद्वर्माणान्नाविद्याध्वारोपितत्वात् तैः कारणं संसृ-
ज्यत इति अपोतावपि स समानः । अस्ति चावमपयो इ-
ष्टान्तः, यथा स्वयं प्रस्फुरितया मायया मायावो त्विष्यपि-
कालेषु न ससृष्ट्यते अवस्तुत्वात्, एव परमात्मापि संसार-
मायया न समृष्ट्यते इति । यथा च स्वप्नदर्शकः स्वप्नदर्शन-
मायया न ससृष्ट्यते प्रवीधसम्प्रसादयोरनन्वगतत्वात्, ए-
वमवस्थान्त्रयसाध्ये कोऽप्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा
न ससृष्ट्यते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थान्त्रय-
नावभासन रज्जा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थ-
सम्बन्धावविद्विराधार्थैः ।

प्रतिबन्धप्रवृत्त्यापत्ते । अत्रत्यहेति । परिधानदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्त-
दृष्टान्तं व्यावृत्ते । अस्ति चेति ॥ भाषायास्तुपादान्निमित्तदृष्ट्या । ऽपानान्तर-
माह । यवेति । अत्रत्येव स्वप्नकाले इत्यस्यैव इत्यत्र आह । प्रवोर्धेति ।
जापत्तुपुत्रो' सन्ने चान्नोऽस्त्वयात् तन्नालेऽप्यर्थ इत्यर्थः । यदाऽप्यस्य
जीवसावस्थाभिरसंघर्षैस्तदा घर्षस्य किं वाच्यमिति दाष्टान्त्रिकमाह ।
इत्यमिति । यथा जगत्सकलव्यवस्थाया ईश्वरस्यावस्थात्वं तदप्यत्रत्ये इत्य-
स्यमिति । अत्रोक्तमिति । यथा तत्त्वमसीत्प्रवृत्तेकाले प्रवृत्त्यते भाषा-
विद्विराधार्थे तदा जगत्सकलव्यवस्थान्त्रयमवस्थान्त्रयव्यवस्थात्वं तदप्यत्र-

‘अनादिभावया सुप्ती यदा जीवः प्रबुध्यते ।

प्रजमनिद्रमसप्रमहैतं बुध्यते तदा’ । इति

तत्र बद्धुक्तमपीती कारणस्यापि कार्यं स्वेव स्वीत्यादिदोषप्रसङ्ग
रत्नसद्वुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभाग स्यादविभाग-
प्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्य
दोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिस्माद्ध्यानदावपि सत्त्वां
स्वाभाविविद्यामविभागप्राप्ती मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्
पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति ।
श्रुतिश्चात्र भवति “इमाः सर्वाः प्रजाः सति सपद्य न विदु
सति सन्मद्यामहं” इति । त इह ध्यात्रो वा सिंहो वा वृको
वा वराहो वा श्वीटो वा पतङ्गो वा दशो वा मशको वा य-
द्यज्ञवन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि अखंविभागेऽपि पर
माह्वानि मिथ्याज्ञानप्रतिबन्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदब्याह-
तः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबन्धैव
विभागव्यक्तिरनुमास्यते । एतेन सूक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग

तेष्वर्थाः । फलितमाह । तत्रेति । द्वितीयवचनानुसङ्गमनूय तेनैव अन्तेषु
परिहरति । बद्धुक्तमिति । सुषुप्तप्रमाणवत्त्वे इतिविभागेनोत्पत्तौ च
कारणमाह । श्रुतिश्चेति । इति नान्यथास्वीकृत्य न विदुस्त्विदानीं गोक्तिः, इह
सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे तेन तेन आत्मादिना विभक्ता भवन्ति तदा इत्यह-
त्यागवदेषु तत्रैव भवन्तीति विभागोक्तिः । बहु सुषुप्ते इतिविभागवत्तत्र-
ज्ञानवत्त्वे सर्वप्रबोधे तत्रैव फल प्रकीर्तमाह । यथा इति । यथा
सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि इतिविभागवत्त्वज्ञानव्यक्तिरिति
सुषुप्तमपीती कदाप्रबोधेऽपि विद्याभूताज्ञानवत्त्वात् पुनः श्रुतिविभागव्यक्ति-

प्रादुर्भावः, सम्यग्ज्ञानेन भिव्याज्ञानस्यापोहितत्वात् । यः सु-
 नरयमन्त्रोऽपरो विकल्प उल्लेखितोऽथेदं जगदपीतावपि वि-
 भक्तनेव परेषु ब्रह्मवायतिष्ठेतेति सोऽथ्यधुःपगमादेन प्रुतिः
 • सिद्ध, तस्मात् समस्तमिदमोपनिषदं दर्शनं ।

स्वप्नेदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वप्ने चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुर्भावः कथ-
 मित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वात्तदं जगद्व्यप-
 क्षतिकमिति, प्रधानपृथक्तिकतायामपि समानमित्यु-
 द्दिष्टीनात् प्रधानाच्च द्वादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्,
 अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्प-
 त्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीती कार्यस्य कारणावि-
 भागाभ्युपगमात्, तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा चृद्दि-
 तसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागान्मता गते चिदमस्य

रनुमास्यते । यत्र स्थिताविद्युर्नो भिव्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारसम्भ-
 वोधाभावात् सन्नान्तवदवाधितो इत्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारकसत्त्व-
 सिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानं जीवानां महाप्रसवेऽप्यज्ञानवृत्तियमात् पुन-
 र्जन्मनियम इति भावः । एतेनेति जन्मकारणाज्ञानंशक्त्यभावेनेत्यर्थः ।

वैकल्यादीनां चास्वप्नेऽपि दोषत्वादात्तामिच्छन्निरासप्रवासं कार्यं
 प्रत्याह । स्वप्नेति । स्वप्नं व्याचष्टे । ज्ञानं । प्रादुर्भावः प्रादुर्भावेऽपि,
 अत एवेति वल्लकार्यस्य विश्वकारणात्मना सत्त्वादीनात्, चास्वप्नेऽपि
 दोषो न कार्यभिव्यात्वादिन इति भावव्युत् । अपीतावपिति स्वप्नेऽपि दोष-

अथ कस्यचित् प्रविष्टमात्रायास्तत्र कश्चित्कालात्कालं वा काल-
 तसार्कः प्रतिष्ठित इत्यासीवेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव,
 प्रविष्टमात्रायाभिमतानाकालेपि तीर्थकराणां कश्चित्कालं
 कप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपक्षिर्भवति । अथोच्येतान्वया वय-
 मनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादीषो भविष्यति, न च प्रतिष्ठि-
 तसार्क एव भासीति प्रकृतं प्रकृतं, इतदपि हि तर्काया-
 न्प्रतिष्ठितत्वं तर्कमेव प्रतिष्ठाप्यते । अत्रापि हि तर्काया-
 न्प्रतिष्ठितत्वदर्शनेनाप्यत्रापि तज्जातीयत्वान्न, तर्काया-
 न्प्रतिष्ठितत्वत्वात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठावाच्च सर्वलोकाव्य-
 वहारोऽप्येव प्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाव्यवसायेन ज्ञानागते-
 ऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिचाराय प्रवर्तमाना लोको
 हस्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चास्मान्मासनिपाकरूपेण सम्ब-

सर्वज्ञत्वात् तदीवतर्कोऽविनाश इति प्रकृतं । अथेति । कश्चित् यदि
 वर्तमानं कथादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति । एवंवर्षेति ।
 सूत्रमध्यस्थसङ्गाभागं व्याचष्टे । अथोच्येतेति । विषयसंबन्धितर्काया-
 न्प्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिवचनसंज्ञासम्बन्धः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति
 तेन प्रधानतुमेवमित्यर्थः । ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कजातो यत्वात्
 विषयसंबन्धादिवदित्यत आह । न इति तर्कजातो यत्वादिति
 तर्कः प्रविष्टितो न वा, आद्येऽप्यप्रतिष्ठितत्वात्तथावाह्यनिचरत्वा-
 द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं कृतमात्रादिसंज्ञितवर्तमानाह ।
 एतदपीति । विज्ञानागतपक्षे इत्यत्रापि वाक्यादतीतवर्तमानादीना-
 विषयान्तरादुक्तानां तर्कसंज्ञा प्रकृतं प्रतिष्ठितत्वव्यवहारोऽप्यत्राप्यप्रतिष्ठि-
 तत्वात् । अतीतेति । अत्रापि विषयः वाक्योक्त्यादिविषयसंबन्धात् प्रकृतं ।

गर्थनिर्द्धारण तर्कैषैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते ।
मनुरपि चैवमेव मन्यते-

‘प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।

अथ सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” ॥ इति

“आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतरः” ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं
नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रति-
पत्त्यो भवति । न हि पूर्वज्ञो मूढ आसीदित्यात्मनापि
मूढेन भावितव्य इति किञ्चिदस्ति प्रमाण, तस्मान्न तर्का-
प्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि
क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते
तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिरमोक्षस्तर्कस्य,
न हीदमतिगम्भीर भावयाथात्म्य मुक्तनिवन्धनमागम
मन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्भि नायमर्थः प्र-

मान्धेन पात्रत्वादिना मग्नतत्रिपये पात्रादौ सुखेदस्येत्तुत्वानुमित्वा
प्रदुस्त्यादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्कैषैव वाक्यतात्मर्यनि-
र्णयस्य क्रियमाणात्वात् तर्क प्रतिष्ठित इत्याह । श्रुत्वमेति । मनुरपि
केपिद्विन् तर्कानां प्रतिष्ठा मन्यत इत्याह । मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिरध-
र्माद्भेदेनिर्णयः । कश्चित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति । अयमेवेति ।
सर्वतर्कानां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत्
सिद्धान्ततर्कैः प्रकृतित्वतः तर्कत्वाविशेषादिति वदन् उपचरति । न
हीति । कश्चित् तर्कस्य प्रतिष्ठावान्नि जगत्कारस्य विशेषे तर्कस्य स्मृतस्य

त्वचस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यबो-
 चाम । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादि-
 नामभ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतम्यत्वात्,
 एकरूपेण द्वावस्थितो योऽथ स परमार्थः लोके तद्विषय
 ज्ञान सम्यक् ज्ञानमित्यच्यते यथा, ग्निरुष्ण इति, तत्रैव
 सति सम्यग्ज्ञाने प्रकृषाया विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञा-
 नानान्त, अन्धीन्धविशेषात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यदि
 केनचिन्नाकिंकेणभेद सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापित
 तदपरैश्च व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापित ततोऽपरेण
 व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके कथमेकरूपानवस्थित-
 विषय तर्कप्रभय सम्यक् ज्ञान भवेत् । न च प्रधानवादी
 तर्कविदानुगम इति सर्वैस्तार्किकैः प्रसिद्धीतः, येन तदीयं
 मत सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्ते

नास्तीति सूत्रशेष व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । अतिगन्धीरत्न ब्रह्मणो
 वेदान्तानामगम्यत्वम् । भावस्य जगत्कारणस्य, याध' स्वमहयत्वं, इति
 निबन्धनं सुकृतान्तवत्प्र । परमानन्दविषय, दर्शयति । रूपदीति । अति
 मोक्षो सुकृतभाव इत्यर्थान्तरभाह । अपि चेत्यादिना । एकरूपवस्तु
 ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्म न किं न स्यादित्यत आह । तत्रैव
 सतीति । तर्को ज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्व सम्यग्ज्ञाने
 विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थ । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्र-
 भय कथं सम्यक् ज्ञान भवेदिति योजना । ननु एकरूपस्य व्युत्त्वात् तज्-
 ज्ञान सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वविविक्तमाह । न च प्रधानमिति । ननु सर्वतः-
 किंकिंनित्वा निश्चित तर्को वा नतिर्मुक्तिहेतुः गम्यत आह । न च शक्य-
 न इति । एवात् तर्कोऽज्ञानान्मोक्षयोगात् तर्कश्च वेदान्त

अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहृतौ, येन तन्मतिरेकस्यैकार्थविषया सम्यक्मतिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थिताद्यविषयत्वोपपत्तेः, तत्रानितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्व अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपहोतुमशक्यं अतः सिद्धमस्यैवोपनेषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्व, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः वसारा वमोक्ष एव प्रसज्येत, अत आगम, ज्ञानागमाधुहारितर्कवशेन च चेतनं प्रकृत्य जगत कारणा प्रकृतिस्येति स्थितम् ॥

एतेन श्रिष्टापरिश्रहा अपि ध्यास्याताः ॥१८ ॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतवतर्कबन्धोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कौटिलिच्छेने, केनचिद्दर्शनं परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्याप्यत्य यस्तर्कनि

संभवदशाधो न युक्ततादृशाधे सम्यग्ज्ञान, नाभेनानिर्गोत्रप्रथक्तादिति कृतार्थावच्छेदप्रसङ्ग इति । अतोऽन्यत्रेति । सम्यक्त्वस्य तर्कव्यापिगोत्रे फलितमभिप्रेतत्वात्सुप्रसङ्ग इति । अत आगमेति ।

अत्र जगदुपादानमितं अयं वेदान्तसम्बन्धो विषय, स हि वद्विभु तस्य इच्छोपादानमितं नैवेदिकादिभ्यामेव विरध्यते न वेति इच्छोत्पत्तिरुपादानं तर्कप्रयत्नमिति चेत्तत्रैवेदिकादीनां तर्कमितं जगत्सत्प्रविष्टोत्पत्तिवत्त्वस्य अत्रावृत्तत्वादिदृश्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तं इति दिशति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । अत्र साध्यवत्त्वोपदेशकतर्किकमत-च्छान्तिदेश इति अतो वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिद्वयाद्यस्तु पूर्वोत्तरयोश्च ।

मित्त आर्क्षेण वेदान्तवाक्येषु द्वावितः स परिहृतः, इदानी-
 मक्षादिषादृश्यपात्रेष्वपि कैश्चिन्मन्मतिभिर्वेदान्तवाक्येषु
 पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमङ्गनि-
 बर्हणन्यायेनातिदिशति, परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न
 परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहा
 एतत् प्रकृतेन प्रधानकारणत्वादनिराकरणकारण्येभ शिष्टै
 मनुष्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यशेनापरिगृहीता वे-ऽवा
 दिकारणत्वादास्तुऽपि प्रतिधिष्यतया व्याख्याता निराकृत
 श्रुतेश्चः, तुल्यत्वान निराकरणकारण्यस्य मात्र पुनरा
 शङ्कितय किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य ज
 गत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तत्र ह्यत्राप्रतिहितत्वमन्य
 यासुमानेऽप्यविमोह आशमतिरोधश्चेत्स्थितं कार्तायक कि
 षाङ्करगकारणम् ॥

इति तद्व्यवहार कारणत्वात् । नेदिकस्येति । अकारणत्वं तद्व्यवहार
 प्रतीत्यर्थं वेदान्तवाक्यस्य प्रत्यासन्न एव ननु इति तद्व्यवहारप्रतीति
 नकार्यत्वात् तत्र स्वीकृत इति प्रवचनत्वादुपदेश । अस्यापि वादान् किञ्चिन्
 त्वेन इवत्वात् तद्व्यवहार इति भावः । किं निराकरणकारण्यमिति प्रष्टव्य
 वाक्येति वाच्यं । तुल्यत्वात् इति । कारणत्वेवाह । तुल्यमिति । तद्व्यवहार
 त्वात् इत्योपादानं ब्रह्मेति तत्र पञ्चमापत्तयः न तत्रैव जीवो वा तत्र तया
 वाच्यं । सहापरिमाणवत्त्वस्य सर्वस्योपनिषत्त्वस्य पृथिव्युत्पत्तयः किञ्चिन्
 त्वस्यैव इति इत्यर्थं, एतत् तद्व्यवहारस्य तद्व्यवहारत्वेन न पराध इति
 सिद्धम् । अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तमन्यथा विषयः
 न किञ्चिन्मन्योऽभिन्न तद्वादितीव्यकारणाभिन्न यद्यत् इत्युक्तौ यदप-
 र्याविति तर्कसिद्धिभेद प्रत्यासादिना विरुध्यते न भेति सन्देहे ब्रह्मणि त
 र्कस्याप्रतिहितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिहितत्वादिबध्यत्वं इति पूर्वपक्षेति ।

भोक्तृपक्षेऽपि विभागश्चेत् स्यात्क्षेत्रिकवत् ॥ १३ ॥

अथवा पुनर्ब्रह्मकारणवादसर्वबलेनेवाचिष्यते । य-
द्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्त-
रेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हते, यथा मन्त्राद्यंश-
दौ, तत्रोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितं स्यात् यथा
धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवं अत इदमनुक्तं यत्प्रमा-
णान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतिः, कथं पुन प्रमाणान्तरप्र-
सिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अत्रोच्यते, प्रसिद्धो ह्ययं
भोक्तृभोग्यविभागः, सोमे भोक्ता च चेतनः शारीर, भोग्याः
शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य ओदन
इति तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता
भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं आपद्येत, तयोश्चेत-
भोक्तावसोरिति । विरोधादहैताविति पूर्वपक्षकथं विज्ञानं तद्विद्विरिति
भेदः । अग्नयेऽनुक्त्या स्वार्थनिर्णयात् तत्रैवाक्षेपो न युक्त इत्यनुक्तमिति
अहोति । अद्यपीति । मानान्तरायोग्यमनुक्त्यर्थं भक्त्यभाक्षेपः । अस्माद्धृतीव-
त्राभेदाद्ब्रह्मवादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वस्युक्तिविषय एवादितीव्य-
इत्यर्थवादावर्थात्मानान्तरयोग्यत्वमिति द्वैतप्रभाक्षेपरपक्षवत् इति समापत्ते ।
अद्यापीति । अन्यपरत्वं गौशार्थकत्वम् । स्वविषये अग्नये दे तर्त्स प्रवि-
ष्टित्वात्क्षेपाक्षेप इत्याह । तत्रोऽपीति । तत्रोऽपीति प्राणायामेऽपि नव,
अन्यत्रविरोधे क्रियायात्प्रति, अहोतिः । किमत इति । पूर्वपक्षी अन्त-
र्यत्ते । अत इति तत्रादिः प्राणायामात् द्वैतवाचकत्वं श्रुतिरनुक्तमित्यद्वैत-
कत्वमयवाचो वक्तु इत्यर्थः । इदमर्थं शब्दापूर्वकं अहोति, अहोति-
द्विधा । ननु भोक्तृभोग्ययोर्निवृत्त एतत्वं केनोक्तमित्याह श्रुतावर्थात्क्षे-
पार्थः । तत्रोऽपीति । तयोरेवत्राभेदव्याप्यदेकत्वं अहोति एतत्त्वा-

रेतरभावापत्तिः परमकारण्यम् प्रज्ञाख्योऽनन्यत्वात् प्रव-
 ज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा
 त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथास्तीतानन्गतयोरपि
 कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्य-
 भावप्रसङ्गात् अस्तुत्तन्निदं प्रज्ञाकारण्यतावधारण्यमिति चेत्
 कश्चिद्विद्वेत् तं प्रति ब्रूयात् स्यान्नोक्तवदिति, उपलभ्यत
 एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् । तथा
 हि समुद्रादुदका मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेयवीची-
 तरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंज्ञेयादिसञ्च-
 यास्य व्यवहार उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्य-
 त्वेऽपि तद्विकाराणां फेयतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्ति
 भवति, न चैवामितरेतरभावानुपपत्तावपि समुद्रात्मनोऽन-
 न्यत्वं भवति, एवमिहऽपि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतर-

दक्षिणयोर्भेदे एवमपि भेदापत्तेः तत्र भेदो बाध्यतेत्यर्थः । इहापि
 धारयति । न चास्तेति । सुतेर्मौषार्थत्वेन धारकावस्थाधिरवकायवर्तमान-
 नबाधो न युक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्यापुनिकत्वाद्वाद्यस्यैतन्नुप-
 बाध इत्यत आह । अचेति । अतीतानन्गतकाखौ भोक्तृदिविभावात्-
 खौ कावत्वावर्तमानकावयदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन इत्यर्थः । ए-
 व प्राप्ते परिणामप्रवृत्तान्नापाततः सिद्धान्तमाह । स्यान्नोक्तवदिति । इहा-
 न्तेऽपि कस्यचित्तद्वयविभागानां परिणामानां विधी भेदः क्वं वा तेषां
 भेदे अतरेकत्वादभिसम्बन्धितयाद्यत्वात् न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह ।
 न चेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्विधी भेदो नञ्जाभेदेत्यत आह । एवमिहैति ।
 जीवस्य ननुविचारोत्पत्त्यापात् इहाप्यनेकत्वमिति शङ्कते । अद्यपीति ।
 कौश्यापि च कञ्जास्तीति तरङ्गादिसञ्चयाह । तथापीति । विभागो

भावापत्तिः, न च प्ररक्षाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति ।
यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तस्मद्वा तदेवानुप्रावि-
शत्" इति स्मृतुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्ववचना-
त्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो
विभागः आकाशस्यैव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परम-
कारणात् ब्रह्मणोऽन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो वि-
भागः समुद्रतरङ्गादिव्यायेनेत्युक्तम् ॥

तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगमस्य चेम व्यापहारिक भोक्तृभोग्यलक्षण वि-
भागं स्वाप्तीकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः
परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवग-
म्यते । कार्यमायादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म,
तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्व व्यतिरेकीयाभावः

कच, ब्रह्मा तथापीतियन्दे नैवोक्तः परिहार । ननु भोक्तु प्रतदेहं
विभाग कनमिद्वत आह । कार्यमनुप्रविष्टस्येति । औपाधिकविभागे
कचित्तदुपपन्न इति । इत्यत इति एकत्रह्यामिद्वत्वेऽपि भोक्तादेकारणा-
दिवद्भेदादीकारणात् इति तानेभ्योऽनन्यत्वमर्थे विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वोक्तत्वेन पूर्वपक्षे विवर्तनादेन सुखं समाधानमाह । तदनन्यत्वमिति ।
प्रकारविषयत्वं, इति ननु भवो परिहारवोः परिष्कारविषयत्वान्नन्यत्वे-
नाद्येभेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौत्थानिकप्रामाण्यलक्षणी-
त्वात् स्वयम्भूतविषयानां परिष्कारवद्वान्तेन भेदाभेदादुक्तौ वक्तव्यीकृत

कार्यकारणगम्यते, कृतः आरम्भाशब्दादिभ्यः । आरम्भशब्द-
 स्ताम्रदेकाविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिशाय इष्टान्तापेक्षायासु-
 च्यते “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृत्मयं
 • विज्ञातं छायाचारम्भं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव-
 सत्य” इति । एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थती
 मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृत्मयं घटशरावोदहनदिकं
 मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्, यतो वाचारम्भं विकारो
 नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव
 उदहनश्चेति न तु बलुहन्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति
 नामधेयमात्रं ह्येतद्वृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एव
 ब्रह्मणो इष्टान्त आत्मातः, नत्र श्रुतावाचारम्भशब्दात्
 दाष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मश्रुतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति
 गम्यते । पुनश्च तेजोऽवयवानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽवयव-
 कार्याणां तेजोऽवयवश्रुतिरेकेणाभाव ब्रवीति “अपागादग्ने-
 प्रामाण्यं तन्नावेदकत्वात् प्रकृत्य व्यापहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च नि-
 व्याहृतप्राज्ञिप्रमाचैरहैतन्नुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दृष्टवत्तादिहैतद-
 र्थमादिसव-सृष्ट्य परिहार इति भावः, एवंमहैतदवयवव्यापारोपार्थं
 हैतक्य विख्यात्वं बाधवति । यथात् तयोरिति । अहपैक्ये कार्यकारण-
 त्वव्यापार इत्यत्र बाधः । व्यतिरेकेणेति । आरम्भात् प्रथक् ब्रह्मण्यवयव-
 कार्यस्य बाधते नैक्यमित्यर्थः । आरम्भं नाममात्रं विकारो न आर-
 म्भात् प्रथक् अस्तीतेऽवकारार्थ इति मृत्तिं बोधवति । एतदुक्तमिति । आ-
 दम्भशब्दात्परमाह । इत्येति । अपागात् अस्मित्वनपगतं आरम्भ-

इन्द्रित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं शीघ्रं रूपाणैः त्वैव सत्यम्" इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् "एतद्वात्ममिदं सर्वम्" "तत्सत्यं स आत्मा" "तत्त्वमसि" इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "आत्मैवेदं सर्वम्" 'नेह नानास्ति किञ्च न' इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा च नृगण्डिणीकीटकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वात् एवमस्य भोग्यभोक्तृत्वादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वेकार्थकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाखः एकमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्वञ्चीमयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्व, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेणतरङ्गाद्यात्मना नानात्वञ्च

मात्रत्वात् त्रौचि तेजोऽनन्तत्वं रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्य, तेषामपि सन्नात्मत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मान्तत्वे प्रतिज्ञाबाध इतन्नाह । न चान्यथेति । तकोरनन्तत्वं क्रमेषु दृष्टान्तावाह तस्मादुच्येति । प्रतिज्ञाबाधादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमित्यर्थं यत् स्वरूपं तद्रूपेणातुपाख्यत्वात् सत्तास्त्वृत्तिभूत्वादनन्यत्वं इति सत्यम् । शुद्धाहैत सत्यतदुक्ता भेदाभेदतत्त्वस्याप्येति । नन्वेति । अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रकृतिभिः परिचर्यामैश्वर्यैः कृत्वित्यर्थः । भेदाभेदकते सर्वव्यवस्था विद्विरत्नताभेदे हेतुमानबाध इत्यभिसन्धमानो दूषयति । नन्वं स्यादिति एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्त्वाभिधेधात् परिचायवादः सृति-

तत्र एकत्वांशेन ज्ञानाभ्योन्नव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वां-
 शेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत
 इति एव' च नृदादिदृष्टान्ता अनुकूपा भविष्यन्तीति ।
 नेत्र स्यान्मृत्तिकेत्येव सतप्रमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्त
 सतप्रत्वावधारणात्, वाचारभ्रणशब्देन च विकारजातस्या-
 नृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि "एतदात्म्यमिदं सर्वं"
 "तत्सतप्र" इति च परमकारणस्यैवैकस्य सतप्रत्वावधारणात्,
 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शारीरस्य
 ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य
 ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यद्वान्तरप्रसाध्य, अतश्चेदं
 शास्त्रोयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य
 शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्वादिबुद्ध्य इव
 सर्पादिबुद्धीनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः
 समस्त स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

वाह्य इत्यर्थ' । किञ्च सधारस्य सत्त्वत्वे तद्विषयस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योप-
 देशो न स्वादिरोधादित्याह । स आत्मेति । एकत्वं ज्ञानकर्मसहस्रवसा-
 ध्यमित्युपदेशार्थं नित्याशङ्कातीतिपदविरोधात्स्मैवमित्याह । स्वयमिति ।
 अतस्तत्त्वज्ञानवाध्यत्वात् सगारित्वं मिथ्येत्याह । अतश्चेति, स्वत-
 र्विज्ञोपदेशादित्यर्थ' । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्त्वमिति, तत्
 किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्यं इत्येताह । बाधिते चेति ।
 स्वाभावोऽन्वादिद्या तया कृतं स्वाभाविकं, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमादृत्वादिअव-
 हारस्वाभावाज्ञानात् न कल्प्यमित्यर्थ' । न द्वितीयं ज्ञानात् प्राक्
 कल्पितत्वानालेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सतप्रत्वासिद्धेः । वस्तु-
 प्रमादृत्वादिअवहार, सतप्र एव मोक्षावस्थायां निवर्तत इति तत्रेत्याह ।

यत्प्रसिद्धये नानात्वांगोऽपरो ब्रह्मणः कस्येत । दर्शयति च “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, केन क पश्येत्” इत्यादिना ब्रह्मा मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारसमाभावम् । न चायं व्यवहाराभावो, ब्रह्माविशेष-निवहोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म-भावसंगनब्रह्माविशेषनिबन्धनत्वात् । तस्करदृष्टान्तेन चा-मृताभिसन्धस्य बन्धन सत्त्वाभिसन्धस्य मोक्ष दर्शयन्नैकत्व-मेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितञ्च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरमृताभिसन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्श-यति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्य-ग्ज्ञानापनोदस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य ससारकारणत्वे-नानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । जन्वैकत्वैकान्ताभ्युपगमे

न चायमिति । ससारसतृत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्व न स्यात्, भेदाभेदबोरेकद्वैकत्व विरोधादतोऽससारत्वज्ञानभेदस्य सदातन्वावगमात्-सहारोऽपि सिध्येवेत्यर्थः । किञ्च यथा लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भट्टैर्-क्रीतोऽन्धतनादी चेत्तत्रपरगु म्दृष्टान्ति स दृश्यते बध्यते च, तथा नानात्व-वादी दृश्यते, सत्त्ववादी चेन्न दृश्यते सुच्यते च । तथैतदात्ममिदं सर्वमि-तेप्रकत्वदर्शी सुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्व स य नानात्व सिध्येत्वाह । तस्करेति । व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहारान्ध । नानात्वनिन्द्याथे-कत्वमेव एत्वमित्याह । नृत्थोरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदवते जीवस्य ब्रह्माभेद तावाङ्मेदज्ञाननिवृत्तेर्बुक्तिरिहा सा न बुक्ता भेदज्ञानस्य असत्त्वा-

नानात्वाभावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहृत्यैरन्, निर्वेषयत्वात् स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहृत्यैत । मोक्षशास्त्रस्यपि शिष्यशाशिकादेभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघात स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रदिपादितसमात्मैकत्वस्य सतयत्वमुपपद्यते इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सतयत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्यैव प्राक् बोधात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत् प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकारात्तेव त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वा जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां चित्वा, तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः सर्वा लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा

नभ्युपगमात् ॥ प्रमाया प्रमानरावाध्यत्वादित्याह न चास्मिन्निति । वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्वधानुपपत्त्या नानात्वस्य अत्यन्तमिति पूर्वपक्षबीजसुदुष्पाटयति । नान्यत्वादित्वा । एकत्वस्यैकान्तं कैवल्यं व्याहृत्यैरप्रमाणानि स्युः । उच्यते प्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणाञ्जमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमन्त्रिण्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्ते स्वप्नमेवस्य धर्मादेरंवाधात् प्रामाण्यमव्याहृतमित्याशङ्गाह । कथञ्चानृतेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वज्रैरिव प्रमेयवाधावत्तेरिति भावः । तत्र ह्येतदप्येव प्रत्यक्षादीनां यावद्वाध व्यवहा-

सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चारचान् भावान् पश्यतो
 निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
 न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्धत् । कथं
 त्वसतेरन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिर-
 पपद्यते, न हि रज्जुसर्पेण दृष्टो म्रियते, नापि ऋगृष्णि-
 काम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष
 दोषः, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्श-
 नावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्का-
 र्यमप्यमृतमेवेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शना-
 वस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यममृतं तथापि तदव-
 गतिः सततमेव फलं प्रतिबुद्धसप्राप्यबाध्यमानत्वात् । न हि
 स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति

रिक्तं प्राभाषणरूपपद्यत इत्याह । अलोच्यत इतः प्रादिना सततत्वं बाधा-
 भाव बाधो मिथ्यात्वनिश्चयं वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तस्मिन्वयाभा-
 वेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तादुक्तदृष्टान्तं विदधोति । यथा सुपुत्रस्य
 प्राकृतस्तेति । एव इति प्रमाणात्वात् व्यवहारकाले बाधशून्यत्वात् बोधकत्वं
 व्यावहारिकं प्राभाषणरूपपद्याद्वैतप्रमाणात् वेदान्तानां सर्वकालेषु बाध-
 शून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्राभाषणरूपपद्यादिसिद्धं उक्तशङ्कामनुवदति ।
 ब्रह्मन्वसतेऽनेति । किमसत्त्वात् सत्यं न जायते किञ्चित् सत्यस्य ज्ञानं नाद्य
 इह एव, न हि वयं वाक्योत्पत्तयः सत्त्वमित्यङ्गीकुर्म । अङ्गीकृतप्रापि इ-
 दान्तमाह । नैष दोष इति । सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वान्तिकत्सितवि-
 भाद् सत्यमसत्त्वमूर्च्छादिदर्शनादसत्त्वात् सतत्त्वं न जायत इत्यङ्गीकृतं इ-
 त्यर्थः । इदानीन्तरमाह स्वप्नेति । अपतः प्रात् सर्पेदकादेः सतत्त्वं

मन्वमानसदवगतिमपि मिथ्येति मन्वते कश्चित् । एतेन
सम्प्रदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदित-
व्यः । तथा च श्रुतिः-

‘यदा कर्मसु क्वाभ्यं तु स्त्रियं स्रग्नेषु पश्यति ।

सन्देहं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्रग्निदर्शने” ॥ इति-

असत्येन सम्प्रदर्शनेन सत्यस्य फलस्य सन्देहो प्राप्तिं दर्श-
यति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिद्विष्टेषु जज्ञिषु न चिर-
मिव उीविद्यतीति विद्यादितुयुक्ता अथ यः स्रग्ने पुरुष
कृष्णं कृष्णादन्तं पश्यति स एनं जन्तीत्यादिना तेनासत्ते-
दयनज्ञानादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनात्प्रभिवार इत्यर्थः । अथासत्तमादाय
यद्गतिः । तत्कार्यमपीति । उत्तमर्थं प्रकटयति । अत्र ब्रूम इत्यत्रादिना
अवगतिवृत्तिः, चटादिवत् सतत्रापि प्रातिभासिकसम्प्रदृश्यस्तु न फलं चैतन्म
वा ह्यन्यमिच्छन्मनस्य दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्यत्रा-
ह । एतेनेति । स्रग्नेस्यावगते स्रग्नेदेहधर्मत्वे उत्थितस्य मया तादृश
सरोऽवगत इत्यत्रावधितावगतिप्रतिसम्भान न स्यात्, अतो देहभेदेऽपि क-
सुसम्भानदर्शनाद्देहादन्योऽहुसम्भानैत्यर्थः । असत्प्रात् सत्प्रस्य ज्ञान न
आवत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह । तथा च श्रुतिरिति ।
न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्प्राया सन्देहो ज्ञानमिति वाच्य,
विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्तेऽत्र कृष्णि मिथ्या-
वेदानुगतचैतन्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असत्प्रात् सत्प्रस्य ज्ञान-
सम्भानिदस्य ज्ञानमाह । तथेति । असत्प्रात् सत्प्रस्य ज्ञाने इष्टान्मानर-
माह । तथाऽकारादिति । रेखासकारत्वादिव्याप्त्या सत्प्रा व्यकारादवो
ज्ञानम् इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्प्रात् सत्प्रस्य ज्ञानोच्चा यदर्शकि-
याकारि तत्त्वप्रमिति नियमो भव्य अन्वतात् सत्प्रस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद्-

नैव सप्रदर्शनेन सत्यं मर्यादां सूचयति इति दर्शयति । प्रसि-
 द्धश्चेद् लोके न्वग्रव्यतिरेककुशलानां ईदृशेन सप्रदर्शनेन
 साक्षात्गमः सूचयते ईदृशेनासाक्षात्गम इति । तथाऽकारा-
 दिवत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखान्मृताक्षरप्रतिपत्तिः । अपि
 चान्यमिदं प्रमाणात्मकत्वस्य प्रतिपादकं मातः पर-
 किञ्चिदाकाङ्क्षमस्ति । यथा हि लोके यजेतेतुरक्ते कि-
 नेन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैव तत्त्वमसीतुरक्ते किञ्चिद्-
 न्यदाकाङ्क्षमस्ति सर्वत्रैकत्वं वेद्यत्वाद्भवते । सति ह्य-
 न्यक्षिप्तवशिष्यमाणे र्थे आकांक्षा स्यात् न त्वाम्रैकत्वपर-
 तिरेकेणाव श्यमाणोऽन्यो योऽस्ति य आकांक्षेत । न चैय-
 मवगतिर्नात्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, “तज्जासा विजज्ञौ”
 इत्यादिभ्युत्थः, अवगतसाधनानां च श्रवणादीनां वेदा-
 मुवचनादीनाञ्च विधीयमानत्वात् । न चैयमवगतिरन्यि का
 भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं, अविद्यानेहृत्तिफलदर्शनात् बाध-
 न्तत्वरक्षणव्यत्यहाध्य झूटजिज्ञासुमितवञ्जिदिति ध्यात्तर्भग्ना । तथा च
 कश्चित् नामपि वेदान्तानां सत्प्रमत्तबोधकत्वं सम्भवतीति तात्पर्यं प्राप्ता
 ययमिति भावः । यः एतत्त्वनामात्त्वव्यवहारविज्ञो उभय सत्प्रकृतिः,
 तत्र भेदस्य बोधविज्ञानपूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्प्रत्यक्षत्वनामोवात् । किञ्च
 यद्यप्योरेकदा व्यवहारः स्यात् तदा स्यादपि सत्प्रत्यक्षं नैवमस्ति एकत्व-
 ज्ञानेन चरमेखानपेक्षेण नामात्त्वस्य निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजत-
 स्मैतदाह । अयं चान्यमिति । ननुषजीव्यैतत्प्रमाणापिरोधादेकत्वावग-
 तिर्नोपपद्यत इति तत्र आह न चैयमिति । तत् किञ्चिद्व्यत्यक्तत्वं पितृव्यं
 क्त्वात् श्वेतकेतुर्निश्चातवान् इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामर्थ्योपपत्तेश्चेत-
 र्थे । व्यवहारित्युपस्थित्यदिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानशक्याप्यवगते

कश्चान्तराभावाच्च । प्राक्कालैकत्वावगतेरवगच्छतः सर्वः
 सत्यं नृतवयवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मा-
 दन्वयेन प्रमाणेन प्रतिपादिने चाऽऽकालैकत्वस्य प्राची-
 नभेदवयवहारस्य बाधितत्वात्तानेकालकप्रकल्पनावकाशो-
 ऽस्ति । ननु न्द्वादिवृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्म
 शास्त्रस्यभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि न्द्वादयो-
 ऽर्था लोके समाधिगता इति । नेतुरच्यते, 'स वा एष न-
 हानजः' 'आत्माऽजरोऽमरो न्तोऽभयो ब्रह्म' 'स एव नेति
 नेतयाः' 'अस्थूलमनयु' इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषे-
 धश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः
 परिणामधर्मत्व तद्द्रष्टितत्वञ्च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थि-
 तिगतिवत् स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् । न

प्रत्यूहादिगत व्यावहारिकप्राभाष्यसुपजीव्य तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या
 न निरुध्यते । किन्तु तथा विरोधादसुपजीव्य प्रत्यूहादेस्तात्त्विक प्राभाष्य
 बाध्यत इति भावः । किञ्चैकत्वावगते' फलवत्प्रमात्वादिष्कलो ह्येतन्मो
 बाध्य इत्यत्राह । न चोच्यमिति । ननु सर्वस्य ह्येतस्य मिथ्यात्वे स्वप्ने
 मिथ्या जायतु सतप्रभृत्यादिलौकिको व्यवहारः सतप्रज्ञान्तश्च सतप्रभ-
 वदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सतप्रभित्मन्वतमिति ता-
 त्काजिज्ञवाभावाभावा व्यावहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नवृत्तान्त्वात्
 यति । प्राक्चेति । व्यवहारार्थं नामात्वं सतप्रभिति कल्पनमवकृतमि
 त्प्रपञ्च इति । तद्वदिति । नेदं कल्पितं किन्तु नृतमिति शङ्कते ।
 नन्विति । कार्यकारणयोरनन्वत्वाद्ये अथ वृत्तान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मण
 कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेतुरच्यत इति कूटौ परिणामि-
 त्वत्वं प्रलये तद्द्रष्टित्वञ्च क्रमेणैकविकल्पमिति वृत्तान्तेन शङ्कते । स्थितीति ।

हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नित्यं च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यस्योच्यते । न च यथा ब्रह्मण्यथात्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगद्भाक्कारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत्, प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, “स एष नेति नेतयात्मा” इत्युपपन्नस्य “अमयं वै जनक प्राप्तोऽसि” इत्येवजातीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मवेशेधरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्या यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मण्यो जगद्भाक्कारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनिश्चयते, फलवत् सन्निभावफलं तदङ्गमिति वत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कस्यप्यते इति । न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात् परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं,

कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्यत्राह । नेति । कूटस्थत्वाविद्विभावश्चाह । कूटस्थस्येति । कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वकृतप्रतीकावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगात् शुक्तिरजतवद्विधत् एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्कलस्य जनत फलवन्निष्पन्नस्य ब्रह्मभोगेपत्वेनानुवादात् स्वतन्त्रतेत्याह । न च यद्येतदादिना । त यथा यद्योपासते तदेव भवतीति श्रुते ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तज्जातिविदुषः फलवन्निष्पन्नश्चाह । न हि परिणामवत्त्वेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यनोक्तफलवत्त्वे दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वजन्मायस्य मत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कथा कथुना तदनन्वयनि-

कूटस्थनित्यत्वान्नोच्यस्य । ननु कूटस्थप्रपञ्चात्मनादिना एका-
 त्वैकान्तादीशिवीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिष्ठाविरोध
 इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्
 . सर्वज्ञत्वस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश' सम्भूतः"
 इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात्
 सर्वज्ञत्वरौश्वरात्मगदुत्पत्तिस्थितिलया', नास्ति तनात् प्रधा-
 नादन्वयात् त्वेषोऽर्थः प्रतिष्ठातो जन्माद्यस्य यत इति ।
 सा प्रतिष्ठा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहीच्यते, कश्च
 नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च नृबता । शृणु
 यथा नोच्यते सर्वज्ञेश्वरस्य आत्मभूते ईशाविद्याकल्पिते
 नामरूपे तस्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये ससारप्रपञ्चबीजभूते
 सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्यो-
 रभिलष्येते, ताभ्यामन्य सर्वज्ञ ईश्वरः, "आकाशो वै नाम
 नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वद्रु" इति श्रुते । 'ना-
 मरूपे व्याकरवाणि' "सर्वाणि रूपाणि विचित्त्य धीरो नामा

त्वनाभेदप्रतिपादने ईशिवीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते ।
 कूटस्थेति । कल्पितवैतन्येष्वेश्वरत्वादिषु परकार्यतोऽन्यत्वनित्यविरो-
 धनाह । नेत्यादिना । अविद्यात्मके चिदात्मविधीने नामरूपे एव वीजं,
 तस्य व्याकरव स्वरूपात्मना कृत्स्नदमेयत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः ।
 कृत्स्नीतार्थं विदुषोति । तस्मादित्यादिना । तस्यान्वयाभ्यामिते नाम-
 रूपयोरीश्वरत्व वस्तुसुबन्धं कृत्वात्प्राप्तीश्वरादन्वयत्वं कल्पितस्य प्रपञ्च-
 वस्तुसुबन्धो रभागादित्यर्थः । सत्कारात्मकनामरूपबीजविद्यै काविवक्षया

नि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । एकं बीजं बहुधा यं करोति”
 इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधी-
 श्वरो भवति । व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च
 स्वात्मभूतानिव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापित-
 नामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोधिनी जीवास्थान् वि-
 च्छानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मज्ञो-
 पाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेत्त्वरस्येत्त्वरत्नं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्ति-
 त्वञ्च न परमार्थतो विषयापास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्म-
 नौशिचीयितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चो-
 क्तम् । “इत्तं नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यञ्चिजानाति
 स भूमा” इति, “इत्तं त्वस्य सर्वमात्मैवाभूक्तत्केन कं
 कथ्येत्” इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहा-
 राभाव वदन्ति वेदास्ता, तथेत्त्वरगोतास्त्रपि-

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावेऽस्य प्रवर्तते ॥

नादत्ते काश्चित्प्रापं न चैव सृजतं विभुः ।

अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन मुञ्चन्ति जन्तवः, ॥ इति

ब्रूते । भावेति । नामरूपे चेदीश्वरस्वात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत
 आह । ताव्द्यात्मन् इति । अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह । व्याकाश
 इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना कश्चित्भेदेन विष्वक्स्वानश्वरत्व प्रति-
 विष्वभूतानां जीवानां निवृत्तत्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चात्त
 नानाजोना भाव्योक्ता इति भ्रमिताय्य बुद्ध्यादिषु कृतभेदेन भेदोक्ते, अवि-
 द्याप्रतिविष्वक्त्वे एव जीव इत्यत आह । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे
 श्रुतिमाह । तथा चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह । स्व-

परमार्थावस्थायामीश्वरीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्र-
दर्शयति । व्यवहारावस्थायान्तूक्तः श्रुतावप्येश्वरादिव्यव-
हारः । “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
सेतुर्बिधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” इति । तथा वेङ्क-
रगौतास्वपि-

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्सारूढानि मायया” ॥ इति

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्वयमित्याह ।
व्यवहाराभिप्रायेण तु स्यान्नोकवदिति महासमुद्रादिस्वा-
नीयतां नक्षयः क्रथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्च
परिणामप्रक्रियाश्चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यते इति ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्वयत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव
कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां सृष्टि

भावस्ति । अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिदृशेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । भक्त्या
क्रयः पापसुखतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तव्यत्वरत्नमित्यत आह । नादत्त
इति । न सृष्टरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताईश्वरो निव-
र्त्ततेषु च भवन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारस्यैव इत्याह । सूत्रकारोऽपीति ।
न केवलं शौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयश्च किन्तुपावनाशु-
त्याह परिणामप्रक्रियाश्चेति । तदुक्तं “उपलब्धीः परिणामसदीयते च नि
तकस्यापधीस्तु विवर्तता” इति ॥

एव तदनन्वये प्रत्यूहादिबिरोध परिष्कृतप्राप्तमानमाह । भावे
चेति । कारणस्य सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्वयत्वमिति

घट उपलभ्यते नाभावे सत्त्वं च तन्तुषु पटः । न च निय-
मेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, न चान्यो गोरन्धः सन्
गोर्भाव एवैवमलभ्यते, । न च कुलासभा एव घट उपल-
भ्यते सत्यपि किमिह नैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नान्यव्यभावेऽपि
अन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्येति ।
नैतन्वुच्यते, उक्त्वापि तेऽप्यस्यो गोपालघटिकादिधारितस्य धू-
मस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यात्
इदंभूमी भूमी तासखन्वो भवतीति, नैवमपि कश्चिद्दोषः, तज्ज्ञानु-

सुखार्थः । घटो घटनस्य अन्त्यस्योपलब्धिश्चनियतवन्तोपलब्धिवन्त्वात्
न च । अन्त्येऽप्य हेतु, किं न स्यादित्प्रवोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति ।
न चेति । अहटवोरन्त्यत्वे गवान्धोरिव हेतुश्चित्त स्यादित्यर्थः ।
गवान्धयोर्निमित्तैर्निमित्तिकत्वाभावात्केत्यभावः । अतो अहटवोत्वेन हेतुना
निमित्तिकादिभावः सिध्यति नानन्त्यत्वात्तत्रार्थान्तरतामाशङ्क्येत् । न च
कुलावेति । न प्रोपादानोपादेयभावेनार्थांतरता अहृत्काले तद्भावाभावेऽपि
हेतुवन्त्वादन्त्यत्वे गवान्धवत् तद्भावायोगाच्चेति भाव । कुलावघटयोर्नि-
मित्तिकादिभावे इतत्प्रसन्नत्वात् कुलावघटयोरनिवयोपलब्धिर्घटस्य नैवेतत्प्रचरा-
र्थः । यथाऽहृत्कालेऽहृत्काले हेतोर्निमित्तार प्रकृते । तन्निति । अग्निभाव एव
भूमोपलब्धिर्दिति निवृत्तात्तदो हेतुत्वत्वात् नास्तीत्युच्यते । निति । अपिदि-
क्त्वन्वद्वेर्देहावस्थान्ते निवृत्तोऽस्तीति अग्निचार इत्युच्यते । अचेति ।
तद्भावमित्यवभावात् इति तद्भवत्त्वात्तद्भुवि विप्रवत्त्वात् हेतोर्विप्रवत्त्वात्
व्यभिचार इत्युच्यते । नैवमिति । आचोक्तवत्तद्भवत्त्वात्तद्भुविऽपि रूपे
व्यभिचारनिरावाय इत्युच्यते आचोक्तभावेऽपि घटादिकरूपवत्त्वात् अग्नि-
चार उक्त भूविप्रवत्त्वात्तद्भुवि विनाय, प्रवन्त्वात् न तत्र व्यभिचार

रक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम',
 न चासावग्निधूमयोर्विद्यते ॥ भाषाज्ञोपलब्धेरिति वा
 सूत्रम् ॥ न केवल शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्व, प्रत्य-
 क्षोपलब्धेर्भाषाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थ' । भवति हि प्रत्य-
 क्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने
 तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु
 तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तु-
 ष्वंशवोऽशुषु तद्वयवाः अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहित-
 शुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं
 चेति अनुमेय, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्व-
 प्रमाणानां निष्ठाभवोचाम ॥

इत्यर्थ' । तथा च तथा, कार्यकारणयोर्भावेन सप्तबाहुरक्तां सहकृता-
 भिति भाष्यार्थ' । यद्वा तद्भाव सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिस्पा-
 हृत्य हेतु वदाम । अदृष्ट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्नि-
 धूम इत्यदृशनादित्यर्थ' । अतुमानार्थत्वेन सूत्र व्याख्याय पाठान्तरेण
 प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे । भाषाज्ञेति । पूर्वस्त्वोक्तारम्भशब्दसमुच्चवा-
 र्थसङ्कार । न चैकं पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्त्वत्वे प्रमा-
 ण्य अग्रक्षत्सत्ताकमित्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्ते । अत आतानविता-
 नस्योपलब्धेस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धे सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थ' ।
 पटस्यायं तन्त्वादेव इति द्विद्विद्वति । तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तन्तु-
 क्तात्रे कारणभावं परिशिष्यत इत्यर्थ' । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्य-
 विमत कारणादभिन्न कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह । अनर्थेति
 कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह । तत्र सर्वेति ।
 ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते
 न कारणात्तर अप्रामाण्यकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्थानन्वत्वं यत्कारण प्रागुत्पत्तेः
कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते,
“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन
सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मनायत्नं न वर्तते न तत्तत्त्वो
त्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैल, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्वत्वा-
द्दु त्पन्नमध्यनन्वदेव कारणात् कार्यमित्यवगम्यते यथा च
कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं
कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकश्च
युगः सत्त्वं अतोऽप्यन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥

अतद्ग्रहपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् १७

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति
श्रुतिः, “असदेवेदमग्र आसीत्” इति “असद्वा इदमग्र

इदं जगत् यदात्मनैति सामानाधिकरण्यश्रुत्या खटेः प्राक् कार्यस्य
कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्वयानुपपत्त्योत्पत्त्यपि जगतः, कारणादन-
न्वत्वं इत्याह खड्गकारः । सत्त्वाच्चेति । श्रुतग्रथे बुक्तिमप्याह ।
यच्च यदात्मनेति । षटादिकं प्राक् खटाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्य
मानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदितग्रथे । कारणात्
कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्त्वाकत्व-
मिति खड्गस्वार्थान्तरमाह । यथा चेति । इदानीं सतः कार्यस्य प्रागु-
त्तरकालयोरसत्त्वावोगात् सत्त्वाच्चभिचारस्तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचित्तान्-
मेवं तदभेदेन सती खड्गानु षट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्व-
त्त्वमित्यर्थः ॥

य चैव षट्पटयोरभेदसत्त्वाभेदादनन्वत्वं सादिति वाच्यं, वस्तुतः

आसीत्” इति च । तस्मादसद्व्यपदेशात् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्वाच्यव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणान्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चिञ्चयते । इह च तावत् “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि ‘तत्सदासीत्’ इति । असतश्च पूर्व्यापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । “असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यत्रापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्मात् धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपव्याकरणादसद्विवासीदित्युपचर्यते ॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्वयत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि बहुवचनो को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्ते कोऽपि षट्पदयोर्भेदेन सत्तावा भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य वन्वाभेदकत्वाभावाद्भिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना वन्वयसिद्धमित्याशङ्क्य समापत्ते । असदिति । अज्ञा शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे येनाज्ञा इति शब्देने तेजो हतमिति वाक्यशेषात् हतेनेति वप्राभिचयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निस्य इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासद्व्याकृतमेव न न्यूनमित्याह । असतश्च पूर्वापरिति । उक्तंन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति । असद्वा इति । किञ्चनासत्त्वविशेषणं न्यूनत्वासम्भवीति भावः ।

युक्तः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तं च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणाद-
वगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्धर्षते । दधिघटरुच-
काद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्ति-
कासुवर्णादीन्, पादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्य-
र्थिभिः मृत्तिकोपादोयते, न घटाद्यर्थिभिः क्षीरं तदस-
त्कार्यवादेनोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र
सर्वथासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिका
या, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथा-
विशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न
मृत्तिकाया मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न
क्षीरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया
असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कार-

वन्मानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकार । युक्तेरिति । दध्याद्यार्थना
क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तितया कार्यस्य प्राक् कारणाभ्यन्तरे न
सत्त्व विध्यतीत्यर्थः । अत्रोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्ते कारणाभ्यन्तरे
नत्वं प्रवृत्तिरित्यन्ययोपपत्तिमाशङ्क्याह । अविशिष्टे हीति । असत्
उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वथात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्तदुपादानविशेषे
प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यग्रन्थैः “अदकरणादुपादानपह-
णात् सर्ववन्धनाभावात् शक्तस्य शक्यनरथात् कारणाभावाच्च सत्कार्ये”
इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्याच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्व
सद्यतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्थात् ।
कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनिवधोपपत्तिरिति शङ्कते ।
अथेति । अतिशय कार्यधर्मः कारणधर्मो वा, आद्ये धर्मित्वात् प्राग-

यस्य कार्यनियमाद्या कल्पमाना नान्याप्यसती वा कार्यं
 नियच्छेत्, अस्याविशेषादन्यत्वाविशेषात् । तस्मात् कार-
 यस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपि च
 कार्यकारणयोर्द्वयगुणादीनां चाश्वमहिप्रवनेद्बुद्धाभावः-
 त्तदात्ममभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायास्तपि समवा-
 यस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽस्तुः सम्यग्माने तस्य तस्यान्वोऽन्वः
 सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने
 वा विश्चेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धप्रत्याह-
 नपेक्षैवापर सम्बन्ध सम्बन्धते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं

यस्यारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्गारभित्वाह तर्ह्युतिप्रयत्नादिति । द्विती-
 येऽपि कार्यसत्त्वमावातीत्याह । शक्तिचेति । कार्यकारणाभ्यामप्या
 कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यं नयामिका यस्य कल्पविद्वत्स्य नरबुद्धस्य वा
 निदानकत्वप्रसङ्गादन्यत्वात्सत्योः शक्तावन्वत्त्वं चाविशेषात्, तस्मात् कार-
 यस्यात्मना लीनं कार्यनेशमिव्यक्तित्वान्नतया शक्तिरित्येदं तत-
 सत्कार्यविरहित्यर्थः । द्विष्ट, कार्यकारणयोरन्वये चतुष्टयौ भिन्नौ
 सत्त्वाविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह । अपि चेति । तयोरेकत्वेऽपि
 समवायस्यत्वात् तत्राबुद्धिर्नैदेतीत्याशङ्क्य समवायं दूयति । समवायेति ।
 समवायः समवायिभिः सम्बन्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः एत-
 सत्त्वं आद्ये समवायानवस्था द्वितीये चतुष्टयोरपि सत्त्वंपस्यत्वादेवोप-
 पत्तेः, समवायावितिः सम्बन्धश्च इति पक्षे दोषमाह । अनभ्युपगम्य-
 माने इति । इत्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गं सम्बन्धस्य विशिष्ट-
 धीनिदानकत्वाद्योनादित्यर्थः । विशिष्टधर्मधीनिदानको हि सम्बन्धः, न
 तस्य निदानककारापेक्षा अत्रतस्यानात्, अतः अपरनिर्वाहकः समवाय-
 इति शङ्कते । अत्रेति । सम्बन्धते तस्य सम्बन्धिनश्च विशिष्टधर्म करोती-

सम्बन्धरूपत्वादनपि स्यैव समवायं सम्बन्धेत; तादात्म्यप्रती-
 तेषु द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च का-
 यं भवयति द्रव्य कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत किं सम-
 स्तेष्ववयवेषु वर्तेतीति प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु
 वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निक-
 र्णसप्राशङ्क्यत्वात् । नहि बहुत्वम् समस्तेषु प्राशयेषु वर्तमानं
 व्यस्तान्नयप्रकृत्येन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत,
 तदाप्यारभकावयवव्यतिरेकेणावयवविनोऽवयवाः कल्पेरन्-
 यैरवयवैरारभकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत । को-
 शमवयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था
 चैव प्रसज्येत, तेषु तेऽवयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषाम-
 वयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र
 व्यापारोऽन्यत्राव्यापारः स्यात्, न हि देवदत्तः शुद्धे सन्नि-

वर्धः । प्रतिबन्धं दूषयति । वयोगोऽपीति । वस्तुं शुद्धत्वाद्ययोगस्य
 वनवावावेद्या न सम्बन्धादिति तच्च, धर्मत्वात् वनवावस्यापि सम्बन्धा-
 र्भेदात्तरे सम्बन्धात्कारणस्य गोपनीयत्वादर्थेभात् । किञ्च निष्पापत्वादनो
 गुणा इति कृतिशुद्धादिषु अवयवारादिदृष्टधर्मो गुण इति परिभाषया वन-
 वावस्यापि शुद्धत्वात् कार्त्तिकविशेषो गुणवन्निति परिभाषा तु वनवावविशु-
 द्धत्वात्कार्त्तिकवित्तुनेऽवयवेषु कार्त्तिकरिति ज्ञानस्य वनवायज्ञानाधीनत्वादन
 वनवावविशुद्धिः प्राक् वयोगस्य शुद्धमनविज्ञानिति दिक् । किञ्च प्रतीत-
 कार्त्तिकं वस्तुं कार्त्तिकवित्तुना गोपनीयत्वेन व्यावृत्तवित्तुपि वनवावत्वात्
 तथा च अदृष्ट इति अन्वयेऽप्रतीतेरन्वये एव स्वीकार्ये । तावत्प्रती-
 तमिदं वनवावस्य तद्विवाक्यत्वात्तद्वत्त्वादित्येव । तादात्म्येति । एवं

धीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निवीयते, युगपदनेकत्र
 वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात्, देवदत्तश्च दत्तयोरिव शुभ्रपाटलि-
 पुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष
 इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् ।
 प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवश्यी स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिव्य-
 क्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत,
 न चैव नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्ती चावयविनः
 कार्यणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं,
 कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च

प्रतीतानुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्य । स्वरूपेण तु निव्यासनि-
 तप्रक । इत्यनिरूपणाच्च तस्य निव्यासमित्याह । अथञ्चेति । तत्राप्य-
 मनूयावयविन पटादेशान्वादिष्ववयवेषु त्रिधादिवत् स्वरूपेण वृत्तिवृत्तावय-
 वस इति विकल्पस्याप्यदूषयति । अदीतयादिना । व्यासञ्चवृत्ति वस्तु प्रत्य-
 चक्षुः शान्दान्प्रवप्रत्यक्षजन्यत्वात् सद्वत्पटादेशोऽवयववशात् अप्रत्यक्षवशा-
 दप्रत्यक्षत्व प्रगच्छेतेत्यर्थः । द्वितीयं यच्छ्रुते । अथेति । यथा कृष्णे
 कोशे चावयवस्य अज्ञो वर्तमानो हस्तमात्रपक्षेऽपि गृह्यते, एव यत्कि-
 ञ्चिदवयवपक्षेचावयविनो पक्षसम्भवेऽपि अवयववशात्तन्वस्या स्यादिति दूष-
 यति । तदापीति । आद्यद्वितीयमुक्त्वाच्च दूषयति । अथ प्रत्यवयव-
 मितयादिना । एकस्मिन्सन्तौ पटवृत्तिभावे तन्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात् वृत्ता-
 वनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेक-
 त्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्यत्राशङ्कते । गोत्वेति । जातिवदवयविनो
 वृत्तिरविज्ञा अनुभावादिति परिहरति । न तथेति । दोषान्तरमाह ।
 प्रतीत्येति । अधिकारात्मन्यत्रात् यथा देवदत्त. स्वकार्यसम्भवन
 पान्नेऽरुद्ये वा करोति, यथा गौरवशी स्वकार्यं शीरादि शृङ्गपञ्चा-
 दावपि कुर्यादित्यर्थः । एव इत्यनिरूपणादिनाऽप्यस्य कार्यस्य
 दर्शित । वस्तुतःप्रत्यक्षकार्यवादे दोषान्तरमाह । प्रागिति ।

कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् ।
 उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्या-
 दिवत्, क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषि-
 ध्येत । घटस्य चोत्पत्तिश्च्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि
 अन्यकर्तृकैति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्प-
 त्तिश्च्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्प-
 द्यत इत्यन्ते कुसालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
 संगतम् । न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुसालादीनाम-
 प्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पन्नताप्रतीतिश्च । अथ सूत्रा-
 रणसप्तसम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्,
 कार्यमलयात्मक सम्बन्धेति बलव्यम् । सतोर्हि द्वयोः स-
 म्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरु-
 पास्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सता हि
 लोके क्षेत्रगृहादीना मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बभ्या-
 पुत्री राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्षयोऽभिषेकादित्येवंजातीय-
 केन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बभ्यापुत्री राजा बभूव

अथा घटस्यतीत्युक्ते चक क्रियां प्रत्याचरत्वरूप कर्तृत्व घटस्य भाति
 तथा घटो जायते इति अतिक्रियाकर्तृत्व अतुभूयते । अतो जनकर्तुं
 जनेः प्राक् वत्त्वं वाच्यम् । कर्तुंरवन्ने क्रियाया अण्ववत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
 जनेरतुभवविज्ञेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनातुमानमाह । उत्पत्तिश्चेति ।
 अततो घटकोत्पत्तौ कर्तृत्वावन्नेऽपि कुसालादेः वत्त्वात् कर्तृत्वमित्या-
 न्नद्वयं घटकश्च चेति । घटोत्पत्तिवदवत्त्वापासादुत्पत्तिरित्यतिदिशति ।
 तथेति । अतुभवविरोध इत्यर्थः । तथा चेति । अतुभवविरोध इत्यर्थः ।
 उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति अततेन कार्यवत्त्वमानीतं वच्यति कार्यस्यो-
 त्पत्तिर्भावः सकारणे वच्यमायः अतिक्रियु वत्त्वावत्त्वावो वेति तादृशवत्त्वमा-

भवति भविष्यति इति वा विज्ञेयते । यदि च बन्ध्यापुत्र-
कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत इदमपि उपापत्तयत
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु
पश्यामी बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् ।
यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । न-
न्वेव सति कारकव्यापारोऽनर्थक प्रसज्येत, अथैव हि
प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्वाप्रियते
एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्वत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि
न कश्चिद्वाप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थव-
त्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः,
यतः कार्याकारेण कारण व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्या-

शङ्कते । अथेति । तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वभावशक्यं असत् सम्बन्धित्वा-
योगादित्याह । कथमिति । असतोऽवेति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरशृङ्गा-
दिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्नं भवति किन्तूत्पत्तेः प्राक् भ्रंशानन्तरं चा-
सत्मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । क्रभाव-
स्येति । अत्राभावशब्दा अशब्दपरपर्याया व्याख्येया । असत्
कावेनाशब्दात् प्राक्तं न युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वं भाविनः
कार्यस्य बन्ध्यापुत्रत्वव्यक्तं कथमित्यत आह । यदि चेति । कार्याभाव
अशक्तार्थमित्यर्थः इत्युपापत्तयेत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कसार्थं नि-
र्णयस्तमाह । वयन्त्विति । नासतो विद्यते भाव इति कृतेरिति भावः ।
सत्कार्यशब्दे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते । गन्विति । सिद्धकारणानन्वत्वाच्च का-

यवत्त्वमुपपद्यते । कार्यकारोऽपि कारणस्वात्मभूत एव,
अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शन-
मात्रेण वस्त्वन्वयत्वं भवति । न हि देवदत्तः सङ्घोचितहस्त-
पादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्वयत्व
गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेक-
सस्थानानामपि पितादीनां न वस्त्वन्वयत्वं भवति, मम पिता
मम माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदा-
न्तरितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, क्षीरादी-
नामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमा-
नानामपि वटधनादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचि-
तानामङ्गुलादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसञ्ज्ञा तेषा-
न्नेवावयवानां अपचयवशाद्दर्शनापत्तावुच्छेदसञ्ज्ञा । तत्रे-
दम् जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसत्, सत्त्वापत्तिः सतश्चा-

र्थस्य विवृत्तमित्याह । तदन्यत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्वा-
भिव्यक्त्यर्थं कारकव्यापार इत्याह । नैव दोष इति । कार्यसत्त्वत्वनि-
च्छतां साङ्गानां सत्कार्यभादे कारकवैयर्थ्यं दोष व्यापत्त, अभिव्यक्तेरपि
सत्त्वात्, अहैतवादिनान्वयवटितवटनावभासनचत्तरमायामङ्गुला स्तत्र
द्यथादर्शन सर्वसुपपद्यम् । विचार्यमाणो सर्वमयुक्त, युक्तत्वे ह्येतापत्तेरिति
सुखसमाधानं समाधानान्तराभावात् । ननु कारणाङ्गिसमवेदयोत्पद्यत
इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्यस्य दूषणसक्तं अरेत्याह ।
कार्यकारोऽपीति । अत्र कारणाङ्गेदाभेदाभ्यां दुर्निर्हृत्स्य सदसद्विषय-
णस्वानिर्वाच्यभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव
श्रेयानिति भाव । ननु नृदददद पृथुवुभ्रवाद्यवस्त्वापिशेषो वदे दृश्यते ।

सत्तापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेद-
प्रसङ्गः । तथा बोध्ययौवनस्थाविरैष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्वा-
दिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गत्वाद् प्रतिवदि-
-तव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः
कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः, आ-
काशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध प्रसक्तवत् । समवा-
यिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्य-
विषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । सम-
वायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न अतस्तर्हि
सत्कार्यतापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्वैव द्रव्याणि दध्यादि-
भावेनावतिष्ठमानानि कार्यास्थानं लभन्त इति न कारणा-
दन्यत् कायं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । यथा च
मूलकारणमेवात्मात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत्
सर्वव्यवहारास्यदत्वं प्रतिपद्यते, एव युक्तैः कार्यस्य प्रागु-

तेषां च घटो ऋद्धिश्च तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात् दृक्चदितप्रत आह । न
चेति । वस्तुतोऽन्वयं सतप्राभेद । हेतोर्व्यभिचारस्त्वान्तरमाह । तथा
प्रतिदिग्मिति । प्रतप्राहं पित्वादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशबोरभावा-
दभेदो युक्तः, दाष्टान्निक्ते तु ऋदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति
जन्मविनाशरूपविरुद्धभवेवत्त्वात् कार्यकारणबोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते ।
जन्मेति । कारणस्य नाशभावाद्देहविरुद्धिरिति परिहरति । नेति ।
दक्षिणघटादिकावोन्मितत्वेन क्षीरऋदादीनां प्रतप्राधनावावाविरुद्धिरुच्यते ।
ननु बलात्प्रायो दृश्यते तत्र हेत्वविरुद्धावपि पित्वाक्षीरादौ घटवीजादीनां क-

तत्पक्षः सत्त्वमनन्वत्त्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैत-
दवगम्यते । पूर्वभूवेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, त-
तोऽन्यः सद्व्यपदेशौ शब्द- शब्दान्तरं, “सदेव सौम्येदमग्र
आसीत्” “एकमेवाद्वितीय” इत्यादि ‘तद्वैक आह’ ‘अ-
सदेवेदमग्र आसीत्” इति चासत्पक्षमुपनिष्य कथमसतः
सञ्जायेतेति आशिष्य ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ इत्य-
वधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः स
च्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यास्य श्रूयमाणत्वात्
सत्त्वावन्वत्त्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य-
सत्तात् पश्चाच्चोत्पद्यमान कारणे समवेयात् तदाऽन्यत् का-
रणात् स्यात्, तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रतिज्ञा-
यीष्येति सत्त्वानन्वत्त्वावगतेस्त्विय प्रतिज्ञा समर्थते ॥

न्यो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वावगम्यत्वे स्यादिति आह । अदृश्येति ।
तत्राप्यहुरादौ बीजाद्यवयवानामन्वयात् स्त एव जन्मादिनाशौ किन्त्वव-
वान्गोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः, अस्तूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभे-
दानुमान ततोऽसत उत्पत्ति सतो नाशं इत्येवमहं व्यभिचारमाह ।
तत्रेदमिति । पिबदेहेर्जप भेदसत्त्वात् व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह ।
पिबदेहेति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्यत्रयनेनेत्यर्थः । स्वपक्षे
दोष परिहृत्य परपक्षे प्रसङ्गकति । यस्य पुनरिति । अथतः कार्यस्य
कारकव्यापाराहृतातिशयाश्रयत्वात्कोणादवगम्यत्वेऽपि तदादेर्वपक्षस्य
स्यादिति शङ्कते । समवायीति । समवायिकारणात् कार्ये भिन्नसंभिन्न वेति
विकल्पप्राप्त्यः निरस्तमिति । नेत्यादिना । द्वितीयमाशङ्कोऽपत्तिमाह ।
समवायीति । कार्याणामानन्तरकारणानन्वत्त्वसुसङ्ग इति । तत्रादिति ।
परमकारणानन्वत्त्वं कथितमाह । अथा च भूवेति । असत्कार्यवादे प्रति-
ज्ञाबाधः स्यादित्याह । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १८ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः
किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्न वेष्टितं द्रव्य
स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवे-
ष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो
गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते,
न संवेष्टितरूपादयं भिन्नं पट इति । एव तन्वादिकार-
णावस्थं पटादिकार्यमस्यष्टं सत्तु, रीवेमकुविन्दादिकारक-
व्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितपटप्रसारि-
तपटन्यायेनैवानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणायानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन
निरुद्धेषु, कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं
निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राण-
भेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि

कार्यसुपादानाङ्गिणं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरि-
भाष्यत्वाच्च अथकादिषु यद्यक इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम् । पटवच्चैति ।
द्वितीयज्ञेतोर्व्यभिचारः स्फुटयति । यथा च संवेष्टनेति । आवाधोदैर्घ्यम् ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्यं हेतुभाष्येण व्यभिचारमाह । कृत-
कारः । यथा च प्राणादीति । एव जीवजगतीर्ष्वङ्गानन्वयात् प्रतिष्ठा-

कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्रा-
 णान्यत्वं समीरणस्य भावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणा-
 दन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तद-
 न्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौतो प्रतिज्ञा येन 'अश्रुतं श्रुतं भवत्य-
 भतं मतमविज्ञातं विज्ञातं' इति ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवादश्चाक्षिप्यते, चेतनाद्धि
 जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषा-
 प्रसज्यन्ते, नत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
 न्यत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति
 प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं
 व्यपदिशति "तत्त्वृष्टा तद्देवानुप्राविशत्" इति सुष्टु, देवा-
 दिज्ञतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वादर्शनात् ।
 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति
 च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो

विद्विरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति । अतश्च कर्त्तव्येति । ज्ञोवाभिज्ञं ब्रह्म
 जगत्कारणमिति ब्रह्मेदान्मन्मन्ययो विषयः ॥

स यदि तादृक् ब्रह्म जगत्जनयेत् तर्हि स्वामिदं नरकसादिकं न जनयेत्
 एतन्मचेतनत्वादिति न्यायेन विवक्ष्यते न चेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वं
 सप्तमीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षस्य न्यङ्गीत्या व्या-
 ष्ये । इतरव्यपदेशादिद्वयादिना । पूर्वपक्षे जीवाभिज्ञे समन्यया सिद्धि-
 सिद्धान्ते तस्मिन्निदिति सत्त्वं, हिताकरणेत्वनञ् व्यत्यासेनाहितकरत्वं

भिन्नं शारीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्वन्नृणः स्मृतृत्वं
तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्र कर्ता सन् हितमेवात्मनः
सौमनस्यकारं कुर्यात् नाहित जन्ममरणजरारोगाद्यने-
कानर्थजालम् । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मन-
कत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सत्त्वत्यन्तमलिनं
देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकार
तदिच्छया जज्ञात् सुखकरश्चोपाददीत स्मरेच्च, मयेद् जग-
द्विविधं विचित्रं विरचितमिति, सर्वो हि लोकः स्पष्ट
कार्यं कृत्वा स्मरति मयेद् कृतमिति । यथा च मायावौ
स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसहृति, एव
शारीरोऽपि इमां सृष्टिं उपसहरेत्, स्वकौयमपि तावत्
शरीरं शारीरो, च शब्दोत्थनायासेनोपसहर्तुम् । एव हि-
तक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दपूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशु-
द्धब्रह्मसुखात्मभावं शारीरादधिकमन्यन्तद्वयं जगतः स्पष्ट ब्रूमः ।

दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं चान्वादिक् अपवादयति । न च स्व
मित्यादिना ॥

जोनेश्वरभेदाज्जीवजगतोर्दोषा ब्रह्मणि सुः ब्रह्मगतोच सृष्टि-
संहारसर्वकार्यत्वादयो तुष्ठा जोने सु, न चोपासित जीवस्य शरीरे-
ऽपि संहारकार्योदर्शनादिति प्राप्ते विज्ञानसूत्र व्याचष्टे । तुशब्द
रत्नादिना । जोनेश्वरबोर्दोषोके विन्मप्रतिविम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकारात्सर्व-
व्यवस्येति विज्ञानपन्थार्थः । यदि यम जीवं संहार ब्रूम तदा दोषः ।

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य
 हित किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहित वा परिहर्तव्यं नित्यमु-
 क्तत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धी वा
 कश्चिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शरीरस्वनेवंवि-
 धः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा
 न तु त वयं जगतः स्रष्टार ब्रूमः । कुत एतत्
 भेदनिर्देशात्, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 जिदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स जितिघासितं व्य-
 सता शोभ्यः तदा सम्यग्भो भवति शरीरे आत्मा प्राज्ञेनात्म-
 नान्मारुढः” इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो
 जीवादिधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः
 ‘तस्वमसि’ इत्येवंजातीयक, कार्य भेदाभिधौ विरुद्धौ स भवे-
 याताम् । नैव दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य
 तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवं
 जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगत
 भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य
 मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बा-
 धितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिता करणादयो
 दोषाः । अत्रिद्याप्रतुप्रस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्गा-

प्रसज्यन्ते न तु त ब्रूम इत्यन्वयः । जिज्ञासाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा अपा-
 यन्ते पूर्व वा नाद्य इत्याह । अपि चोति । उक्त मिथ्याज्ञानविजृ-
 म्भितत्वं स्रष्टृत्वमिति । अपियेति । कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासे
 उक्तमस्ति । जन्तेति । द्वितीयं प्रत्याह । अनापितेति । ज्ञानादूर्ध्वं

तोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्ति, हिताहितकरणादिलक्षणः
संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरण-
च्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे
'सोऽन्वेष्टव्य' स विजिज्ञासितश्च, इत्येवंजातीयकेन भेद-
निर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदो-
षप्रसक्तिं निरूपयति ॥

अश्लादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां
केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवोर्या सूर्य-
कान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्वायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः
इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यगमया-
णामपि वीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्य-
चन्दनकिपाकादिषूपलभ्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य क-
तादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति,

सदृशादिधर्माणां बाधात् पूर्वञ्च क्लृप्तग्रेनेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चि-
दनवद्यमित्यर्थः ॥

नन्वस्यैकस्यै ब्रह्मणि कथं जीवेन्नरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यैश्चि-
त्रमित्यनुपपत्ति इष्टान् परिहरति सूत्रकारः । अश्लादिवच्चेति ।
किपाको महातापफलम् । तत्तत्कार्यैश्काररूपानादियत्किमेदाहैचित्र्य-
मिति भावः । सूत्रस्वचकारार्थमाह । नृतेचेति । ब्रह्म जीवगतदोष-
वत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदितप्राद्यहृमान् भवत प्रमाद्यनिरवद्यत्वादिश्रुति-
बाधितम् । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिङ्कारस्य भिद्यत्वाज्जीवस्यैव ताव-
द्दोषो नास्ति कुतो विवक्ष्यानीवस्यापेक्षविशेषदर्शिनः, परमेस्वरस्य

एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्योप-
पद्यत इति अतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदीपानुपपत्ति-
रित्यर्थः । श्रुतेषु प्रामाण्याधिकारस्य वाच्यारक्षणमात्रत्वात्
स्वप्रदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥

उपसंहारदर्शनान्नोति चेन्न चीरवद्भि ॥ २४ ॥

चेतन ब्रह्मैकमद्वितीय जगतः कारणमिति यदुक्तं
तन्नोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कु-
लाद्यादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्गण्डचक्रसूत्राद्यनेकका-
रकोपसंहारेण सद्युह्यतसाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा
दृश्यन्ते, ब्रह्म चासहाय तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरा-
नुपमग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्कार-
णमिति चेत्, नैष दोषः । यतः चीरवत् द्रव्यस्वभावविशि-
षादुपपद्यते, यथा हि लोके चीर जल वा स्वयमेव दधिहि-

दोषप्रशक्तिः । यत्, ब्रह्म न, विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्युत्तिरेकेण
वृत्तत्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्रवर्गीय विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन
अभिचारादिप्रवर्धे, तस्मात् प्रकृतगमिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति
विद्वम् ॥

उपसंहारदर्शनात् । असहायत्वाद्ब्रह्मणो जगत्कारणं भुवन् समन्वयो
विषयः । स किं अदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकान्यायेन विद्वध्यते न
येति वदन्ते चे पूर्वनीयाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मण्यि जीवदोषा न प्रवच्यन्त इत्य-
क्तं, सन्नति उपपत्तौऽपि विभक्तं ब्रह्मण्यः प्रेरकादिकं सहाकारि नाशो-
द्भवात्माभावादिति प्रसङ्गाद्वाहुरस्येव पूर्वपक्षस्य भागं व्याचष्टे । चेतनमित्या-

मभावेन परिणमनेऽनपेक्ष्य वाह्य साधन तथेहापि भविष्यति ।
 ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्ष्य एव
 वाह्य साधन श्लेष्मादिकां, कथमुच्यते क्षीरवक्षीति । नैव
 दोषः, स्वयमपि हि क्षीरं याञ्च यावन्तीं च परिणाममावा-
 मनुभवत्येव त्वार्यते श्लेष्मादिना दधिभावाय । यदि च
 स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्न श्लेष्मादिनापि
 वलाद् दधिभाव मापद्यते । नहि वायुराकाशो वीक्ष्यादिना
 वलाद्दधिभाव मापद्यते, साधनसम्पत्त्या च तस्य पूर्णता
 सम्पद्यते परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्
 पूर्णता सम्पादयितव्या । श्रुतिश्च तत्र भवति

‘न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यत

न तत्समसाभ्यधिकञ्च दृश्यत ।

दिना । फल पूर्ववत्, कारकाणां उपसंहारो भेदानम् । उक्तञ्चायस्य
 क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तवति । नैव इति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽका-
 रणत्वनिमित्तैव विधिदृष्टोत्तरस्य तु नायैव सहाय इति भावेनाह । वा-
 ह्यप्रमिति । क्षीरस्याप्यात श्लेष्मादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार
 इतराद्यह्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्याचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्यभि-
 चारतादवस्थानितत्वाह । नन्वित्यादिना । तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्त्वाह ।
 त्वार्यते इति । ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय इत्यर्थं कार्यत इति किमर्थं
 कथ्यते, स्वयोऽद्यत्तां क्षीरं सहायेन यत्नं क्रियते इति किञ्च स्यात् तत्त्वाह ।
 अहं चेति । यत्नस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्रत्वाह । साधनेति ।
 सहायविशेषभावे कश्चिन्निकार, क्षीरस्य भवति, तत्र व्यातङ्गनप्रलेपौष्णप्रा-
 भ्यान्तूतमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्तिव्यञ्जकोऽपि

यदाऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'इति ।

तस्मादेकस्यपि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् चीरादिव-
द्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

समादेतत्, उपपद्यते चीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि
वाङ्म साधन दध्यादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुला-
लादयश्च साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्त-
माना दृश्यन्ते, अथ ब्रह्म चेतन सदसहायं प्रवर्तेतेति, दे-
वादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्ये-
वमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि चत्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चि-
द्वाङ्म साधनभेद्व्यवशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव
ब्रह्मणि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि
रथादीनि च निर्दिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थ
वादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् तन्तुनामश्च स्वत एव
तन्तून् सृजति, वलाका चान्तरेणैव शुक्रं गभ
सृष्टायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्राह । परिपूर्णति । निरपेक्षमायाशक्तिक्लि-
तयर्थ । तादृशशक्तौ मानमाह । श्रुतिश्चेति ॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्प्रसङ्गायत्वान्मृदादिभूतकुलाद्यादि-
वदिति न चीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्तनीं शङ्कामाह । स्यादेतदि-
ति । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्यत्राह । देवादिवदिति । लो-
क्यते प्राबतेऽर्धोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं दृष्टव्यवहारश्च,
अभिधानं ब्रह्मणः । ननु देवाद्यूर्ध्वनामान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्व
नास्ति, वलाकापार्श्वनीचेतनबोर्धर्मप्रत्यागकर्त्तृत्वे भेषवद्दः शरीरञ्च सृष्टा-

धत्ते, पद्भिर्नो चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरान्
सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य वाह्यं
साधनं स्वत एव जगत् स्रब्धति । स यदि ब्रूयाद्यत्र ते
देवादयो ब्रह्मणी दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा
समानस्वभावा न भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां
शरीरान्तरादिभिर्भूतुत्पाटेन उपादानं न तु चेतनं आत्मा,
तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणात्काला कठिनतामापद्य
माना तन्तुर्भ्रंशति । बलाका च स्तनयिन्नुत्पन्नश्रृङ्गाद्गर्भं
धत्ते । पद्भिर्नो च चेतनप्रयुक्ता सती अचेतनेनेत्र शरीरेण
सरोऽन्तरान् सरोऽन्तरमुपसर्पति बल्लोव इत्थं न तु स्वयं
मेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणं श्रियते, तस्माच्चैते ब्रह्मणा
दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं दीषः, कुलालादिदृष्टा-
न्तत्रैलक्ष्यमत्र च त्रिभङ्गितत्वादिति । यथा हि कुला-
लादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्या-
रम्भे वाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्मं चेतनं
योऽस्ति, अतो विविधहेतोर्न व्यभिचार इति शङ्कते । स यदि ब्रूयादि
तत्रादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति । तं प्रति ब्रूयादिति । अथ
दोषं दृष्टान्तैरपेक्ष्यास्य । अत्र हि हेतौ चेतनत्वमपेक्षणीविवक्ष्यत्वस्य
विक्षादात्म्यापन्नदेहसाधारण्यपाह्यं न तु सुस्थात्मत्व, तत्र कुलालदृष्टान्ते
साधनमपेक्ष्यापत्तेः । अथहायत्वञ्च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुमूढत्व
तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचार, देहस्य स्वान्नं पातित्वेन स्वाति-
रिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वा-
तिरिक्तानपेक्षत्वाद्देववैलक्षण्यं ब्रह्मण्यं देहस्याप्यनपेक्षत्वात् नरदेवादीनां
कार्यारम्भे नास्तीति दृष्ट्या वा मयी । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य

मपि न वाह्यं साधनमपेक्षित्यत इत्येतावत् वयं देवाद्यु-
दाहरणन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं
तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥
कृतस्त्रप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्षित-
वाह्यसाधन स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं,
शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृतस्त्रप्रसक्तिं, कृतस्त्र-
स्यास्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामं प्राप्नोति, निरवयव-
त्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत्
ततोऽस्यैकदेशं पर्यणस्यत, एकदेशश्चावास्थास्यत, निरवय-
वन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते-

‘निष्कलं निष्क्रियं शास्त्रं निरवयव निरञ्जनम् ।

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ ॥

सङ्कल्पमात्रेण श्रौपद्याः षटपरम्परोत्पत्तिः, अतः सिद्धमसङ्कायस्यापि
ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥

कृतस्त्रप्रसक्तिः । क्षीरदधानेन ब्रह्मं परिणामीति अमोत्यस्या पूर्ण-
पक्षे प्राप्तौ शास्त्रार्थे विवर्त्तने न परिणामि इति अमोत्यस्या निर्णयार्थ-
मिदमधिकरणमिति पूर्वोधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्कतिमाह ।
चेतनमिति । निरवयवत्वात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स
किं ब्रह्मिणवयव तन्न परिणामीति ज्ञानेन विवृध्यते न वेति सन्देहे
विवृध्यत इति पूर्वपक्षस्य व्याचष्टे । कर्त्तव्येति । ब्रह्मं परिणामीति
वदतो ब्रह्म ब्रह्मं निरवयव सावयव वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः परि-
णामात्मना स्थितिं स्थात् इत्युक्तं अतिरेकदधानेन विवृद्यते । यदि
ब्रह्मादिना । सर्वेषु स्थितं परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यत्परि-

इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव स एष नेति
 नेत्यात्माऽऽख्यलमनण, इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधयि-
 चीभ्य । ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् क्तत्त्वापरिणामप्र-
 सक्तौ सत्या मूलोच्छेद प्रसज्येत । द्रष्टव्यत्वीपदेशानर्थक्यं
 चापन्न अयद्द्रष्टृत्वात् कार्यस्य, तद्दर्शिरिक्तस्य च ब्रह्मणो-
 ऽभावात्, अजत्वादिशब्दव्याकीपश्च । अथैतद्दोषपरिजि-
 होर्षया सावयवमेव ब्रह्माभुगपगम्येत तथापि ये निरवय-
 वत्वस्य प्रतिपादका शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । साव-
 यवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथाय पक्षी न घटयितुं
 शक्यते इत्याक्षिपति ॥

अथ शिवाय

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुमन्वेनाक्षेप परिहरति । न खल्वस्यपक्षे कश्चिदपि
 दोषोऽस्ति । न तावत् क्तत्त्वाप्रसक्तिरस्ति । कुत, श्रुते, ।

अतोऽभिविधत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वविज्ञे फलित दोषमाह ।
 ततश्चेति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य
 इत्युपदेशोऽर्षेन्द्रन्य स्यादिति दोषान्तरमाह । द्रष्टव्येति । ब्रह्मण्य पर-
 षामात्मना जन्मनाशास्त्रीकारेऽजोऽपर इति श्रुतिविरोधस्येत्याह । अज-
 त्वादीति । सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य स्वत्वशेषेण परिहरति । अथेत्यादिना ।

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तदस्यादिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धा-
 नयति । श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वीक्तदोषद्वय नास्तीति स्वप्रयोजनया दर्शयति ।
 त्वयद्देनेत्यादिना । शैवित्वात्वेन व्याकृतृत्वेन चेषपीवव्याकृतृष्यप्रपञ्चात्

यथेव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एव विकारव्यतिरे-
 केणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन
 व्ययदेशात्, 'सैयं देवतैश्चत इन्ताहमिमास्तस्मै देवता
 अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति
 तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पूरुष । पादोऽस्य विश्वा
 भूतानि चिमादस्यामृत दिवि, इति चैव आतीशकात्, तथा
 हृदयायतनत्ववचनात्, सत्, सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च
 कृतञ्च ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सौम्य तदा
 सम्प्रदो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्,
 त्रिकूलेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात्, अविकृतस्य च ब्रह्म-
 णोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधान्, ब्रह्मणो विका-
 रस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । न
 च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवय-
 वत्वसाध्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमा-
 णकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् ।
 शब्दसोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यङ्कारकप्रसक्तिं निरवय-
 वताच्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रीषधीप्रभृतीनां देश-
 पृथगोच्चरत्वव्युत्पत्तेर्न ऋत्नप्रसक्तिरित्याह । सेव देवतेति । शून्याधिकं
 भूतानामपि पृथक् सत्त्वं शून्यमित्याह । तावानिति । रत्नवाक्यविकृत
 ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एष आत्मा हृदीति श्रुतेरस्ति इत्याति-
 रिक्तं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिवाक्यरूपविशेषणाच्चेत्यर्थः । विज्ञानरत्नाह ।
 तनेन्द्रियेति । भूत्यादेर्विकारकोन्द्रियगोचरत्वाच्च चक्षुषा गृह्यत इत्या-
 दित्याह । ब्रह्मणोऽस्त्यविकृतत्वेनाह । भवत्त्वगोचरत्वव्युत्पत्तेर्वाक्यकूटस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
 कृतञ्चप्रसक्तिदोषो नास्तीत्याह । द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह । न चेति ।

कालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानिककार्यविषया
दृश्यन्ते, ता अत्र तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्कोपाव-
गन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत् एतत्सहाया एतद्विषया
एतत्प्रयोजनाच्च शक्यत इति, किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्म-
णो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाहुः पौराणिकाः-

‘अचिन्त्या खनु ये भावा न तास्तर्कोण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्’ ॥ इति ।

तस्माच्छब्दमूल एवातोन्द्रियार्थयाथाख्याधिगमः । ननु
शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थं प्रत्याययितुं, निरवयवञ्च
ब्रह्म परिणमेते न च कृत्स्नमिति । यदि निरवयव ब्रह्म
स्यान्नैव परिणमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचि-
द्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतीति रूपभेदकल्पनात्

ननु ब्रह्म वायाज्ञानात्प्रसिद्धं, पृथगर्थसिद्धे चेतु सावयवत्वं दुर्वारं, निरव-
यवस्यैकस्य द्विधा गत्वायोगात्, अतो यद्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्क-
निरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तनजानतः ब्रह्मं गृहाश्व एव
परिहरति । शब्दमूलञ्चेति । यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्ति-
रचिन्त्या तदा शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः किञ्च वक्तव्यं । अतो ब्रह्मणो
निरवयवत्वं द्विधाभावश्चेत्सुभयं यथाशब्दसम्युपगमनञ्च, न तर्कोप-
निवृत्त्यर्थं । प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावोऽस्यो यत्परं विलक्षणं केवन्नोप-
देशगम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थं । आश्रयानवबोधेन शङ्कते । ननु
शब्देनापीति । यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामियं विद्वान्ब्रह्मव्याख्या
दर्शिता ताभाविप्रति । नान्यतः । शब्दस्य योऽन्यताज्ञानसाधेयत्वादि-

सावयवमेव प्रसज्येत् । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं
 गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकार्या
 विरोधप्रतीताद्यपि विकल्पाश्रयणं विरोध परिहारकारणं
 भवति पुत्रेपेतन्त्रत्वाद्गुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि
 न विरोधपरिहार संभवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्गुणः, तस्मा-
 दुर्घटमेतदिति । नैष दोषः, अविद्याकल्पितरूपभेदेऽभ्युप-
 गमात्, न अविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते ।
 न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानाऽनेक
 एव भवन्ति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणैः रूपभेदेन
 व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म-
 परिणामादिसर्वव्यवहारास्यदत्तं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन
 च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचारभ-
 चमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य न निरवयवत्व

त्वंतः । ननु नञ् सावयवं निरवयव वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिव्या-
 धानं सादित्यत आह । जिवेति । निरवयवत्वे नञ्साध. प्रकृतित्वश्रुति-
 विरोध. सावयवत्वे निरवयवत्वस्यद्विविरोध, विकल्पस्य वस्तुत्वमुक्तः, अतः
 प्रकारान्तरात्पुरुषत्वान्मुक्तौनां प्राकारेण दुर्घटमिति प्राप्ते आशयस्यद्वयवति ।
 नैष दोष इति । निरवयवस्य वस्तुत्व. श्रुतस्यसाध्याविद्याया कल्पितमपि-
 रूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वाक्यवकौटस्थस्य कल्पितविकार-
 प्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्व सादित्याह-
 श्रुतिं विदधति । न हीत्यादिना । अदृशप्रवृत्ति निरवयव दोषान्तर
 निरेक्यति । वाचारभ्यस्येति । ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिधानस्य कथ
 मित्याकृतत्वं तत्राह । न चेवमिति । निरूप्यत्वमङ्गीकारेणैव श्रुतिरनु-

ब्रह्मणः कुप्यति । न चैयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपाद-
नार्था, तदतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्म-
भावप्रतिपादनार्था त्वेवा, तदतिपत्ता फलानवगमात्, 'स
एष मेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह 'अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि'
इति, तस्मादस्मान्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि
स्वरूपानुपमहे नैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यतः आ-
त्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमहे नैवानेकाकारा
सृष्टि पश्यते 'न तत्र रथा न रथयोगा न प्रथानो भवन्त्यथ
रथावथयोगान् पथः सृजतं' इत्यादिना । लोकेऽपि देव-
दिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमहे नैव विचित्रा इत्य-
शादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपम-
हे नैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥

द्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसङ्गदावेदितं, अतो विवर्तनादेन न कश्चिदोप-
रत्सुपसंहरति । तच्छादिति ॥

पूर्वावस्थानाशेषावस्थान्तर परिणामः, यथा इन्द्रस्य दधिभावः ।
पूर्वस्वरूपानुपमहेनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः । तत्र
ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं सप्रसाजिदृष्टान्तेन ब्रह्मवत्त्वाभावात् स्फुटवन्ति
सामकारः । आत्मनि चेति । रथयोगाः अथाः, विष्णु इत्युक्तप्रवक्तृ-
दीनां वाक्शादिपक्षेऽपि दोषत्वाद्यात्मानु प्रत्युद्गावनीयत्वं ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥२६॥

परिषामध्येष समानः स्वपक्षदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीन प्रधान सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमत कार्यं य कारणमिति स्वपक्षस्तत्रापि कृतस्त्रप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमको गे वा । ननु नैव तैर्निरवयव प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमासि हि त्रयी गुणा, तेषामभ्यवस्थापवानं तैरेवात्रयवैस्तत् सावयवमिति, नैवजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोष परिहर्तुं पार्यते, यत सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समान निरवयवत्व एकैकमेव चैतरद्ययानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात् सावयव

यथोभयो, समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकार । स्वपक्षेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृतस्त्रप्रसक्ति सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते । गन्विति । किं साव्यावस्था गुणानां विकारसमुदायो वा, आद्ये तस्या न भूषप्रकृतित्व विकारत्वात्, द्वितीये प्रपञ्चाभाव, समुदायस्यावस्तुत्वेन भूलाभावात् । अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृतस्त्रप्रसक्तेर्भूषोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहृयति । नैवमित्यादिना । इति यत अत समानत्वाच्च वय पर्यनुबोद्धा इत्यन्वय । प्रत्येक सत्त्वादिभिन्नरगुणद्वयवचिव निरवयव वद्युपादान तर्हि कृतस्त्रस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्भूषोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्ववाचकतर्कस्याभासत्वाद्गुणाना सावयवत्वमेव परिणामित्वेन कदादिवदतो न कृतस्त्रप्रसक्तिरेकदेशपरिणाम-

त्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय
 एव कार्यवैचित्र्यमूर्चिता अवशवा इत्यभिप्रायः, तालु ब्रह्म-
 वदिनोऽप्यविशिष्टा, तथा अणुवादिनोऽप्यणुरस्वन्तरेण
 समुप्यमानो निरवयवत्वादि कार्त्स्न्येन संयुज्येत तत
 प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत
 तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान
 एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेदपक्षे उपक्षेप्रथ्यो
 भवति । परिहृतसु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ।
 सर्वपिता च तद्वशनात् ॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तिबोगादुपपद्यते, विचि-
 त्वाधिकारप्रपञ्च इत्युक्तः, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति

सम्भवादिति शङ्कते । तर्हेति । एतद्दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति
 चरिहृरति । एतन्पीति । ननु गुणानामवयवास्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति
 किन्तु कार्यवैचित्र्यमूर्चिता अवशवा इत्याशङ्क्य भाषिकवशमि
 ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं मुख्यं भवति । अथेत्यादिना । अणुवादेऽपि दोष-
 चास्यमाह । तथेति । सांख्यग्रहोप समान इति सम्बन्धः । निरवयवबो
 परमात्मो सयोग व्याप्यशक्तिर्वा, आद्ये तत्कार्यस्य इत्युक्तस्यैव परमात्मु-
 सात्त्वतापत्तिः प्रथमोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणुरस्वन्तरे-
 षोपर्ययः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमात्मे
 सावयवतापत्तिरतर्था । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति
 वद्दोषसाम्योक्तिरवयवत्वेतत्प्रत आह । परिहृतस्त्विति ।

उक्तं हि भाषावादे स्वप्नवत् सर्वं सामकस्य, अतो निरवयवे ब्रह्मणि
 समन्वयस्याविरोध इति सिद्धः । सर्वपिता ज्ञाया शक्तिमतो ब्रह्मणो जनत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्व-
शक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः, तद्दर्शनात् । तथा
हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्माद्देवताया 'सर्व-
कर्मा सर्वज्ञानः सर्वगन्धः सर्वरस सर्वमिदमभ्यातोऽवा-
क्यनादरः सत्त्वज्ञान सत्त्वसङ्कल्पो यः सर्वज्ञः सर्वदेवतस्य
वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सर्वाचन्द्रमसो विष्टतौ तिष्ठत'
इत्येवं जातीयका ॥

विकरणात्वाच्चैति चेत् तदुक्तम् ॥३१॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शक्तिं शास्त्र 'अच-
क्षुष्मश्रोत्रमवागमना' इत्येव जातीयकं, कथं सा सर्व-
शक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः
सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव
तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्ते विश्वायन्ते, कथञ्च 'नेति'नेति'
इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवे-
दिति चेत्, यदेष वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । अथवगा-

सर्वं वदत समन्वयस्याशरीरस्य न जायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति
वन्देहे न्यावस्थानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वैकशक्तिमत्त्वसमर्चनादेक-
विषयच' इत्यति वदन् सिद्धान्तस्य व्यापने । ऐक्योत्पत्त्यादिना । पूर्वै-
तरपक्षकेर्बिरोधाविरोधौ फलनिवृत्तमेव भावः समाप्तैरवगन्तव्यं । अस्यास-
त्त्वमती व्याप्रा, अशक्ती वागिन्द्रियगुण्य अनादरो निष्कामः ॥

पूर्वपक्षस्यायमनूय दूषयति । विकरणात्वादिति । देवादिचेतनानां
शक्तानामपि देहाभिमाने सतेषु कर्तृ ३३ तदभावे सुषुप्ते तत्र इदं,
कथं ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वाच्च कर्तृत्वा नाप्यदेहस्य शक्तिः सम्भवतीति

ह्यमेवेदमतिगम्भीरं पर ब्रह्म न तर्कावगाह्यं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्यं न भवितव्यमिति निय-
मोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्व, विशेषज्ञापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोग-
सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तं नैव ।

तथा च शास्त्रं—

“अपाणिपादी जवनो गृहीता

पश्यत्यवस्तुः स शृणोत्यकर्णं” ।

इत्यकरणसारापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत अक्षिपति, न खलु चेतनः
परमात्मे द जगद्धिस्त्वं विरचयितुमर्हति । कुत प्रयोजनवत्त्वात्
प्रवृत्तीनाम्, चेतनो हि लोके बुद्धिर्बन्धकारी पुरुषः प्रवर्तमानो
न मन्वोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनी-
मारभमाणो दृष्टः किमुत गुह्यतरसंरम्भाम् । भवति च लोकात्

शङ्कार्थं । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति देवादि-
वदपि लोक इत्यत्रोक्तं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य भावाश्रयत्वायोगात्
निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव भावाधिष्ठानत्वं बुद्धिमिति समाधानार्थं ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । परित्यक्त्वात् ब्रह्मणो जगत्सर्वं वदन् समन्वयो
विषय, स किमभ्यान्नेतनो न समिच्छन् वस्तु न रचयतीति न्यायेन
विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहसंप्रापि श्रुतिवत्त्वात् शक्त्योक्त्या
कृत्स्नवत्त्वं तदाशेषवत्त्वात् पूर्वपक्षफलं व्याचष्टे । अन्वयेतत्प्रादिना ।

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुति 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
प्रिय भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवति' इति ।
शुक्तरसंरन्ना चैयं प्रवृत्ति यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्विम्बं वि
रचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्ति चेतनस्य परमात्मन आ-
त्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्पित परिहृतं च परमात्मन
श्रूयमाण बाध्यं च, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ।
अथ चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्ध्यापराधादन्तरेणैवात्मप्रयोज-
नं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत,
तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मन श्रूयमाण बाध्यं च, तस्मा
दस्मिन्ना चेतनात् दृष्टिरिति ॥

शुक्लवत्, लीलाकवल्य ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाद्येप परिहरति । यथा लोके कस्यचिदात्मैष-
सस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम

ईश्वरस्य कलाभावेऽपि परप्रयोजनाय दृष्टौ प्रवृत्तिरस्वितग्राह्यज्ञा श्रुति
माह । भवति चेति । या प्रेक्षाः प्रवृत्ति सा सफलार्थेति लोक परिदृष्टि
न च दद्यात् प्रवृत्तौ व्यभिचारसंख्यापि परदुःखासहनप्रयुक्तसर्विसव्या-
कृतानिदृष्टव्यत्वादिति भाव । किञ्च शुद्धत्वादायासस्य फल वाच्यमितग्रा-
ह । शुक्तरिति । तर्हि अस्तीश्वरज्ञापि प्रवृत्ति स्वार्थेत्प्रत आह ।
यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः, स्वादित्यर्थ । ईश्वर-
प्रेक्षावात्न भवतीतग्राह्यज्ञा श्रुतिविरोधमाह । अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधो
विवेकाभावः ॥

उक्तार्थस्य राजलीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तस्य
व्याचष्टे । तुशब्देनेति । व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडाकथा

मनभिसन्ध्याप्र केवल लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्ध्याय वाञ्छ कि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्वाप्यन-
येष्व किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा
प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं
न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, न च स्वभाव पर्यनुयोक्तु-
शक्यते । यद्यप्यस्माकमिवं जगाद्व्यविरचना गुरुतरसर-
श्वेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेषु अपरिमि-
तशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्त्रपि किञ्चित् सूक्ष्मं
प्रयोजनं उत्पेक्षेत तथापि नेवात्र किञ्चित् प्रयोजनमुत्पेक्षितु-
शक्यते, आतकामश्रुते । नाद्यप्रवृत्तिः उक्तप्रवृत्तिर्वा
सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेषु । न चैवं परमार्थविषया

विहारा येषु एतद्देशेषु तेऽस्मिन्प्रार्थ । नदादिद्राजादीनां लीलाया अपि
किञ्चित् फलं सुखोद्भावादिकं बन्धाद्येत तथापि निन्दावादौ प्रेषाप-
त्रदृष्टित्वमपि न तु सस्य ततोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्व-
कान्तरमाह । यथा वेति । प्राणस्य स्वभावसङ्गतं प्रारब्धं वा उच्छ्वासा-
दिश्वेत, ईश्वरस्य स्वभावः कावकर्मवहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनाया
केवलसोहाय्यं किञ्चित्प्रवृत्ते फलमेव किञ्चित् फलस्येतां तन्माह । नहीति ।
आप्तकामस्वप्नावासादित्प्रार्थः । नन्वीश्वरस्योक्ती किञ्चित् न हिचिति किञ्चित्
स्वप्नाफलं परेषां दुःखावहं सृष्टिं करोति तन्माह । न च स्वभाव इति ।
कावधर्मादिस्वप्नां जगतां सृष्टेरपरिहार्थत्वादित्प्रार्थः । अङ्गुलं सुख-
रातीसत्वात् फलं वाच्यमिति तत्र ऐतद्विहिताह । यद्यपीतग्रादिना ।

सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यग्रहारगोचरत्वात्

ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न प्रसृतं च ॥
 वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ३४।

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानि-
 खननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय । नेश्वरो जगत
 कारणमुपपद्यते, कुत वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्त-
 सुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
 पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं द्विषमां
 सृष्टिं निर्दिष्टाण्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः
 श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वाद्दोषरस्वभावविलोपः प्रसज्येत ।
 तथा खलजनैरपि जुगुप्सित निर्घृणत्वमतिक्रूरत्व दुःख-

अत्यप्रदत्ते रपि फल वाच्य लोके तथा दर्शनादिख्यादितर्कस्यागमबाधभाह ।
 द्रष्टि नामेति । सृष्टिश्रुतेरप्रदत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वकृतेरन्यत्तता नास्तीति
 विभाग स्वप्नसृष्टिवदस्या सृष्टेर्मायाभावात्तत्र फलापेक्षेत्वाह । न
 चोच्यमिति । न च निष्कलसृष्टिश्रुतीनामानर्षक्या सफलब्रह्मधीशेषत्वेना-
 र्षवत्त्वादित्यत्र न विज्ञतेत्यमित्यर्थः ॥

वैषम्यनैर्घृण्येन । निर्घृण्येनाहृदयस्थो जगत्सर्गं ज्ञुयन् सख्यन्वदो
 विषमः, स किं दो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति
 सन्देहे पूर्वत्व लोचनया यत्सृष्टृत्वसक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्त
 अगोचरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसङ्गत्वा पूर्वत्वच-
 यति । पुनश्चोत्तार्दिना । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिस्वप्ने प्रति-

योगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैष-
म्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येव प्राप्ते ब्रूम' । वैषम्य-
नैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात् । यदि हि
निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मितोति स्यातामेतो
दोषो वैषम्य नैर्घृण्यच्च, न तु निरपेक्षस्य निर्माद्वत्वमस्ति,
सापेक्षो होश्वरो विषमा सृष्टि निर्मितौते । किमपेक्षत
इति चेत् धर्माधर्मापेक्षत इति वदाम । अतः सृजमान-
नप्राणधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमोश्वरस्यापराधः ।
ईश्वरस्तु पर्जन्यस्तु द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रौह्मिर्वर्षो
दिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, ब्रौह्मिवादिवैषम्ये तु
तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि
भवन्ति, एवमोश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारण कारण
भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधा-
रणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमोश्वरः सापेक्षत्वाच्च
वैषम्यनैर्घृण्यभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्ये सापेक्ष ईश्वरो

ज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पापरः, निरपेक्षः निरङ्कनमिति शक्तिः, न के
हेष्योऽस्ति न प्रिय इति सृष्टिः, स्वच्छत्वादित्यादिपदेन कूटस्थत्वपक्षः,
स्वच्छत्वादित्यासाशीश्वरः भावश्चेति विपक्षः, 'निसत्समनेष्य विषमकारित्वे
वैषम्यादितोषः स्याच्च त्वनपेक्षत्वमोश्वरस्यास्तीति विज्ञानमिति । एव प्राप्ते
इत्यादिना । न च सापेक्षत्वे अनोश्वरत्वं, सापेक्षत्वं फलदातरि राक्षी
श्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किन्ती-
श्वरेवेत्यत आह । ईश्वरस्तु पर्जन्यमिति । साधारणहेतुसहितस्यैवासा-
धारणहेतोः कार्यकारित्वात् श्वरवैषम्यं, अन्यथा पर्जन्यवैषम्यं प्रसङ्गादिति

नौचमध्वमोक्षमं संसारं निर्मिमीत इति । तथा हि
 दर्शयति श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमिभ्यो
 लोकेभ्य उन्निनौषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं
 यमधो निनौषत' इति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
 पाप पापेन' इति च । सतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमे-
 वेक्षरस्थानुग्रहीत्वत्वं निग्रहीत्वञ्च दर्शयति 'ये यथा मां
 प्रयच्छन्ते तांस्तथैव भजाम्यह, इत्येवजातीयका ॥
 न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक्
 सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः
 स्यात् । सृष्ट्यन्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मा-
 पक्षश्च शरीरादिविभाग इति इतरतराश्रयत्वं प्रसज्येत ।
 अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राक् तु
 विभागाद्द्वेषित्वनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः
 प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य ।

भावः । न जनसृष्टिर्नीयते कर्तुं नैवमिच्छति त साधु कारयति, एव ईश्व-
 र इत्यन्वयः । न च कश्चिज्जन साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्य
 तदवस्थिति याच्य, कर्मादिपूर्वास्मितसाधुसाधुवाचनया कृपावेन क्वचन तत्त-
 त्वात्तु प्रवृत्ताभीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥

प्रवचनस्यैव वैषम्यहेतुत्वनिमित्तत्वादेकहेतुत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकाला-
 नाजपीत्यादिषु कृपापक्षे कर्माकारः । न कर्मेति । प्रवचस्यैवः

भवेदेष दोषो यद्यादिमानय ससारः स्यात्, अनादौ तु
ससारे बीजाद्भवत्तुहेतुमज्ञावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य
च प्रवृत्तिर्न विद्यते । कथं पुनरवगम्यते अनादिरिष
ससार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यत चाप्युपलभ्यत च ॥ ३६ ॥

उपपद्यत च ससारस्यानादित्व, आदिमत्त्वे हि ससा
रस्य अकस्मादुद्भूतशुक्तानामपि पुनः ससारोद्भूतिप्रसङ्ग-
अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्त-
त्वात् । न चेत्शरीरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला
वैषम्यस्य कारण एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्त-
कर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरौ स्यात् । न च कर्मान्तरेण
शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरे-
तराश्रयदोषप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाद्भवत्याद्येनोपप-
त्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च ससारस्यानादित्व

पञ्चाङ्गाविकर्मकत वैषम्यमित्याद्यङ्गान्धोन्याश्रयमाह । उच्यते । आद्या
कृष्टारत्नप्रपञ्चस्य आदानेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मात्मनो हेत्वभावे-
नोत्तररूपानामपि तद्व्यत्यस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहार सुगम,
प्रथमसर्गः कश्चिदास्तौत्स्यत्वं प्रमाथं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिरहितशुद्धादिकं प्रमाथं पृच्छति, सूत्रव्याख्यया दर्शयति । उप-
पद्यते इति । हेतु त्रिनैव सर्गोद्भूतिकारे प्राणकर्मकाण्यवैषम्यं स्यादित्यर्थः ।
ननु सुखादिवैषम्ये शरीरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याद्यङ्ग क्रमेण दूषयति ।
नचेत्तर इत्यादिना । कदाचिं हेतुत्वात् । रागादीति । रागहे-
तोऽहो क्लेशास्तौ वा शरीराभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मव्याप्तिरूपानि,

श्रुतिकृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना' इति सर्गं प्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलषन्नादिः संसार इति दर्शयति । आदिमन्ते तु ततः प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत । न च धारयिष्यतीत्यतीऽभिलष्येत, अनागताच्चि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्यन्नवात् । 'सुर्याचन्द्रमसो धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसंज्ञाव दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्थेह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणेषां चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥

तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिमर्गवैचित्प्रहेतु, तस्मादविद्यासङ्कारित्वेन क्लृप्तकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गोक्तव्य इति भावः । किञ्च सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वदेववादिभिः संसारस्थानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्राग् धारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्याह । न च धारयिष्यतीति । 'मृदुस्य सदृशो भार्यासुपेयात्' इत्यादावगत्या भाविष्ठस्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारसृष्ट्यासङ्कल्पस्य विद्या वेदप्रदेय विना भोपलभ्यते, ज्ञान विनाक्तोऽपि नास्ति नाप्यादिरूपसम्भवे असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थिति इष्टमसङ्कल्पत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्थानादिस्थेषुपि मिथ्यात्वादेकमेवास्तितीयमित्यवधारणसुपपन्नम् । तस्माच्चिरवन्द्ये ननुचित्ति सम्बन्धाविरोध इति विद्वन् ॥

सवधमौपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतन ब्रह्म जगत कारण प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते
वेदार्थे परैरुपपत्तिमान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्थी-
दाचार्य, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप-
समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधान प्रकरणमुपसहरति ।
यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन
प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति
महामायञ्च तद्ब्रह्म' इति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौ
पनिषद् दृशन्प्रति ॥

इति श्रीमच्छास्त्रीरकमोमासाभाष्ये श्रीमद्भोविन्दूप्यपादशिष्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिभेदान्-
सम्बन्धयो विषय, स किं यन्निर्गुण तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन
विरुध्यते नवेति सन्देहो भवतीत्यस्य विषयवृत्तिर्निमित्तत्वे तत्रयोजकस्य
कर्मण सत्त्वात्तुपादानत्व तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्य भावादिति प्रत्यादाह-
रणेन प्राप्ते सिद्धान्तस्य तात्पर्यमाह । चेतनमिति । विधर्तौपादानत्व
निर्गुणस्याप्यविद्वद्, अज्ञातत्वस्य अभाधिष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्व-
त्वव्यापक शब्दादिगुणेषु निवृत्त्यादिभेददर्शनादिति भाव । यद्यपि
सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वञ्च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि वो यस्य
कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वञ्च-
वथात् प्रसिद्धतुसारेणार्थाङ्गरतिशयसर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभि-
सन्वायाह । सर्वज्ञं सर्वशक्तीति । महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्व-
शब्दापह्नवात्मनोक्तं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीभोविन्द्वानन्द-भगवत्पादकृतौ शास्त्री
रकनीमाशास्त्राचार्या भाष्यरत्नप्रभाषा द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ।

श्रीं परमात्मने नम ।

रचनानुपपत्तेः ^{मा}श्च ननुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कश्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः समग्रदर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्गत्वादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परं पादं प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च समग्रदर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्व्यभिहितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन समग्रदर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन । वाङ्मैव तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्गत्वा-

शो ब्रह्मण्ये नम ।

साङ्गत्वात्किञ्चिद्वैश्वं जैना पाशुपतादय ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति त वन्दे रघुपुत्रवम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निरा हे ।
रचनानुपपत्तेः नानुमानम् । ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिपक्ष-
 निराकरणे वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेत्तुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दोषतया
 निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्करोऽयं पादोऽस्मान् शास्त्रे न सङ्गतं,
 तन्निरासस्य मुमुक्षूणमेष्यितत्वादिदं व्याचक्षिपति । यद्यपीति । परपक्षनिराकर-
 णं विना स्वपक्षस्थैर्बाधोऽस्मात् तत् कर्तव्यं मत्वाह । तथापीति । तर्हि स्व-
 पक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह । वेदान्तार्थेति ।
 वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवत्त्वज्ञानकरणान्तर्भावाद्भ्यार्हितत्वम् ननु रागद्वे-

दितन्वाणि समग्रदर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्
 केषाञ्चिन्नन्दमतौनामितान्यपि समग्रदर्शनायोपादेयानौत्व-
 पेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञमाभितत्वाच्च श्रद्धा
 च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु 'इच्छते-
 नाशब्द' [अ०१। पा०१। सू०५] 'कामाच्च नानुमानापेक्षा'
 [अ०१।पा०१।सू०१८] 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्या-
 ता' [अ०१। पा०४।सू०२८] इति च पूर्ववापि साङ्गा-
 दिपक्षप्रतिषेधः कृत किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते ।

पक्षरथात् परमतनिराकरणेन कार्यमिति शङ्कते । नत्विति । तत्त्वविशेष-
 प्रधाना अस्मिन् कथारम्भा, तत्त्वविशेषक परमतेजश्चद्वयं विना न सिध्यति;
 हा च तेषु भ्रान्तिसूत्रत्वमिच्छत् विना न सिध्यति, क च इत्तं पादं विना
 नेति अविज्ञानरुच्यार्थत्वात् प्रधानविद्यार्थत्वादय पादोऽस्मिन् वाक्ये
 कृतः, कृतत्वाद्दीतरागेवापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्तप्रीकारेण सम-
 भस्ये । वाढमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, नन्दमतौनां तेषु अज्ञान-
 मित्तानि ब्रह्मि कर्तव्येति तन्निराधाय यत्र क्रियत इत्यर्थः । सन्नतचद्वय-
 परमतद्वेषौ तु प्रधानविद्यार्थत्वाद्प्रीकृतौ, नाप्यय द्वेषः, परमत्वबुद्ध्या
 हि निराहो द्वेषभावइति न तु तत्त्वनिर्दिष्टेऽप्यत्र कृत इति मन्य्यं,
 यौनरक्तं शङ्कते । नन्वीकृतेरिति । पूर्व साङ्गादीनां सुखार्थोपपादक-
 तर्कनिरासादौतत्वसुखं कथ्यति सुखव्येक्षाकदीयाः कृतत्वा बुद्धयो
 निरस्तान् इत्यर्थमेदाश्च बुद्धवर्तिरित्याह । तदुच्यत इति । प्रधानमर्चतनं
 जगदुपादानमिति साङ्गमसिद्धान्तोऽत्र विप्रक, स किं प्रमाच्यमूखो

साङ्ग्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्वयदाहृत्य
 स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्ती व्याचक्ष्णे, तेषां यद्वाख्यान
 तद्वाख्यानभासं न भसगुण्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र
 कृतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत
 इत्येवं विशेष । तत्र साङ्ग्या मन्वन्ते यथा घटग्रावाद्यो
 भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका
 लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव वा गाध्यात्मिका भेदा सुखदु-
 खमोहात्मतयाऽन्वीयमाना सुखदुःखमोहात्मकसामान्य-
 पूर्वका भवितुमर्हन्ति । दत्तसुखदुःखमोहात्मक सामान्य
 तत् भिगुण प्रधानं मृद्वदचेतन चेन्नस्य पुद्गलस्यार्थ साध-

आन्निमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मापपत्तेरेत्युक्तधर्माणां प्रधाने
 सम्भवात् तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्व दर्शयन् पूर्वपक्ष-
 माह । तत्र साङ्ग्या इति । स्वविज्ञानज्ञानस्य परमतनिरास प्रत्युप-
 जोष्यत्वात्साधदयोः सङ्गति परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणाना-
 नेतत्पादसङ्गति, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतिविरोधादुक्तसुखदुःखमोहात्मिका
 फल विज्ञानं तद्विद्विरिति व्यापाद इष्टव्य मूनश्रौतसमन्वयदाहार्थत्वा-
 दस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेक । भिद्यते इति भेदा विचारा,
 ते विचारा वेनान्वितास्ते तत्रकृतिका इति व्याप्तिमाह । यथेति । सर्व
 कार्य सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिक तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमान-
 माह । तथेति । अन्वये प्रधानं परिणमते तन्माह । चेतनस्येति । अथैतौ
 भोगाधर्मादप्य, तदर्थ स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचित्चेतनेन प्रेर्यते
 इत्यर्थः । तदुक्तं पुद्गलार्थ एव चेत् न केनचित् कार्यते कर्णमित्यनुमाना-
 न्तराणि तैरज्ञानि आरयति । तथेति उक्तं हि भेदानां परिभाषात्
 समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागात् वैचल्यस्येत्थत्वं
 कारिकायां समन्वयादिति जिज्ञं व्याख्यात, घटानि व्याख्यायन्ते । तथा
 हि द्विविधादीना भेदाना कारण अत्यन्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च

यितुं प्रवृत्त स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रव-
र्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्सादेव प्रवाममं-
नुमिमते । तत्र वदाम, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते
नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्र किञ्चिद्विशिष्टपुरु-
षार्थनिर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टम् । गेहप्रा-
सादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रजावद्भिः शि-

दृष्टान्ते साध्यैकत्व घटोत्पत्ते प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-
त्वेन ऋदोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीना कारणशरित प्रवृत्तेर्भेदादि-
कार्याणामपि कारणशक्तित प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्त । किञ्च
कारणात् कार्यस्य विभागे जन्म दृश्यते कितेर्दृत्तिका जायते ततो घट
इति । एवमविभाग, प्रातिलोभ्येन प्रकृतो दृश्यते घटस्य ऋत्तिकाया जयः
तस्या क्षितौ क्षितेरधु अपा तेजसीत्वेतौ विभागाविभागौ वेद्यरूपस्य
विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानो पृथक्पक्षीकृतौ क्वचित् कारणैर्विद्याभौ
विभागत्वादविभागत्वाच्च ऋदि घटविभागो विभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति ।
तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगत साध्यते
स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्वगुण-
मायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति ।
स्वतन्त्रमचेतन प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्त
क्वचित् स्यात्, ननु दृष्ट क्वचिदित्यनूयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतना-
नधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिसुखा सम्प्रतिपक्ष वक्तुं यद्वि-
चित्ररचनात्मक कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह ।
नेहेति । इदं जगत्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिक कार्यत्वात् गेहवदिति
प्रयोग । विषये विचित्ररचनासुपर्यन्तत्वं सूत्रोक्त बाधकतर्क वक्तुं
जगदो वैचित्र्यमाह । तथेति । वाह्यं पृथिव्यादि भोग्य आख्यातिकक
हृदीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः प्रतिनिवृत्तोऽसाधारणोऽप्यवामां

स्वभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता
 इत्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभो-
 गयोग्यं वाङ्ममाध्यात्मिकं च शतैरदि नानाजात्यन्वितं
 प्रतिनिवृत्तावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठान दृश्य-
 मानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयि-
 तुमशक्यं सत् कथमचेतन प्रधानं रचयेत् लोड्रपाषाणादि-
 व्यदृष्टत्वात् । अदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा
 रचना दृश्यते, तद्यत् प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्व-

विन्वाद्यो रचना यथा तदित्यर्थः । इत्य विचित्र जगच्चेतनधिष्ठिता
 जडप्रकृतिः कथं रचयेत् कथमपीत्यर्थः । जच्चेतनधिष्ठितमचेतनं तत्र
 कार्यकारीति व्याप्तिरुक्ततर्कमूलभूतानाह । लोड्रेति । चेतनाप्रेरितेषु
 लोड्रादिषु कार्यकारित्वाद्येनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतना-
 धिष्ठिता रचयिष्यादित्याह । अदिति । ननु अदादिदृष्टान्ते
 इत्यन्तस्य चचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वञ्चेति, तत्र परिष्कारित्वेत्तोरचेतन-
 त्वमेव व्यापकं अदादिस्वरूपात्तेनान्तरङ्गत्वात् न तु चेतनाधिष्ठितत्व
 व्यापकं, तत्र अदादिवाङ्ममाध्यात्मिकादिसाप्रेक्ष्यत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च
 परिष्कारित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेने-
 त्त्वात्तद्व्यतिरेकः । न चेति । जडानवदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि जडानवदृष्ट-
 यत्न धूमव्यावकत्वं नास्ति तद्विद्यमानं बहिरङ्गस्यापि बह्वेकादसीत्त्वनन्तरत्वं
 व्यापकत्वे प्रतीकत्वं न भवतीति भावः । किञ्च अदचेतनं तथैतनाधि-
 ष्ठितमेव परिष्करोति इत्यङ्गीकारवाचकाभावात् प्रकृतं अदत्तुमप्यङ्गं तथा-
 ङ्गीकारार्थमित्याह । न चेन्नं इतीति । अदत्तुमप्यङ्गं इति चेतोरव-
 द्धिद्योतनार्थं इत्यने चकारकाह । अन्वयाद्यनुपपत्तेरिति । नाहमान
 बुद्धिर्नित्यः । आदिशब्दः परिष्कारादिपदार्थः । अदादीनां वाङ्म
 माध्यात्मिकाद्यनुपपत्त्यात्मात्मकत्वमपि तद्विनिवृत्तत्वात् । न हि निवृत्त-

प्रसङ्ग, न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्युत्पत्त्येव धर्मेषु मूल-
कारणमवधारणीयं. न वाह्यकुम्भकारादिव्युत्पत्त्येवेति
किञ्चिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विद्यते प्रत्युत
श्रुतिरनुष्ठेयते चेतनकारणत्वममर्षणात्, अतीरचनानुप-
पत्तेश्च हेतोः नाचेरानं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ।
अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतीरसिद्धिं समुच्चि-
नोति । न हि वाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहा-

भैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यदि
घटे मृदत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादि-
कसुपलभ्येत घटे मृदस्य तयोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभाव-
निश्चय इत्याह । शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनाविचित्र्यात्
कस्यचित् सुखबुद्धिं कस्यचिद्दुःखबुद्धिं कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो
त्रिषया सुखाद्यत्मका न भवन्तीत्यर्थः । एव समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा
परिमाणादि हेतून् दूषयति । तथेति । बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन ससर्ग-
पूर्वकत्वसिद्धौ सख्येष्टान्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिद्ध्यन्ति एकस्मिन्
ससर्गसम्भवात् न ब्रह्मविद्विरिति साङ्ख्यस्य भावः । किमिदं परिमिततय
न तावद्देशतः परिच्छेदः, यद्यन्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावसिद्धेः, नापि
कालतः परिच्छेदः, साख्यैः कालसंप्रानङ्गीकारात् अविद्यागुणससर्गेण
सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्पर भिन्नत्वे
सत्त्वपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह । सत्त्वेति । यदुक्तं कार्यकार-
णविभागो यत्र समाप्यते तत्र भानमिति तत्र ब्रह्मणि साक्षात् वा समाप्ति-
सम्भवात् । न च यः कार्यस्य विभागं स चेतनाविधित्वाचेतने समाप्त
इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनानभिधानदर्शनादित्याह ।
आर्त्तं वि । एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत् यत् परिमितं तदव्यक्तप्रकृति-

त्नकतयाऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनामन्तरत्वप्रतीते, शब्दा-
दौनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीते तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशे-
षेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धि, तथा
परिमितानां भेदानां मूलाङ्गुरादीना ससर्गपूर्वकत्व' दृष्ट्या
वाह्यशब्धात्मिकानां भेदाना परिमितत्वात् ससर्गपूर्वकत्वम-
नुभिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि ससर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परि-
मितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मिताना
शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावात् वाह्या-
शब्धात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्व शक्यं कल्पयितुम् ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदिय रचना तस्मिद्धर्था या प्रवृत्ति सा-
म्यावस्थानात् प्रवृत्तिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपा-
पत्तिर्वेशिष्टकार्यस्याभिमुखप्रवृत्तित्वा सापि नाचेतनस्य

पूर्वकमिति ध्यायन्नन्तर तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचार, एतन्
सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणां चेतनमेव प्रकृतिरिति नि-
रस्तम् । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्ते न विलक्षण-
त्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एव चेतनाधीनकारणशक्तित-
कार्यैः प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तिः प्रवृत्तिसिद्धकर्मण्यसिद्धिमिति भावः ॥

स्वतन्त्रसचेतन कारणत्वेन नाहुमातस्य तस्य कृष्टार्थे प्रवृत्तेरनुप-
पत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिर्बन्धननुपपत्त्यस्य योजनीयम् । रचनाप्रवृत्त्यो-
क्तौ भेद इत्यर्थेऽपि प्रवृत्तिसम्भवाच्च । साध्येत गुणानां क्विप साव्याव-
स्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते सृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च । न हि सृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुलालादिभिरखादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्या-भिमुखप्रवृत्तयो ह्यस्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनसयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा

किन्वाटौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गत्वसु-
 झूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन्
 नति मङ्गदादिकार्योपादानात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विवधकार्यविन्यासे
 रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्ति-
 त्याङ्गादिप्रवृत्तिवदित्याह । सापीति । विषये रूतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
 रित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रक-
 तिकत्वमिति शक्तितं प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु व्य-
 भिचार कार्यत्वे विशेषणे च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटा-
 दिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वे नोक्तषाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्ते-
 च' इति सूत्रेण ज्ञापितम् । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि
 प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यति तत्राह । दृष्टाच्चेति । अहमभयशरणस्य तत्र
 दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं
 स्वयन्वयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्नास्तीति वा १० युक्तेति वाच्यं शङ्कते । नत्व-
 ति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि केवलस्याचेत-
 नस्य प्रवृत्तिविरुद्धिरन्यथा सृष्टयुयोगात् तत्राह । तथापीति । केवलस्य चे-
 तनस्य प्रवृत्त्यापि चेतनाचेतनयोर्भिन्नं सम्बन्धात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः ।

तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं
 उभयो प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलचेतनो
 रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसयुक्तस्यैव तु चेत-
 नस्य सङ्गावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य
 दृष्टमिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनात्
 असति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकार्यातिकाः
 प्रतिपन्नाः, तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते,
 न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवति
 तु तस्यैव सा, सापि चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भा-
 वात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि
 दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले
 ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात् तद्वियोगे

इत्तं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतना-
 श्रयं दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मात्
 चेतनात् दृष्टिरित्यर्थः । मतवृद्धं मुक्ता मध्यस्य पृच्छति । किं पुन-
 रिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतु-
 रिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगाच्चेतनस्य
 प्रवृत्तिस्तत्प्रमुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । साख्यं आह ।
 नन्विति । उभयो प्रवृत्तिस्तदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टान्तयेथैव प्रवृत्तेर-
 पपत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्पेति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं हि
 द्विस्तत्वाह । प्रवृत्तीति । जीवदेहस्य रथादीभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादि-
 मन्वं सिद्धं दृष्टमिति आत्मा चेतनस्य सिद्धिरित्यर्थः । जीवदेहे सात्मनः
 प्राणादिमन्वात् आतिरेकेण रथादिवदितात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः
 स्थावरादन्धेन शानयता सङ्गभूताप्रवृत्तित्वाद्दृष्टप्रवृत्तिवत् इत्यनुमानान्तर-

चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन एव देहीऽ
 चेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य
 प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान-
 स्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्व-
 मिति चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि
 प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहि-
 तोऽप्ययस प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं
 प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एव
 प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगत सर्वात्मा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिश्च
 सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तक-
 त्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमा-

सूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्प्रकृतं, सद्भावशिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः ।
 अतुमितस्य सद्भावभावेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्वाकाशस्य हेतुत्वप्रसङ्गादिति
 भावः । आत्मन प्रत्यक्षत्वे चावाकाशा अत्रोऽपि लिङ्गमित्याह । अत
 एवेति, अप्रतयत्वादेवेत्प्रथं । देहान्यात्मन प्रत्यक्षत्वे आवासश्चादिति
 भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरितिशेषः । प्रवृत्ति प्रत्याश्रयत्वम्-
 चेतनस्यैवेत्प्रकृतमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति । तद्
 निधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावन्वादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ,
 नाभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं याहुरानामपि सम्मतमित्याह । लोकायति-
 कानामपीति । य प्रवर्तक स स्वयं प्रवृत्तिमानन्वादिवदिति व्याप्ते-
 रात्मनि व्यापकाभावाच्च प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते । नन्विनि । अथवादौ
 व्यभिचाराच्च व्याप्तिरिति परिहरति । नेति । वस्तुत एकत्वेऽपि
 कल्पितं द्वैत प्रवर्तकत्वमित्याह । नापिद्येति । अविद्याया कल्पिते नाम-
 रूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया मायया य आवेशशिष्टात्मनः कल्पित

थावेशवशेनासक्तत् प्रतुरक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः
सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥३॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धयै
प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय
स्यन्दते, एव प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुत्रार्थसिद्धये
प्रवर्तिष्यत इति । नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बु-
नोञ्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमौमहे, उभयवा-
दिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रञ्च
'योऽश्नु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वा-
क्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्येव-
जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्यन्दितस्येश्वराधिष्ठितता
श्रावयति, तस्मात् साध्यपक्षनिश्चितत्वात् पयोऽम्बुवदित्य-
नुपन्यासः, 'चेतनायाश्च धेनी' स्त्रे हेनेच्छया पयस प्रवर्तक-
त्वीपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न

सम्बन्धः तस्य वशं सामर्थ्यं तेनान्तर्भावित्वादिकमीश्वरस्येत्प्रकृतत्वाच्च चो-
द्यावशर इत्यर्थे ॥

अनादिजलस्य प्रवृत्तिश्चेतेनाधीना प्रवृत्तिःत्वादृथादिप्रवृत्तिरिति
स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षवशत्वेनोक्तास्तुसा-
नादान्नेन च साध्यविवेकेन व्यभिचार इति फलं व्यापते । स्यादेतदि-
त्वादिति । साध्यपक्षेति । साध्यवशात् पक्षेण तस्यत्वादित्यर्थः । अत्रुप-
न्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्यादेः शब्दाच्च

चाखु नोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दन-
स्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्श-
नाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि' [२१।सू०२४] इत्यत्र तु वाह्यनि-
मित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रय कार्यं भवतीत्येतन्नोक्तदृष्टम्
निदर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमान
न पराणुद्यते ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साहस्राना त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमाना प्रधानं,
न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तक निवर्तक वा किञ्चि-
द्वाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न
निवर्तक इति, अतोऽनपेक्ष प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदा-
चित् प्रधान महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचित् परि-
णमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात्
महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्तौ न विरुध्यते ॥

न व्यभिचार इत्याह । चेतनायाच्चेति । उपदर्शितमनुमानगमाभ्यां
इति शेषः । सूत्रकारस्य 'क्षीरवद्वि' 'तत्त्वापि' इति च वक्तुं पूर्वापर-
विरोधमाशङ्क्य लोकादृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्प्रविरोधमाह ।
उपसंहारेति ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इतन्प्रायश्च सूत्र
प्रवृत्तं तद्व्याचष्टे । सांख्यानानिवत्प्रा देना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनव-
स्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय
इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मज्ञस्याचेतनत्वात् सदाऽप्यप्याह
न कदाचित्कप्रवृत्तिनिवामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्ष स्वभावादेव चौराद्याकारेण परिणमते, एव प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणस्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलभात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकाम तेन तेन निमित्तेन तृणादुपादाय चौर सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादे परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविक परिणामोऽभ्युपगमेत् न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तर उपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरेप त्विदं न्यत्राभावात्, धेन्वैव आपयुक्तं तृणादि चोरो भवति न प्रह्वीणमनडुहादुपायुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्याद्देनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि चोरो भवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निनिमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्देवसम्पाद्यम् । मनुष्या अपि च शक्तवन्त्येव स्वीचितेनोपायेन तृणादुपादाय चौरं सम्पादयितुं, प्रभूतं हि चौरं] का-

युनरपि वृष्टान्तवशात् प्रधानस्य सत एव वादाधिक्यप्रवृत्तिरित्या-
 यस्या निषेधति स्वभावकारः । अन्यत्रेत्यादिना । वृच्छति । कथमिति ।
 उत्तरम् । निमित्तान्तरेति । धेन्वदिनिमित्तान्तरमस्तीति विज्ञानवति ।

मयमानाः प्रभूतं घास धेनु चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं
लभन्ते, तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परि-
णामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं,
अथापि नाम भवत. अङ्गामनुबध्यमानां स्वाभाविकीमेव
प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुबध्यतेव,
कुतः, अर्थाभावात् । यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य
प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्यदपेक्षते इत्युच्यते ततो यथैव सह-
कारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्यत
इत्यतः प्रधानं पुरुषस्वार्थं सार्धयितुं प्रवर्तते इतीयं प्र-
तिज्ञा हीयेत । स यदि भूयात् सहकार्यैव केवलं नापेक्षते
न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवे-
क्तव्यं भोगो वा स्वाशुपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत्

अलोच्यते इति । प्रहीणं नष्टम् । यदुक्तं क्षीरस्य स्नेह्या सम्पादयितु-
मशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षा-
भावात्सङ्गादिष्वेकोऽर्थः, तत्रोदात्तमिति निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति ।
उक्तप्रसङ्गच्छेदत्वे प्रतिज्ञाहानिः, स्वादिच्छाः । अर्थाभावात् स्वतः प्रवृ-
त्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह । स यदीत्यादिना । प्रयोजनमपेक्षित-
त्वे इत्यव्यमित्याह । तथापीति । कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिभ्यः स्वाति-
शयस्याधातुमशक्यत्वाद्दध्यासानङ्गीकारश्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधा-
नप्रवृत्तेर्भौगार्थत्वे नोच्छेदो विवेकस्यानुभावाद्भिर्भौगप्रसङ्गश्च, अप-

कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य भोगो भवेदनिर्मीक्षप्रसङ्गश्च ।
 अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरन-
 र्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्युपग-
 मेऽपि भोक्तव्याना प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मीक्षप्रसङ्ग
 एव । न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानसगच्चे-
 तनस्यैतसुक्यं संभवति, न च पुरुषस्य निमलस्य । इक-
 शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यं भयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि इक्ष्णुशक्त्यनुच्छे-
 दवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मीक्षप्रसङ्ग
 एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥

पुरुषाश्रयवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

सगदेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो इक्ष्णुशक्तिमन्मन् प्रवृत्ति-
 शक्तिविहीनः पङ्कुरपर पुरुष प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्न इक्ष्णु-

वर्गार्थत्वे स्वरूपस्थानरूपयुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवेयर्थं भोगा-
 भावप्रसङ्गचेत्पर्य । ततोय दूषयति । उभयार्थतेति । नीयन्ते भुञ्जन्
 इति मात्रा भोग्या । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोक-
 पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तन्नदव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति । न
 चेति । औत्सुक्यविशेषेण केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
 अस्ति पुरुषस्य इक्ष्णुशक्तिः चिद्धूयत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः
 त्रिगुणत्वात्, तयो शक्तयोर्दृष्ट्यदृष्टिं विना सार्थक्यायोगात् प्रधानस्य
 क्वचि प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्तयोर्द्वैतत्वात् कृत्स्नितत्वापत्तिरित्याह ।
 इक्ष्णुशक्तीति ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकस्य निरस्तमपि दृष्टालेन पुनराशङ्क्य निषेधति ।
 पुरुषाश्रयवदिति । प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्योदासीन्यं चाभ्युपेतं त्यज्यते

क्तिविहीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्क्लान्ती-
 ऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुष प्रधानं
 प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रचयेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अती-
 च्यते तथापि नैव दोषान्निर्भीक्षोऽस्ति । अन्धुपेतहान
 तावद्दोष आपतति प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्,
 पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथञ्चोदासीन
 पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्कुरपि हि अन्ध पुरुषं वा-
 गादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्तनव्यापा-
 रोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्क्लान्तवत्
 सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्य-
 त्वप्रतङ्गात् । अयस्क्लान्तस्य तु अनित्य सन्निधिरस्ति, स्व-
 व्यापार सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चासारास्तीत्यनुप-
 न्यास पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्यचैतन्यात् पुरुषस्य
 चोदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात्
 सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्तैः सम्बन्धैः योग्यतानु-

इति वदन्त साख्य प्रत्याह । कथञ्चेति । पुरुषस्य परिस्रन्दः प्रय-
 त्तगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम् । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्यापि-
 त्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अत्रानस्तु परिमार्जनन्तुत्वेन स्थापननित्यसन्नि-
 धिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो भवतीत्यर्थः ।
 ननु चिच्छब्दयोर्दृष्टदृष्टभावयोर्भ्यताऽस्ति, तथा तद्भाव सम्बन्ध इत्यत
 आह । योग्यतेति । चिच्छब्दस्यरूपाया योग्यताया नित्यत्वात् सम्बन्ध-
 नित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्ग
 उभय वा फलमिति विवक्ष्यत इति, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि,

च्छेदादनिर्माद्यप्रसङ्गः । पूर्ववच्चे हाथर्याभावो विकल्पयि-
व्यःति । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपात्रयमीदासीन्य' मायाव्य-
पात्रयञ्च प्रवर्तकत्वमित्यस्यतिशयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रवानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्वि सत्त्वरज-
स्रामसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सज्य सामेयन स्वरूपमा-
त्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्ष-
स्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानु-
पपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद्गुणवैष-
म्यनिमित्ती महदादुःखादो न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च त्र्यशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमन-
न्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावा कूटस्थाद्या-

फलाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्ववच्चेति । सिद्धान्ते परमात्मन उदा-
सीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह । परमात्मैति । साख्यमते उभय
विरुद्धं त्वक्तत्वात् अस्मान्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशय ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवद्वित्या उत विकारिणी, आद्ये दोषमाह ।
तस्याविति । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपमात्रं स्यात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग
इति भवाद्गाङ्गित्वाहपत्तेः कूटस्थपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ।
बाह्यस्येति । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं बाह्यं तन्माक्षीर्यं ।

गुणानां विधोऽनपेक्षस्वभावत्वाच्च स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेत्व-
विधिमाशङ्क्य स्वत्वकारः परिहरति । अन्यथेति । अनपेक्षस्वस्वभावा-

स्वामिर्गुणा अभ्युपगम्यते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः, तस्मात् सामग्रावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्द्रव्यनानुपपत्त्यादयः पूर्वीक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वात्त्वित्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः सामग्रावस्थायानिमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धाद्यं साङ्गानामभ्युपगम, क्वचित् सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिन्महत्स्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् त्रीण्यन्त करणानि दन्व शो सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वस्त्वोक्तो दोषो न प्रसज्यते । न चैवमपि विज्ञानः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह । अत्र गुणवृत्तमिति । पूर्वस्त्वोक्ताङ्गित्वात्तुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति । एवमपीति । कार्याय ज्ञानशक्तिवृत्त्यने ज्ञानाद्ब्रह्मत्वात् स्थादित्यर्थः । अङ्गीकार तत्रजति । वैषम्येति ॥

सूत्र व्याचष्टे । परस्परैत । त्वङ्गमात्रमेव ज्ञानेन्द्रियवैषम्येन ज्ञानादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेतेत्यादयः, बुद्धिरहङ्कारो मन इति

वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु श्रुत्यैश्वरकारणवा-
दिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्वा च स्मृत्या, तस्मादप्यसमञ्जसं
साङ्ख्यानं दर्शनमिति । अत्राह नन्वीपनिषदानामध्यस-
मञ्जसमेव दर्शनं, तद्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपग-
मात् । एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारण-
मभ्युपगच्छतां, एकस्यैवात्मनो विशेषी तद्यतापकौ न
जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्युपरन्तश्च स्यात् । यदि चैतौ तद्य-
तापकौ एकस्यात्मनो विशेषी स्यातां स ताभ्यां तद्यताप-
काभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सभ्यदर्शनमुप-
दिपत् शास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यीश्वरप्रकाशधर्मकस्य
प्रदोषस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि
जलवीचीतरङ्गफेणायुपन्यासस्तापि जलात्मन एकस्य
वीच्यादयोर्विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति
समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं
तद्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थी चार्ध-
ज्ञान्योन्मिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्वीऽर्थो न स्याद्

न्वीषि, एकमिति बुद्धिरेव, एव पूर्वपरविरोधादिति व्याख्याय श्रुतिस्मृति-
विप्रतिषेधाच्च स्वर्गान्तरभाह । प्रसिद्ध इति । तस्माद्गुणनिभूतत्वात्
सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् । सम-
तासामङ्गलसहस्रमानं सांख्यः प्रकल्पितवते । अत्राहेति ॥ तथो जीव-
सप्तपदः संसारस्योर्देवान्नीकाराक्षीने प्रसिद्धस्यतापभावो बुध्येतैत्थं ।
विदुषोति । एकं हीति । तथा च भेदव्यवहारलोप इत्यसमङ्गलमित्य-
क्षेः । ननु तयोरेपादानैस्तेऽपि भिन्नौ सैदोऽन्वीषे कश्चिन्नप्राक्तनवोरो-

धर्मस्वार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्वार्थः नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदी-
यस्य प्रकाशस्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषय-
मर्थित्वं भवति, अपरस्य स्वार्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति,
तथार्थस्वार्थत्वं न स्यात्, यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात्,
न चैतदस्ति । सम्बन्धिप्रदी ज्ञेयो अर्थो चार्थश्चेति,
इत्येष सम्बन्धितोः सम्बन्धः स्वार्थकत्वैव, तच्छब्दविनाशेति
अर्थार्थिनो, तथाऽनर्थानर्थिनामपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः
प्रतिकूलोऽनर्थस्ताम्भानेकः पर्यायेषोभाभ्यां स बध्यते, तच्चा-
र्थस्वार्थीयत्वात् भूयस्ताच्चार्यस्योभावपि अर्थावनर्थं
एवेति तापकः स उच्यते, तद्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेषो-
भाभ्यां सम्बध्यते इति । तयोस्तप्यतापकयो रैकात्मताया
भोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु तस्य योग्यहेतुपरिहारात्
स्वादिपि कदाचित्तोऽप्यपत्तिरिति । अतोऽप्यते नैकत्वादेव

प्यप्रकाशयोः, अतो न अन्तरात्मनो रत्वाद्यस्य वञ्चयित्वाभ्यामात्मनो
भेदो न स्यादित्याह । यदि चेत्वादिना । ननु सत्यपि धर्मिणि समा-
वनाद्यो भोक्तुः समप्रकृते, अतोऽप्य जले वीच्यादिनाद्यदर्शनादिस्वाद्यस्य इटा-
नादिस्वादिनाह । वोऽपीति । किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपि विज्ञानः, अवन्ती-
कारे कोऽप्यप्रतिज्ञाया रत्वाह । प्रसिद्धश्चेति । अतोऽप्यज्ञानात्वादिना-
धिनिं तापयतीति तापकः, अर्थो तप्यस्योऽर्थे भाष्यमाह । नदीति ।
अर्थिनोऽन्वयस्वार्थस्वार्थाभावादर्थाभावदर्शनादर्थिनोऽन्वयस्वार्थत्वाभाव
प्रवच्यतेत्याह । तथार्थस्वार्थीति । प्रवच्यतेत्यत्र निरकरतीति । न चैत-
दस्तीति । अर्थत्व हि कामनामिदत्वं तत्र काम्यादन्वयस्य कामविहर-
णत्वात् स्यात्, न हि स्वार्थत्वमस्ति काम्यत्वं कामविहृतत्वाद्योगात् तस्मा-

तथ्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेव दीप्तो यद्ये काकतार्या
 तथ्यतापकावन्धीन्यस्य विषयविषयिभाव' प्रतिपद्ये यातां
 नत्वे तदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन्नात्मानं दहति
 प्रकाशयति वा, सत्त्वप्यौष्णप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे
 च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तथ्यतापकभावः सम्भवेत्,
 न पुनर्यं तथ्यतापकभावः स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि
 कर्मभूतो जीवहेहस्तप्यस्तापक' सवितेति । ननु तस्मिन्नाम
 दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य, यदि हि देहस्यै
 तस्मिन् स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय
 साधनं नैषितव्यं स्यादिति, उच्यते देहाभावे हि केवलस्य
 चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा, न च त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिया

ज्ञेदोऽग्नीकार्यं इत्ययम् । इतश्च भेद इत्याह । सम्बन्धीति । तथानर्था-
 नर्धनावपि भिन्नानित्यन्वय । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं
 स्फुटयति । अर्थिनोऽसुखं इति । अत्रैतन्ते सुहोरेयोगसुखा समन्ते
 योगसाह । जात्यन्तरेति । तथा तन्वया बुद्ध्या पुरुषस्य सयोगः सस्वामि-
 भावः तस्य चेतननादिरविवेकस्य परिहारो विवेकसत्त्वादित्यसुखापि पु-
 रुषस्य कथञ्चिदुपकारास्त्रोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योगनतौ जयपरा-
 जयौ राज्ञ्युपचर्यते तथा पुरुषादत्यन्तभिरनुद्भिगतौ बन्धनोक्षौ पुरुषे
 उपचर्यते, तदुक्तं सैव च बध्यते सुष्यत इति, विद्वान्भवति । अतोति ।
 किं परमार्थदृष्ट्या तथ्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा नायं
 इत्याह । नैकत्वादेवेति । होपत्वमिति शेषः । तस्यात्मदोषत्व विदुषोति ।
 भवेदित्यादिना । एतन्तान्त्रिकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तथ्य-
 तापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय विद्वान्तो ब्रूते । किं न
 अस्मदीति देहस्य तथ्यत्वे देहात्मयादापत्तिरिति शङ्कते । नन्विति । अचे-

चेतयितुः केवलस्येथ्यते, नापि देहचेतनयो सहतत्त्वं अश-
 र्वादिदोषप्रसङ्गात् । न च तन्निरेव तन्निमभ्य, पगच्छसीति
 कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापक रज
 इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य सहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानु-
 रोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्त्वि-
 नैव तप्यत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते
 नैवशब्दो दोषाय । न हि दुष्णुभः सर्पे इवेत्येतावता
 सविषो भवति सर्पे वा दुष्णुभः इवेत्येवता
 निर्विषो भवति अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न
 पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैव सति नमापि
 किञ्चिदुच्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वम-

तनस्यैव देहस्य तन्निर्गति वदता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य
 तन्नि किं वा देहसहस्य उत तन्ने आहोस्मित् सत्त्वस्य नाद्य इत्याह ।
 उच्यते इति । न द्वितीयतृतीयानित्याह । नापीत्यादिना । चतुर्थं शङ्कते ।
 सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे प्ररूपस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भवैय-
 र्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्व-
 प्रतिबिम्बत्वात् तन्निरिति शङ्कते । सत्त्वेति । तस्मिं जलचन्द्रस्य चलन-
 नित्यैव तन्निरित्यस्यैव आगत इत्याह । परमार्थत इति । इवशब्द-
 नात्केच कथं निश्चया तन्निप्रवगम इति शङ्कते । इवशब्दस्यैवबुद्धिसत्त्व-
 इत्य अन्ते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपत्वेत् कल्पितमेव वस्तुतस्त-
 प्रभावादित्युपपादयति न चेदिति । पुरुषो वस्तुतस्तन्निन्द्रियचेदिवशब्दो
 न दोषाय निश्चयात्तन्निप्रवत्वादिन्यर्थः । निश्चयासादृश्यमेव दोष इति चेत्ते-
 त्याह । नह्येति । सविषत्व निर्विषत्वञ्चैवशब्दार्थं कल्पित एव इत्यर्थः ।
 साङ्ख्यस्याविद्युके तप्यतापकत्वे सति नमापि किञ्चिन्न उच्यते किन्तु इह-

भ्युपगच्छसि तत्रैव सुतरामनिर्माद्यः प्रसज्येत । नित्यत्वा-
 भ्युपगमाच्च तापकस्य, तद्यत्तापकशक्त्योर्नित्यत्वे ऽपि सनि-
 मित्तसंयोगाच्चैवत्वात् ततः सयोगनिमित्तादर्शननिवृत्ता-
 वात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न
 इति चेत्, नादर्शनस्य तमसी नित्यत्वाभ्युपगमात् ।
 शुशाना चोन्नवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः सयोगनिमि-
 त्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्गस्यैवानिर्मा-
 योऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युप-
 गमादेकसत्र च विषयविषयिभावानुपपत्तेः, विकारभेदस्य
 च वाच्यारम्भणमात्रत्वश्रवणादनर्माद्यशङ्का स्वप्नेऽपि मोक्ष-
 जायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र

नेय सन्मन्त्रित्त्वर्थः । यदि निश्चयात्प्राज्ञीकारेऽपसिद्धान्त, स्यादिति
 भीत्या सस्य तप्यत्व पुरुषस्योच्यते तथाप्युपसिद्धान्त, कौटस्यगहानादिनि-
 र्माद्यच्च, सत्त्वस्वात्मविद्वन्मयोगादित्याह । अथेत्वादिना । किञ्च रजसो
 वित्यत्वात् दुःखसातत्वमित्याह । नित्यत्वेति । अत्र साङ्गं गच्छते ।
 तथेति । सन्म पुरुषो वा तप्यशक्ति तापकशक्तिस्तु रज, निमित्तमवि-
 वेकात्मकदर्शनं तम, तेन संहित सनिमित्तः सयोग पुरुषस्य युक्त्याधि-
 त्वरूप तदपेक्षत्वादित्यर्थः । मोक्षस्यप्रभाव, निमित्तस्य निवृत्त्यभावात्
 न मोक्ष इति सिद्धान्तो परिहरति । नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि वि-
 वेकेनोपरमात्मोक्त इत्यत आह । शुशानाच्चेति । अहं शुशानात्समित्य-
 ञ्जीकारादिति भावः । परमेषु बन्धमोक्षानुपपत्तिस्तथा स्वपक्षस्यस्य इति ।
 औपनिषदस्य इति । वस्तुत एतन्नेन बन्धाभावात् न सत्ताप्रभाषणव्यवहार
 व्यवहारस्तु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकशक्त्यो बन्धस्यप्राणात् तद्विद्वत्ति

तथैव स इति न चोद्दिश्यतश्च परिहर्तव्यो वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उच्ये च्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः, कारणद्रव्यसमवायिनी गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शक्तेभ्यः तन्तुभ्यः शक्तस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चैतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतव्यं समवेयात् तददर्शनात् न चेतन ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कश्चित् काल-

सोपपद्यते इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । इत्तानुवादेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्काधिकरणस्य सङ्गतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि संख्यमतनिरासामन्तर परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य सङ्गतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वस्य प्रधानगुणानां सुखादीनां जगतप्रसवत्वात् प्रधानस्यानुपादानत्वसङ्गत्वं । तथा ब्रह्मसुखचैतन्यान्यवाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो इदानीमङ्गतिबाधादत्तसमाधीयत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं च समवायिकारणस्युचः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारण्यसङ्गन्तुशौक्यवदिति न्यायेन विद्विष्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचारादिविद्विष्यत इति प्राप्ते व्यभिचाराच्च विदोष इति सिद्धान्तसङ्गत्वं व्याचष्टे । एषेत्यादिना ।

मनारब्धकार्या यथार्थीगं रूपादिमन्तः पारिमाणुल्यपरि-
 माणास्तिष्ठन्ति, ते च पश्चाद्दृष्टादिपुरःसरा सयोगसचि-
 वाश्च सन्तो ह्यणुकादिक्रमेण क्तरक्षं कार्यजातमारभन्त
 कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तर । यदा ह्यौ परमाणुह्यणुक-
 मारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो
 ह्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु
 पारिमाणुल्यं न ह्यणुके पारिमाणुल्यमपरमारभेते,
 ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभुप्रपगमात् । अणुत्वकस्त्वत्वे
 हि ह्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि हे ह्यणुके
 चतुरणुकमारभेते तदापि समान ह्यणुकसमवायिना
 यद्यपि न विनचणत्वादितप्रत्न चेतनादचतमसर्ग साधतस्तथापि वैरेमि-
 कब्धायस्व तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्तप्रार्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता,
 प्रलयकाले परमाणुो निश्चला अस्युक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले चादृष्टवदात्म-
 लयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन सयोगात् इवान्तररूढिर्भवति, कारणगुणा
 कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियाशुक्ला विशेषतस्तामाह ।
 यदा ह्यविति । परमाणु परिमणुल्य, तद्वत् परिमाणु पारिमाणुल्य-
 मिहाप्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भक न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभि-
 चार इति भावः । व्यभिचारस्यलान्तरमाह । यदापि हे इति । हे हे
 इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एव सति चतुर्भिर्ह्यणुसत्तुरणुकारम्भ उपपद्यते,
 यथाश्रुते तु द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्या मङ्गतचतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कार-
 णगत मङ्गल्य बहुल्य वा त्रिनय कार्ये मङ्गल्यवयोगादिति मनव्यम् ।
 प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये मङ्गल्य इत्यते तस्य
 हेतु प्रचयो नाम प्रथितिलावस्यसंबोग इति रावण्यप्रणीते भाष्ये इत्यत
 इति चिरलनवशेषिकहृद्येद भाष्यमित्येताह । सर्वथापि ह्यणुकगतसुख-
 त्वाणुत्वपरिमाणुयोरनारम्भकत्वाशुभिचार । यदापि तार्किका, द्वाभ्याचेव

शुक्लादीनामारम्भकत्व । अणुत्वकृत्वत्वे तु द्वाणुकसमवा-
यिनी अपि नैवारमते, चतुरणुकस्य महत्वदीर्घत्वपरिमाण-
योगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा
द्वयणुकानि द्वाणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारम्भे
तदापि समरूपैषा योजना । तदेव यथा परमाणोः परि-
मण्डलात् सतोऽणुः कृत्वश्च द्वयणुक जायते महद्दीर्घश्च
त्रयणुकादि न परिमण्डलं । यथा वा द्वाणुकाद् गोर्द्धस्त्राच्च
सतो महद्दीर्घश्च त्रयणुकं जायते नाणु, नोत कृत्व, एक
चेतनाबुद्धानोऽचेतनं जगज्जनिष्यते इत्यभ्युपगमे किं त्व
च्छिन्न । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं
कार्यद्रव्यं द्वाणुकादीत्यती नारम्भकाणि कारणगतानि
परिमाणव्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना

परमाणुभ्यां द्वाणुकं त्रिभिर्द्वयणुकैश्चतुरणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कसा-
प्रतिष्ठानाच्च नियम इति मत्वा त्रूते । यदापि बहव इति । कारणगु-
णा शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कार-
णगुणपरिमाणादस्य किन्तु कारणगतसंस्कारस्थितिप्रक्रिया तस्यै तर्क ।
एव प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं बोजयन् व्यभिचारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेतनमित्यतः प्रक्रियामाश्रितेऽप्राक्तं, नियतप्रक्रि-
याश्रितं व्यभिचारमाह । यथा वेति । अणुसुक्ष्मेभ्यो द्वाणुकेभ्योऽणु-
द्रव्यं न जायते सुक्ष्मपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे
वाशब्दाद्योऽनुक्ताणुमहत्कारणं । तथा च सुक्ष्मपरिमण्डलाभ्यां द्वाणु-
कपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुचेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना ।
तत्र सुक्ष्माहद्दीर्घं त्रयणुकं परिमण्डलादणु ह्यणुकमिति शिवाग । इटा-
न्वैषम्यं शङ्कते । अथ मन्यसे इति । अचेतनैव विरोधिगुण इत्यतः

गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणताचेतना
 कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न च चेतनानामचेतनाविरोधो
 कश्चिद्, योऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्, तस्मात् पारिमा-
 ण्यत्वेनैव प्रमाणात् प्राप्नोति चेतनायां भारभक्तत्वमिति, नैव
 मंस्थाः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्यत्वादीनाम
 भारभक्तत्वमेव चैतन्यस्वापीत्यस्रांशस्य समानत्वात् । न च
 परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्यत्वादीनामनारभक्तत्वे
 कारणं, प्राक् परिमाणान्तराभ्यान् पारिमाण्यत्वादीना-
 भारभक्तत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यं इत्थं प्राक् गुणारम्भात्
 स्वयमानमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्त-
 रारम्भे व्यभिचारेण पारिमाण्यत्वादीनि, अतः स्वसमानजा-
 तीयं परिमाणान्तरं नारभन्ती परिमाणान्तरस्याप्यहे-
 तुत्वोपगमात् । कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयवि-

चाह । न चैतमेति । कार्ये इत्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य
 विविधित्तयसाध्यमाह । नैवमिति । अङ्गीकारं तत्र जति न चेति ।
 उत्पद्ये हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात्,
 अणुके पारिमाण्यत्वात् आरम्भः किं न स्यादित्यर्थः । नतु विरोधिपरिमा-
 णेन सहेतु इत्थं जायते इत्यत्र च आह । आरब्धमपीति । सहेतुत्वावप-
 विज्ञानः अतो निरोध्यभावः सिद्ध इति भाव । अणुमाह्वारणे व्यप-
 र्णात् पारिमाण्यत्वादेः स्वसमानगुणान्तरभक्तत्वमित्याशङ्क्य भिन्नेति ।
 न चेति । व्यपनमन्वयाविरिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अणु-
 हेतुत्वात् स्वमाह्वारुदाहरति । कारणेति । कारणानां ह्यणुकार्णा बहु-
 र्वात् त्राणुके महत्त्वं अदी महत्त्वाद्दृष्टे महत्त्वं चित्तव्यपिण्डारभेति
 अणुकार्णाविरिद्धे प्रवर्त्यादवैक्ययोगविधेयान्तरमिति प्रथमं । महत्त्ववि-

शेषाद् महत् । [वै० अ० ७। आ० १। सू० ८।] तद्विपरीत-
मणु [वै० ७। १। १०] । एतेन दीर्घत्वकसत्वे व्याख्याते ।
[वै० ७। १। १०] इति हि कारणभुजानि सूत्राणि । न च
सन्निधानविधिभात् कुतश्चित्कारणवहुत्वादीन्वैवारभन्ते न
पारिभाषणस्यादीनीत्यर्थे तद्रव्यान्तरि गुणान्तरि वारभ्यमाणे
सर्वेषामेव कारणगुणानां स्थात्रयसमवायाविधिभात्, तस्मात्
स्वभावादेव पारिभाषणस्यादीनामनारम्भकत्व तथा चेत-
नाया अपीति दृष्टव्यम् । सयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणा-
नामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचार । द्रव्ये
प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्ष-
णारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदा-
हृतं च गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति ।

रुद्धमगुण्य परमाणुगतद्वित्वसंख्यया दृष्टुं न भवतीत्याह । तदिति ।
यन्महत्त्वस्यासमवायि कारण तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य
यज्ञाणुत्वस्यासमवायि कारणं, तदेवाणुत्वाविभाक्तसुखत्वस्यासमवायि
कारणमित्यतिदिशति एतेनेति । अतो महत्त्वाद्वा हेतुत्वात् पारिभाष-
णस्यादीना व्यपत्यमसिद्धिमिति भाव । तेषां सन्निधिविशेषाभावाच्च समा-
नगुणारम्भकत्व मतमपि न वाच्यं इत्यत्राह । न चेति । पारिभाषणस्यादो-
नामपि वस्तुत्वादिबन्धु समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थ । तेषामनार-
म्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधगुणाच्छान्तत्वं व्यपत्यं सन्निधिवं हेतुरित्य-
क्तिफलमाह । तस्मादिति । अस्तु कारणगुण्य स्वसमानगुणारम्भक इति
व्याप्तेः शान्तगुण्येषु पारिभाषणस्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिका-
रणमतो विशेषगुणः स स्वसमानजातोऽगुणारम्भक इति व्याप्तेर्हीतव्यत्वं
विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वीरमिति, तन्मन्द, चित्तपटहेतुतन्तुगतेषु

सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाहरणं प्रत्यक्षाप्रत्य-
क्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यते इति
[बै० अ० ४। अ०२।सू०२।] यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्या-
काशयोः समवयवत्वं संयोगोऽप्रत्यक्षः, एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु
पञ्चसु समवयवच्छरीरमप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षं तु शरीरं
दृश्यते, तस्मात् पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणस्य
संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्ति
प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तस्माद्द्वयं
प्रत्युक्तं एतच्च वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समान-
न्यायतया कृतः, एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता
इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्राक्रि-
यानुगतेन निर्दर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥

बीजादिरूपेषु विजातीयविलक्षणरूपहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्व्यात्मत्वेन गुण-
त्वाभावाच्चेति नन्वव्यम् । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितं,
तत्रोदाहरणान्तरमाह । संयोगाच्चेति । ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादा-
नत्वात् द्रव्यं, तत्र, विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विल-
क्षणकार्यकारणरूपदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते ।
द्रव्य इति । गुणात् द्रव्यवत्त्वेतनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकर्त्वा-
द्येऽयं दृष्टान्त इति परिहरति । नेति । अनियमः कथादृष्टान्त इत्यत्र ।
सूत्रकारोऽपीति । एतावता अथवनिश्चयस्तथाह । एतदुक्तमिति । न
विलक्षणत्वान्वायेन पुनश्चक्रुर्भावेऽप्यतिदेशाधिकारणेन पुनश्चक्रुर्इति शङ्कते ।
नन्वतिदेश इति । अज्ञानगुणारम्भनियमस्य पारिभाषिकत्वादिदृष्टान्तेन
अर्थान्तरारम्भ इत्यत्राह । अतःप्रति । तस्यैवातिदेशश्चेत्पर्यं ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवाद निराकरोति । स च वाद इत्य समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः सयोगसचिवैस्तत्त्वादिभिर्द्रव्यैरारब्धमाणानि दृष्टानि तस्मान्मान्येन यावत् किञ्चित् सावयव तत्सर्वं स्वा नुगतैरेव सयोगसचिवैस्तेस्तेर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्त-गत परमाणु , सर्वञ्चेदं गिरिसमुद्रादिक जगत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भित्तव्य-मित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कारभुगभिप्राय । तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्यग्नेजपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधा, परमाणव परिकल्पन्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्दि-श्रयता पृथिव्यादौना परमाणुपर्यन्तो विभागी

वशेषिकमतपरोच्चारभते । उभयथापि न कर्मातस्तदभाव । नाख्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन सगतिरपेक्षितेति मन्वान प्रधानस्थेन्द्रानधि-ष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूना तदधिष्ठाताना कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदा-हरणसङ्गत्या साख्याधिकरणानन्दसस्य वदस्तात्पर्यमाह । इदानीमिति । इत्युक्त्वादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभते इति वशेषिकराज्ञानोऽल विषयः स कि मानसूत्रो भ्रान्तिसूत्रो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति । स चेति । तै पटादिभि सामान्य चित्वादे कार्यद्रव्यत्वतेनेत्यर्थ । विमत सावयवं जित्वादिक् स्वानुनपरिमाणसयोगसचिवानेकद्रव्यारब्ध कार्यद्रव्यत्वात् पटादिषुदिति प्रयोग स्वेत्परमाणुसिद्धान्तिनि साध्यविशेषणानि । नन्वे तावता

भवति स प्रलयकाल । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वट्ट-
 टापेक्षं कर्मात्पद्यते, तत्कर्मै स्वाश्रयमसुमण्डलतरेण सयुनक्ति,
 ततो द्रणुकादिक्रमेण वायुरत्यद्यते, एवमग्निरिवमायः एव
 पृथिवी एव शरीर सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदसुभ्यः सम्भ-
 वति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्रणुकादिगतानि रूपादीनि
 सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधी-
 यते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभुप-
 गन्तव्य' कर्मवता तन्वादीना संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च का-
 र्यत्वात्किञ्चित् किमप्यभुपगन्तव्य, अनभुपगमे निमित्ताभा-
 वात् नाणुष्वद्यं कर्म स्यादभुपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभि-
 घातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभुपगम्येत
 तस्यासम्भवात् नैवाणुष्वद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामव-
 स्थाया मात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीर-

कथं परमाणुसिद्धिस्तादाह । स चायुनिति । विमत सावयवत्व
 पक्षतावच्छेदक यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वे ना-
 वसानभूमित्वेनावगत, परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः
 द्रणुकन्यूनद्वयं निरवयव' सिद्धतीति भाव । जगद्विद्यत्वादात् कार्य-
 इत्यत्वहेत्वसिद्धिरिति वदन् प्रत्याह । सर्वश्चेति । विमतमद्यतवत्
 सावयवत्वात् पटवदिदित्यर्थः । हेतोरसिद्धि निरस्त्याप्रयोजकत्वं निरस्तिति ।
 न केति । ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायात्तादाह । तानीति प्रलये चैषामपि
 नाशाच्च अणुकारणत्वमित्यादिशङ्काह । तेषाञ्चेति । अणुवयानां विभागाद्वा-
 क्ताद्वाऽवयवविनो नाथ परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाथहेतोर-
 सम्भवाच्च नाथ इत्यर्थः । तेषां नित्यत्वे फलितं दृष्टिक्रममाह । तत

प्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिवासाद्यपि इष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गात्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पित, अदृष्टस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठित स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति साख्यपरीक्षायामभिहितम् । आत्मन्यानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्मान्मवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणाम्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसात्थ्यतात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावात् नाणुष्वद्य कर्म

इति । एवं कौशादमतेषु मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फल ॥ १० ॥ तन्मूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति । तत्रेदमिति । प्रलये विभक्तानां परमाणुनां अन्यत्रकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणस्य निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहवेदा, वाय्वाद्यभिघाताद्दृष्टादिचलनं, हस्तनोदनादिष्वादिगमनं तद्दृष्टकर्मणो इष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते; न वा द्वितीये कर्माद्युत्पत्तिः । नाद्य प्रयत्नादेः दृष्टत्वात्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मावस्थात् तस्य संयोगपूर्वकद्वयसंज्ञातिवर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः । स्थिरस्य वेगवत्पुरुषस्योपयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदमिति भेदः, इष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते । अ-

स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनं सयोगो न स्यात्
 सयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्वाणुकादिकार्यजातं
 न स्यात् । सयोगश्चाणोरखन्तरेण सर्वात्मना
 वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमा-
 त्वत्वप्रसङ्गो दृष्टविषय्यप्रसङ्गश्च । प्रदेयवती द्रव्यस्य प्रदेय-
 वता द्रव्यान्तरेण सयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सा-
 वयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेयाः स्युरिति चेत्
 कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्त्वेव संयोग इति वस्तुन
 कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायि-
 कारणे द्वाणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एव

यादृष्टमिति । विकल्पपुरं सरं दूषयति । तत्पुनरिति । जडात्मवदणो-
 राश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पं कृत इति मन्तव्यम् । अत्रापि
 सृष्टं योजयति । उभयधेति । जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठातृत्व-
 मप्ये निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तं ।
 हेतुनरनाह । आत्मसमवायित्वेति । गुणत्वमदृष्टमपि स्वाश्रयसयुक्ते
 क्रियाहेतुरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । विभक्तयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात्
 क्रियासातते प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । कादाचित्क-
 प्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वरान्धियमदृश्यत आह । नियामकान्तरे-
 ति । यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्ममिति व्याप्तिनिरोधेन नियमज्ञानाविज्ञेस्त
 कृष्णं ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वाच्च नियामकत्वमिति भावः ।
 सृष्टार्थं निगमयति । तदेवमिति । सयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूप
 खण्डयति । सयोगश्चाणोरिति । संयोगस्य व्याप्यदृष्टित्वे एकैकचित्तर-
 स्थानकर्मात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादि-

महाप्रलयेऽपि त्रिभागोचत्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्निरत तन्निमित्त दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धार्थं न प्रलयप्रसिद्धार्थमित्यतो निमित्ताभावात् स्यादणूना सयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च सयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नाऽय परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणत्वादनिराकरणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामणुो समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणत्वाद् समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यथैव द्व्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां स-

त्यर्थः । किञ्च साशब्दस्य संयोगस्यैकाग्रवृत्तित्वं दृष्टं तद्विरोधाद्वाच्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह । दृष्टेति । परमाणो सयोग एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, शिभेदेन कल्पितप्रदेशस्य सयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्योत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपत्तिज्ञानं इत्यर्थः । काष्ठादाणां सर्गप्रलयप्रतीकौ स्त्वनं योजयित्वा प्रकृत्यनिरासेऽपि स्त्वनं योजयति । यथा चेति ॥

परमाणूनां कर्मणा सयोगात् सर्गं विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया न युक्ता युगपदनन्तरपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य निमित्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपाददृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखान्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगाद्वाहृदनिमित्तत्वेन कर्मणा विभाग सम्भवति । तथा च

स्वधत्ते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्
 समवायकक्षणेनाभ्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धे-
 तात्यन्तभेदसाभ्यात्, ततश्च तस्य तस्याभ्योऽन्यः सम्बन्धः
 कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः
 समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः
 सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयि-
 तव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नैत्युच्यते, सयोगोऽप्येवं
 मतिः सयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्य सम्ब-
 न्धमपेक्षते । अथार्थान्तरत्वात् सयोग सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरेमपेक्षेत ।
 न च गुणत्वात् सयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवा-
 योऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात्

दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि सयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च
 कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः सयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोर-
 भाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः । अणुवादासम्भव
 इति योग्यतया सम्बध्यते, ह्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाभ्यात् हा-
 णुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यत्र स्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुपु-
 षट् इत्यादिविषयधोनिवामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपे-
 ष्वैव नित्यसम्बन्धत्वात् इति चेत् । नन्विह इति । सयोगस्यापि स्वरूपस-
 म्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति । नेति । सम्बन्धनिमित्तत्वा-
 न्नेदमेवा समवायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाच्चेति, गुणत्वाभावेऽपि
 कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकाराद्गुणत्वसमवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्याप्यं गुणस्यैव । अत्राधिक्यत्वं स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्यप्रवृत्तकृतकर्मा-

गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायम-
भुपगच्छतः प्रसज्येतेवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानव-
स्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणभ्या इरणुकं नैवोत्प-
द्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाण्यं प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा
उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभुपगम्येरन् गत्यन्त-
राभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्य-
मेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभाव-
त्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभय-
स्वभावत्वञ्च विरोधादसम्भवं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमि-
त्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभुपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमि-
त्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतन्त्रत्वेऽप्यदृ-
ष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुका-
रणवादः ॥

यात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्नत्वमेव तद्वान्तरापेक्षया कारण तस्य समवायेऽपि-
तुल्यत्वादन्यस्या दुर्वारा, सा च तद्व्यवहारी तया समवायासिद्धौ सम-
वेतत्वात् कासिद्धिरित्यर्थः ॥

सूत्रं व्याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृ-
त्तिर्वाच्य्या, निमित्तञ्च काण्डादृष्टादिकं निमित्तसिद्धितर्जितं नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्यैव नित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवयो विभज्यमानानां यतः
 परो विभागी न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्त पर-
 माणव चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकसगारभका
 नित्याद्येति यद्द शेषिका अभुपगच्छन्ति स तेषामभुपगमो
 निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्व
 नित्यत्वविपर्यय प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्व-
 मनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतत्यर्थः । कुतः,
 'एव लोके दृष्टत्वात्, यद्धि लोके रूपादिमद्वस्य
 तत् स्कारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्ट,

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्त कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च
 रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्भवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटादिति इत्येव योजयितु
 परप्रक्रियामाह । सावयवानामनित्यादिना । नन्वत्र परमाणुत्व पक्षतावच्छे-
 दक तद्विच्छेदं स्थूलत्व कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वेजस्वादे
 पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणानुत्पत्तिनिवृत्त्ये चात्मवद्रूप-
 दिमत्त्वाद्योगात् । न च तर्हि वायु कारणवत्त्वात् पृथक् साधने रूपा-
 दिच्छेदनां भागाविच्छेदाद्यपि सिद्धसाधनता सादिति वाच्यं, यत्र स्पर्श
 सत् सकारण यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिप्रसङ्गकाले वायुवाद्या-
 च्छेदेन साध्यविच्छेदाभावादिति भावः । परमाणुत्वो नित्या सत्त्वे सत्यका-
 रणवत्त्वादात्म्यादिति सत्त्वं तन्मस्यत्याप्ये शेष्याविज्ञा दप्यति । यच्च नि-
 त्यत्व इति । सत्त्व भावत्व प्रागभावविशिष्टार्थं निरस्यप्रतिषेध सप्रतियो-
 गिक अभावत्वात् घटाभाववदिति निवृत्तवत्त्वं कथं सिद्धौ कार्यमनिच्छ-
 मिति विशेषतः, कार्ये निवृत्तप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुत्वं नित्यत्व
 सिध्यति, अन्वया प्रतिषेद्यभावे प्रतिषेधः । अन्वयित कथाशोक्तमनु-
 द्यान्वयासिद्ध्या दूषयति यदपीति नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहार-

तद्यथा पटस्तन्मूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवशां-
 शूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चाभी परमाण्वी
 रूपादिमन्तस्त्रैरभुग्गम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्त-
 दपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्रवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारण
 तैरुक्तं 'सदकारणवन्ति न' [वै० अ० ४ । आ० १ । सू० १]
 इति, तदप्येव मत्थणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण
 वैरणवत्त्वोपपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीय कारणमुक्त
 'आपत्यमिति च विशेषत प्रतिषेधाभावः, [वै० अ० ४ ।
 आ० १, सू० ४] इति, तदपि नावश्य परमाणूना नित्यत्वं
 साधयति असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चित्त्वित्थे वस्तुनि नित्य-
 शब्देन न समासो नोपपद्यते न पुन परमाणुनित्य-
 त्वमेवोपेक्ष्यते, चास्मैव नित्य परमकारणं ब्रह्म । न च
 शब्दाथ एवहा पुत्रेण कश्चिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,
 मन्नीकृत्य ब्रह्मणि प्र-
 सिद्धि, कारणनित्यत्वस्य प्र-
 हारायोगादित्याह । न
 विनासराय व्याहारः सम-
 वस्तुसिद्धि वदे यन्नव्य-
 विशेषसिद्धेर्व्यवहारोप-
 काणादस्त्वद्वयं निरस्य-
 भागस्य कार्याणा प्रत-
 प्रतप्रवकारणत्व नित-
 यद्वारम्भकद्रव्यस्य न्य-
 वृत्तिसत्त्वाह । अथे तत्रादिना ।
 प्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवा-
 न्तराण्ये चान विना कार्यम नत्वमिति व्य-
 द्धेति । यद्द प्रमाणान्तर कारण-
 भवति ततो मूननानात् प्रागव्यवहारमात्म-
 तत्त्वि प्रसङ्गान्मूलज्ञाने तु तैव
 ति भाव । एष परमाणुनित्यत्वे
 यदपीति । सतामणूना दृश्य-
 मविद्येति यदि सूत्रार्थं तद्व-
 त्तु तत्र दृष्टके व्य भचारोदितार्थं
 तदो विशेष्यवैयर्थ्य आपद्यते पुन-
 यो नित्या नाशकानुपलम्भादात्म-

प्रमाणान्तरसिद्धयो शब्दार्थयोर्व्यवहारावतास्तात् । यदपि
 नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [बै०अ०४।
 आ०१।सू०५] इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत सतां परि-
 दृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणग्रहणमविद्येति,
 ततो ह्यस्य कनित्यताप्यापाद्येत् । अथाद्रव्यत्वे सतीति
 विशेष्येत् तथाप्यकारणवत्वमेव नित्यतानिमित्तं तापद्येत्,
 तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं सत्वात्,
 अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य
 विनाशहेतोरसम्भवीऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्याप-
 यतीति व्याख्यायेत्, नावश्यं विनश्यदस्तु हाभ्यामेव हेतुभ्या
 विनष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति, स योगसच्चिवे हि अनेक-
 सिद्धिश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं सत्वात्

वदिति स्वकार्यमाशङ्कते । अथापीति । तन्वद्य अत्राना विभागाच्चायाहा
 पटादिनाशो इति तच्च ह्यत्र निरवयवशास्त्रेण नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः ।
 परिष्कारवादान्निष्ठापूर्णां नाशकं क्विं सम्भवति इति परंहरति ।
 नेति । अत्रयवाना सयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरस्य इति यदि मन स्यात्
 तदा द्रव्यविनाशे हाभ्यामेवेति नित्यमप्यभ्यामे मानमस्ति सयुक्ततन्व-
 न्दटादर्शनं इत् कारणमेव स्वतो यदीति व्यासिद्धि पवदवस्थात्मना कार्य-
 निश्चलसुभववसादाख्येव । तथा चोत्पत्तिरित्येव विनाशकारणरूपार्थां प्रसवनि-
 निश्चयेन कालादिना प्रियण्णालकवत्त्वं तस्यैव कारणभावापत्तिर्विनाश
 उपपद्यते । अथापि स्वकार्यात् स्वकारिण्ये अत्रयोगस्यावयवानाश्च नाशं
 विनैव लीयते तद्वत्, न च काठिन्यस्य सयोगे विशेषेण च युक्तत्वात् द्रव्यना-
 शेऽदृश्यहरणत्वमिति शङ्का युक्तवद्द्रव्यस्यापि कुतश्चिद् विनाश इत्यर्थे नोदा-

